

Zbornik radova sa okruglog stola
Beograd, oktobar 2002.

KLADOVO TRANSPORT

Belgrade, Oktober 2002
Roundtable transcripts

Jevrejski istorijski muzej
Beograd 2006.

KLADOVO TRANSPORT

*Zbornik radova sa
okruglog stola*

Beograd
Oktobar, 2002.

Jevrejski istorijski muzej

THE KLADOVO TRANSPORT

*Roundtable
transcripts*

Belgrade
October 2002

Jewish Historical Museum

Beograd, 2006.

Urednik

Prof. dr Andrej Mitrović

Priredila

Milica Mihailović

Editors

Prof. Dr. Andrej Mitrović

Milica Mihailović

**Prevod i lektura tekstova i
diskusije na engleski**

Ana Davičo

**English translation
(where specified)**

Ana Davičo

**Prevod tekstova i diskusije sa
engleskog na srpski**

Vojislava Radovanović

Tamara Kuzmanović

**Serbian
translation**

Vojislava Radovanović

Tamara Kuzmanović

Lektura i korektura

Andelka Kovačević

Language editor

Andelka Kovačević

Tehnički urednik

Željko Hrček

Technical editor

Željko Hrček

Nacrt korica

Mia David

Cover design

Mia David

Tiraž 300 primeraka

Izdavač

Jevrejski istorijski muzej

Saveza jevrejskih opština

Srbije,

Beograd,

Kralja Petra 71a

www.jim-bg.org

Publisher

Jewish Historical Museum of

the Federation of Jewish

Communities of Serbia,

Belgrade,

Kralja Petra 71a

www.jim-bg.org

Štampa

LION, Beograd

Print

LION, Beograd

Zbornik se objavljuje u okviru projekta Kladovo transport Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda. U okviru projekta, koji je realizovan tokom oktobra 2002. godine, podignut je spomenik u Kladovu, organizovane su komemoracije i obilazak svih mesta u kojima su boravili članovi transporta kao i mesta gde su pobijeni. U Narodnom muzeju u Beogradu bila je priređena izložba fotografija o Kladovo transportu u organizaciji Jevrejskog muzeja iz Beča. U isto vreme u Kladovu je bila organizovana izložba dokumenata iz arhive Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda.

U prostoru Media centra Beograd održan je 19. oktobra 2002. godine okrugli sto sa istoimenom temom Kladovo transport. Učesnici okruglog stola bili su:

Mr Vesna Aleksić, *Institut za savremenu istoriju, Beograd*

Dr Vadim Altskan, *Muzej Holokausta, Vašington*

Dr Gabrijela Anderl, *samostalni istraživač, Beč*

Prof. dr Ivo Goldštajn, *Univerzitet u Zagrebu*

Mr Anke Hilbrener, *Univerzitet u Bonu*

Mr Milan Koljanin, *Institut za savremenu istoriju, Beograd*

Ženi Lebl, *samostalni istraživač, Jerusalim*

Cvi Loker, *samostalni istraživač, Jerusalim*

Prof. dr Valter Manošek, *Univerzitet u Beču*

Prof. dr Andrej Mitrović, *Univerzitet u Beogradu*

Prof. dr Dalija Ofer, *Univerzitet u Jerusalimu*

Dr Diter Pol, *Univerzitet u Minhenu*

Dr Branka Prpa, *Arhiv Beograda*

Prof. dr Milan Ristović, *Univerzitet u Beogradu*

Prof. dr Haim Šacker, *samostalni istraživač, Haifa*

Diskusija je počela u deset sati pre podne, a završena je u pet sati posle podne. Prepodnevnu sesiju vodio je prof. dr Andrej Mitrović iz Beograda, a poslepodnevnu je vodila prof. dr Dalija Ofer iz Jerusalima. Kao gosti i slušaoci diskusije bili su prisutni i preživeli iz Kladovo transporta, kao i članovi porodica koji su prisustvovali komemoracijama. Pored njih u diskusiji su učestvovali i preživeli Jevreji iz Beograda Aleksandar Mošić, Luci Petrović i Aleksandar Lebl.

This collection is part of the Kladovo Transport Project, realized by the Jewish Historical Museum Belgrade in October 2002.

The Project included several events, including opening a memorial in Kladovo, commemorations, tours of all the locations where the members of the Transport lived and were killed, Vienna Jewish Museum's photo exhibition about the Transport at the National Museum in Belgrade.

Documents from the Belgrade Jewish Museum archives about the Transport were exhibited in Kladovo.

A round table discussion on the Kladovo Transport took place on October 19, 2002, between 10 a.m. and 5 p.m. at the Belgrade Media Center. The moderator of the morning session was Prof. Mitrović, and of the afternoon session Prof. Dr. Dalia Ofer of Jerusalem. Speakers included:

Vesna Aleksić, MA, *Institute for Contemporary History, Belgrade*

Dr. Vadim Altskan, *Holocaust Museum, Washington*

Dr. Gabriele Anderl, *independent researcher, Vienna*

Prof. Dr. Ivo Goldštajn, *University of Zagreb*

Anke Hilbrener, MA, *University of Bonn*

Milan Koljanin, MA, *Institute for Contemporary History, Belgrade*

Ženi Lebl, *independent researcher, Jerusalem*

Zvi Loker, *independent researcher, Jerusalem*

Prof. Dr. Walter Manoschek, *University of Vienna*

Prof. Dr. Andrej Mitrović, *University of Belgrade*

Prof. Dr. Dalia Ofer, *University of Jerusalem*

Dr. Dieter Pohl, *University of Munich*

Dr. Branka Prpa, *Director of the Belgrade City Archives*

Prof. Dr. Milan Ristović, *University of Belgrade*

Prof. Dr. Chaim Schatzker, *independent researcher, Haifa*

The Transport survivors and relatives of the victims who came for the commemorations were also present. Aleksandar Mošić, Luci Petrović i Aleksandar Lebl, Holocaust survivors from Belgrade, also took part in the discussion.

SADRŽAJ

Vesna S. Aleksić

BANKA KAO INSTRUMENT NACISTIČKE PLJAČKE JEVREJSKE
IMOVINE U SRBIJI ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA9

Ivo Goldštajn

KONTAKTI ZAGREBAČKE ŽIDOVSKJE OPĆINE S
INOZEMSTVOM 1933-1945.....23

Anke Hilbrener

DA LI POSTOJI KOLEKTIVNO SEĆANJE ZLOČINACA? SEĆANJE
NA HOLOKAUST U NEMAČKOJ OD 1945. DO DANAS50

Milan Koljanin

POSLEDNJE PUTOVANJE KLADOVSKOG TRANSPORTA65

Ženi Lebl

TRAGEDIJA TRANSPORTA KLADOVO – ŠABAC ODBOR ZA POMOĆ
EMIGRANTIMAT102

Cvi Loker

SARADNJA TRI STRANE U PROGONU I UBIJANJU JEVREJA164

Milan Ristović

TURISTI POD SUMNJOM (O JEDNOM VIDU POLITIKE KRALJEVINE
JUGOSLAVIJE PREMA JEVREJSKIM IZBEGLICAMA 1938-1941.
GODINE).....170

Haim Šacker

SLUČAJ KLADOVO – ŠABAC (DVE KNJIGE I JEDAN PRIKAZ)190

DISKUSIJA.....218

DOKUMENTA290

DISCUSSION	297
<i>Vesna S. Aleksić</i> BANKS AS INSTRUMENTS OF THE NAZI OF JEWISH PROPERTY IN SERBIA DURING THE SECOND WORLD WAR	369
<i>Ivo Goldstein</i> INTERNATIONAL CONTACTS OF THE ZAGREB JEWISH CENTER.....	383
<i>Anke Hilbrenner</i> “IS THERE A COLLECTIVE MEMORY OF CRIME REMEMBERING THE HOLOCAUST IN GERMANY FROM 1945 UNTIL TODAY.”	411
<i>Milan Koljanin</i> THE LAST VOYAGE OF THE KLADOVO TRANSPORT’	428
<i>Ženi Lebl</i> TRAGEDY OF THE KLADOVO-ŠABAC TRANSPORT	467
<i>Cvi Loker</i> TRIPARTITE COOPERATION IN PERSUING AND KILLING JEWS	532
<i>Milan Ristović</i> TOURISTS UNDER SUSPICION – ON THE POLICY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA TOWARD THE JEWISH REFUGEES 1938-1941	539
<i>Chaim Schatzker</i> THE KLADOVO-ŠABAC AFFAIR (TWO BOOKS AND A THIRD REFLECTION)	559

BANKA KAO INSTRUMENT NACISTIČKE PLJAČKE JEVREJSKE IMOVINE U SRBIJI ZA VREME DRUGOG SVETSKOG RATA

Vesna S. Aleksić

APSTRAKT: Rad nastoji da odgovori na pitanje da li su postojale i kako su izgledale metode kojima su se nacisti služili prilikom sprovođenja rasističkog eksperimenta u bankarstvu Srbije za vreme Drugog svetskog rata, kao i da utvrdi konkretan novčani iznos opljačkane jevrejske imovine.

Od minhenske pivnice 1920. godine i prvih nastojanja da se u nemački javni život unese ideologija podele građana na više i niže po kriterijumu rase čistote i “nemačke krvi”, pa preko političko-programskog spisa “Mein Kampf” u kome se preporod čovečanstva video upravo u izgradnji na taj način jedinstvene nacionalne države, sve do donošenja tzv. Nirnberških zakona 1935. godine, kada se Jevrejima i zvanično ograničilo pravo kretanja, a maltretiranja se umnožila i bivala još brutalnija, postojalo je jedno važno područje u životu Nemačke koje ih je još uvek činilo dragocenim stanovnicima te zemlje. Bilo je to ekonomsko područje, a posebno područje bankarstva i finansijskog sistema, čiji su utemeljivači bili i nemački Jevreji još od XVIII veka. Za Treći rajh, koji se ekonomski oporavljao i brzo orijentisao na ratne pripreme, od nemalog značaja bilo je upravo njihovo poznavanje poslova, njihove sposobnosti i posebno međunarodne veze, što je svakako obezbeđivalo tako potrebnu ekonomsku stabilnost zemlje.

Međutim, kada je anšlusom Austrije 1938. godine pod punu kontrolu Rajha došlo i austrijsko bankarstvo, koje se dobrim delom temeljilo i na međunarodnom jevrejskom kapitalu i stručnosti jevrejskih bankara, Nemačka je odlučila da konačno započne sa rasističkim eksperimentom i u bankarstvu. Tako je *Deutsche Bank*, kao jedna od najvećih privatnih banaka u Nemačkoj¹, pokazala pretenzije prema najvećoj austrijskoj banci *Creditanstalt-Wiener Bankverein*, inače afilaciji međunarodnog (britanskog, belgijskog, švajcarskog i češkog) bankarskog kapitala.² Za vodstvo Rajha ove pretenzije bile su potpuno u skladu sa njihovom politikom što bržeg apsorbovanja austrijske privrede i plasiranja nemačkog kapitala u zemlje jugoistočne Evrope gde je ova austrijska banka imala brojne afilacije, među kojima su u Jugoslaviji bile čak tri: *Jugoslovenska udružena banka*, *Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu* i *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo*.³ Takođe, prema njihovim planovima, Beč je za-

¹ Čelni ljudi *Deutsche Bank* su, još u vreme ekonomske krize, velike nade polagali u rešenja koja su za njeno otklanjanje nudili nacionalsocijalisti, i već su tada stupili sa njima u kontakt. Od trideset tri člana koliko ih je bilo u rukovodstvu banke, samo su tri bila iz same bančine administracije, dok su svi ostali bili predstavnici raznih industrijskih grana i osiguranja, vidi: Milan Ristović, *Nemački "Novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1941/1942–1944/1945, Planovi o budućnosti i praksa*, Beograd, 1991, 225.

² Na čelu banke *Wiener Bank-Verein* još od 1919. godine nalazio se međunarodni bankarski konzorcijum koji je predvodila jedna od tada najstarijih evropskih banaka, *Société Générale de Belgique* iz Brisela, osnovana još 1822. godine. Druge članice ovog moćnog konzorcijuma bile su: *Banque Belge pour l'Étranger*, filijala *Société Générale de Belgique* koja je zbog obima samostalnih poslova imala centralu u Parizu i nosila drugi naziv i dve švajcarske banke: *Banque Commerciale de Bâle* iz Ciriha i *Basler Handelsbank* iz Bazela. Ovom konzorcijumu pridružila se u martu 1930. godine i *Deutsche Bank und Disconto Gesellschaft*, a nešto kasnije i *Česka Banka Union* iz Praga, vidi: Eric Bussiere, Pascal Griset, Christophe Bouneau, Jean-Pierre Willot, *Industrialisation et sociétés en Europe occidentale 1880–1970*, Paris, 1997, 111-113; Lothar Gall und andere, *Die Deutsche Bank 1870–1995*, Munchen, 1995, 378-379.

³ Eberhard Czichon, *Die Bank und die Macht, Hermann Josef Abs, die Deutsche Bank und die Politik*, Koeln, 1995, 155-156.

hvaljujući svom geografskom položaju, mreži ustanova, stručnim ljudima i sredstvima, kao i svojim tradicionalnim vezama, ispunjavao sve uslove jednog centra preko kojeg bi se jugoistočnoevropske zemlje vezale za Rajh kao privredno dopunska područja, a sam grad bi predstavljao glavno čvorište uspostavljenih veza.⁴ Iz ovih je razloga Nemačka već od 1936. godine nastojala da pojača plasman svog kapitala i u Jugoslaviji osnivanjem prve svoje banke, odnosno afilacije, na ovim prostorima. Međutim, dominantna uloga češkog, francuskog kao i švajcarskog, odnosno zapadnoevropskog finansijskog kapitala u jugoslovenskom banкарstvu ozbiljno je remetila ovakva nemačka nastojanja.

Preuzimanje akcija *Creditanstalt-Wiener Bankvereina* predstavljalo je mogućnost da *Deutsche Bank* dode i do značajnog paketa akcija njene najjače afilacije u Jugoslaviji, *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D.* Radilo se o jednoj od najvećih privatnih banaka stranog kapitala u Kraljevini Jugoslaviji u čijem su Upravnom i Nadzornom odboru sedela značajna imena austrijskog, belgijskog i češkog banкарства, od kojih je polovina bila jevrejskog porekla. Jevreji su bili i svi direktori, visoki funkcioneri kao i značajan broj službenika centrale banke u Beogradu, zavoda u Zagrebu i filijale u Novom Sadu. Osim toga, ova banka je podržavala putem velikih kredita i mnoga preduzeća sa dominantnim domaćim ili međunarodnim jevrejskim kapitalom.⁵

Za nemačke finansijske krugove od velikog je značaja bila činjenica da je udeo stranog kapitala u privatnom banкарstvu Kraljevine Jugoslavije bio toliko veliki (62 %) da je mogao da kontroliše državnu kreditnu politiku.⁶ Okupljeni zajedno sa dru-

⁴ Andrej Mitrović, *Nacistička ideja velikog privrednog prostora i jugoistočna Evropa (1940)*, u: "Zbornik Filozofskog fakulteta", knjiga XI-1, Beograd, 1970, 723.

⁵ Vesna S. Aleksić, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1928-1945*, Beograd, 2002, 73-92.

⁶ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, 16.

gim nemačkim i austrijskim privrednicima u posebni "Srednjoevropski privredni savet" ("Mitteleuropasche Wirtschaftstag" – MWT) u kojem je sve do 1941. godine bila koncentrisana nemačka privredna (i politička) moć, osnovali su još 1936. godine Jugoslovensko-nemačku trgovačku komoru. Te godine je, zapravo, otpočeo rad na realizaciji "četvorogodišnjeg plana" na čelu sa Hermanom Goeringom, a na osnovu Hitlerovog naređenja o osposobljavanju nemačke privrede za ratne zadatke u roku od četiri godine. Tako je osnovni cilj formiranja i ove Trgovačke komore bio intenziviranje nemačkog privrednog prodora u Jugoslaviju, uz istovremeno organizovanje jake privredne obaveštajne službe.⁷ Iz ovih razloga se iste godine u Beogradu našao Goeringov specijalni izaslanik za Jugoistočnu Evropu, Franz Neuhausen, dok je za predsednika komore postavljen takode Austrijanac, Georg Saal. Zajedno sa jednim od čelnika već pomenute organizacije MWT i *Deutsche Bank*, Hermanom Josefom Absom, ove ličnosti odigraće ključne uloge pri prelasku *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva* pod potpunu kontrolu nemačkog kapitala.⁸

S obzirom da su nemačke ratne operacije od 1939. godine pratila i nastupanja njenih najvećih banaka, tako su u njihove ruke dolazili i paketi najpre čeških a od 1940. godine i belgijskih akcija *Creditanstalt-Bankvereina*, odnosno *Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva*. Već u leto iste godine *Deutsche Bank* je posedovala 93 % akcionarskog kapitala ove jugoslovenske banke, pa je pod plaštom redovne redukcije personala odmah otpočela sa otpuštanjem nearijevskih službenika u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu. Iako je jugoslovenska vlada zbog promene vlasničkih odnosa uložila protest, ovaj očigledno antisemitski čin nije imao značajnijeg odjeka u tadašnjoj jugoslo-

⁷ Milan Ristović, *n.d.*, 116.

⁸ Arhiv Srbije i Crne Gore (ASCG), fond Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva (151) - f. 1 - j.o. 1: zapisnici i izveštaji sa sednica Upravnog odbora za poslovnu 1938. i 1939. godinu; Državni sekretarijat za unutrašnje poslove FNRJ, Uprava državne bezbednosti, knj. II, *Nemačka obaveštajna služba u staroj Jugoslaviji*, Beograd, 1955, 32, 159-160.

venskoj javnosti.⁹ Gledano iz perspektive Trećeg rajha uspešnom realizacijom nacionalsocijalističke rasističke kategorizacije zaposlenih bili su stvoreni gotovo idealni uslovi da ova banka postane glavni nemački privredno-finansijski instrument za obezbeđivanje njenih ekonomskih, a zatim i političkih pozicija u Jugoslaviji. Tako je banka, koja je do 1939. godine bila glavni kanal finansiranja upravo domaćih i stranih jevrejskih industrijskih i trgovačkih preduzeća, dobila sa novim vlasnicima jasno političko određenje u okviru nemačkih ratno-privrednih planova, čime se i njen istorijski značaj višestruko uvećao.¹⁰

Nakon aprilskog rata 1941. godine *Opšte jugoslovensko bankarsko društvo* je, u skladu sa podelom jugoslovenske teritorije, bilo podeljeno na dve "banke-sestre" (*Bankovno društvo za Hrvatsku* i *Bankarsko društvo* u Beogradu), mada se njihove uloge, kao i Uprava, nisu mnogo razlikovale u okupiranim delovima Jugoslavije. Specifičnost *Bankarskog društva* ogledala se u tome što je, iako zvanično srpska banka, s obzirom da je nadležnost nad njom imalo novoosnovano Ministarstvo narodne privrede Srbije, zapravo bila nemačka banka, jer su nad njenim radom i njenom poslovnom politikom kontrolu imali isključivo nemački članovi Uprave, što joj je i omogućavalo gotovo autonomni status u zemlji. Tako su H. J. Abs, Josef Joham, Nikola Berković i Ludwig Fritscher, bili istovremeno u Upravi i beogradskog i zagrebačkog *Bankarskog društva*. Na sednici Upravnog odbora *Bankarskog društva* u Beogradu, održanoj 21. oktobra 1941. godine, za predsednika ove beogradske afilacije postavljen je F. Neuhausen, dok je drugi član Uprave, J. Soengen, istovremeno bio postavljen i za Opunomoćenog šefa vojne uprave za Jugoistok pri *Srpskoj narodnoj banci*.¹¹

⁹ Više o ovome vidi: Vesna S. Aleksić, *Otpuštanje Jevreja službenika Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1940. godine*, u: "Godišnjak za društvenu istoriju", IV, 1/1997, Beograd 1998, 49-53.

¹⁰ Vesna S. Aleksić, *n.d.*, 73-92.

¹¹ ASCG, 151, vidi građu Direkcije *Bankarskog Društva (BD)*, 1941-1944; *BD* je tek u martu 1942. prijavilo nadležnom Ministarstvu narodne privrede Srbije promenu naziva. Međutim, banka je u prijavi praktično usmera-

U Listi uredaba vojnoupornog komandanta Srbije, pod brojem 7, 31 maja 1941. godine, doneta je Uredba o privremenom radu bankarskog poslovanja i novčanog prometa, kojom je srpskom stanovništvu zabranjeno raspolaganje depozitima i štednim ulozima u novčanim zavodima predatim pre 18. aprila 1941. godine, kao i otvaranje trezora bez prisustva organa nemačke devizne zaštite u Srbiji. Pored toga, Jevrejima je nametnuta obaveza prijave celokupne imovine kojom su raspolagali, a nad njihovim radnjama i preduzećima bila je određena posebna, komesarska uprava.¹² Opštu jurisdikciju nad jevrejskom imovinom dobilo je Starateljstvo nad jevrejskom imovinom pri GBW, nad čijim je radom kontrolu vršio F. Neuhausen, dok je nadležnost nad ličnom imovinom i nakitom Jevreja, posle izvesnog oklevanja, prenet na nemačku operativnu grupu Sipo-SD.¹³ Već u prvih mesec i po dana, svoju imovinu prijavilo je 3498 beogradskih Jevreja.¹⁴ Novom Uredbom, 22. jula 1941. godine, sva imovina im je konfiskovana, a Jevreji su dovedeni u situaciju da, osim zabrane korišćenja svojih bankarskih uloga, depozita i ostava u trezorima, ne raspolazu više ni svojom nepokretnom imovinom.¹⁵ Usledila je prodaja jevrejskih radnji i preduzeća, uglavnom nemačkim privred-

vala rad samog Ministarstva dajući uputstva kako se vrši nova registracija u skladu sa željama nemačke privredne i vojne uprave u Srbiji.

¹² Beogradski Jevreji bili su obavezni da se prijave nemačkim vojnim vlastima, a prema specijalnoj naredbi od 19. aprila 1941. Od oko 12.000 Jevreja, koliko ih je u gradu živelu do 1941. godine, do 12. 6. 1941. prijavilo se 9.145, vidi: Savez Jevrejskih opština FNRJ, *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji*, Beograd, 1952.

¹³ Christopher R. Browning, *Konačno rešenje u Srbiji - Judenlager na Sajmištu - Studija slučaja*, u: "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja", 6, Beograd, 1992, 408.

¹⁴ Jovanka Veselinović, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini*, u: "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja", 6, Beograd, 1992, 375 - 406.

¹⁵ U međuvremenu je za nejevrejsko stanovništvo u Srbiji stavljena van snage Uredba od 31. 5. 1941, vidi i: Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, *The Third Reich: initiator, organizer and executant of anti-Jewish measures and ge-*

nim i vojnim predstavnicima u Srbiji, dok se novac od ovih prodaja kao i naplate ranijih potraživanja od ovih dužnika slivao u *Bankarsko društvo*, na blokiranim, tzv. "Unterdepot", računima Jevreja, koji su bili vlasnici prodate imovine, uz prepoznatljivu specijalnu oznaku "GBW".¹⁶

Pošto u toku iste godine nije bilo moguće organizovati i razviti privredni plan na srpskom okupacionom području, jevrejska zaplenjena imovina omogućila je *Bankarskom društvu* u Beogradu "povećanje poslovnog volumena i tuđih sredstava". Naime, izveštaj sa sednice Uprave banke o poslovnoj 1941. godini govori o tome da se iznos bilansa povećao za čak 140.3 % u odnosu na prethodnu godinu. Radilo se pre svega o novcu koji je u banku ušao usled likvidacije, odnosno prodaje mnogobrojnih jevrejskih preduzeća i druge nepokretne imovine koju su nemačke vlasti prethodno otuđile od pravih vlasnika.¹⁷

Sva zaplenjena jevrejska imovina vodila se u *Bankarskom društvu* na specijalnim računima generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, a deponovale su je SD (Sicherheitsdienst – Gestapo), Devisenpolizei, razne druge nemačke ustanove, komesarijati za jevrejsku imovinu i domaće banke. Osnovi polaganja, odnosno poreklo imovine, bili su odgovarajuća vrednost prodate robe, firme i nepokretnosti. Pri tom je celokupno poslovanje po ovom osnovu vođeno zasebno za pojedine firme, pod upravom odvojenih komesara i preko odvojenih tekućih računa u ovoj banci. Nakon prodaje, odnosno realizacijom ili "arizacijom" (s obzirom da je jedan podračun nosio upravo oznaku "Arisierungserloese") dolazila je čista imovina firme ili druge mase na zbirni račun generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, pod oznakom GBW.¹⁸

nocide in Yugoslavia, u: "The Third Reich and Yugoslavia 1933–1945", Beograd, 1977, 674.

¹⁶ ASCG, 151 – Arhivska grada vezana za zaplenu jevrejske imovine u BD, 1942–1944; *Zločini fašističkih okupatora...* 46.

¹⁷ Vesna S. Aleksić, n.d., 132-150.

¹⁸ Isto.

Već na osnovu izveštaja o radu o poslovnoj 1942. godini, iskazano je povećanje zbira bilansa za 701.538.867 dinara, odnosno sa 972.679.423 u 1941. godini, na 1.674.218.290 dinara u 1942 godini.¹⁹ U međuvremenu, kako su se sve teže nalazili kupci za nepokretnu jevrejsku imovinu, predstavnici Rajha odlučili su da je "poklone" srpskoj državi, a za uzvrat povećaju novčani iznos koji je Nedićeva vlada dugovala na ime ratne štete.²⁰ Tako je, 26. avgusta 1942. godine pravo raspolaganja i uprave nad jevrejskom nepokretnom imovinom Ministarstvo finansija Srbije prenelo na *Državnu hipotekarnu banku*, koja je ovu imovinu prodavala putem licitacije, a dobijeni novac knjižila u korist tekućeg računa "Upravni štab jevrejske imovine – nepokretnosti". Na teret tog računa isplaćivana je i dalje Nemcima ratna šteta.²¹ Čak je i *Bankarsko društvo* predalo *Državnoj hipotekarnoj banci* nekoliko svojih potraživanja od Jevreja koji su posedovali nepokretna imanja, zahtevajući od banke da eventualnom prodajom iste pokrije i ova potraživanja.²² Na osnovu istraživanja istoričara Nikole Živkovića, od ovako prodatih jevrejskih nepokretnosti, do 15. 12. 1943. godine, dobijena je 1 milijarda dinara, od čega je 600 miliona dodeljeno Odeljenju vojne uprave radi regulisanja ratne odštete folksdojčerima u Banatu, a ostalo je upotrebljeno za rekonstrukciju Borskog rudnika i sl.²³

¹⁹ Isto.

²⁰ Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, *isto*, 674; Komesarska uprava jevrejskih nepokretnosti uspela je da proda do septembra 1942, 133 imanja u ukupnom iznosu od 147 miliona dinara, iako je realna vrednost tih imanja bila preko 10 milijardi dinara, vidi: *Zločini fašističkih okupatora...* 49.

²¹ Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, *isto*, 674; *Zločini fašističkih okupatora...* 49.

²² ASCG, 151 - Dosije "Prijava jevrejskih dugova - Državna hipotekarna banka, 1942, 1944". Ova banka je uspela da jula 1944. proda kuću u Skenderbegovoj ulici br. 6, vlasništvo Hajima Bararona, jednog od dužnika *BD*. Međutim, iako je bila obavezna, ona o ovoj prodaji nije obavestila *BD*, zbog čega je nemačka afilacija morala da interveniše, tražeći da joj se isplati tačno precizirana suma od 531.249 dinara na koju je tada dodala i kamatu od 9 1/2 %. Nema podataka da je *Državna hipotekarna banka* izvršila ovaj nalog.

²³ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1975, 446.

Međutim, sve veća nestašica novca primorala je nemačke okupacione predstavnike da krajem 1942. godine preliju i sav jevrejski novac sa tekućih računa, vrednosne papire, polise osiguranja, nakit, zlato i druge dragocenosti iz srpskih novčanih zavoda i filijala bivših jugoslovenskih banaka u trezor *Bankarskog društva* u Beogradu, a na osnovu specijalnog naloga generalnog opunomoćenika za privredu Srbije o predaji jevrejskih bankarskih potraživanja i depozita kod kreditnih ustanova.²⁴ Kako su preduzeća u jevrejskom vlasništvu već bila preuzeta i prodana, bilo je potrebno doći i do njihovih akcija u drugim srpskim preduzećima i novčanim ustanovama. Prema procenama visokog savetnika Narodne banke Jugoslavije, Miodraga Ugričića, posebni udeo u ovoj akciji imale su pored ostalih srpskih banaka i Narodna banka KJ u likvidaciji kao i Srpska narodna banka. One su odobravale žiro-računu *Bankarskog društva* u korist računa generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji, "stara" odnosno nova jevrejska potraživanja nastala za vreme okupacije. Ovaj prenos Narodna banka je vršila postepeno od decembra 1942. godine sve do 1944. godine i to prema vrstama potraživanja i prema dinamici njihovog utvrđivanja, odnosno "likvidiranja". O kakvoj se sveobuhvatnoj operaciji radilo govori i činjenica da su na *Bankarsko društvo* bile prenete čak i doznake iz zarobljeničkih logora, ukoliko su korisnici ili pošiljaoci bili Jevreji. Tako je samo Narodna banka na račune *Bankarskog društva* prenela preko 18 miliona (18, 487.868,00) tadašnjih dinara.²⁵

Specijalni računi generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji koji su za ove potrebe bili otvoreni u *Bankarskom društvu* nosili su posebne oznake. Tako je "Sperrkonto" bio prolazni privremeni račun na kome je koncentrisana zaplenjena jevrejska imovina; "Sicherheiten" je bio prolazni privremeni račun u vezi sa izvršenim zaplenama; "Liquidationserloese" i "Arisierungserloese" bili su računi na koje je generalni opunomoćenik

²⁴ Vidi nap. br. 21; trezor *BD*, u kojem se čuvala jevrejska imovina, nalazio se u bančinoj ekspozituri na Terazijama br. 2.

²⁵ Miodrag Ugričić, *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, s naročitim osvrtom na metode finansiranja okupacije*, Beograd, 2000, 114-117.

za privredu u Srbiji prenosio razne sume i čitava salda sa drugih prolaznih računa, ali su ovde vršena i direktna polaganja. Nakit, zlatnici i druge dragocenosti opljačkane od srpskih Jevreja takođe su se od decembra 1942. godine nalazile u trezoru *Bankarskog društva*, a o tome svedoče i dosijea zaplenjene jevrejske imovine, koja su formirali sami činovnici ove banke.²⁶

Nakon izvršene primopredaje ispostavilo se da je do 1940. godine, jevrejski kapital učestvovao u gotovo svim srpskim privatnim bankama i štedionicama, u ukupnom iznosu od 18.281.745 dinara ili 4,1 %. Sa 50 % i više akcionarskog kapitala učestvovao je u: *Beogradskoj trgovačkoj štedionici* (99,94 %), *Banci "Metropol"* (66,33 %), *Kolonijalnoj banci* (64,10 %) i *Banci "Mercur"* (50 %) iz Beograda.²⁷ Ovde nije bio uračunat i jevrejski akcionarski kapital uložen u *Privilegovanu agrarnu banku*, u ukupnom iznosu od 5.285.500 dinara, kao ni vrednost jevrejskih akcija *Narodne banke Kraljevine Jugoslavije*, od 1.743.000 dinara.²⁸ Nažalost, činovnici *Bankarskog društva* nisu sačinili slične proračune i za jevrejski akcionarski kapital u industrijskim i trgovačkim preduzećima. Na osnovu akcija u vlasništvu Jevreja pronađenih u "ostavi" šefa vojne uprave Vojnog zapovednika za Jugoistok (F. Neuhausena) kao i dosijea zaple-

²⁶ ASCG, 151 – Arhivska građa vezana za zaplenu jevrejske imovine u *BD*, 1942 – 1944; ova dosijea (koja su formirana "u hodu" dok su pristizale informacije iz drugih banaka) nisu kompletno sačuvana. Kako su slagana po abecednom redu nedostaju sva dosijea pod B,C,E,F,G,H,I,J,K,M,N i U" ili po našoj slobodnoj proceni, oko polovine od ukupnog broja. Tako npr, od 61 akcionara *Privilegovane agrarne banke*, nedostaju dosijea 31 jevrejskog akcionara.

²⁷ ASCG, 151, prepiska Direkcije za nadzor nad bankama i *BD*, 12–18. 5. 1943.

²⁸ Isto; Vrednost jevrejskog akcionarskog kapitala u obe banke izračunali smo na osnovu popisanih "raznih akcija zaplenjenih od Jevreja" pronađenih u "Ostavi Vojnog zapovednika za Jugoistok - šef vojne uprave grupa bi /G.B.V/" 1945. godine. Ukupna vrednost zaplenjenih jevrejskih akcija u bankama prema ovim podacima iznosila je 15.189.710 dinara, tj. za 3.092.044 dinara manje nego u izveštaju *BD* Direkciji za nadzor nad bankama. Manjak koji se pojavio najverovatnije je nastao usled podizanja novca iz ove "ostave" između 1943. i 1945. godine.

njene jevrejske imovine, sačinjenih na osnovu izveštaja pristiglih iz drugih banaka,²⁹ zaplenjeni akcionarski kapital Jevreja u industriji, trgovini i rudarstvu Srbije, iznosio je oko 17.090.053 dinara.³⁰

Jedan od dobrih razloga za sumnju u ovako iskazan mali akcionarski kapital Jevreja u privredi Srbije daje nam i izjava jednog od akcionara "Beočinske fabrike cementa" Aleksandra Ungara: "... Pošto smo saznali da se Jevreji u Beogradu postepeno istrebljuju, nekako smo se sklonili...(i) putem posrednika došli u vezu sa organom Gestapo-a dr Hajnšelom. On nam je saopštio da ćemo dobiti od Gestapo-a propusnicu za odlazak iz Novog Sada, ako im pismenim ugovorom prodamo u trezoru u Beočinu nadene zajedničke akcije moje i Julijus Džonove, koje su vredele u to vreme oko 5 miliona dinara. Nismo imali drugi izbor: ili biti streljani sa ostalima ili predati našu imovinu. Zato smo potpisali sa predstavnikom Gestapo-a pred svedocima ugovor sa Wiener Bankverein-om, kojem smo prodali akcije u vrednosti od po 5.000, za cenu od 500 dinara po komadu, a pored toga morali smo pristati na to da taj novac ostane na zabranjenom računu u Bankverein-u, gde se to i sada može videti u knjigama. Kad smo to izvršili, Gestapo nam ipak nije dao propusnicu, nego su nam rekli da možemo nestati iz Beograda."³¹ Potvrdu ovakve izjave pronašli smo i u samoj "ostavi", gde za akcije "Beočinske fabrike cementa" piše da su tu prenete sa tzv. "allgemeine depot" računa, pa nije kao kod većine drugih stajalo ime pravog vlasnika. Međutim, sa navedenom izjavom ne poklapa se ni broj akcija, niti njihova vrednost. Tako je u "ostavi" zabeleženo 205 akcija u nominalnoj vrednosti od 1.500 dinara, što znači da je njihova ukupna vrednost iznosila svega 307.500 dinara.³²

²⁹ Isto.

³⁰ Vidi nap. br. 27.

³¹ Zapisnik sa saslušanja Aleksandra Ungara, 9. oktobra 1945. preuzet iz knjige: *Zločini fašističkih okupatora...* 47.

³² Vidi nap. br. 27. Sa istog "allgemeine depot" računa u "ostavu" su prenete još samo akcije preduzeća "Prva bosanska asfaltna industrija" D.D. iz Sarajeva (100 po nom. 750 din) i "Kroatija" tvornica portland cementa D.D.

I dok je komparativnom analizom ova dva izvora ustanovljeno da se kod zabeleženih jevrejskih akcija povremeno ne poklapa ni njihov broj kao ni njihova nominalna vrednost, dotle je kod zaplenjenih menica konstatovano da pojedine nedostaju u "ostavi", dok je ukupna vrednost sačuvanih menica iznosila 77.010.322 dinara. Vrednost devedeset zaplenjenih uložnih knjižica (što, takođe, nije konačan broj) iznosila je 5.793.476 dinara, a potpuno nedostaju podaci o polisama životnog osiguranja koje su imale vrlo visoke iznose i bilo ih je više nego menica i uložnih knjižica zajedno.³³

Zanimljivo je da u "ostavi" nisu pronađeni nakit, zlatnici i druge dragocenosti opljačkane od srpskih Jevreja, o čijem postojanju govore više puta do sada pominjana dosijea zaplenjene jevrejske imovine.³⁴ Tako je, za banke na područje Banata, prilikom preuzimanja ovakvih vrednosti iz jevrejskih sefova (uvek nasilno obijanih uz prisustvo posebne nemačke komisije) postojao specijalni postupak. One su predmete od veće vrednosti dostavljale na procenu *Pančevačkoj pučkoj banci*, koja bi ih zatim prosljeđivala *Bankarskom društvu*, dok su se predmeti manje vrednosti prodavali pripadnicima Rajha, u prostorijama GBW.³⁵ Deo ovako opljačkane jevrejske imovine, a posebno zlata i dru-

iz Zagreba (320 po nom. 200 din). Bilo je i slučajeva kada se podaci koje pružaju ova dva izvora potpuno poklapaju. Tako, npr. u dosijeu preuzete imovine Josifa Amodaja (iz Jevremove br. 29 u Beogradu) *Francusko-srpska banka* obaveštava *Bankarsko društvo*, 14. 12. 1942. da dotični Jevrejin kod njih poseduje 338 akcija po nom. 1000 dinara svaka, a isti takav podatak nalazimo i u "ostavi". U pismu *Francusko-srpske banke* kaže se dalje: "Za dužnu čuvarinu gornjih hartija od vrednosti do kraja ove godine, kao i za troškove nasilnog obijanja sefa, koji nam od strane pomenutog nisu izmireni *Zadužujemo Vas sa...*", vidi: ASCG, 151, Dosijea zaplenjene jevrejske imovine (po abecedi) u *BD*, 1942-1944.

³³ Vidi nap. br. 27; Visok stepen nemačke "poslovne pedantnosti" prilikom zaplene jevrejske imovine vidi se naročito kod zaplene uložnih knjižica, čije su vrednosti ponekad iznosile manje od 100 dinara (23 ili samo 13 dinara).

³⁴ Isto.

³⁵ ASCG, 151, Dosijea zaplenjene jevrejske imovine u *BD*, 1942 - 1944; *Zločini fašističkih okupatora...* 51.

gih dragocenosti, koja je od januara 1943. godine bila koncentrisana u depozitu banke, preneo je u Berlin juna iste godine novopostavljeni nemački komesar za jevrejsku imovinu u Beogradu Adolf Mostbek.³⁶

Imajući sve ovo u vidu, možemo sa više "razumevanja" pratiti izveštaj Uprave banke za poslovnu 1943. godinu, u kojem se kaže, da se zbir bilansa povećao za 333 hiljade dinara, odnosno sa 1.674.000 (u 1942) na 2.007.300 dinara. Još veći rast beležen je kod dužnika banke i to za čitavih 158,60 % (u 1942, odnosno za još 37,77 % u 1943. godini) dakle sa 398.336.909 na 1.030.108.159 dinara u 1942. godini i još za 389 miliona u 1943. godini.³⁷ Dok su u 1942. godini ulogi na štednju bili smanjeni sa 39.131.145 na 24.030.214 dinara, došli su u 1943. godini, povećani za 352 %, odnosno na 108,6 miliona dinara. "Povećanje poslova vidi se iz ostvarenog prometa koji se popeo sa 22.404.000 na 47.065.000 dinara ili za 110 %."³⁸ Od osnivanja banke, čista dobit nikada nije bila veća nego te 1943. godine: 11.207.701 dinara.³⁹

Kada bi veličina štete učinjena pljačkom jevrejske imovine u okupiranom delu Srbije preko *Bankarskog društva* mogla dobiti novčani izraz, onda bi to po mišljenju jugoslovenskih bankarskih stručnjaka najpribližnije bila suma od 885,883.000 srpskih dinara ili preračunato po okupacijskom kursu od 50 srpskih dinara za 1 američki dolar: 17,717.660 dolara. Znatan deo ovako opljačkane jevrejske imovine, a posebno zlata i drugih dragocenosti, prenet je tokom 1943. godine u Nemačku dok su ma-

³⁶ ASCG, Reparaciona komisija pri vladi FNRJ (54) f. 513, dokazni materijal o pljački jevrejske imovine iz *Bankarskog društva* A.D. u Beogradu, br. 15640, 22. 4. 1948.

³⁷ ASCG, 151, Izveštaj sa sednice Uprave *BD* o poslovnoj 1943. godini, održane 27. 4. 1944. Izvesna poređenja sa izveštajem o poslovnoj 1942. god. potrebna su, prevashodno zato što je deo poslova oko zaplene jevrejske imovine ušao u bilans za poslovnu 1942, a deo u poslovnu 1943. godinu.

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

nji delovi prenošeni u toku 1944. godine ili potrošeni za isplatu poslovnim i privatnim poveriocima, odnosno razgrabljeni između nemačkih vojnih i političkih predstavnika u Srbiji.⁴⁰ Na ovaj način je jedna tipično finansijska institucija uspešno doprinela uspostavljanju sprege vojne i privredne okupacije Trećeg rajha jer je svojim radom omogućavala funkcionisanje svih mera ekonomskog iscrpljivanja ovog prostora, istovremeno sprovodeći organizovanu zaplenu kompletnog jevrejskog kapitala. Bio je to primer uspešno sprovedenog rasističkog eksperimenta u banкарstvu okupirane Srbije.

⁴⁰ Miodrag Ugričić, *n.d.*, 114-117; Vesna S. Aleksić, *n.d.*, 132-150.

KONTAKTI ZAGREBAČKE ŽIDOVSKJE OPĆINE S INOZEMSTVOM 1933-1945.

Ivo Goldštajn

Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina osnovan je 1919. godine u Zagrebu, ali je za njegovo sjedište bio određen Beograd. Po prvoj zamisli njegovo je osnivanje trebalo biti manifestacija našeg jedinstva u proširenoj zajedničkoj domovini i stalni zajednički tumač svih želja i potreba naše zajednice. Vremenom Savez je postao posrednik između državnih vlasti i naše zajednice, formirao se u njemu pomalo kulturni i nacionalni program, potom je primio u svoju autonomnu kompetenciju ceo niz poslova koji se odnose na jevrejsku zajednicu, i po tome je postao pravo nadležstvo.¹ Bilo je posve logično da su i međunarodni kontakti išli preko beogradske centrale.

Stanje se mijenja 1933. kada je dolaskom Hitlera na vlast počela masovna emigracija njemačkih Židova. U prvo vrijeme, dok su te zemlje dozvoljavale, njemački Židovi sele i bježe preko Francuske, Nizozemske, Švicarske, Čehoslovačke, plove prema Velikoj Britaniji i SAD, ali je u tom procesu udio Jugoslavije isto tako bio značajan.²

Zagreb je bio najznačajniji centar za prihvat izbjeglica u Jugoslaviji. Većina izbjeglica stizala je vlakom, a Zagreb je vrlo dobro postavljen na glavnim srednjoevropskim željezničkim koridorima. Iz njega se moglo ići dalje na istok, prema Palestini, ili prema jadranskim lukama Rijeci i Splitu, otkuda je isto tako emigrirao značajan broj izbjeglica.

¹ Zapisnik V. sednice Glavnog odbora SVJOJ 23-25. 1. 1938, JIM, Beograd, 3.

² Vidi, Ristović, *Jevreji*, na raznim mj.

Osim toga, u Zagrebu je u međuratnom razdoblju postojala židovska zajednica koja je brojala oko 12.000 osoba. Otprilike su brojem isto tako velike bile općine u Beogradu i Sarajevu, ali je zagrebačka općina po ekonomskoj snazi i društvenom utjecaju bila moćnija, pogotovo od sarajevske. Druge razloge valja tražiti u činjenici da se radi o srednjoevropskom gradu gdje priličan broj stanovništva govori njemački.

Savez jevrejskih općina već je potkraj travnja 1933. osnovao Središnji odbor za pomoć njemačkim Jevrejima. Savez cionista Jugoslavije na čelu s dugogodišnjim cionističkim aktivistom dr. Aleksandrom Lichtom odmah se uključio u akciju, predlažući da se ona "koncentrira na jednom mjestu".³ SCJ je već tada zaključio da je briga za izbjeglice jedan od glavnih problema.⁴

U svibnju je "O današnjem stanju Jevreja – progoni u Njemačkoj" održan u Zagrebu "veliki miting zagrebačkih Židova". Govorili su vrhovni rabin i senator Isak Alkalaj, sam Licht, te ne-cionist Rudolf Rodanić, očigledno kako bi se manifestirala sloga unutar zajednice. Na tom mitingu osnovan je i Mjesni odbor za pomoć Jevrejima iz Njemačke,⁵ a 1939. promijenio je ime u Odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama.⁶ Vodio ga je dr Makso Pscherhof, tadašnji potpredsjednik općine, a posao je organizirao tajnik Židovske općine Aleksandar Klein.⁷ U srpnju 1933. godine Odbor je zamolio zagrebačke Židove "da ne provode pojedinačne akcije u cilju ma kakvog pomaganja Jevreja iz Njemačke. Sav je rad i cijela akcija koncentrisana kod Mjesnog odbora".⁸ Zagrebačka je općina u prvoj akciji sakupljanja novca, u

³ *Židov* 18, 19/1933.

⁴ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 126; priložen zapisnik sjednice Saveznog odbora SCJ od 28. 5. 1934.

⁵ *Židov* 20, 21/1933; 36/1936; 13/1937; Völkl, *Bogoštovna općina*; Lipa, *Pomoć*, 7-17; Ristović, *Jevreji*, 27; Boeckh, *Židovska vjerska općina*, 52; Dojč, *Utočište*.

⁶ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, cionistička djelatnost.

⁷ Lipa, *Pomoć*, 7-17; Ristović, *Jevreji*, 27.

⁸ *Židov* 30/1933.

svibnju 1933, za samo dva tjedna prikupila 572.000 dinara, do kraja godine 1.180.000 dinara.

Od početka djelovanja Odbor su izdašno pomagale židovske ustanove iz inozemstva: Zagreb je postao i jugoslavenskim centralnim predstavništvom velike svjetske emigracione i pripomoćne organizacije HICEM (Hias – Jca – Emigration – Association, odnosno Hebrew Immigrant Aid Society) sa sjedištem u Parizu. HICEM je novčano pomagao židovskim useljenicima u Palestinu i druge prekomorske zemlje. Pariška je centrala zahtijevala centralizaciju cjelokupnog emigracionog posla za cijelu zemlju, pa je SJVOJ u rujnu 1936. prenio i formalno predstavljanja čitavog Zemaljskog odbora za pomoć izbjeglicama na zagrebački odbor.⁹ Sekretar Židovske općine u Zagrebu Aleksandar Klein bio je istovremeno i povjerenik HICEM-a.¹⁰ Rad po pitanju zbrinjavanja emigranata uglavnom je skoncentrisan u Zagrebu, odakle se vodi i prepiska s HICEM-om, kaže se u izvještaju Izvršnom odboru Saveza,¹¹ a kada je netko iz jugoslavenske organizacije trebao ići na konferenciju HICEM-a u Pariz, smatralo se da bi bilo najkorisnije da taj delegat bude iz Zagreba, pa je putovao Klein.¹² U siječnju 1937. na konferenciju u Beč na istu temu putovali su Klein i Oton Heinrich.¹³

Da je ova autonomnost prilično neuobičajena u drugim poslovima, svjedoči i činjenica da je po Pravilima Židovske općine u Zagrebu Izvršni odbor Saveza morao formalno i potvrditi rabina kojeg je sebi odabrala zagrebačka općina.¹⁴

⁹ *Židov* 13, 45/1937.

¹⁰ Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 7. 1939, JIM, Beograd, 67.

¹¹ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 11. 2. 1937, JIM, Beograd, 10.

¹² Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 6. 1936, JIM, Beograd, 8; Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 15. 6. 1936, JIM, Beograd, 1.

¹³ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 11. 2. 1937, JIM, Beograd, 1.

¹⁴ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 2.

HICEM je mogao financirati samo putovanje židovskih emigranata u druge zemlje, pa je 1937. na taj način preko Zagreba emigriralo 177 osoba (u Palestinu 76, u Urugvaj 15, Argentinu 14, u SAD 5, Brazil 4, Nizozemsku 2 i Kolumbiju jedna osoba).¹⁵ Međutim, za boravak izbjeglica u Jugoslaviji morale su brinuti same židovske općine na čije su područje emigranti stigli.

Za boravka u Parizu Klein je dobio “izvesna obećanja za nešto novca za izdržavanje emigranata, ali njihov rezultat treba sačekati”. No, događalo se da su iz nekih općina slali emigrante u Zagreb, pa se čak prijetilo da će ih zagrebački odbor morati vraćati u mesta njihova ranijeg boravka.¹⁶

Značajne svote doznačivao je i American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT).¹⁷ JOINT je početkom 1936. odbio molbe, jer su se istovremeno javljali i Savez u Beogradu i zagrebački Odbor, pa je potkraj 1936. aplicirao samo Zagreb, tražeći “izvanrednu materijalnu pomoć” za izbjeglice. S Beogradom je dogovoreno da se “dobivena pomoć razdijeli na ravne dijelove” između Saveza i zagrebačkog Odbora.¹⁸ Zagrebački je odbor uistinu imao veliku autonomiju, jer ga je Savez, primjerice, molio da “nam šalje kopije svojih pisama, a radi potpunosti naše arhive”, potom se obvezao da će “iz suma primljenih iz inostranstva zagrebačkom Odboru prepuštati 50 %”.¹⁹

Sve što je učinjeno – pružanje pribježišta velikom broju Židova iz Reicha i način na koji je to učinjeno – često se u židovskom svijetu isticalo po nesebičnosti i izvršnoj organizaciji. Pomagala je i zagrebačka Hevra Kadiša koja je izdvajala novac, ali

¹⁵ Zapisnik XXIV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 17. 1. 1938, JIM, Beograd, 1.

¹⁶ Zapisnik V. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 13. 7. 1936, JIM, Beograd, 12.

¹⁷ Boeckh, *Židovska vjerska općina*, 52; Dojč, *Utočište*.

¹⁸ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 8.

¹⁹ Zapisnik IX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 23. i 24. 11. 1936, JIM, Beograd, 9.

i skrblila o smještaju, obrazovanju i usavršavanju izbjeglica. Tridesetih je u Zagrebu vrlo intenzivno djelovao i *Palestinski ured za Jugoslaviju* koji je nabavljao dokumente za useljenje u Palestinu, što znači da je na neki način obavljao konzularne poslove. Kontaktiralo se i s uredom Židovske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine) čije je sjedište bilo u Berlinu, a cilj joj je bio zaštita interesa židovskih imigranata i Židova uopće. Jewish Agency je priznavala i britanska vlada i njezine službe u Palestini. Zagrebački je Odbor surađivao i s berlinskom organizacijom *Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe* koja je bila osnovana 1933. sa ciljem da se njemačkim Židovima olakša odlazak i adaptacija u drugim zemljama.

Zagrebački je odbor od 1933. do 1941. primio, posavjetovao i otpremio na dalji put oko 55.500 osoba, i to po godinama:

1933.	4400
1934.	4200
1935.	2400
1936.	2200
1937.	2800
1938.	11700
1939.	15400
1940.	9300
1941.	3100

Izvor: Völkl, *Bogoštovna općina*.

U srpnju 1933. godine Mjesni odbor za pomoć Jevrejima iz Njemačke tvrdi da “danomice stiže sve veći broj Jevreja iz Njemačke, koji se djelomično zadržavaju ovdje kod nas, a djelomično putuju dalje na nadi, da će u tuđini lakše naći mogućnosti prehrane sebe i svojih porodica”.²⁰ I istaknuti židovski aktivist, Beogradanin David Albala tvrdio je u to vrijeme da su u Zagrebu “prenatrpáni” poslom s izbjeglicama iz Njemačke.²¹

²⁰ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 439.

²¹ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 72.

Jugoslavenske konzularne vlasti čak su preporučivale emigraciju u svoju zemlju, ne samo iz pukog altruizma, već računajući da će stići radnici, konstruktivni ljudi, puni inicijative i sa sobom donijeti kapital. "I zaista je prvi val emigracije donio u Jugoslaviju nekoliko stotina emigranata koji su pokušali da se na privrednom polju pomoću iznesenog kapitala plasiraju".²² Tako, primjerice, "njemački odvjetnik koji raspolaže kapitalom od 80.000 dinara, traži namještenje ili bilo kakvo prikladno područje rada".²³ Bilo je nekoliko značajnih potencijalnih investitora u zagrebačku industriju, ali do realizacije tih investicija nije došlo i zbog njemačkih zakona koji su umnogome onemogućavali transfer novca u inozemstvo.²⁴ Nekoliko bogatih porodica stalno se nastanilo u Hrvatskom primorju, dok je "velik broj intelektualnog proletarijata i privatnog namještenništva produžio prema Palestini".²⁵

Do kraja 1937. godine broj pristiglih izbjeglica je padao; naime, do toga trenutka u Jugoslaviji se na duže vrijeme zadržalo samo 400 njemačkih izbjeglica. Od tih 400 njih 60 se nastanilo u Zagrebu – od tih 60 sedmorica se angažirala s jačim kapitalom u raznim industrijama (osobito kemijskoj), trojica su dobili obrtnice, petorica imaju putničke karte kao zastupnici inozemnih firmi, četvorica su dobili radne dozvole kao specijalni radnici, desetak porodica žive od rente kapitala koji su ili ponijeli ili ga imaju u drugim zemljama, njih 10 uče zanat pod nadzorom zagrebačkog Odbora za pomoć, kako bi kasnije otišli u Palestinu. Mnogo je osoba fluktuiralo, ali je broj stalno nastanjenih u Zagrebu od 1933. do 1936. otprilike ostajao isti.²⁶

²² Izvještaj Aleksandra Kleina, tajnika Odbora za pomoć izbjeglim Jevrejima u Zagrebu - *Židov* 36/1936.

²³ *Židov* 30/1933.

²⁴ Völkl, *Bogoštovna općina*.

²⁵ Izvještaj A. Kleina - *Židov* 36/1936.

²⁶ Izvještaj A. Kleina - *Židov* 36/1936.

²⁷ *Židov* 28/1934.

Dio novopridošlih u Zagreb činile su obitelji sa djecom, jer su djeca u gradu pohađala razne škole, sve do fakulteta. U zagrebačkoj židovskoj školi je već 1933. godine organiziran poseban razred za djecu njemačkih emigranata – broj im se brzo mijenjao, jer su neki dolazili, a drugi odlazili, ali je djece 1933/4. godine uvijek bilo između 15 i 20, od kojih je 9 prevedeno u redovito školovanje.²⁷

Zbog svih ovih okolnosti u Zagrebu je 1937. registrirano 60 obitelji židovskih iseljenika iz Njemačke koje su stanovale o vlastitom trošku, a 78 osoba je pomagao Odbor za pomoć izbjeglicama. Osim toga, za sve izbjeglice bila je organizirana jezična nastava i zanatski tečajevi, a Odbor im je nastojao pronaći i posao. Bilo je mnogo izbjeglica iz Reicha koji su stigli bez imalo novca ili dragocjenosti, pa se “Odbor” brinuo za prehranu, smještaj, podmirivanje putnih troškova, pa čak i za mali džeparac. Zagrebački nadrabinat 1939. traži da se jave “obitelji koje žele na seder večeru primiti izbjeglice”.²⁸ Tako su obitelji Korda dolazili jedan emigrant na ručak i jedan na večeru – “dolaze nam mladići i djevojke istih godina kao brat i ja, družimo se... zaboravljamo strah i prijetnje nacista, plešemo, smijemo se, pričamo viceve”.²⁹

Odbor za pomoć izbjeglicama uistinu je nastojao privući njemačke Židove, prvenstveno one s većim kapitalom, da se nasele u Jugoslaviju i ojačaju židovsku zajednicu. Kontaktiralo se i s berlinskim društvom *Hilfsverein der Juden in Deutschland* koje je njemačke Židove informiralo o uvjetima života i rada u Jugoslaviji. No, pokazalo se da je trajan ostanak u zemlji za izbjeglice bilo vrlo teško organizirati, pa su njemačku okupaciju u travnju 1941. dočekali uglavnom oni koji nisu imali ili nisu stigli otići u druge zemlje.

²⁸ Židov 12/1939.

²⁹ Korda, *Nikad dosta suza*, 35.

Broj izbjeglica dramatično je porastao od Anschlusa u ožujku 1938. godine. Potkraj ožujka održane su u Beogradu sjednice Izvršnog i Glavnog odbora SJVOJ kako bi se "ispitale mogućnosti za pružanje pomoći braći iz Austrije, kojima bi ta pomoć bila potrebna zbog posljednjih događaja u toj zemlji".³⁰ Tada je osnovan Centralni potporni fond kao stalna ustanova u koji bi židovske općine redovito pridonosile ili nametnuvši izvanredan porez svojim članovima ili unoseći tu stavku u općinski budžet.³¹ Izvanredne situacije u kojima je trebalo izbjeglicama pomoći novcem ili na drugi način otad su bile praktički svakodnevnice.³² "Poteškoće postaju sve veće, jer sredstva ne pritiču u istoj srazmeri sa sve jačim potrebama", tvrdi se u izvještaju iz listopada 1938. godine.³³

Potkraj 1939. Savez jevrejskih općina predvidio je da bi za pomoć izbjeglicama trebalo oko 1,000.000 dinara godišnje, ali je sve veći priljev izbjeglica pokazao da je ta suma nedostatna.³⁴ Socijalni odbor Saveza jevrejskih općina izračunao je u srpnju 1939. da bi zagrebačka općina godišnje samo na "kontrolisane izbeglice" trebala trošiti preko 2,000.000 dinara; po nekim procjenama ta se suma "penje do 200.000 mesečno" (dakle, gotovo 2,500.000 dinara godišnje). Stoga je Zagrebu valjalo pomagati te je u tu svrhu sugerirano da općine u čitavoj Jugoslaviji

³⁰ Zapisnik vanredne sednice Izvršnog odbora SVJJOJ 28. 3. 1938, JIM, Beograd, 48; Zapisnik vanredne sednice Glavnog odbora SVJJOJ 31. 3. 1938, JIM, Beograd, 45.

³¹ Izveštaj Izvršnog odbora SVJJOJ o svome radu od poslednjeg sastanka Glavnog odbora do sadašnjeg, 28. 11. 1938, JIM, Beograd, 109; Zapisnik vanredne sednice Glavnog odbora SVJJOJ 31. 3. 1938, JIM, Beograd, 45-47.

³² Zagrebačka ŽVO je obavijestila Savez jevrejskih općina pismima 9. travnja i 2. svibnja 1939. da je "emigrantima" dala 27.181 dinara - Zapisnik II. sednice Glavnog odbora SVJJOJ od 22. 5. 1939, JIM, Beograd, 64; Zapisnik VII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 30. 11. 1939, JIM, Beograd, 102.

³³ Zapisnik XXXII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 27. 10. 1938, JIM, Beograd, 79.

³⁴ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 107.

povećaju svoj prinos u Socijalni fond sa 10 na 15% i da "100% ispune svoje obaveze prema Socijalnom fondu Saveza jevrejskih općina".³⁵ Prema kraju te godine stanje je postajalo sve dramatičnije. "Općina neće moći izdržavati sav teret koji stjecajem prilika na nju pada. Broj onih koje ova općina treba da pomaže silno raste...", javljaju u Beograd iz zagrebačke općine. Ujesen je broj izdržavanih "iznosio oko 400", a u prosincu preko 600, a po svemu se mora očekivati da će uskoro iznositi i 1000. "Zagrebačka općina ne traži nikakvo priznanje za svoj rad, jer sve što radi čini to po svojoj dužnosti, ali traži da svi delovi naše zajednice podjednako vrše svoju dužnost".³⁶ Novac je u Zagreb pritjecao iz saveznih fondova, pa je, primjerice, početkom 1939. zagrebačka općina zatražila i dobila od Centralnog potpornog fonda povrat 30.297 dinara koje je potrošila "na ime pomoći raznim izbeglicama".³⁷ Savez sve do kraja godine nije Zagrebu doznačio tražene novce te se ispričavao da su "nas prilike toliko iznenadile da za izvršenje nije bilo objektivne mogućnosti".³⁸

Tajnik zagrebačke općine i povjerenik HICEM-a Aleksandar Klein putovao je u Pariz kako bi namaknuo potreban novac, ali nije jasno s kakvim rezultatima.³⁹

Razni su bili načini na koje se pomagalo: u rujnu 1939. zagrebačka je općina morala kupiti nove brodske karte za 32. izbjeglica, "pošto talijanska parobrodarska društva nisu priznala važnost karata kupljenih njemačkim markama".⁴⁰ Valjalo je po-

³⁵ Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 12. 9. 1939, JIM, Beograd, 78-79; Zapisnik VI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 25. 7. 1939, JIM, Beograd, 92.

³⁶ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 109.

³⁷ Zapisnik XXXVI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 9. 3. 1939, JIM, Beograd, 15.

³⁸ Zapisnik VIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 12. 1939, JIM, Beograd, 113-114.

³⁹ Zapisnik XXIX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 14. 7. 1938, JIM, Beograd, 60.

⁴⁰ Zapisnik VI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 30. 10. 1939, JIM, Beograd, 96.

magati izbjeglicama i podalje od Zagreba – predsjednik općine dr. Horn je na sjednici Glavnog odbora Saveza “iznio teško stanje u kome se nalazi grupa od 43 burgenlandskih izbeglica u Podravskoj Slatini i moli Savez da preduzme sve što je moguće kako bi se tim ljudima što efikasnije pomoglo”.⁴¹ Kada se dva mjeseca kasnije “ukazala mogućnost da odu”, a kako “Savez trenutno nema na raspoloženju novaca”, zagrebačka je općina dala 35.000 dinara za put.⁴²

Pomoć zagrebačke židovske zajednice izbjeglicama iz Reicha bila je stalna – u okružnici u kojoj se opisuje stanje izbjeglica židovska općina u travnju 1940. traži od članova da “izvrše svoju židovsku dužnost prema svojoj progonjenoj braći izdašnim doprinosom, koji za svakog od Vas pretstavlja ličnu žrtvu, ali se samo ličnim žrtvama daju svladavati napori naše općine glede zbrinjavanja tih bijednika”.⁴³ Sudeći po korespondenciji Aleksandra Lichta, u tom je poslu Beograd iznevjerio očekivanja.⁴⁴

Nastojanja Židova da se iz Italije prebace u Jugoslaviju učestala su od početka 1938. godine,⁴⁵ kada se pooštrila talijanska politika prema Židovima – od 1937. talijanska je vlada, naime, počela provoditi prve protužidovske mjere. Sljedeće godine talijanske su vlasti “pozvale Židove – strane državljane da u određenom roku napuste Italiju, a u studenom je donesen kraljevski dekret “o obrani talijanske rase”, kojim je, između ostalog, bilo zabranjeno sklapanje mješovitih brakova.⁴⁶ Policija je to ilegalno prebacivanje iz Italije u Jugoslaviju kod Sušaka posebno istraživala – dobila je dojave kako taj posao ilegalno or-

⁴¹ Zapisnik XXXVII. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 12. 3. 1939, JIM, Beograd, 21.

⁴² Zapisnik XXXI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 8. 9. 1938, JIM, Beograd, 78; Zapisnik II. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 22. 5. 1939, JIM, Beograd, 64-65.

⁴³ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, cionistička djelatnost.

⁴⁴ DAZ, fond odvj. pisarna A. Licht, 129-130.

⁴⁵ HDA, fond 145, SBDZ, kut. 25, 345/1938.

⁴⁶ *Jevrejska tribuna* 41/1938; Ristović, *Jevreji*, 34-35; Kovačić, *Kampor*, 245; Hilberg, *Destruction*, Goldstein, *Holokaust*, feral.

ganizira neki "Goldstein iz Zagreba, nastanjen u Varšavskoj ulici", da se "prebacivanje vrši morskim putem", potom "automobilima za Zagreb". Kasnije je ispostavilo da je posve nepravedno bio optužen Zagrepčanin Hinko – Živko Goldstein, inače "poznat kao solidan i ispravan trgovac i građanin". Naime, došlo se konačno do zaključka da je neki talijanski Židov osigurao čamce, ali da za prebacivanje iz Sušaka nije imao nikakvu daljnju vezu, već su se ljudi morali snalaziti sami. Uostalom, "prebacivanje nije zauzelo većih razmjera".⁴⁷

Upravo je tada povjerenik HICEM-a za Jugoslaviju nastojao "pridobiti HICEM za pomaganje i onih lica koja su u Jugoslaviju doselila pre 1933, ali sada moraju da napuste zemlju."⁴⁸

Za izbjeglice je važnost Jugoslavije i zagrebačke općine osobito porasla u trenutku kada je u rujnu 1939. počeo rat u Evropi – Jugoslavija je ostala izvan ratnih zbivanja sve do travnja 1941. godine. Kako se više nije moglo ni u Francusku, ni u Poljsku, ni u Čehoslovačku, Jugoslavija je bila jedna od rijetkih zemalja u koju je bijeg nudio šanse za spas. Osim toga, neki su poljski Židovi, bježeći pred nacističkom vojskom, preko Rumunjske i Mađarske pokušavali prijeći u Jugoslaviju.⁴⁹ Neki transporti izbjeglica kretali su se brodovima po Dunavu, pa se o njima skrbila vukovarska židovska općina.⁵⁰ Židovska općina u Čakovcu brine za "velik broj izbjeglica" koji navraća u taj grad.⁵¹ U tih nekoliko mjeseci broj izbjeglica je dramatično porastao, a njihov se broj smanjuje tijekom 1940, kada su granice Reicha

⁴⁷ HDA, Fond 155 (BVBVN), 3688/1941, kutija br. 75.

⁴⁸ Zapisnik III. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 4. 7. 1939, JIM, Beograd, 67.

⁴⁹ Tako se pretpostavlja u dokumentima Ministarstva unutrašnjih poslova u Beogradu i banske vlasti u Zagrebu - vidi, HDA, BH, ODZ, Povijesni spisi, 45870/1939, kutija br. 328.

⁵⁰ Zapisnik IV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 25. 7. 1939, JIM, Beograd, 74.

⁵¹ Zapisnik XXV. sednice Izvršnog odbora SVJOJ 17. 2. 1938, JIM, Beograd, 33.

postale praktično zatvorene za Židove. Naime, Gestapo je od početka rata u rujnu 1939. počeo iz Austrije istjerivati grupe Židova bez ikakvih dokumenata; njih su jugoslavenske vlasti obično poslije dugog čekanja na ničijoj zemlji bile prisiljene prihvatiti, prepuštajući potom brigu o njima židovskim organizacijama, uglavnom stacioniranim u Zagrebu i općinama, ponajprije zagrebačkoj.⁵²

Val izbjeglica se pojačavao: u listopadu 1939. godine na “njemačko-jugoslavenskoj granici kod sela Ciringe nedaleko Maribora graničari su uhapsili “tri sumnjiva lica koja su krijumčarila Jevreje u našu zemlju...” Jedan od njih, izvjesni Aleksandar Kanik je tada čekao “na granici trojicu Jevreja”, i prije ih je krijumčario u Zagreb, u kojem se nalazi “već bezbroj ovakvih begunaca”. Tvrdio je da je u Zagrebu osnovana čitava organizacija.... koja ima poverenike po svim krajevima naše zemlje”.⁵³ Početkom 1940. u Banovini Hrvatskoj počinju se organizirati “skupna boravišta” za one židovske izbjeglice koje se na tom području “zadržavaju bez dozvole boravka (ilegalno)”.⁵⁴ Prva boravišta bila su u Samoboru (u tamošnjoj vili “Tonšetić”),⁵⁵ Lipiku, Daruvaru, Jastrebarskom, Fužinama i Podravskoj Slatini.⁵⁶

Najveći teret, i financijski i organizacioni, opet je pao na Židovsku općinu u Zagrebu. U veljači 1940. održana je u Zagrebu sjednica zagrebačkih članova Glavnog odbora Saveza jevrejskih općina koji su se konstituirali kao “nadležno tijelo koje će u granicama zaključaka Izvršnog odbora, a po pitanjima skupnih boravišta, predstavljati Savez prema Židovskoj općini u Za-

⁵² Bauer, *American Jewry*, 62; Ristović, *Jevreji*, 24.

⁵³ HDA, grupa Instituta za suvremenu povijest - grupa XXIV, 1938, inv. br. 173; *Politika*, Beograd, 22. 10. 1938.

⁵⁴ Zapisnik izvanredne sednice Glavnog odbora SVJOJ od 14. 2. 1940, JIM, Beograd, 10.

⁵⁵ HDA, Fond 155 (BVBN), 56977/1940, kutija br. 52.

⁵⁶ Zapisnik VIII. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 1. 2. 1940, JIM, Beograd, 4.

grebu i davati joj direktive”.⁵⁷ Iako su u zapisnik ušle vrlo pomirljive formulacije, zapravo je zagrebački dio Glavnog odbora počeo samostalno djelovati, odnosno, neki su u Beogradu smatrali da se u Zagrebu “stvara novo telo od članova Glavnoga odbora koje bi moglo donositi odluke nezavisno od Izvršnog odbora”. Time je počela debata o odnosima beogradske centrale i Zagreba. Vodila se vrlo oprezno, u rukavicama, s obostranim uvažavanjem (“uvažavamo velike napore naših prijatelja u Zagrebu po izbjegličkom pitanju”, odnosno “treba odati priznanje zagrebačkoj Opštini, njenom Pretsedniku i njenom tajniku g. Kleinu, a i mnogim članovima Glavnog odbora koji su sa puno ljubavi i razumevanja pomagali Savez”),⁵⁸ ali je jedna od rasprava na sjednici Izvršnog odbora “bila u znaku nepoverenja prema zagrebačkim članovima Glavnog odbora”. Potpredsjednik zagrebačke općine Lavoslav Steiner bio je na tom sastanku Izvršnog odbora ovlašćen da izjavi kako “su zagrebački članovi Glavnog odbora bili, jesu i ostat će najbolji i najodaniji čuvari jedinstva naše zajednice”.⁵⁹ U pozadini spora bili su velikim dijelom finansijski problemi. Naime, početkom ožujka je iz Zagreba u Beograd odaslan telegram kojim “zagrebački članovi Glavnog odbora” izvještavaju da zagrebačkoj općini za koji dan stižu na naplatu računi u ukupnom iznosu od 313.000 dinara, da su “bez novca i da decidirano otklanjaju daljnje zaduživanje”.⁶⁰ Potom su obje strane ponovno obračunavale troškove, “obostrano se naišlo na neke neuvažene okolnosti”, a Zagrepčani su “zamolje-

⁵⁷ Zapisnik X. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 3. 3. 1940, JIM, Beograd, 12; Zapisnik sednice zagrebačkih članova Glavnog odbora SVJOJ, održane 15. 2. 1940. u većnici Jevrejske općine u Zagrebu, u vezi sa sednicom Izvršnog odbora, održanom 14. 2. 1940. u Beogradu, JIM, Beograd, 21.

⁵⁸ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 18. 3. 1940, JIM, Beograd, 19; Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 48.

⁵⁹ Zapisnik XIX. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 10. 6. 1940, JIM, Beograd, 50.

⁶⁰ Zapisnik XI. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 12. 3. 1940, JIM, Beograd, 16.

ni da u interesu zajedničke stvari uvažuje sve dobronamerne primedbe". Generalni sekretar Saveza Šime Spitzer ipak je na sjednici Izvršnog odbora Saveza "ukazao na neraspoloženje naših prijatelja i saradnika u Zagrebu, koji se smatraju ostavljenim u ovoj teškoj situaciji i koji su uistinu došli u bezizlazan materijalni položaj".⁶¹ Izračunato je da je Zagreb do svibnja podnio "gotovo polovinu svih tereta" jugoslavenske zajednice, koji su narasli do velikih 7,000.000 dinara.⁶² U to vrijeme je zagrebačka Židovska općina potraživala od Saveza preko 230.000 dinara,⁶³ da bi šest mjeseci kasnije, dakle u studenom iste godine taj dug porastao na pola milijuna dinara.⁶⁴ S druge strane, i aškenaska i sefardska jevrejska općina "u spisku dužnika socijalnog prinosa Savezu pojavljuju se s velikim dugom".⁶⁵

U rujnu 1940. sastali su se u Zagrebu "članovi Glavnog odbora Saveza iz Zagreba, članovi Radnog odbora Saveza cionista Jugoslavije i neki istaknuti židovski javni radnici". Stanje je bilo sve dramatičnije, jer su Savez i zagrebačka općina tada u skupnim sabiralištima izdržavali oko 3000 osoba, a ishodenje dozvola za njihov odlazak u Palestinu i u druge zemlje bilo je vrlo komplicirano, a postajalo je i sve neizvjesnije što se tiče konačnog ishoda.⁶⁶

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine, okolnosti djelovanja zagrebačke Židovske općine se mi-

⁶¹ Zapisnik XII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 18. 3. 1940, JIM, Beograd, 20.

⁶² Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 48.

⁶³ Zapisnik XVII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 16. 5. 1940, JIM, Beograd, 39.

⁶⁴ Zapisnik XXVII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 21. 11. 1940, JIM, Beograd, 104.

⁶⁵ Zapisnik III. sednice Glavnog odbora SVJOJ od 23. 5. 1940, JIM, Beograd, 49.

⁶⁶ Zapisnik XXIII. sednice Izvršnog odbora SVJOJ od 17. 9. 1940, JIM, Beograd, 79-82.

jenjaju. Ona je djelovala cijelo vrijeme rata; po tome je bila jedinstvena u NDH.

Ostavljajući Židovskoj općini određenu slobodu i autonomiju djelovanja, ustaške su vlasti donekle slijedile svoje nacističke uzore. U velikim židovskim getima u okupiranoj Poljskoj 1939-1941. godine njemačke su vlasti zahtijevale formiranje Židovskih savjeta (Judenräte) u koje su obično birani viđeniji članovi dotične židovske zajednice. Tim je Židovskim savjetima bila namijenjena posrednička uloga: prenošenje naredbi i zahtjeva okupacijskih vlasti na židovsko stanovništvo i zastupanje židovske zajednice prema okupacijskim vlastima. Članovi Savjeta uživali su stanovitu (privremenu) sigurnost i neke druge olakšice, ali kada su 1942. godine pokrenute masovne deportacije u logore smrti – bili su otpremeni i ubijani zajedno sa svojom zajednicom.⁶⁷ U zemljama koje su bile u savezu s Njemačkom (npr. Mađarska, Slovačka, Bugarska, djelomično Rumunjska), židovske općine nisu ni prestale djelovati. Kada su Nijemci u proljeće 1944. svojim trupama okupirali Mađarsku, Eichmann je nastavio komunikaciju s mađarskim Židovima dobrim dijelom preko Židovske općine u Budimpešti i preko nekih njezinih predstavnika. Židovski savjeti u getima nastojali su, a ponekad privremeno i uspijevali, bar donekle ublažiti tegobe svojih općinara. Bilo je slučajeva da su članovi Savjeta, da bi spasili svoje živote, pomagali nacističkim vlastima na štetu svojih općinara, što Hannah Arendt drži “nedvojbeno najmračnijim poglavljem sveukupne tragične priče”.⁶⁸ U djelovanju vijećnika i drugih dužnosnika zagrebačke Židovske općine 1941-1945. godine nije zabilježeno ništa što bi nalikovalo nekim postupcima članova Judenräte. Naprotiv, u uvjetima koje nije pretjerano nazvati nemogućima, nema dvojbe da se ŽBOZ samoprijegorno i maksimalno trudila, a ponekada i uspijevala, da barem nekim svojim članovima u najvećim nevoljama pruži pomoć, a neke i da spasi. Ustaške vlasti u NDH očigledno su ocijenile, a možda

⁶⁷ Ben-Sasson, *History*, 1026-1027.

⁶⁸ Arendt, *Eichmann*, 117.

su primile takve savjete i od njemačkih predstavnika, da će postojanjem Židovske općine lakše kontrolirati preživjele pripadnike židovske zajednice u Zagrebu i u drugim mjestima NDH, ponajviše da će moći kontrolirati novčanu pomoć iz inozemstva. Osim toga, možda su neki pojedinci u režimu mislili da bi postojanje Općine moglo poslužiti u propagandne svrhe. Nekim inozemnim gostima i predstavnicima (npr. Vatikana) režim se mogao hvaliti tobožnjim liberalnijim odnosom prema Židovima.

Uspostavom NDH bile su prekinute veze što ih je ŽBOZ dotad održavala s najznačajnijim međunarodnim židovskim organizacijama direktno ili preko Saveza jevrejskih bogoštovnih opština u Beogradu. Novom političkom realnošću i nedaleka je Ljubljana postala inozemstvo, čak i Split, odnosno i mnogi drugi dijelovi Hrvatske koji su prepušteni Italiji ili Mađarskoj.

Kako su te međunarodne organizacije (najviše američki JOINT) bile spremne pružiti stanovitu materijalnu pomoć progonjenim sunarodnjacima, ŽBOZ je uspostavio posredne veze preko Italije s neutralnom Švicarskom i preko Židovske općine u Budimpešti s predstavnicima palestinskih Židova u neutralnoj Turskoj (u Istanbulu). Naročito je u tome bila vrijedna uloga nekih zagrebačkih Židova koji su uspjeli izbjeći u Švicarsku; među njima isticao se cionistički vođa dr. Aleksandar Licht. Iz postojeće dokumentacije ne može se precizno ustanoviti kolika je bila ukupna financijska pomoć koja je stizala tim kanalima, ali je vidljivo da su paketi što ih je ŽBOZ slala u logore kao i uzdržavanje staračkog doma Lavoslav Schwarz bili financirani uglavnom iz tih izvora. Pošiljaoci tih pripomoći preferirali su da se novac ne šalje pojedincima već ustanovi u koju su s razlogom imali povjerenja, a ustaške vlasti su to tolerirale jer im je tako bila omogućena potpuna kontrola dotoka novca, a posredno i stanovita korist (konverzija dragocjenih deviza, pljačka odaslatih paketa itd.). Sve su te okolnosti također utjecale na ustašku vlast da dozvoljava opstanak ŽBOZ, a Općini da kao ustanova kako-tako preživi i sve do kraja rata održi stanoviti minimum svojih ionako krnjih djelatnosti. Vrlo slične bile su i okolnosti opstanka židovskih općina u Mađarskoj i Slovačkoj, koje su u posljednjoj

fazi primile znatniju pomoć i od Međunarodnog Crvenog križa.⁶⁹

Nažalost, o ovim je zbivanjima sačuvano vrlo malo dokumenata, a i malo je ljudi bilo u mogućnosti o njima svjedočiti. Neki su kontakti vjerojatno bili i tajni, iako su ustaške službe činile sve da znaju sve.

Koliko su striktnu pažnju ustaške vlasti posvećivale međunarodnoj pomoći namijenjenoj zagrebačkoj Židovskoj općini, dobro pokazuje primjer putovanja Aleksandra Kleina, tajnika Općine, koji je u ožujku 1942. godine bio u Ljubljani "u svrhu dogovora radi pomaganja izbjeglica". "Na putu ga je pratio Geza Farbak, zamjenik predstojnika Židovskog odsjeka Ravnateljstva ustaškog redarstva", očigledno kako bi Klein danonoćno bio pod kontrolom.⁷⁰

Kako je do jeseni 1941. godine život u većini židovskih općina u Hrvatskoj praktički zamro, a u Zagrebu se ipak na razne načine održavao, tako je zagrebačka Židovska općina sve više postajala tijelo koje je skrbrilo za sve židovske nevoljnike u Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini, a ne samo za zagrebačke Židove. Takvo stanje dobro oslikava okružnica zagrebačke općine od 21. svibnja 1941. godine upućena svim općinama u NDH: "Izveštavamo Vas, da je naša općina dozvolom nadležnih vlasti nastavila svojim redovnim radom. Pošto joj je stavljeno u dužnost briga oko izdržavanja izbjeglica na području Hrvatske (misli se NDH – op. I. G.), to Vas molimo da ovu našu akciju izvolite poduprijeti svim svojim silama."⁷¹

Po zamislama ustaških vlasti za židovske su se zatočenike u logorima trebale skrbiti same židovske bogoštovne općine, ponajprije zagrebačka. Istovremeno, općine su morale pomagati i brojnim članovima i njihovim obiteljima koje su ostale bez ikakva prihoda i sredstava za život. Morale su brinuti i za opskrbu transporta koji su raznim pravcima, najviše kroz Zagreb, prola-

⁶⁹ Laquer, *Secret*, 58-60.

⁷⁰ HDA, zbirka MUP RH III-24, 1179.

⁷¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4859, sign. K-65-1-1/1-172.

zili na putu prema logorima. Sve je to bio golem ljudski i finansijski teret, s kojim se Vijeće općine i općinsko osoblje zadivljujuće uporno nosilo.

Financiranje se svodilo uglavnom na tri izvora: prvo, doprinosi samih članova općine, što se već tijekom ljeta i početkom jeseni 1941. pokazalo nedovoljnim, jer je većina članova općine bila opljačkana, a mnogi već deportirani u logore ili pobjegli iz Zagreba; drugo, molbe ustaškim vlastima da se deblokiraju raniji bankovni računi ŽBOZ i da se vrati dio sredstava od kontribucije, što su vlasti počele odobravati uglavnom tek 1942. godine, ali u minimalnim i sasvim nedovoljnim iznosima, i treće, pomoć židovskih organizacija i pojedinaca iz neutralnih zemalja (Švicarska, Portugal, Turska) te iz Mađarske i Italije, koja je u sasvim nedovoljnom opsegu počela pritjecati potkraj 1941. godine, ali je od ljeta 1942. postala najvažniji izvor općinskih prihoda i ključ održavanja Skrbi za logore i drugih humanitarnih djelatnosti Općine.⁷²

Zagrebačka Židovska općina je po prvi puta u studenom 1941. uputila u Jasenovac u posebnom teretnom autu pakete odjevnih predmeta. Navodno je sve to dozvolio osobno Vjekoslav Maks Luburić, tada voditelj Ureda III Ustaške nadzorne službe, odnosno Ustaške obrane čija je funkcija bila organizacija logora, uprava i osiguranje. Pošiljku je pratio službenik Židovske općine Robert Stein. Općina je popisala 400 interniraca kojima je trebalo dostaviti pakete, a Stein je trebao nadgledati podjelu tih paketa.⁷³ Već od studenoga 1941. u Jasenovac su odlazile značajne količine lijekova i sanitetskog materijala. Na popisu je bilo nešto preko 150 različitih lijekova.⁷⁴ Članovi zagrebačke Židovske općine "slali su stotine i stotine paketa svojim rođacima i znancima", ali tek "bijedne ostatke ustaše predavaju zatvoreniku".⁷⁵ Po riječima Egona Bergera, koji je kao zatočenik

⁷² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kutija 10, 93.

⁷³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28371; JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-67.

⁷⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 4866, sign. K-66-1-1/1-50.

⁷⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 87-8.

preživio 44 mjeseca u Jasenovcu, u studenom i prosincu 1941. godine “najednom su počele stizati hiljade i hiljade paketa. Vidjeli smo ih, ali nismo znali za koga su, jer su ustaše pokidali sve adrese s njih. Mnogi od adresanata su sigurno već bili mrtvi. Oni koji su slali te pakete... vjerojatno će se sjećati s koliko nade i veselja su spremali to, a pojeli su sve ustaše.”⁷⁶ Ante Ciliga, političar i publicist, jasenovački zatočenik čija su svjedočanstva o boravku u logoru i druga izazvala kontroverzne reakcije, dopremanje je pomoći opisao na sljedeći način: “Neki oblici židovske solidarnosti, koje sam sreo u Jasenovcu, izgledali su mi kao nešto nevjerojatno, fantastično. Jedina pomoć izvana koja je stizala sistematski, stalno i organizirano u logor bila je židovska, i to preko Židovske bogoštovne općine u Zagrebu! Ova je općina sabirala svaki tjedan individualne pakete i davala je od sebe pakete za one Židove kojima izvana nije nitko ništa slao. Ona je te individualne pakete slagala zatim u posebna dva-tri velika sanduka i u pratnji posebnog čovjeka – unajmljenog za taj posao katolika – Hrvata – slala željeznicom do stanice Jasenovac. Slalo se svakog četvrtka kako bi se u petak danju obavila u logoru razdioba za *sabat*”.⁷⁷

Usprkos svim samoprijegornim naporima općinskog vodstva bilo je i nezadovoljnika radom Općine. Izvjesni Leopold Pick, izbjeglica iz Reicha, potkraj 1941. godine pisao je nekim inozemnim organizacijama koje su slale pomoć, “nanoseći teške uvrede i klevete Općini i tajniku Kleinu”.⁷⁸

Da bi se dobila inozemna pomoć tajnik općine Aleksandar Klein već je u ljeto 1941, potom i dva puta tijekom 1942. godine putovao u Budimpeštu kako bi od tamošnje JOINT-ove ekspoziture ishodio dobivanje pomoći. JOINT je novac i obećao.⁷⁹ Štoviše, čini se da je i predstavnik JOINT-a već u srpnju 1941.

⁷⁶ Berger, *44 mjeseca*, 31.

⁷⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu*, 305.

⁷⁸ *Zapisnici Vijeća ŽOZ 1941*, Arhiv ŽOZ.

⁷⁹ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27352, 27793; *Zapisnici Vijeća ŽOZ 1941*, Arhiv ŽOZ; Ristović, *Jevreji*, 184.

godine stigao u Zagreb, jer je Židovski odsjek smatrao da su "doznake koje bi na taj način stigle bile potrebne i poželjne".⁸⁰ Koliko je poznato, ni Klein ni Židovska općina tada nisu dobili mnogo, tek protuvrijednost od oko 2.000 US \$ isplaćenih u mađarskim pengama. Kasnije su, u nekoliko navrata, stigli i manji iznosi, što nije pokrivalo ni trećinu troškova za najhitnije potrebe. Klein je u ožujku 1942. godine putovao i u Ljubljani "u svrhu dogovora radi pomaganja izbjeglica".⁸¹ U "Mađarsku, Italiju i Švicarsku" putovao je po istom poslu i Dragutin Rosenberg,⁸² kao i Dezider Abraham.⁸³ Sve se to pokazalo krajnje nedostatnim, pa se zagrebačka općina već na prijelazu u 1942. godinu obratila židovskim i drugim organizacijama u Švicarskoj, prije svega dr. Alfredu Silberscheinu koji se nalazio na čelu RELICO-a sa sjedištem u Ženevi.⁸⁴ Na taj je način preko Međunarodnog Crvenog križa u logore poslano jednom 1200 kutija razne hrane – sardina, šećera, makarona, konzervi.⁸⁵ RELICO je kao "švicarska organizacija" djelomično "pokrivao" djelatnost JOINT-a. Pronađen je posrednik, jedan švicarski poslovni čovjek koji je prenosio novčanu pomoć zagrebačkoj Židovskoj općini. Istodobno je JOINT direktno preko Međunarodnog Crvenog križa u tri navrata poslao "velike i krasne pošiljke" raznih lijekova, osobito onih kojih je u Zagrebu manjkalo. Svi su oni uglavnom proslijeđeni u logore.⁸⁶ Jedna od tih pošiljki ("11 sanduka s ljekarničkim proizvodima"), pristigla u srpnju 1943. na adresu Hrvatskog Crvenog križa, distribuirana je u logore preko zagrebačke Židovske općine.⁸⁷ U jednom sumarnom osvrtu na zbivanja tijekom rata Savez jevrejskih općina Jugoslavije odao je posebno

⁸⁰ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 27554.

⁸¹ HDA, zbirka MUP RH III-24, 1179.

⁸² HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 28575, 29153, 29154.

⁸³ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29153.

⁸⁴ HDA, fond 252, RUR, Ž. odsj., 29153; Ristović, *Jevreji*, 184.

⁸⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93; kut. 16, 4687-4770.

⁸⁶ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 93.

⁸⁷ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-315.

priznanje gospodinu Kelertu, švicarskom konzulu u Zagrebu za vrijeme NDH, koji je od predstavnika međunarodnih židovskih institucija u Turskoj potajno donosio novac zagrebačkoj Židovskoj bogoštovnoj općini.⁸⁸ Stanovita potpora stizala je i od organizacije talijanskih Židova Delasem, koja je prvenstveno pomagala židovskim izbjeglicama u Italiji i u talijanskim okupacionim zonama. Ante Ciliga tvrdi da su mu u Jasenovcu židovski zatočenici 1942. objašnjavali kako novac za slanje paketa u Jasenovac stiže u Zagreb preko Budimpešte “najviše od židova iz Amerike i Engleske”.⁸⁹

Po nekim svjedočenjima, na taj je način Židovska općina otpremila u Jasenovac, Staru Gradišku, Lepoglavu i neke druge logore iznimno mnogo odjeće, lijekova, higijenskih artikala i oko 50.000–51.000 paketa s hranom (i duhanom).⁹⁰ Ako je taj broj točan, onda bi to značilo da je svakoga dana tijekom četiri ratne godine, uključujući i nedjelje i praznike, Židovska općina slala u logore prosječno 25-30 paketa.⁹¹ Paketi su bili “stručno sastavljeni i opremljeni... vodila se i točna evidencija o slanju tih paketa”. Iako su paketi morali biti tipizirani, prema obavijestima koje su u općinu stizale od “raznih slobodnjaka i iz logora otpuštenih nežidova ... znali smo biti obaviješteni da se logorašima u Staroj Gradiški oduzimlje hrana koja se treba kuhati i ostavlja samo gotova suha hrana. Onda je stigla obavijest da se zatočenim ženama oduzimlje sve osim kolača... prema tim obavijestima, mijenjali smo i mi sastav tih paketa.” Kada je općina u Jasenovac poslala šivana odijela i muško rublje, čuli su da su “90% toga ustaše sebi prisvojili”.⁹²

Iz inozemstva su stizali, ponajprije iz Švicarske, i lijekovi, ali neredovito. Predsjednik Židovske općine Hugo Kon i rabin Miroslav Šalom Freiburger pišu 30. siječnja 1943. RELICO-u i

⁸⁸ *Spomenica SJOJ 1919-1969*, 89.

⁸⁹ Ciliga, *Sam kroz Europu*, 305.

⁹⁰ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 94.

⁹¹ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3877, kut. 16, 4479.

⁹² HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 15, 3877.

žale se da više od dva mjeseca nisu dobili pošiljku lijekova.⁹³ Freiburger i Kon od HICEM-a telegramom 13. veljače 1943. godine mole pošiljku lijekova za taj mjesec. Tih dana traže lijekove i od nekih drugih organizacija u Ženevi. Čini se da je u jednom trenutku nabava u inozemstvu zamijenjena kupnjom kod domaćeg proizvođača.

Freiberger se u veljači osobito angažirao da za Pesah 1943. u zagrebačkoj Općini ima macesa. Iz židovskih općina u Genovi i Trstu odgovoreno mu je da izvoz, čak i minimalnih količina, sprečava ministarstvo.⁹⁴ Okružnicu je slao i u Ženevu, Rim, na više adresa u Budimpešti, u Suboticu. Nije poznato kakav je bio ishod ove akcije.

Jedan od najpoznatijih događaja u kojem je zagrebačka židovska općina intenzivno kontaktirala s inozemstvom bio je tzv. Kindertransport.

U prvim mjesecima 1942. godine Jewish Agency je pokrenula široku akciju kojom je trebalo iz Mađarske i susjednih zemalja spasiti nekoliko tisuća židovske djece i dopremiti ih u Palestinu. Palestinski ured u Budimpešti dodijelio je zagrebačkoj općini 50 dozvola za djecu.⁹⁵ U poslu su se angažirali i predstavnici katoličke crkve u Hrvatskoj, kao i švicarski konzulat u Zagrebu. U Budimpešti i Istanbulu postojale su službe i osobe koje su vodile opširnu korespondenciju sa Zagrebom i trebale se brinuti za djecu na proputovanju. Cijelu je akciju koordinirao ured Jewish Agency za Palestinu u Istanbulu.⁹⁶

Zagrebačka je općina prijavila 87. djece i devetero pratilaca, ali se na priloženim popisima njihov broj stalno smanjivao,

⁹³ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-94; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 456-457.

⁹⁴ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5382, sign. K-65-5-1/1-54, 1-61, 1-74, 1-75, 1-80, 1-81, 1-93, 1-94, 1-101 do 1-106; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 458.

⁹⁵ Opširno, u: Ristović, *Jevreji*, 320-324.

⁹⁶ Krišto, *Katolička crkva*, II, 219; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4526-4687, 4771-4818, 4825, 4877.

tako da je početkom jeseni 1942. sveden na 35 imena, potom na 25, zatim na samo dvadeset; 15. siječnja 1943. godine na popisu je bilo samo 15 imena, a do kraja mjeseca samo 12.⁹⁷ Mnogi su u međuvremenu deportirani ili su izbjegli. Identitet djece koja su u međuvremenu bila pronađena i predviđena za odlazak brižljivo je skrivan od ustaških vlasti pa njihove adrese i drugi podaci nisu stavljani na listu. Protesti židovskih organizacija iz Budimpešte i Švicarske upućeni u Zagreb zbog stalnog smanjivanja broja djece na popisu nisu davali rezultata.⁹⁸ Freiburger i Kon pišu u Budimpeštu 14. siječnja i zahtijevaju posve precizne odgovore na pitanja: “kada će djeca krenuti?”, “što moraju uza sebe imati (minimum)?”, “koliko smiju sa sobom ponijeti (maksimum)?”, “da li je moguće da pratioci idu s djecom sve do Turske, a ako ne, da se nekome omogući da ih doprati do Budimpešte”. Tri dana kasnije Ottu Komolyju u Budimpešti zahvaljuju na naporima,⁹⁹ dva dana kasnije pokrenuta je procedura za dobivanje pasoša.¹⁰⁰ Dne 22. siječnja stigao je od židovske dobrotorne organizacije HICEM telegram kojim se potvrđuje lista od 14 putnika.¹⁰¹ No, sve je zapelo zbog poteškoća oko dobivanja mađarskih tranzitnih viza pa, sada već posve dešperatni, Freiburger i Kon u pismu nadležnim osobama u Ženevi traže odgovore na pisma koja su poslali gotovo dva mjeseca ranije. Mole da se birokratska procedura požuri i što prije okonča.¹⁰² Dne 28. siječnja HICEM obavještava da su pasoši za

⁹⁷ Vidi liste zahtjeva za putnim ispravama: HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4500-4520; JIM, fond ŽOZ, sign. K-67-1-1/1-101; JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.z

⁹⁸ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4459-4476; Lengel-Krizman, *Prilog*, 8, 16-18.

⁹⁹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁰ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰¹ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign. HICEM je osnovan 1927. u Parizu, ime je složenica triju organizacija osnivača - HIAS (United Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society), ICA (Jewish Colonization Association) i EMIG (Emigration direct).

¹⁰² JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

djecu odobreni, a da se hitno treba urgirati da djeca dobiju mađarske vize. Tri dana kasnije stigla je i potvrda o izdanim mađarskim vizama.¹⁰³ Iz Budimpešte se 3. veljače javlja da su “slike poslane” te da treba “ubrzati polazak”.¹⁰⁴

Miroslav Šalom Freiburger je tijekom organiziranja transporta molio i katoličku crkvu da intervenira. Vatikanski diplomati i nadbiskup Stepinac razgovarali su s visokim dužnosnicima ustaške države, što je vrlo vjerojatno pridonijelo tome da djeca dobiju putne isprave, iako su ustaške vlasti do posljednjeg trenutka činile sve kako bi im otežale odlazak.¹⁰⁵ Na taj je način konačno u nedjelju 7. veljače 1943. godine krenulo u Palestinu jedanaest maloljetnih dječaka i djevojčica, među njima i jedanaestogodišnji Ruben Freiburger, sin Miroslava Šaloma.¹⁰⁶ Nadrabinu Freiburgeru bilo je ponuđeno da s djecom krene kao pratilac, kako bi se i on spasio, ali je on to odbio.¹⁰⁷ Na proputovanju kroz Budimpeštu židovska djeca iz Mađarske i Slovačke dobila su imena s prvobitnog popisa židovske djece iz NDH, od kojih većina ili više nije bila na slobodi ili nije bila živa. Vrlo je vjerojatno da su se certifikati prodavali.¹⁰⁸ Djeca su stigla u Bukurešt 12. veljače, pet dana nakon odlaska iz Zagreba. Otamo je Židovskoj općini u Zagreb stigao telegram da su svi “zdravi i da su nastavili put”.¹⁰⁹ Marija Bauer koja je dugo godina živjela u Istanbulu i bila jedna od ključnih osoba u operaciji spašavanja židovske djece nadala se da će u tom transportu vidjeti i svoga unuka Fedora-Feđu Franka, ali pod njegovim je imenom doputovalo drugo dijete.¹¹⁰ Čini se da je mali Fedor stradao u naci-

¹⁰³ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁴ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹⁰⁵ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 10, 92; Krišto, *Katolička crkva*, II, 242-243, 254, 280-281.

¹⁰⁶ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-106; HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4487-4492.

¹⁰⁷ HDA, fond ZKRZ GUZ, br. 306, kut. 16, 4487-4492.

¹⁰⁸ Shomrony, *Kako su prodani certifikati*.

¹⁰⁹ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-114.

¹¹⁰ Ristović, *Jevreji*, 320, 324.

stičkom logoru u Zemunu pokraj Beograda.¹¹¹ Konačno su u Palestinu stigli nakon 16 dana putovanja. Preko Marije Bauer stizale su u Zagreb vijesti o djeci. Neka su pisma pristigla čak i poslije svibnja 1943. godine, kada su Kon, Freiburger i drugi već bili deportirani.¹¹²

Jedna od posljednjih akcija koje su Hugo Kon i Miroslav Šalom Freiburger poduzimali neposredno prije njihove deportacije u svibnju 1943, bio je pokušaj da se organizira nov dječji transport. Njih dvojica još su 28. siječnja poslali u Budimpeštu popis s 28 imena.¹¹³ Najednom je za taj novi transport interes bio veći negoli za prethodni: naime, stanje je u Zagrebu bilo sve gore, sve su skromnije bile nade da se može preživjeti u gradu, pa se hvatala svaka slamka spasa. Osim toga, kada se prvi transport počeo organizirati čini se da je malo tko vjerovao da bi djeca mogla stići na sigurno, u Palestinu. S uspjehom prvog transporta nade u spas su porasle, pa je vodstvo zagrebačke Općine predlagalo u novi transport "45 djece". U pismu izbjeglom članu općine Dragi Rosenbergu u Vicenzu 9. veljače Kon i Freiburger pišu da "rade na tome, da im se odobri novi popis djece za odlazak".¹¹⁴ No, od novog transporta nije bilo ništa, iako je Freiburger molio da "se u Pešti trude što prije dobiti odobrenje". Ponovno pišu 11. veljače, moleći da se ubace još neka imena; izmjenjuju se i telegrami.¹¹⁵ No, sve je bilo uzalud, transport nikada nije otišao i većina djece s popisa deportirana je u Auschwitz početkom svibnja 1943. godine.

U ožujku 1943. je iz talijanskog logora u Kraljevici (na Jadranu, dvadesetak km jugoistočno od Rijeke) pokrenuta inicijativa da se tamo smještena djeca otpreme u Palestinu. U početku

¹¹¹ *Kartoteka židovskog znaka; Popis žrtava.*

¹¹² JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

¹¹³ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign. U popisu stoji da je Lea Deutsch rođena 1933, iako je ona bila šest godina starija. Greška je vjerojatno namjerna jer su se ovim transportom mogla spašavati samo djeca do šesnaest godina starosti.

¹¹⁴ JIM, fond ŽOZ, sign. K-65-4-1/1-114.

¹¹⁵ JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign.

svibnja iz Kraljevice je popis od nekih sedamdesetero djece – potencijalnih imigranata u Palestinu poslan u Zagreb i Budimpeštu. Informacije da bi se mogao organizirati novi dječji transport stigle su i do drugih logora koji su postojali na istočnojadranskoj obali, tada pod vlašću Talijana. U logoru u okolici Dubrovnika, kao i u konfinaciji na nedalekom otoku Lopudu “u proljeće 1943. počelo se govoriti da djeca idu u Palestinu. Čak su pravljani i popisi, ali su roditelji bili isuviše sumnjičavi da bi se odvojili od djece. Ubrzo se o tome prestalo govoriti.”¹¹⁶ Realizaciju ove akcije spriječile su deportacije iz Zagreba u svibnju 1943, jer je sve trebalo biti organizirano uz pomoć zagrebačke Općine. Ubrzo se više ništa nije moglo napraviti ni mimo zagrebačke Općine, jer su zatočnici iz Kraljevice prebačeni na sjevernojadranski otok Rab, a potom je u rujnu kapitulirala Italija, pa su djeca, da bi bila spašena, otpremana na druga mjesta, a ne u Palestinu.¹¹⁷

Kon i Freiburger obavljali su i tada vrlo obiman, a najčešće i vrlo neugodan posao korespondiranja s onima koji su se interesirali za sudbinu članova obitelji ili prijatelja. Dobivali su pisma s raznih strana, od Makedonije do dijelova Hrvatske pod talijanskom okupacijom; nekima su javljali da im je rodbina u Jasenovcu, a mnogima da njima samima “nije ništa poznato o Židovima, koji su odpremljeni u radne logore u Njemačku”.¹¹⁸

Pošto su u svibnju 1943. deportirani Freiburger i Kon, židovsku općinu nastavljaju voditi Ašer Kišicky i Robert Glücksthal.

Iako su bili izloženi maltretiranju i nisu bili sigurni da će doživjeti sljedeći dan, pa su jednom prilikom nekoliko dana proveli i u zatvoru, Kišicky i Glücksthal suočavali su se s nerazumijevanjem kada su židovskim organizacijama u inozemstvu objašnjavali položaj preostalih zagrebačkih Židova. Glücksthal je pi-

¹¹⁶ Isaić, *Od Mostara do Raba*, 12.

¹¹⁷ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5993, sign. K-62-6-1/1-146, 1-159, 1-166, 1-171; JIM, fond ŽOZ, bez reg. br. i sign; Ristović, *Jevreji*, 325-328.

¹¹⁸ Vidi, opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 461-463.

sao da se u Budimpešti nalaze "ljudi koji kanda nas ne priznaju članovima iste obitelji".¹¹⁹ Razlozi takva odnosa vjerojatno su posve neopravdane sumnje da obadvojica kolaboriraju s ustaškom vlašću. Savez jevrejskih općina Jugoslavije odao im je poslije rata veliko priznanje. "Opština je ... u tadašnjim uslovima radila koliko je to uopšte bilo još moguće. To svakako treba zahvaliti dr. Robertu Glikstalu, inž. Đuri Kastlu i Ašeru Kišickom koji su, izlažući se i sami najvećim opasnostima, doprineli jedinstvenom slučaju da je ... od 115 jevrejskih opština koliko ih je bilo u predratnoj Jugoslaviji zagrebačka je bila jedina koja je djelovala do kraja."¹²⁰ Sva trojica spomenutih preživjeli su rat kao zaštićeni u mješovitim brakovima i ostali su na čelu zagrebačke Židovske općine do 1946. godine.

Već prve aktivnosti Kišickog i Glücksthala bila su prema inozemstvu – pišu zarobljenim Židovima u logor u Osnabrücku¹²¹ te Komitetu za pomoć Židovima u Ugarskoj (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája).¹²² Baveći se tim i sličnim poslovima vodili su židovsku općinu u sljedećih dvije godine.

Zagrebačka je općina po završetku rata odaslala diljem svijeta, od Kalifornije do Izraela, pisma kojima je obavještavala rodbinu i prijatelje o sudbini onih za koje su se interesirali. Većini je javljano da su dotični "odvedeni u logor. Budući da se gore imenovani do danas nisu prijavili, to postoji vjerojatnost, da nisu više na životu."¹²³ Suhoparnost administrativnog jezika samo pojačava svu strahotu informacije. Takva su se pisma slala iz Zagreba sve do 1952. godine kao podsjetnik na prošla vremena. Zagrebačka se općina i čitava židovska zajednica u poslijeratnom vremenu suočila s posve novim izazovima.

¹¹⁹ Ristović, *Jevreji*, 80.

¹²⁰ *Spomenica 1919-1969*, 89.

¹²¹ JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-262, 1-263, 1-265 do 1-268, 1-275 do 1-279, 1-305.

¹²² JIM, fond ŽOZ, reg. br. 5386, sign. K-65-6-1/1-309; vidi opširnije, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 541-542.

¹²³ Vidi, Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 650.

DA LI POSTOJI KOLEKTIVNO SEĆANJE ZLOČINACA? SEĆANJE NA HOLOKAUST U NEMAČKOJ OD 1945. DO DANAS

Anke Hilbrener

U maju 2003. Nikolas Berg je objavio studiju "Der Holocaust und die Westdeutschen Historiker"¹. U svojoj studiji Berg istražuje razloge zbog kojih je Holokaust toliko dugo bio marginalizovan u zapadnonemačkoj historiografiji. Berg tvrdi da je mnogo istoričara Zapadne Nemačke dok su se predano bavili istorijom nacionalsocijalizma, zapostavljalo njegov centralni deo, Holokaust, jer nisu bili voljni da prihvate krivicu brojnih Nemaca, uključujući sebe, svoje očeve, braću, učitelje. Bergova knjiga je zato shvaćena kao uvreda za moralni integritet zapadnonemačkih istoričara koji su posvetili svoje studije Zeitgeschichte (savremenoj istoriji) i sve do sada su smatrani moralnim autoritetom, jer su se profesionalno bavili Vergangenheitsbewältigungom (razumevanjem prošlosti), koji je postao osnovni faktor nemačkog identiteta.

Počevši prikazom Norberta Fraja u "Süddeutsche Zeitung", razvila se vatrena diskusija o knjizi od samog dana objavljivanja.² Nemački feljtoni dobili su novu "debatu istoričara".

¹ Berg, Nicolas. Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung. Göttingen 2003. Diskusija je nastala nakon okruglog stola o Kladovo transportu, 19. oktobra 2002, što je ovde dokumentovano. Ona dobro ilustruje moje zaključke i zbog toga je uključena u ovaj rad.

² Frei, Norbert. Mitläufergeschichten? Heute erscheint Nicolas Bergs Studie über die NS-Deutungen deutscher Zeithistoriker. In: Süddeutsche Zeitung, 8.5.2003. Videti diskusiju na forumu na najvažnijoj nemačkoj istorijskoj listi novosti: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=415&type=diskussionen>

Rasprave istoričara o Holokaustu, nacionalsocijalizmu i ulozi istoričara u nacionalsocijalizmu, kao i razumevanje prošlosti, bili su tema javne rasprave u Nemačkoj od 1945.³ Historikerstreit ili rasparava o učešću istoričara u nacionalsocijalizmu, koji je blisko povezan sa "Historikertag" (Danom istoričara) u Frankfurtu na Majni 1998, samo su dva primera iz skore prošlosti. Već je naglašena činjenica da je nastanak ovih debata u velikoj meri posledica konflikta generacija, činjenice da je svaki istoričar veoma povezan sa pozicijom na akademiji (fakultetu) i u društvu.⁴ Argumenti o najznačajnijim tačkama nemačke istorije nisu prosto izloženi nakon temeljnog naučnog procesa, već su formirani u sociološkom kontekstu uključenih istoričara.

Berg sada ističe činjenicu da su metodološke inovacije "Zeithistorikera", kao što je "strukturalni pristup" istoriji, posledica socijalnog konteksta istoričara, njihovog iskustva kao pristalica nacionalsocijalizma u njihovim mladim godinama i njihova ukorenjenost u zločinačkom društvu. Njihov način da oslobode krivice individualne zločince bio je da pomere istorijsko interesovanje na "procese" i strukture. Istoričare Jevreje koji nisu tragali za strukturama već za počiniocima, jer su gledali iz pozicije žrtava, marginalizovali su ovi "Zeithistorikeri" van pozicija akademske moći.

Bergovi suparnici tvrde da on ne ceni zasluge "Zeithistorikera". Veoma često zbog najave da će izgubiti saradnju sa tim istim "Zeithistorikerima", kritičari su branili kolege kao istaknute naučnike i sumnjali u Bergov integritet: "Čuvaj se visokomoralnih shvatanja."⁵

³ Sabrow, Martin, Jessen, Ralph, Große Kracht, Klaus (Hg.). *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen seit 1945.* München 2003.

⁴ Videti Leggewie, Claus. *Mitleid mit den Doktorvätern oder Wissenschaftsgeschichte in Biographien.* In: *Merkur* 53, 5 (1999) S. 433-444.

⁵ Kershaw, Ian. *Beware the moral high ground.* U: *Times literary supplement.* 10.oktobar 2003.

Bergova knjiga i verovatno nenamerno prateća diskusija pravi su primer za studiju o interakciji historiografije i kolektivnog sećanja. Još važeća pozitivistička slika istoričara govori o objektivnosti i jakoj suprotnosti između historiografije i kolektivnog sećanja. Shodno ovoj slici naučni pristup prošlosti će verovatno prikazati relativnost nekog istorijskog događaja ili jedne grupe povezane sa drugom, ne, kao u kolektivnom sećanju, njihovu ekskluzivnost i jedinstvenost. Historiografija se stoga bavi realnošću, dok sećanje proizvodi prilično mistične priče na osnovu učešća pojedinaca ili kolektiva koji se sećaju.

Ali Amos Funkenštajn se ne slaže s tim tvrdeći da se kolektivno sećanje informiše od istorijske svesti i “da se razmišljanje o istoriji reflektuje na osećanja i raspoloženja društva u kome je došlo do razmišljanja”⁶. Podstaknuta Funkenštajnovim shvatanjem želim da istražim Holokaust u nemačkom kolektivnom sećanju, uzimajući u obzir istorijski diskurs. Tokom vremena promenio se stav prema Holokaustu u nemačkom društvu, ali da li postoje i nastavljajući? Kako se političke i socijalne potrebe njegovih savremenika upliću u mrežu kolektivnog sećanja? Da li postoji kolektivno sećanje zločinaca?

Budući učesnik na okruglom stolu, ovaj rad ne može da obuhvati sve izvore i fenomene kolektivnog sećanja, niti uključujući niti ne isključujući historiografiju. Više je diskusija nego zaključak. Ali treba da ukaže na probleme postupanja sa nečijom prošlošću, naročito sa sećanjem na Holokaust. Veoma je upečatljivo, ja mislim, da tehnike izbegavanja sećanja na Holokaust, dok dolazi do određenih promena u toku vremena ili drugačijih političkih ili društvenih okolnosti, i dalje ostaju konstantne u odnosu na važna pitanja. Situacija na koju smo naišli neposredno posle poraza Nemačke i posle prestanka Holokaušta ponovo se pojavljuje pod drugim okolnostima u različitim vremenima od 1945. do danas.

⁶ Funkenstein, Amos. *Perceptions of Jewish History*. Berkeley and Los Angeles 1993. str. 8.

Žrtve i počinioci posle "nultog časa"

"Nulti čas" je uobičajeni mit u vezi Nemačke posle II svet-skog rata. Uobičajeno shvatanje među istoričarima i intelektual-cima je da nije bilo "nultog časa", ali se u kolektivnom pamće-nju i dalje odnosi na ponovni početak Nemačke 1945. Za Nem-ce datum 9. maj 1945. nije dan oslobođenja, već dan poraza i bezuslovne predaje. Nulti čas daje obećanje gledanja unapred i nesuočavanje sa prošlošću, iako se prošlost i njene posledice ne mogu poreći. Suočeni sa prošlošću u svakodnevnom životu Nemci su se osetili kao žrtve. Više od 5 miliona Nemaca poginu-lo je u ratu, od toga 500 000 bili su civili. Ostali su bili vojnici i ostavili su porodice bez očeva, braće i sinova. Ostalih 1,5 do 2 miliona POWs⁷ držani su posebno u Sovjetskom Savezu i samo deo njih se vratio. Emotivni gubitak preostalih članova porodi-ce bio je udružen sa gubitkom onih koji su zaradivali hleb u ekonomski teškim vremenima. Sudbina preostalih i većinom ženske populacije bila je u rukama okupacionih snaga sa razli-čitim rezultatima. Masovna silovanja i zlostavljanja bila su če-sta, naročito nad ženama u istočnom delu Nemačke koji je dr-žala Crvena armija. Granica između nasilja i prostitucije iz eko-nomskih i sigurnosnih razloga bila je tanka.⁸

U mnogim gradovima ni prosto sklonište nije bilo dostup-no, razaranje od strane savezničkih vazdušnih snaga bilo je vi-dljivo još dugo vremena. Uskoro je sudbina 'folksdojčera' pridod-data njihovom osećanju sebe kao žrtve. Skoro 12 miliona ljudi nemačke nacionalnosti prognano je iz istočne Evrope, od kojih su mnogi umrli. Ostali su bili izbeglice u uništenoj, razorenoj zemlji kojoj je sve nedostajalo.

Pod ovim okolnostima Nemci su smatrali sebe žrtvama. Stradanja Jevreja su, ako su uopšte spominjana, smatrana ne

⁷ Ratni zarobljenici

⁸ Vidi f.e. Anonyma. Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis zum 22. Juni 1945. Frankfurt/Main 2003.

većim od njihovih. Pitanje krivice je izbegavano, što se zadržalo još dugo vremena.⁹

Doživljavanje sebe kao žrtve kod Nemaca nije bilo uobičajeno samo u širokim masama, već i u intelektualnim krugovima. Vrlo očigledan primer je knjiga istoričara Fridriha Majnekea "Nemačka katastrofa" izdata 1946.¹⁰ Po Majnekeu nacizam je nešto što se dogodilo Nemcima. Pisao je političke tekstove protiv savezničkog izjednačavanja nacizma i Nemaca, dokazujući nenemački karakter nacizma. Hitler i nacistička elita doneli su "katastrofu" Nemcima, koji su sada patili zbog posledica. Kao posledice su nabrojani: vojni poraz čiji je rezultat gubitak nezavisnosti Nemačke, podela Nemačke i gubitak istočnoevropskih teritorija. Holokaust nije razmatran. Izvršioци su mala i pokvarena nacistička elita. Njihove prve žrtve su sami Nemci.

Žrtve i počinioci u Istočnoj i Zapadnoj Nemačkoj

Podela Nemačke i dvostruka i neprijateljska državnost dve posleratne Nemačke doprinela je kompleksnosti pitanja sećanja na Holokaust u Nemačkoj, ali da li je tamo zaista bilo "podeljenog sećanja"?¹¹ Naravno da su se obe Nemačke različito sećale nacističke prošlosti, ali sa druge strane možemo pronaći izvesne sličnosti u vezi pitanja krivice, žrtava i počinitelja.

⁹ Margalit, Gilad. *Divided Memory? Expressions of a United German Memory*. In: Michman, Dan (Hg.) *Remembering the Holocaust in Germany, 1945-2000: German Strategies and Jewish responses*. New York u.a. 2002. P. 31-42. P. 32-33.

¹⁰ Meinecke, Friedrich. *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*. Wiesbaden 1946.

¹¹ Herf, Jeffrey. *Devided memory: The Nazi Past in the Two Germanies*. Cambridge, Mass. 1997.

Demokratska Republika Nemačka

DRN je nastavila Nemačku politiku shvatanja sebe kao "prve žrtve" nacionalsocijalizma. U centru zvaničnog kolektivnog pamćenja bili su komunistički borci protiv fašizma. Memorijalna mesta u DRN su uobličena tako da predstavljaju više mesta antifašizma nego Holokausta. Ti antifašistički borci smatrani su za osnivače DRN i mnogi članovi političke elite i sami su bili žrtve nacističkih koncentracionih logora ili su izbegli iz nacističke Nemačke. "Normalni" Nemci koji su živeli u DRN takođe su se smatrali žrtvama, ili bar većina njih: svi Nemci uključeni u rat, uključujući nemačke vojnike, smatrani su žrtvama fašizma i rata i time dolazili u istu kategoriju kao i jevrejske žrtve. Ove kategorije smatrane su za žrtve drugog reda u pogledu prednosti za penzije i socijalnu pomoć, dok je prvo mesto dodeljivano antifašističkim borcima. Ova politika zvaničnog odavanja počasti bila je pokušaj oblikovanja antifašističkog kolektivnog sećanja u cilju da se ozakoni nova socijalistička Nemačka iznikla na ruševinama Hitlerove Nemačke. Takođe je bilo neophodno uključiti obične Nemce, odnositi se prema njima kao žrtvama, da bi se izgradili mostovi između antifašističke partijske oligarhije i običnih Nemaca, većinom nekomunista.

Sa zvaničnim identitetom antifašističke Nemačke elita DRN nije osećala potrebu da razmatra sebe ili druge u svojoj novoj državi kao bivše počiniocce. Počinioci su bili "drugi" Nemci, oni u Saveznoj Republici Nemačkoj.

Ako je u skladu sa marksističkom teorijom, nacionalsocijalizam bio samo ekstremna forma kapitalizma i imperijalizma, onda je sve što je prihvatio Zapad, SRN zajedno sa novim zapadnim partnerima bila zakonski naslednik nacističke Nemačke. DRN je ukazala na to da se ista elita sada transformisala iz nacističke u demokratsku u novoj Zapadnoj Nemačkoj, kako bi dokazala da je odgovarajuća i time pokazala da je SRN zapravo zemlja zločinaca, krivaca iz nacionalsocijalizma, onih koji su vršili represiju nad Nemcima, doveli do rata i na kraju do Holokausta. Zajedno sa nacistima iz SRN i njihovi zapadni partneri su

postali meta DRN propagande. Takođe su obnovili nemačko vero-
vanje nasledeno iz vremena Trećeg rajha, da su oni zlostavlja-
ni od strane zapadnih saveznika.¹²

Savezna Republika Nemačka

U Zapadnoj Nemačkoj se mit o “nultom času” veoma dugo održao. Zvanična politika DRN bila je u pravu što se tiče ukazi-
vanja na činjenicu da se bivši nacisti nalaze na uticajnim pozi-
cijama u novoj demokratskoj Nemačkoj, ali su političari i dru-
štvo u SRN želeli da gledaju napred. U procesu ponovne izgrad-
nje zemlje smatrali su da im je potrebna stara elita i da im pre-
dugo bavljenje pitanjima krivice neće pomoći.

Establišment u SRN je nastavio da ističe patnje Nemaca to-
kom i posle rata. Nemci su ostali žrtve i ovo shvatanje je bilo po-
sledica antikomunističkog kursa za integraciju Nemačke ka Za-
padu. Pomogao im je i Hladni rat, jer su zapadni saveznici osla-
bili svoju politiku “Ent-Nazifizierung” – denacifikacije, jer im je
bio potreban odani saveznik u Zapadnoj Nemačkoj. Komunisti
su identifikovani kao novi krivci. Sovjetski Savez i novi komuni-
stički režimi u istočnoj Evropi smatrani su odgovornim za ne-
mačke patnje, naročito nakon rata. Oni su bili umešani u nere-
šeno pitanje ratnih zarobljenika, proterivanje Nemaca iz istočne
Evrope, vojnici Crvene armije silovali su nemačke žene i opljač-
kali nemačke gradove i na kraju, iako nije najmanje važno, ko-
munisti su bili odgovorni za razdvajanje Nemačke. Kao i zvanič-
no kolektivno sećanje u DRN, tako je i establišment u SRN ob-
novio stari nacistički stereotip koji je važio tokom vremena Tre-
ćeg rajha: antiboljševizam.

Politička elita u SRN je odlučno odbacila svaku ideju o
“kolektivnoj nemačkoj krivici” za ubijanje Jevreja. Interesantno

¹² Margalit, *Divided Memory?* Str. 33-36.

je napomenuti da su Nemci uvek poricali ideju “kolektivne krivice”, iako, kako je Helmut Dubiel pokazao, niko nikada nije izrekao ovu optužbu. Dubiel zaključuje da je ova vrsta “projekcije” vid nesvesnog priznavanja krivice dok se ona istovremeno negira.¹³

Za Holokaust se nije smatralo da su ga počinili Nemci, već su to bili “zločini učinjeni u ime nemačkog naroda”, kako je to formulisao Konrad Adenauer.¹⁴ Na pitanje ko je počinio te zločine u ime nemačkog naroda nikad nije odgovoreno. Krivcima je smatrana elita nacističke Nemačke, ali sa veoma suženim shvatanjem termina elite, odnosno SS odredi i Hitler lično. To je bio samo uzak krug ljudi oko Hitlera, i oni su osuđeni na sudenjima, koji su u veoma apstraktnom smislu bili krivi za masovna ubistva u kojima su u stvari učestvovala hiljade počinilaca. Nacistička elita je doživljavana kao potpuno odvojena od nemačke nacije u celini.

U kolektivnom sećanju DRN i SRN, iako su prethodno samo najpovršnije prikazane, postoje izrazite sličnosti. U obe nemačke države zvanična politika sećanja u vezi pitanja istorijske krivice je na neki način bila nastavak situacije nakon “nultog časa”. Obe nemačke države su doživljavale svoje nemačke stanovnike kao žrtve rata i nacionalsocijalizma. Jevreji ili Holokaust jedva da su ikad spominjani. Ako se o tim “neizrecivim zločinima” ikad i govorilo, ostavljani su apstraktnim i nekonkretnim. U obe države stereotipi neprijatelja Trećeg rajha su transformisani u novu istorijsku svest: antiboljševizam u SRN i protivzapadni stav u DRN. Uvek su “drugi” bili krivi. Prebacivanje krivice na “druge” korišćeno je da se stabilizuje i ozvaniči sopstvena država u suprotnosti sa drugom nemačkom državom.

¹³ Dubiel, Helmut. Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages. München 1999. Str. 71.

¹⁴ Quoted after: Margalit, Divided Memory? Str. 37.

Novi uticaj na kolektivno pamćenje: od 1960. do 1989.

U Zapadnoj Nemačkoj 1960. godine menjao se javni diskurs zbog smene generacija. Akademska elita koja je dospela do stolica istoričara do 1960. bila je rođena 1930. i time nisu bili savremenici već su živeli u Trećem rajhu kao deca. U istorijskoj nauci i odatle i u javnosti postalo je moguće postaviti pitanje nacističke prošlosti kao i Holokausta nakon dugog perioda tišine. Dolaskom novih generacija stav o nemačkoj prošlosti se promenio. Sve više Nemaca je prihvatilo opštu nemačku krivicu za nacističke zločine. Ali ovo osećanje odgovornosti je ostalo apstraktno. Ovde se zapažanje Nikolasa Berga uklapa u sliku. Istoriografija se bavila istorijom Trećeg rajha, ali je sam Holokaust nekako ostao u pozadini.

Počevši od ranih 1960. zapadnonemačka istoriografija se bavila nacionalsocijalizmom u naučnom, ne moralističkom smislu. Oni su probali da objasne zašto su se ti neizrecivi zločini dogodili, ali nisu opisivali kako su se dogodili. Holokaust je uvek bio prisutan u delima istaknutih "Zeithistorikera", kao što je Martin Broszat ili Hans Mommsen, ali je bio prisutan svojim odsustvom. Prema njemu se odnosilo kao prema referentnoj tački ali nije postao glavna tema istraživanja. Samim tim, "neizrecivi zločini" ostali su apstraktni u nauci, kao i u široj javnosti.¹⁵ 1960. bile su vreme kada su se Nemci, naročito mladi ljudi, okrenuli protiv trajanja ličnosti iz vremena Trećeg rajha. Protestovali su protiv politike "gledanja napred" i zahtevali da se ponovo obradi prošlost. Ali većinu onih koji su se bunili protiv starije generacije ostavili su sopstveni roditelji i okrenuli se apstraktnoj "nemačkoj krivici". Osim toga, Holokaust 1960. nije bio u centralnom fokusu javne diskusije o nacističkoj prošlosti.

¹⁵ Videti brilijantnu analizu: Lorenz, Chris. Border-crossings: Some Reflections on the Role of German Historians in Recent Public Debates on Nazi History. U: Michman, Rembering. Str. 59-94. Str. 71-76.

U ovakvom socijalnom kontekstu, "Zeithistorikeri" su se posvetili pitanjima strukture nacističke države. Dok su se intencionalisti i dalje bavili namerama male nacističke elite, funkcionalisti su istraživali strukture Trećeg rajha koje su dovele do "neizrecivih zločina". Strukture koje su dovele do Holokausta pojedinca su oslobodile krivice, jer su se zločini dogodili zbog "kumulativne radikalizacije" dvojne strukture (države i partije) u nacionalsocijalističkoj državi. Pod ovim okolnostima krivica pojedinca postala je "beznačajan deo krivice", kao što je Martin Broszat kasnije tvrdio: "Potreba za istorijskim predstavljanjem veličine i osobenosti užasnih događaja uništavanja Jevreja, što se može porediti sa njihovim dijaboličnim uzrocima, došla je u konflikt sa [...] istorijskim tretiranjem koje demonstrira stvarnu veličinu ovih zločina, a činilo ga je mnoštvo često veoma malih elemenata i često zanemarljivih delova krivice".¹⁶

Ovaj citat je preuzet iz korespondencije između Martina Broszata i Saula Fridenlandera, objavljene u "Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte" 1988. Broszatovo mišljenje o istorijskim metodama pogodnim za historiografiju nacionalsocijalizma je veoma citirano, naročito u Bergovoj debati. Iako je napisan 20 godina kasnije, ovaj izvor mnogo govori o sopstvenoj percepciji inovativnog Zeithistorikera, koji je obnovio ovu disciplinu 1960. i od tada dominirao u shvatanjima nemačke prošlosti.

U istom kontekstu Broszat tvrdi da historiografija o nacionalsocijalizmu ne treba da se zasniva na perspektivi koju daje Holokaust, koji simboliše šifra "Aušvic": "Nemački istoričar će svakako prihvatiti da Aušvic - zbog svog jedinstvenog značaja - ima funkciju u retrospekciji kao centralni događaj nacističkog perioda. Ipak, kao naučnik i obrazovan čovek, ne može da prihvati da se Aušvic pretvori u centralnu tačku, osnovu na koju se oslanja ceo kompleks činjenica o istorijskim događajima nacističkog perioda. On ne može jednostavno da prihvati da se ceo ovaj istorijski kompleks pomeri u senku Aušvica - da se Aušvic

¹⁶ Broszat, Martin an Saul Friedlander, München, 26.10.1987. U: Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte 36 (1988). Str. 348-353. Str. 352.

čak pretvori u precizan štap za merenje istorijske percepcije ovog perioda.”¹⁷

Gledajući unazad na tradiciju “sećanja na Holokaust u Nemačkoj”, očigledno je da Broszat, koji je preokrenuo nemački način razmišljanja o sopstvenoj nacističkoj istoriji, i koji je između ostalog započeo sa kritičkom istorijskom svesnošću, smatra Aušvic suprotnim “nenacionalsocijalističkoj nemačkoj tradiciji” koja je “postala plen nacionalsocijalizma”. On dalje nastavlja da u izvesnom stepenu relativizuje jevrejske i nemačke žrtve, što je bilo prisutno u svim pokušajima da se ne “seća na Holokaust u Nemačkoj”.

Broszat, takođe interesantno, razlikuje pitanje Aušvica kao centralnog događaja kako ga on shvata kao “naučnik i obrazovan čovek” i kolektivnog sećanja: “Aušvic se sa pravom ponovo i ponovo smatra centralnim događajem nacističkog perioda – i to ne samo kod Jevreja. Posledično, Aušvic igra centralnu ulogu u zapadnonemačkoj istorijskoj obradi nacističkog perioda – u školskim knjigama, na primer – kao što može da se vidi.”¹⁸

Tačno je da je 1980. Holokaust već postao tema javnih rasprava. Ali to dugo nije bio. Počevši sa političkim promenama u kasnim šezdesetim godinama, kada su socijaldemokrate došle na vlast, politička kultura, kao i zvanično kolektivno sećanje, pretrpeli su neke promene. Vili Brant, za koga je poznato da je bio aktivni protivnik nacista i koji je živeo u izgnanstvu tokom rata, postao je prvi socijaldemokratski kancelar u SRN. 1970. molio je žrtve Varšavskog geta za oprostaj u svom čuvenom klečanju u Varšavi. 1977. njegov naslednik Helmut Šmit posetio je Aušvic kao prvi kancelar SRN. Međutim, najveći uticaj imali su masovni mediji. Emitovanjem tv-serije “Holokaust” 1979, ne samo pojam “Holokaust”, već i sama tema, postali su deo popularne kulture.

¹⁷ Ibidem. Str. 353

¹⁸ Ibidem. Str. 352

U januaru 1979. američka tv-serija je emitovana u Nemačkoj posle burne diskusije u medijima o vrednosti i problemima "komercijalizovane" i izmišljene predstave genocida nad evropskim Jevrejima od strane medija. Diskusija je počela u SAD i nastavila se u Zapadnoj Nemačkoj, ali je iznenađan uspeh serije promenio shvatanja. Dok je, na primer, časopis "Der Spiegel" u početku bio izuzetno kritičan, dve nedelje nakon emitovanja tvrdio je na naslovnoj strani: "Holokaust – ubijanje Jevreja je ganulo Nemce"¹⁹. Tv-serija je izgleda stvarno uticala na nemačko sećanje na Holokaust. Između 43 % i 38 % nemačkih domaćinstava gledalo je seriju "Holokaust", a dve trećine njih bilo je "duboko potreseno". Mnogi koji su je gledali kasnije su tvrdili da se njihovo znanje o Holokaustu znatno povećalo. Naročito mladi i manje obrazovani gledaoci govorili su da nisu znali mnogo o Holokaustu pre nego što je serija emitovana.²⁰ Od tada je javna svest o Holokaustu dobijala na važnosti.

Sećanje na Holokaust posle ponovnog ujedinjenja Nemačke

Od 1980. smanjio se javni tabu o diskutovanju o Holokaustu. Ali posle 1990, sećanje na Holokaust je dobilo novi kvalitet. Ponovno ujedinjenje Nemačke dovelo je do sumnje kod nekih bivših saveznika da će se nova Nemačka razviti bez svesti o užasnoj nemačkoj istoriji u dvadesetom veku. Bilo je određenih indikacija da potkrepe ove sumnje, na primer skandal vezan uz ime Martina Valsera. Govor čuvenog nemačkog autora Martina Valsera na dodeli Nagrade za mir Nemačkog udruženja izdavača 1998, bio je samo nevoljan delić sećanja na nemačku krivi-

¹⁹ Der Spiegel, 29.1.1979.

²⁰ Wilke, Jürgen. Die Fernsehserie "Holocaust" als Medienereignis <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=FSHolocaust-Wilke> 1.04.2004.

cu. Valser je zahtevao da se završi "stalno isticanje naših mana". Iako nikada nije bilo "stalnog isticanja", neki istaknuti Nemci su uzeli njegovu stranu. Ignac Bubis, šef "Zentralrat der Juden in Deutschland" u to vreme, je bio šokiran i dao je javni odgovor, što je kasnije nazvano "Valser-Bubis debata".²¹

Ako pogledamo istoriju sećanja na Holokaust u Nemačkoj videćemo da Valserovo odbijanje da se aktivno seća nemačke krivice nije bio pojedinačan skandal koji daje novi kvalitet istorijskom zaboravu, već dokazuje i kontinuitet nemačkog Vergangenheitsbewältigung.

Verovatno je zbog skandalizujuće snage Valserov govor imao toliku težinu 1990, kada je svest o "nemačkoj krivici" i "Holokaustu" bila veća nego ikad u nemačkoj posleratnoj istoriji. Ujedinjenje je završilo "nemačku katastrofu" i uticalo na javnu nemačku debatu o posledicama nacionalsocijalizma. Nemci više nisu morali da se osećaju kao žrtve sopstvene istorije i mogli su da se koncentrišu na druge žrtve. Posle nestanka "nemačke katastrofe" preostala je samo "jevrejska katastrofa". Nemačko suočavanje sa nacističkim nasleđem stalno se povećavalo, što se vidi po mnogim debatama devedesetih, kao što su Goldhagen i Wehrmacht-debata, da navedemo samo dve.²²

Knjiga Daniela Noa Goldhagena "Hitlerovi voljni egzekutori. Obični Nemci i Holokaust"²³ efikasno je istakla, ne poričući njen naučni kvalitet, novo pitanje u nemačkom društvu: Ko je počinio one "neizrecive zločine"?

O istom pitanju je diskutovano u debati Vermaht. Počela je izložbom "Hamburger Institut für Sozialforschung" – dokumenta o zločinima nemačkih vojnika Vermahta protiv civila i Jevreja u Istočnoj Evropi. Ova izložba "Vernichtungskrieg. Die Verbrechen der Wehrmacht in Osteuropa 1941-1944" stavila je

²¹ Videti: Schirmacher, Frank. Die Walser-Bubis Debatte. Eine Dokumentation. Frankfurt/Main 2000.

²² Videti: Lorenz, Border-crossings. Str. 76-81.

²³ Goldhagen, Daniel Noah. Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust. New York 1996.

tačku na mit nemačkog posleratnog društva; mit o “čistom Vermahtu”. Sve do tada bilo je uvreženo mišljenje da su ratne zločine i masovna ubistva civila počinili uglavnom SD i SS odredi dok je nemački Vermaht bio uključen u “normalna” ratna dejstva u istočnoj Evropi. Izložba je, prikazujući fotografije i pisma vojnika, pokazala da su počinio uglavnom bili “obični” nemački vojnici koji su bili na mestu zločina u vreme zločina.²⁴

Interesantno je napomenuti da su ove debate inicirane van krugova nemačke istorijske profesije i da je bilo nekoliko pokušaja u okviru profesije da se diskredituju. Koristeći argumente o nepravilnoj primeni naučnih disciplina, nalazeći da su izvori netačni i dokazujući da je, na primer, neka fotografija sa izložbe “Vermaht” pogrešno interpretirana, stariji nemački istoričari pokušali su da ubede javnost da je dati odgovor na pitanje “Ko je počinio neizrecive zločine?” potpuno pogrešan.

Ipak, ove debate su raširile istorijsku svest o Holokaustu i nemačkoj krivici na širu publiku, a u okviru istorijske profesije u Nemačkoj istaklo se nekoliko naučnika mlade generacije koji su se bavili ovim pitanjima na visokom nivou.²⁵

I pored naizgled uspešne priče o potvrdi dobrih rezultata što se tiče javnog sećanja na Holokaust u Nemačkoj posle ujedinjenja, treba imati na umu da je uprkos demokratizaciji i liberalizaciji nemačkog društva posle rata trebalo skoro 50 godina (dve generacije) pre nego što je društvo bilo sposobno da se suoči sa nemačkom krivicom. “Vergangenheitsbewältigung” u drugim povređenim i “krivim” društvima, kao što je postsovjetsko ili iz bivše Jugoslavije, ne treba da se sudi bez uzimanja ovoga u obzir.

Što se tiče nastavljanja “sećanja na Holokaust u Nemačkoj” postoji interesantan fenomen koji treba imati u vidu. Među školskom decom i naročito među onima višeg obrazovanja zna-

²⁴ Videti: Heer, Hannes (Hg.) *Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmach 1941-1944*. Hamburg 1995.

²⁵ Videti: f.e. Pohl, Dieter. *Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit*. Darmstadt 2003.

nje o Holokaustu i istoriji nacističke Nemačke postalo je veoma visoko u Nemačkoj poslednjih godina. Ali ova istorijska svest o krivici i dalje ostaje apstraktna. Ispitivanje javnog mnjenja iz juna 2002. pokazalo je da iako Nemci znaju mnogo o Holokaustu i nacionalsocijalizmu, skoro niko ne povezuje ovo znanje sa ličnom krivicom svojih roditelja ili roditeljevih roditelja. U grupi sa najvišim obrazovanjem 56 % je ubeđeno da su njihovi roditelji ili dede bili protivnici nacionalsocijalizma i svega 1% veruje da su članovi njihovih porodica učestvovali u "neizrecivim zločinima". Nasuprot tome, 26 % intervjuisanih bilo je ubeđeno da su njihovi roditelji i dede "pomagali Jevrejima". Današnji unuci ponovo doživljavaju svoje dedove kao žrtve. 71% misli da su "mnogo propatili tokom rata".²⁶

Na osnovu ove ankete, skoro 60 godina nakon Holokausta još ne postoji osećanje bilo kakve "lične" krivice. Dok je nemačko društvo spremno da prihvati opštu odgovornost za "Holokaust" i dalje se izbegava osećanje krivice u neposrednom smislu. Umesto toga, Nemci koji su živeli tokom rata i Holokausta i dalje se doživljavaju kao žrtve rata, a samim tim i nacionalsocijalizma.

Paradigma "sećanja na Holokaust u Nemačkoj" je neprijatno prisutna. Doživljavanje sebe kao žrtve, kriveći "druge" izniklo je iz "nultog časa" i ostaje nepromenjeno do danas.

Ovo razmatranje dovodi do zaključka da je možda nemoguće za grupu da se suoči sa sopstvenom krivicom. Izgleda da ne postoji kolektivno sećanje krivaca. S druge strane, nemački primer pokazuje koliko su blisko povezani modernizacija društva i uspostavljanje novih vrednosti sa otvorenom i poštenom istorijskom svešću bez izbegavanja mračnih poglavlja istorije. Zbog toga nam je, iako deluje nemoguće, potrebno kolektivno sećanje zločinaca.

²⁶ Videti: Welzer, Harald, Moller, Sabine und Tschuggnall, Karoline. „Opa war kein Nazi“. Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis. Frankfurt/Main 2002. Str. 246-248.

POSLEDNJE PUTOVANJE KLADOVSKOG TRANSPORTA*

Milan Koljanin

Na svom putu Dunavom velika grupa od preko 1.300 jevrejskih izbeglica iz srednje Evrope zaustavljena je u jugoslovenskoj rečnoj luci Prahovo 20. decembra 1939. Krajem istog meseca oni su prebačeni u zimovnik u Kladovu, 73 km uzvodno od Prahova. U drugoj polovini septembra 1940. godine izbeglice su premeštene u Šabac, gde ih je aprila 1941. zatekla nemačka okupacija. Uoči rata grupa od 200 do 280 omladinaca i dece, sa sertifikatima za useljenje, preko Grčke uputila se ka Palestini. Nemačke okupacione vlasti su jula 1941. internirale izbeglice iz Kladovskog transporta u Šapcu. Tokom gušenja ustanka i masovnih streljanja koje je "kaznena ekspedicija" nemačkih oružanih snaga (Vermahta) vršila u Šapcu i okolini, na stratištu kraj sela Zasavice, 12. i 13. oktobra 1941. ubijeni su svi jevrejski muškarci iz Kladovskog transporta i iz samog Šapca. Preostali Jevreji, žene i manji broj dece, krajem januara 1942. godine su prebačeni u Jevrejski logor Zemun (Judenlager Semlin) na Beogradskom sajmištu gde su tokom proleća iste godine zajedno sa ostalim zatočenicima ubijeni. Ovde će biti reči o nekim činiocima koji su doprineli prebacivanju izbeglica iz Kladova u Šabac, zatim o okolnostima pod kojima su Jevreji deportovani u logor na Sajmištu, broju žrtava, kao i o nekim drugim pitanjima.

*Rad je napisan u okviru projekta "Srpski narod i Jugoslavija u Drugom svetskom ratu – evropski okviri ideoloških podela i represije" (broj 2159), koji je odobrilo i finansira Ministarstvo nauke i zaštite životne sredine Republike Srbije.

I

Posle nekoliko nagoveštaja da će transport jevrejskih izbeglica krenuti iz Kladova, to se i desilo 19. septembra 1940. Međutim, umesto ka Crnom moru i Palestini, jevrejske izbeglice su iz ove varošice na jugoslovensko-rumunskoj granici upućene uzvodno Dunavom i Savom ka Šapcu u unutrašnjost Srbije. Plovidba Dunavom od Kladova do Beograda (236 km) i Savom od Beograda do Šapca (101 km) trajala je do 22. septembra, kada je oko 500 jevrejskih izbegličkih porodica stiglo u Šabac, grad od oko 16.000 stanovnika.¹

Prve vesti da će biti prebačeni u Šabac do izbeglica u Kladovu stigle su početkom septembra 1940. Tada se saznalo da će skoro polovina ljudi iz grupe na osnovu naredjenja jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova biti prebačena u Šabac jer je veoma teško zbrinjavanje tako velikog broja ljudi u malom mestu kao što je Kladovo. Međutim, izbeglice su ubrzo mogle da zaključe da iza najavljenog prebacivanja u Šabac stoje drugi razlozi. Kraj Kladova se 14. septembra usidrio nemački brod sa koga su se iskrcala dva pripadnika SS-jedinica u uniformama. Među izbeglicama se saznalo da će brod sutradan nastaviti nizvodno ka Rumuniji i da će njime biti prevoženi Nemci. Šime Špicer, generalni sekretar Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije, kasnije je u svojim izveštajima naveo da je neposredan uzrok premeštanja izbeglica iz Kladova u Šabac namera jugoslovenskih vlasti da se izbegne susret i eventualni incident između jevrejskih izbeglica i folksdojčera koji su preseljavani u Nemačku iz Besarabije i Severne Bukovine. Postojala je takva mogućnost jer su, prema njegovim obaveštenjima, Prahovo i Kladovo određeni za prihvatna mesta folksdojčerskih preseljenika.²

¹ Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der juidische "Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palaestina 1939-42*, Wien 1993, str. 100-101, 145. Prema svedočenju Jefte Kujundžića, opštinskog službenika u Šapcu, koji je vodio evidenciju pristiglih Jevreja, transport je stigao 21. septembra 1940; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 135. Za razdaljine među gradovima na obalama Dunava i Save vidi: Miloš Đonić, *Plovimo našim rekama*, Beograd 1978.

² G. Anderl/ W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 100-104.

Preseljavanje folksdojčera iz Rumunije u jesen 1940. bilo je deo ostvarivanja dalekosežnih planova nacionalsocijalističke Nemačke o etničkoj "reorganizaciji" evropskog prostora, odnosno o preseljavanju miliona stanovnika i germanizaciji njihovih teritorija. Ovaj plan je počeo da se ostvaruje posle nemačko-sovjetske podele interesnih sfera u istočnoj Evropi 23. avgusta 1939. kojoj je sledila nemačka agresija na Poljsku i početak Drugog svetskog rata. Hitlerovim neobjavljenim dekretom od 7. oktobra 1939. Rajhsfirer SS-a Hajnrih Himler (Heinrich Himmler) postavljen je za Komesara Rajha za učvršćenje nemačke narodnosti. Njemu je povereno da vrati u Veliki Rajh Nemce iz inostranstva (folksdojčere), da "reguliše položaj pripadnika stranih narodnosti" i da "oblikuje nove nemačke oblasti za kolonizaciju". Prema dekretu najveća među "novim nemačkim oblastima za kolonizaciju", bila je anektirani deo Poljske gde je živelo 10.721.000 Poljaka, drugih Slovena i Jevreja koji su tretirani kao "strane narodnosti". Germanizacija je vršena njihovim proterivanjem i interniranjem čemu je tokom jeseni 1940. sledilo naseljavanje, prema podacima iz različitih izvora, između 132.727 i 151.000 pripadnika nemačke nacionalne manjine iz Besarabije i Severne Bukovine, zatim i iz Dobrudže.³

U organizovanju ovako velike seobe glavnu ulogu imala je centralna ustanova SS-a za Nemce u inostranstvu (Volksdeutsche Mittelstelle). Preko nje su bili angažovani i jugoslovenski folksdojčeri koji su dobrovoljnim radom učestvovali u izgradnji prihvatnih prolaznih logora u Prahovu i u Zemunu. Na isušanim peščanim površinama Novog Beograda na ušću Save u Dunav, u blizini izložbenih paviljona Beogradskog sajma, od početka septembra 1940. trajali su užurbani radovi na izgradnji prihvatnog logora za folksdojčere iz Besarabije i Severne Bukovine. Ušće Save u Dunav bilo je pogodno ne samo kao mesto za pristajanje brodova, nego i zbog blizine železničke stanice u Zemunu oda-

³ Robert Koehl, *RKFDV. German Resettlement and Population Policy 1939-1945. A History of Reich Commission for the Strengthening of Germanism*, Cambridge 1957, str. 101; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945*, Ljubljana-Beograd 1979, str. 30-31; *Basic Book for Germany, glava 3, 1944, Umsiedlung*; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 102-104.

kle je organizovan transport preseljenika prema prihvatnim logorima u samom Rajhu. Radove na izgradnji prihvatnih logora izvodio je Nemački saobraćajni biro (Verkehrsbureau). Bilo je predviđeno da u logoru bude prihvaćeno deset transporta od po 12.000 nemačkih preseljenika.⁴

O organizovanju prolaska i privremenog boravka nemačkih iseljenika iz Rumunije zaključen je sporazum između vlada Jugoslavije i Nemačke. Detalji sporazuma nisu poznati, ali o nekim njegovim odredbama može da se sudi na osnovu protestne note britanske vlade jugoslovenskoj vladi. Britanci su smatrali da se krši jugoslovenska neutralnost time što je nemačkoj vladi dozvoljeno da uputi u Jugoslaviju preko 1.000 uniformisanih lica, među njima i pripadnika SS-a, koji su imali da pomognu organizovanje transporta folksdojčera. Jugoslovenska vlada nije delila to mišljenje i odgovorila je da je njihov boravak samo privremen.⁵

Da li je nemačka vlada tražila da se sporazumom sa jugoslovenskom vladom predvidi i preseljavanje jevrejskih izbeglica iz Kladova ili su jugoslovenske vlasti inicirale njihovo prebacivanje želeći da spreče moguće incidente? Bez bližih podataka o pomenutom sporazumu na ovo pitanje ne može se dati pouzdan odgovor. Ipak, verovatnije je da je nemačka strana tražila uklanjanje jevrejskih izbeglica iz Kladova i da je to bio razlog posete dvojice pripadnika SS-a Kladovu 14. septembra 1940, o čemu je ostavio svedočenje Valter Klajn, jedan od izbeglica.⁶ Nemački zahtev je mogao da bude zasnovan ne samo na mogućim inci-

⁴ Istorijski arhiv Beograda (IAB), fond Opština grada Beograda (OGB), Tehnička direkcija, inv. br. 493, Terenska sekcija Poglavarstva grada Beograda za melioracione radove, Gradilište "Novi Beograd", Inženjerskom odelu Tehničke direkcije, Beograd, 5.septembra 1940. Između ostalog, iz ovog akta se vidi da je organizator radova imao posebnu stražu ("gardu") koja nije dozvoljavala pristup gradilištu logora bez posebne propusnice i da je izgradnja onemogućila slobodan pristup obali Dunava.

⁵ Poslanik u Beogradu Campbell, Foreign Officeu, br.699, Beograd, 19. septembar 1940, u: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslaviji*, knjiga treća (1939-1941), Beograd 1996, str. 515; Foreign Office, poslaniku Campbellu, br.548, London, 25.septembar 1940, u: isto, str. 518; Poslanik Campbell, Foreign Officeu, br. 718, Beograd, 29.septembar 1940, u: isto, str. 519.

⁶ G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 101-102.

dentima pri susretu jevrejskih izbeglica i folksdojčera, nego i na nekim drugim, verovatno značajnijim razlozima.

Posle velikih nemačkih pobeda na zapadu Evrope u proleće i leto 1940. godine Balkansko poluostrvo je u sve većoj meri postalo poprište sukoba interesa zaraćenih strana. Svrstavanje Madarske i Rumunije uz sile Osovine u jesen 1940. godine sve više je sužavalo Jugoslaviji prostor za njenu politiku neutralnosti. Zaokružavanje zemlje nastavilo se posle agresije Italije na Grčku krajem oktobra 1940. Nemačko-britanski sukob interesa u Jugoslaviji odvijao se na raznim poljima još više otežavajući njen težak međunarodni položaj. Pokušavajući da oslabi neprijateljske ratne potencijale Britanija je nastojala da blokira Nemačku i onemoguću joj snabdevanje naftom iz Rumunije. U memorandumu britanskog Ministarstva rata od 11. maja 1940. predlagalo se uništavanje naftnih polja u Rumuniji, kao i da se izvrše sabotaze na Dunavu koji je bio glavna saobraćajnica za prevoz nafte u Nemačku. Izgleda da su za sabotazu i blokadu Dunava na najosetljivijem mestu, u Đerdapskoj klisuri ("Gvozdena vrata"), Britanci od ilegalne cionističke vojske u Palestini, Hagane dobili na raspolaganje brod "Darien II", koji je prvobitno bio namenjen za transport jevrejskih izbeglica iz Kladova. Ovaj brod, ipak, nije iskorišćen za sabotazu, ali nije upotrebljen ni za prevoz Kladovskog transporta.⁷

Britanska obavestajna služba u Jugoslaviji i Rumuniji nastojala je da onemoguću plovidbu Dunavom time što bi u Đerdapskoj klisuri bili potopljeni šlepovi natovareni, na primer, cementom, ili miniranjem strmih stena iznad reke. Britanci su nastojali da ometu nemački saobraćaj na Dunavu i time što su otkupili celi brodski park broderskog preduzeća Šulc i Dojč (Schultz i Deutsch) iz Pančeva. Uz to, oni su plaćali pune plate dunavskim pilotima (locima) koji su vodili brodove kroz Đerdapsku klisuru da ne rade svoj posao.⁸

⁷ N.d, str. 110-111.

⁸ Ovo je potvrdila istraga nemačke policije oktobra 1941. posle hapšenja dvojice sprovednika brodova; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-oslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, (dalje: *Zbornik NOR*) Beograd 1949, tom I, knj. 1, str. 543-545, Izveštaj o događajima u SSSR br. 119, Berlin 20. oktobar 1941.

Sa svoje strane Nemačka je činila velike napore da obezbedi nesmetanu plovidbu Dunavom. Stvorena je široka mreža za obezbeđenje plovidbe koju su sačinjavali pripadnici obaveštajnih službi, pre svega vojne (Abwehr). Oslonac ove mreže bilo je Dunavsko parobrodarsko društvo (Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft, skraćeno DDSG) iz Beča, a organizovana je i cela mreža kamufliranih straža na obali. U nekoliko navrata nemačke službe dobijale su informacije o britanskim planovima za sabotaže na Dunavu i prosleđivale su ih jugoslovenskim vlastima da bi to sprečile. Jugoslovenske vlasti našle su se u delikatnom položaju nastojeći, u skladu sa svojom politikom neutralnosti, da ne narušavaju odnose sa obema zaraćenim stranama. S jedne strane postojao je interes da se spreči svako ometanje plovidbe Dunavom, što je bio vitalni interes Nemačke, ali i međunarodna obaveza Jugoslavije kao pribrežne zemlje. Istovremeno je trebalo očuvati i dobre odnose sa Britancima, tradicionalnim, ali i potencijalnim ratnim saveznicima. Da bi se ostvarili ovi ciljevi stvorena je posebna vojna komanda za zaštitu Đerdapa. Ova komanda bila je u vezi sa britanskom obaveštajnom službom, ali je preko svog agenta bila u toku britanskih planova o sabotažama. Do samog napada Nemačke na Jugoslaviju 6. aprila 1941. nije bilo većeg ometanja plovidbe Dunavom. Svakako nije bilo slučajno što je nemačka agresija na Jugoslaviju 6. aprila 1941. otpočela upravo prepadom u Đerdapskoj klisuri. Nemačke snage su tada uspele da spreče sabotažu plovidbe Dunavom.⁹

Nije poznato da li je britanska obaveštajna služba namerala da za organizovanje sabotaža na Dunavu iskoristi i jevrejske izbeglice iz Kladovskog transporta. Međutim, nemačke službe su sigurno imale interes da se predupredi takva mogućnost, pogotovo u vreme velikog preseljavanja folksdojčera iz Rumunije. U takvoj situaciji i jugoslovenskim vlastima je odgovaralo da

⁹ *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga II, Beograd 1955, str. 544-549, 550. Ova publikacija za službenu upotrebu najvećim delom se zasniva na nemačkim policijskim izvorima iz vremena okupacije Jugoslavije i arhivama državnih ustanova Kraljevine Jugoslavije.

se jevrejske izbeglice uklone sa tako osetljivog mestu u blizini Derdapske klisure u kojoj su sabotaze bile najverovatnije. Upravo u septembru 1940. Hans Helm, jedan od glavnih predstavnika nemačke obaveštajne službe u Jugoslaviji, imao je informaciju da se planira jedna britanska sabotaza na nemačkim šlepovima sa naftom na Dunavu.¹⁰ Sve ovo dovelo je do odluke jugoslovenskih vlasti da se jevrejske izbeglice sa granice na Dunavu premeste u unutrašnjost zemlje. Na izbor Šapca možda je uticala i činjenica da je ovaj grad smešten na obali Save što je omogućavalo lako i brzo transportovanje jedne relativno velike grupe ljudi. Uz to, u Šapcu u bogatoj Mačvi, mnogo lakše je bilo organizovati njihov smeštaj i snabdevanje. Upamćeno je da se za prihvatanje izbeglica u Šapcu, a zatim i za njihov smeštaj i snabdevanje zauzeo i šabački gradonačelnik dr Milorad Petrović.¹¹

II

Da bi se osvetlile okolnosti u kojima su stradali jevrejski emigranti iz Kladovskog transporta potrebno je izložiti osnovne tokove “konačnog rešenja” (“Endloesung”) na nemačkom okupacionom području u Srbiji.

Kao i na drugim okupiranim područjima, dolazak nemačkih trupa u Srbiju označio je primenu već uhodanog mehanizma represivnih i ponižavajućih mera za jevrejsko stanovništvo: registrovanje, obeležavanje, razne zabrane i ograničenja u privrednom i javnom životu, prisilni rad, pljačka i “zakonska” eksproprijacija. Sve ovo praćeno je raznim oblicima mučenja, zatvaranjem čemu su sledili interniranje i masovne egzekucije.

I u Srbiji je nemački napad na Sovjetski Savez 22. juna 1941. označio pogoršanje položaja Jevreja i početak procesa sistematskog uništenja evropskih Jevreja. Na tako brzo uključivanje nemačkog okupacionog područja u Srbiji u “konačno rešenje” jevrejskog pitanja presudno je uticalo izbijanje i veliko šire-

¹⁰ Isto, str. 536-537.

¹¹ Miloš Jevtić (priređio), *Šabac i Jevreji u susretu*, Beograd 2003, str. 8-9, 53-54.

nje ustanka koji je okupator slamao izuzetno oštrim merama. Zajedno sa komunistima i drugim protivnicima okupatora i Jevreji su postali žrtve sve masovnijih streljanja za odmazdu zbog sabotaža i nemačkih gubitaka u borbama sa ustanicima. Odmazde su bile prilika za nemačku okupacionu upravu da već od prve polovine jula 1941. otpočne sistematsko uništenje Jevreja u Srbiji.

Inicijativa za uništenje Jevreja u odmazdama u samoj Srbiji nije došla iz Berlina. Potekla je, prema njegovom sopstvenom priznanju, od šefa Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*) Vilhelma Fuksa (Wilhelm Fuchs), pukovnika SS-a što je ubrzo prihvaćeno od Vojnog zapovednika Srbije generala Ludviga fon Šredera (Ludwig von Schroeder) i njegovog naslednika generala Hajnriha Dankelmana (Heinrich Danckelmann). U skladu sa tim, kao odmazda za sabotaže i napade na okupacione vojnike, od početka jula 1941. zajedno sa drugim pohapšenima, streljani su i Jevreji, što je ubrzo regulisano naredenjima. Od 22. avgusta počelo je masovno interniranje Jevreja u Beogradu, prvo banatskih, zatim i beogradskih, a istog dana internirani su i malobrojni preostali šabački Jevreji.¹² U sve brojnijim streljanjima "za odmazdu", do kraja avgusta 1941. u Srbiji je streljano ili javno obešeno oko 1.000 komunista i Jevreja.¹³

Zapovednik Vermahta na Jugoistoku feldmaršal Vilhelm List (Wilhelm List) bio je nezadovoljan dotadašnjim merama za gušenje ustanka. On je 5. septembra 1941. izdao naredenje Vojnom zapovedniku Srbije da preduzme sve "da se srpski ustanički pokret brzo i konačno uništi". On je naredio da se preduzmu "bezobzirne i neodložne mere protiv ustanika, njihovo-

¹² Christopher R. Browning, *Fateful Months. Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, London 1991; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, Beograd 1992, str. 26-35; Walter Manoschek, 'Serbien ist judenfrei'. *Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Muenchen 1993, str. 35-49.

¹³ Arhiv Vojnoistorijskog instituta (AVII), fond Nemačka arhiva (NA), k-70, br. r.18/14; Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*, Beograd 1970, str. 48.

vih pomagača i srodnika (vešanje, paljenje njihovih naselja, povećanje broja talaca, deportovanje rodbine u koncentracione logore itd.)".¹⁴ Na osnovu smernica iz naredenja feldmaršala Lista Vojni zapovednik Srbije je 12. septembra 1941. naredio "da se pohapse svi aktivni oficiri, podoficiri, svi Jevreji i Cigani, jer svi oni rade protiv Nemaca tajno, kao špijuni i obaveštajci neprijatelja Nemačke".¹⁵ Usledila su nova hapšenja i streljanja Jevreja od kojih je najveće bilo 17. septembra.¹⁶

Tokom avgusta i septembra 1941. ustanak u Srbiji dobio je široke razmere, kojima su se nemačke vojnookupacione snage sve teže odupirale. Tri posadne divizije u Srbiji bile su sasvim nedovoljne za krupnije vojne operacije protiv ustanika, i pored pristiglih pojačanja. Prihvatajući Listov predlog, Hitler je za gušenje ustaničkog pokreta u Srbiji 16. septembra 1941. postavio generala Franca Bemea (Franz Boehme), koji je dobio ovlašćenja da najoštrijim merama uguši ustanak u Srbiji.¹⁷ Načelnik

¹⁴ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 390-392.

¹⁵ AVII, NA, k-41I; f-1, d-9/3318-3319. Ovo naredenje sigurno se zasnivalo i na novim procenama o saradnji i zajedničkom nastupanju partizanskih i četničkih snaga (pukovnika Dragoslava Mihailovića) protiv Nemaca, na šta je ukazivao već početkom septembra feldmaršal List; Izveštaj načelnika Vojnog štaba Vojnog zapovednika Srbije generala Grafenhorsta, Beograd 16. septembar 1941, Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 433.

¹⁶ O logoru na Autokomandi sačuvano je vrlo malo podataka. Prema jednom aktu Predstavništva jevrejske zajednice od 23. oktobra 1941, tu je prosečno bilo zatočeno oko 1.400 Jevreja; IAB, OGB, inv. br. 2. O Jevrejima dovedenim u logor na Banjici postoje precizni podaci u sačuvanim knjigama ličnih podataka pritvorenika ovog logora (Banjičke knjige). Ubrzo posle dovođenja u logor, 17. septembra 1941. je odvedeno na streljanje 202 jevrejskih muškaraca; IAB, fond Uprava grada Beograda (UGB), Banjičke knjige, knj. 1, br. 219-420. Komandant Srbije je istog dana obavestio Komandanta Jugoistoka o hapšenju Jevreja u Beogradu. Počevši od 17. septembra, uhapšeno je 65 Jevrejki koje su internirane u logoru na Banjici; M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 34-35.

¹⁷ Radiogram Zapovednika Vermahta na Jugoistoku generala Lista Vojnom zapovedniku Srbije, Višoj komandi 65 i Nemačkom generalu u Zagrebu, 19. septembar 1941, Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 440. Postavljanje Bemea značilo je praktično smenjivanje Vojnog zapovednika Srbije generala Dankelmana, koji je do sredine oktobra 1941. smenjen i povučen iz Beograda.

štaba Vrhovne komande Vermahta feldmaršal Vilhelm Kajtel (Wilhelm Keitel) je svojim naređenjem od 16. septembra 1941. u ime Vođe Rajha tražio da se “za suzbijanje tog opšteg komunističkog ustaničkog pokreta” svuda primene “najoštrije mere” da bi se pokret ugušio u najkraćem roku. Kajtel je dao i ove smernice: “Kao odmazda za život jednog nemačkog vojnika mora se u tim slučajevima uzeti kao opšte pravilo, da odgovara smrtna kazna 50-100 komunista.”¹⁸ Kajtel je 28. septembra proširio spisak kategorija političkih protivnika nacionalsocijalizma koje treba pohapsiti. Osim komunista, to su i nacionalistički i građansko-demokratski krugovi koji su povezani sa određenim slučajevima napada na pripadnike Vermahta.¹⁹

Radikalizovana represivna politika u Srbiji obuhvatila je i Jevreje, odnosno celokupni muški deo jevrejskog stanovništva, u skladu sa već ranije usvojenom politikom vojnookupacione uprave. Od početka oktobra 1941. Beme je naređivao da kao taoce u streljanjima prvenstveno treba uzimati “Jevreje i komuniste”. Prema njegovom naređenju od 4. oktobra 1941, za 21 poginulog nemačkog vojnika trebalo je streljati 2.100 zatvorenika iz “koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti)”. Svojim naređenjem od 10. oktobra 1941. general Beme je i formalno dopunio naređenje Kajtela od 16. septembra 1941. Uz ostalo, Beme je naredio sledeće: “Munjevitim akcijama treba u svim garnizonima u Srbiji najhitnije pritvoriti kao taoce sve komuniste, sve muškarce na koje pada sumnja, sve Jevreje i izvestan broj nacionalističkih ili demokratski nastrojenih stanovnika”. Za svakog ubijenog nemačkog vojnika ili folksdojčera treba streljati 100 zarobljenika ili talaca, a za ranjenog 50.²⁰ Ova naređenja bila su osnova za masovna streljanja Srba, kao i za veliku akciju hapšenja svih odraslih jevrejskih muškaraca i njihovo gotovo potpuno uništenje u masovnim streljanjima do početka novembra 1941.

¹⁸ Isto, str. 431-432.

¹⁹ G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.225.

²⁰ Isto, str. 502.

Antijevrejske mere nemačkog okupatora u Srbiji pogodile su ne samo domaće jevrejsko stanovništvo, nego i jevrejske izbeglice koje je rat zatekao u njoj. Štaviše, neke od tih mera prvo su pogodile upravo njih. Prvo masovno interniranje Jevreja u Srbiji desilo se u Šapcu zatvaranjem svih jevrejskih emigranata iz Kladovskog transporta. U novoosnovanom logoru u barakama pontonirskog puka ispod šabačkog Starog grada do 15. jula 1941. zatočeno je nešto preko 1.000 Jevreja iz Srednje Evrope. Logor je bio u neposrednoj blizini reke Save kojom su izbeglice doplovile u Šabac prethodne jeseni. "Jevrejski logor u Šapcu", kako je u nekim izvorima ovaj logor nazivan, bio je prvi logor za Jevreje. Domaći Jevreji, njih 65, novčanim otkupom odložili su svoje interniranje do 22. avgusta iste godine.²¹ To je bio prvi slučaj na nemačkom okupacionom području u Srbiji da su internirani svi jevrejski stanovnici nekog grada, dakle ne samo muškarci, nego i žene i deca. U Banatu je već od sredine avgusta počelo interniranje svih Jevreja čemu je ubrzo sledilo njihovo deportovanje u Beograd.²²

Tokom avgusta 1941. ustanak u zapadnoj Srbiji prerastao je u krupnije vojne akcije i Šabac je sve više bio ugrožen od četničkih i partizanskih snaga. Kao i u drugim srpskim gradovima, i u Šapcu su primenjene razne mere za zastrašivanje stanovništva, pre svega streljanje i javno vešanje, pri čemu su žrtve bile i Jevreji. U sukobu sa partizanima 20 kilometara od Šapca 19. avgusta 1941. poginula su tri vojnika i jedan policajac, a ranjeno je 10 vojnika iz nemačkih jedinica stacioniranih u Šapcu. Tome je sledila "odmazda" koja je izvršena u noći 20/21. avgu-

²¹ Interniranje jevrejskih emigranata u Šapcu usledilo je na osnovu naredenja policijskih organa što je sprovedla okružna vojnouppravna vlast (Kreiskommandantur 847). Ona je i formirala logor, ali ga je kasnije predala Operativnoj komandi Policije bezbednosti i Službe bezbednosti (Einsatzkommando der Sipo und des SD). Vidi izjave dr Valtera Benea (Walter Boehne) i Frica Trotea (Fritz Trothe), AVII, NA, k-27/C II, br. reg.40/7. Dragocene podatke o događajima u Šapcu ostavio je u svom dnevniku *Šabac pod okupacijom (dnevnik od 1941.do 1944.godine)* šabački prota i dečji pisac Gliša Babović.

²² M.Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 32-33.

sta.²³ Među deset muškaraca koji su te noći streljani i ostavljeni da leže u krvi na najprometnijim mestima Šapca bio je i lekar dr Alfred-Bata Koen. Njegova jedina krivica je bila što je Jevrejin.²⁴ Ujutro oko 9 časova nemačka straža je iz logora na Savi dovela grupu Jevreja kojima je naređeno da obese ubijene na električne stubove. A. Koen je bio ubijen i obešen ispred zgrade Narodne banke na čijem pročelju je bio izložen veliki antisemitski plakat. Celi taj prizor trebalo je da ima jasnu simboliku pri čemu se propagandna poruka zasnivala na starim i novim antisemitskim stereotipima.²⁵ Istog dana predveče Jevreji iz logora na Savi odvezli su ubijene opštinskim kolima za đubre i sahranili ih na kraju šabačkog groblja u Donjem šoru.²⁶ Narednog dana u logoru na Savi internirani su i šabački Jevreji.

Zbog sve većih i bližih ustaničkih akcija tokom septembra 1941. nemačke vlasti u Šapcu pojačale su mere bezbednosti, počelo je utvrđivanje centra grada i sedišta okupacionih ustanova. U zatvor Okružnog suda u Šapcu dovođen je sve veći broj poznatih levičara, zatim sumnjivih za veze sa ustanicima, a kao taoci zatvarani su i članovi porodica ustanika. Grupa od 38 za-

²³ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.214.

²⁴ Izveštaj Okružnog komiteta Komunističke partije Jugoslavije za šabački okrug od 23. avgusta 1941, *Zbornik NOR*, tom I, knj.1, str.76-77; *Saopštenja br. 34-53 o zločinima okupatora i njihovih pomagača*, *Saopštenje br. 34*, Beograd 1945, str. 404.

²⁵ Milan Koljanin, *Antisemitski stereotipi i propaganda u Srbiji 1941-1942*, *Istorija 20. veka*, br. 1, 2003, str. 89-100.

²⁶ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 21. avgust 1941, "Glas Podrinja", Šabac, 5. april 1962; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu*, Novi Sad 1967, str. 43; Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." *Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941*, *Zbornik 4*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd 1979, str. 259-260. H. Anderl i V. Manošek (n.d, str. 214) su naveli da je 10 talaca streljano i obešeno 18. avgusta, a da je u noći 20/21. avgusta streljano i kasnije obešeno 10-20 muškaraca, među njima i nepoznat broj šabačkih Jevreja. Pri tome se pozivaju na pomenuti članak M. Jovanović (str.259) i doktorsku tezu V. Glišića *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. (na nemačkom, str. 60). Međutim, prevod iz navedenog članka je netačan, dok Glišić, pozivajući se na knjigu S. Filipovića, navodi da je u Šapcu 21. avgusta 1941. streljano i obešeno 10 talaca (srpsko izdanje, Beograd 1970, str. 49).

točenika iz ovog zatvora je 15. septembra 1941. upućena u Beograd u logor na Banjici (Anhaltelager Dedinje). U grupi su bila i dvojica Jevreja, Lazar Hauzer iz Rume, i Bertold Kajzer (Berthold Kaiser), čije je poslednje boravište bilo u "jevrejskom logoru u Šapcu".²⁷ O razlozima za njihovo upućivanje u logor na Banjici može samo da se nagađa, ali treba naglasiti da je najveći broj članova njihove grupe bio uhapšen zbog veza sa ustanicima ili kao simpatizeri komunista. Kako je logor na Banjici bio jedan od glavnih "ljudskih rezervoara" za masovna streljanja tokom oktobra 1941, među žrtvama su se ubrzo našli i Lazar Hauzer i Bertold Kajzer. U grupi od 200 zatočenika logora na Banjici koji su 17. oktobra 1941. streljani na stratištu u Jajincima bilo je i nešto preko 100 Jevreja, među njima i pomenu ta dvojica Jevreja dovedena iz Šapca.²⁸

Budućnost Kladovskog transporta, odnosno jevrejskih zatočenika iz logora na Savi u Šapcu direktno je zavisila od uspeha ustaničkog napada na grad i od "kaznene ekspedicije" generala Bemea. Krvavi pohod Vermahta kroz zapadnu Srbiju započeo je upravo u Šapcu, gradu koji je 1914. godine pretrpeo užasna stradanja od austrougarske vojske. Posle trodnevnih pokušaja partizana i četnika da zauzmu Šabac, jedinice 342. divizije su 23. septembra 1941. prešle Savu i ušle u grad. Istog dana general Beme je naredio diviziji da sutradan pohapsi sve muškarce u Šapcu od 14 do 70 godina i da se interniraju u "sabrne logore za zarobljenike", a zatim u "koncentracione logore sever-

²⁷ IAB, UGB, Banjičke knjige, knj. 1, br. 442, Hauzer Lazar, student tehnike iz Rume, rođen 3.4.1921. u Rumi, boravio u Rumi, Jevrej in, doveden 15.9.1941. iz Šapca; isto, br. 443, Hauzer Bertold (ili Kajzer Bertold), trgovački pomoćnik, rođen 12.4.1921. u Minhenu, boravio u "jevrejskom logoru u Šapcu", doveden 15.9.1941. iz Šapca. Vidi i: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 46 U spisku stradalih Jevreja od 24. decembra 1945. (M. Jovanović, n.č, str. 270), pod rednim brojem 439 navedeno je: Kaiser Berthold, 12.4.1921.

²⁸ IAB, UGB, Banjičke knjige, knj. 1, br. 442, 443. Prema izveštaju Šefa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti od 20. oktobra 1941, zbog ubistva dva nemačka vojnika u Beogradu za odmazdu je "streljano 200 komunista, odnosno Jevreja"; *Zbornik NOR*, tom I, str. 543-544, Izveštaj o događajima u SSSR br. 119, Berlin 20. X 1941; isto, tom I, knj. 2, str. 358-360.

no od Save". Sutradan je pohapšeno celokupno muško stanovništvo grada, među njima i pripadnici srpskog upravnog aparata, činovnici, policajci i žandarmi, ukupno 4.410 ljudi. Oni su prikupljeni na periferiji grada gde su već bili sprovedeni Jevreji iz logora na Savi. Jevrejske žene su ubrzo vraćene u logor, a muškarcu su zajedno sa ostalim zatočenicima prebačeni preko Save u Klenak na teritoriju Nezavisne Države Hrvatske. Posle odvođenja Šapčana, u samom gradu Vermaht je izvršio veliki zločin. Prema izveštaju komandanta 342. divizije generala Hinghofera, do 29. septembra 1941. streljano je 830 ljudi. To su bili seljaci iz mačvanskih sela koji su doterani u Šabac i streljani na stratištu u Bari.²⁹

Posle dva dana provedena pod vedrim nebom izmučeni zatočenci su 26. septembra 1941. od Klenka do novoformiranog privremenog logora u Jarku, za manje od četiri sata, morali brzim hodom da pređu 23 kilometra. Svako ko je u ovom "Krvavom maršu" pao ili zaostao zbog iscrpljenosti odmah je ubijen od nemačkih ili hrvatskih sprovodnika (ustaša). Prema procenama učesnika u maršu ubijeno je između 120 i 200 zatočenika među kojima je bilo 24 ili 25 Jevreja.³⁰ Oni su upamtili imena trojice stradalih, jer su bili njihovi sugrađani iz Šapca. Ostale jevrejske žrtve, njih 22, bile su iz Kladovskog transporta i to su ujedno bile prve žrtve iz redova jevrejskih emigranata u Šapcu.³¹ Posle četiri dana, 30. septembra, zatočenci su iz Jarka

²⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 454-455, 456-457, 475; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 47-55.

³⁰ Prema proti Baboviću, usput je poginulo oko 120 ljudi, od toga 96 Srba i 24 Jevreja. Kasnije je saznao da je na putu za Jarak stradalo 86 Srba i 25 Jevreja; G. Babović, *Šabac pod okupacijom, 30. septembar 1941; 7. decembar 1941* "Glas Podrinja", 2. avgust 1962, 13. septembar 1962. Preživela zatočenica Ana Heht je od svoga muža saznala da je umrlo 24 Jevreja; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.222. Prema dnevničkim beleškama Vase Mikića iz Šapca, tada je stradalo 180 do 200 ljudi, od čega su 25 bili Jevreji; Vasa P. Mikić, *Burni događaji 1941-1944.godine*, str. 27, rukopis u biblioteci Instituta za savremenu istoriju (ISI) u Beogradu.

³¹ To su bili dr Haim Ruso, Samuilo Melamed i Naum Gidić; Arhiv Jugoslavije (AJ), fond Državna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i nji-

vraćeni u Šabac i internirani u novoformiranom logoru u vojnim kasarnama na Senjaku. Jevrejski muškarci su 4. oktobra vraćeni u logor na Savi, ali samo nakratko.

Tokom oktobra 1941. u logor na Senjaku u Šapcu su dovedene hiljade muškaraca iz Mačve, Jadra, Pocerine, a istovremeno je nemačka "kaznena ekspedicija" vršila masovne zločine u ovim krajevima. Prema izveštaju generala Bemea od 20. oktobra 1941. u ovom logoru je bilo zatočeno 22.658 muškaraca, od kojih je 5.004 otpušteno, 1.968 streljano, 2 je umrlo, tako da je u logoru ostalo 15.684 zatočenika.³² Među streljanima bili su i jevrejski muškarci iz logora na Savi.

Zbog pogibije 21 nemačkog vojnika između Beograda i Obrenovca (odnosno blizu Topole) general Beme je 4. oktobra 1941. naredio da se strelja 2.100 zatvorenika iz "koncentracionih logora u Šapcu i Beogradu (prvenstveno Jevreji i komunisti)". Određeno je da egzekucije izvrše vojne jedinice, a da Policija bezbednosti stavi na raspolaganje potreban broj zatočenika. Iz jevrejskog logora u Šapcu trebalo je da bude streljano 805 Jevreja i Cigana (Roma), a ostali "iz jevrejskog prolaznog logora u Beogradu", odnosno iz logora u Topovskim šupama na Autokomandi. Kako je u međuvremenu umro još jedan ranjeni vojnik, naredeno je streljanje ukupno 2.200 Jevreja i Cigana. Streljanje zatočenika iz logora u Beogradu započelo je 9. oktobra u

hovah pomagača (oznaka fonda: 110), 691-192. Anketna komisija za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača prema Jevrejima u Vojvodini, Prijava, Šabac, 23.februar 1945. Na ovom spisku je navedeno 64 šabačkih Jevreja od kojih se spasila jedino Boriška Vetendorf. Na spisku nema dr Alberta Koena, streljanog i obešenog 21. avgusta 1941. Spisku treba dodati i porodicu Mike Bararona: supruga Salika, deca Jakov i Berta i unuka četvorogodišnja Matilda-Maza Mandil. Oni su uhapšeni u selu Gradojeviću, preko logora u Šapcu prebačeni u logor na Banjici i streljani 24.avgusta 1942. IAB, UGB, registarske knjige Banjičkog logora, knj.4, br.6920-6924. Od šabačkih Jevreja preživeli su i Rašela Bararon i njena kćerka Elza Anaf, koje su se krile u Beogradu i Haim Avramović, koji je rat proveo u nemačkom zarobljeništvu; S.Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 144. Vidi i sećanje Gradimira Slavkovića (biblioteka ISI, Beograd).

³² *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 546-547.

okolini Beograda, a 12. i 13. oktobra 1941. streljani su i zatočnici iz logora u Šapcu.³³

Jevrejski muškarci iz logora na Savi u Šapcu odvedeni su 11. oktobra i tokom naredna dva dana su ubijeni i zakopani u blizini sela Zasavice.³⁴ Oko broja i strukture ubijenih u ovom streljanju postoje izvesna neslaganja u izvorima i u njihovom tumačenju.

Tokom svoje akcije uništavanja tragova zločina nemačka "Posebna komanda 1.005" (*Sonderkommando 1.005*) pod komandom SS-pukovnika Paula Blobela u jesen 1943. stigla je i u okupiranu Srbiju i zatim otpočela iskopavanje i spaljivanje leševa ubijenih na više lokacija. Iz nekog razloga komanda nije došla u Šabac tako da na ovom području nisu uništene žrtve masovnih zločina "kaznene ekspedicije" Vermahta u jesen 1941. To je omogućilo Državnoj komisiji za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača da posle oslobođenja obavi ekshumacije i izvrši sudsko-medicinske ekspertize.

Ekshumacija žrtava streljanja od 12. i 13. oktobra 1941. u Zasavici izvršena je 12. juna 1945. o čemu su sačuvana dva dokumenta. Prema aktu Okružnog povereništva Zemaljske komisije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu (br. 519 od 13. septembra 1945) u Zasavici je 12. juna iste godine iskopano 868 žrtava od kojih je prema sačuvanim ličnim ispravama identifikovano 47 Jevreja. Međutim, prema zapisniku Anketne komisije Sreskog povereništva za utvrđivanje ratnih

³³ Isto, str.480-481; 498-499; 526-528; 545; 555; G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 225-226. Kako je zabeležio prota Babović, već dva dana posle streljanja Šapcem se pronela vest o streljanju svih muških Jevreja iz logora, kao i oko 200 Cigana (Roma); *Šabac pod okupacijom*, 15. oktobar 1941, "Glas Podrinja", 28. avgust 1962. Ova vest je potvrđena 6. novembra. Prot a Babović je od očevidaca saznao da je streljano oko 100-120 Cigana i oko 600 Jevreja, a zabeležio je i neke druge podatke o streljanju; isto, 6. novembar 1941; "Glas Podrinja", 6. novembar 1962.

³⁴ Kao napomena 30. Prema ovom spisku u Zasavici je ubijeno 23 šabačkih Jevreja. Nisu odvedeni teško bolesni Jakov Bararon, Binja Medina i Julijus Gincberger (Guenzberger), ali su oni odmah posle izlaska iz bolnice streljani u Šapcu; isto.

zločina okupatora i njihovih pomagača (br. 3107) sastavljenom u Bogatiću, središtu Mačvanskog sreza, na sam dan ekshumacije, 12. juna 1945. u Zasavici je iskopano 834 tela. Navedeno je da su porodice prepoznale 61 leš i da je na osnovu pronađenih legitimacija identifikovano još 48 leševa što bi činilo ukupno 109 žrtava.³⁵ Međutim, u poimeničnom spisku navedena su imena ukupno 105 žrtava. Među njima je bilo 59 romskih i srpskih i 46 jevrejskih žrtava. Tu je dat i sudsko-medicinski nalaz koji je sadržao starosnu i polnu strukturu žrtava, a dati su i drugi detalji o zločinu. Ove podatke je u svojim dokumentima koristila Zemaljska komisija Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, između ostalih i u odlukama kojima je utvrđivana krivica zločinaca.³⁶

Prema Anketnoj komisiji od 834 streljanih u Zasavici bilo je 832 muškarca, od čega 725 Jevreja izbeglica, 23 Jevreja iz Šapca, kao i 84 Cigana (Roma), među kojima je bio i jedan broj Srba. Od 46 identifikovanih jevrejskih žrtava 44 su bili emigranti, a 2 domaći Jevreji. Među ekshumiranimi bile su dve ženske osobe koje su identifikovane kao Jevrejke iz Kladovskog transporta Alice Stein i Berta Zwicker. To znači da je u Zasavici streljano ukupno 750 Jevreja, kao i 84 Roma, među kojima je bilo i Srba. Prema svim podacima Anketne komisije među streljani-

³⁵ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 143-144. Otkopavanje grobnica i vadenje leševa vršili su nemački ratni zarobljenici čiji se logor nalazio u žitarskom magacinu u Šapcu gde su uoči rata bile smeštene izbeglice iz Kladovskog transporta; M. Jovanović, *Wir packen, wir auspacken*, str. 265.

³⁶ AVII, NA, k-53, br.reg. 12/2. Odluka o utvrđivanju zločina, Zl.br. 17.033. Prema izveštaju Šefa Policije bezbednosti i Službe bezbednosti o događajima u SSSR-u br. 119 od 20. oktobra 1941. (*Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 543-544), iz logora je do tada likvidirano 910 pritvorenika. G. Anderl i V. Manošek (n.d, str. 229-230) na osnovu ovog izveštaja smatraju da je 12.i 13. oktobra u Zasavici streljano 910 Jevreja i Cigana iz šabačkog logora. Kako su ekshumacijom 12. juna 1945. utvrđeni sasvim precizni podaci o broju (834) i strukturi streljanih, možemo da se oslonimo na njih. Broj od 910 streljanih u pomenutom izveštaju dobijen je verovatno sabiranjem broja streljanih u Zasavici i brojeva streljanih u nekoliko grupa do 20.oktobra 1941. O tim streljanjima šire u: S.Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 47-55, 98-101.

ma je bilo 727 Jevreja (725 muškaraca i 2 žene) i 23 šabačkih Jevreja.³⁷ Anketna komisija je među jevrejske emigrante ubrojala i rabina iz Rume Salomona Fingerhuta, koga treba ubrojati među domaće Jevreje. Prema tome može da se zaključi da je među žrtvama u Zasavici bilo 726 jevrejskih emigranata i 24 domaćih Jevreja.

Ovakva struktura žrtava otvara i sledeće pitanje: zašto su sa muškarcima streljane i dve žene? "Kaznena ekspedicija" Vermah-ta ubijala je gotovo sve stanovnike pojedinih sela, među njima i žene i decu, ali su internirani, a zatim streljani uglavnom muškarci. Sa njima su internirane i streljane praktično samo one žene koje su pripadale ustaničkim vojnim jedinicama ili ilegalnim organizacijama. Isto je važno i za jevrejske internirce, tako da su po pravilu streljani samo muškarci. Možda je objašnjenje za streljanje dve Jevrejke u tome da nije bilo dovoljno jevrejskih muškaraca da popune utvrđen broj osoba za streljanje jer je upadljivo da je broj streljanih Jevreja u Zasavici okrugao, 750.

III

Posle odvođenja muškaraca preostali Jevreji iz logora na Savi bili su u potpunoj neizvesnosti o njihovoj sudbini. Tome su svojim kontradiktornim odgovorima na zapitkivanja logoraša namerno doprinosili i sami Nemci. Jedni su govorili da su muškarci negde na radu, a drugi da su streljani. Držanje u stalnoj neizvesnosti koja ubija svaku volju za otporom bilo je, uostalom, deo standardnog postupka sa zatočenicima u nemačkim logorima. Preživela zatočenica Doroteja Fink (Dorothea Fink) je o tome ostavila sledeće svedočenje: *"Čas su nam rekli da muškarci grade puteve, čas da su svi streljani. Naslađivali su se plakanjem žena i dece i rekli su da će se i nama to desiti, ako ne pre-*

³⁷ U spisku u pomenutoj Odluci o utvrđivanju zločina sva imena su ispisana fonetski i sa dosta grešaka. Poređenjem sa spiskovima iz 1945. godine vidi se da su Štejn Aljese i Zviker Berta u stvari Stein Alice i Zwicker Berta. Potpun spisak identifikovanih jevrejskih žrtava ekshumiranih u Zasavici vidi u prilogu ovog rada.

stanemo sa jadikovanjem. A nama je već sve bilo svejedno". I druga preživela zatočenica, Ana Heht (Anna Hecht), svedočila je da su se stražari tako ponašali prema zatočenicima.³⁸

I pored protivrečnih vesti o sudbini muškaraca koje su dobijale od Nemaca, jevrejske zatočenice su, ipak, više verovale da su oni negde na radu. Prota Gliša Babović je 6. novembra 1941. zabeležio u svom dnevniku detalje o ubijanju Jevreja i Cigana u Zasavici na osnovu iskaza očevidaca, a uspeo je da sazna i kakve su bile reakcije zatočenica u logoru na Savi. "I pored toga što o svemu ovome pričaju očevici, među Jevrejima se provlači nit verovanja da im ljudi nisu ubijeni nego da su oterani na radove kod Novske u Hrvatskoj. Takode se govori da Jevrejke sakrivaju mušku odrasliju decu čim se kod njihovog logora pojavi nemački vojnik."³⁹ Pošto su jevrejski muškarci 11. oktobra 1941. prebačeni preko Save na hrvatsku teritoriju, preostalim Jevrejima u logoru je moglo da izgleda da su oni upućeni na rad negde u NDH. Uz to, sigurno postoji i psihološko objašnjenje da se radije prihvataju povoljne nego nepovoljne glasine, pogotovo kada su tako užasavajuće. Nešto više od mesec dana kasnije sa nemačke strane im je eksplicitno potvrđeno da su muškarci u životu i da će se, štaviše, uskoro sresti sa njima.

U subotu, 13. decembra 1941. prota Babović je u svom dnevniku zabeležio i sledeće: "Juče je saopšteno Jevrejima da će s decom iz logora na Savi biti prebačene u logor na Sajmištu kod Zemuna. Tamo ih, kako su im rekli, čekaju njihovi muževi."⁴⁰ Nije bila laž da će zatočenici iz Šapca biti prebačeni u novoformirani logor u paviljonima Beogradskog sajma. Već nekoliko

³⁸ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 229.

³⁹ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 6. novembar 1941, "Glas Podrinja", 28. avgust 1962. Nije poznato kako su Jevrejke u logoru to saznale, ali u blizini Novske su tada zaista postojala dva logora u kojima su zatočeni i Jevreji. To su bili prvi logori koji su pripadali komandi najvećeg hrvatskog logora smrti Jasenovac u kome će biti ubijena većina Jevreja iz fašističke Nezavisne Države Hrvatske.

⁴⁰ G. Babović, *Šabac pod okupacijom*, 13. decembar 1941, "Glas Podrinja", 13. septembar 1962.

dana, od 8. decembra 1941, trajalo je prikupljanje jevrejskih žena i dece u Beogradu i njihovo prebacivanje u logor na Sajmištu. U ovaj logor je trebalo da budu prebačeni i svi drugi preostali Jevreji iz Srbije, pa i oni iz Šapca.

Nemačka uveravanja učvršćivala su zatočenike u verovanju da su njihovi muškarci živi. To potvrđuje i poštanska karta Crvenog krsta koju je 27. decembra 1941. napisala Johana-Hansi Han (Johanna-Hansi Hahn) i nekako uspela da pošalje iz logora u Palestinu. Posle sedam meseci nekim čudom karta je stigla do primaoca, Lea Klajna (Klein), oca Valtera Klajna (Walter Klein), koji je streljan sa ostalim muškarcima u Zasavici. Na karti je bilo napisano samo nekoliko reči: "Valter na radu van logora. Mislim na vas, sve ću preneti." Primivši kartu 2. avgusta 1942, Leo Klajn je poslao odgovor nadajući se da je moguć nastavak ilegalnog dopisivanja.⁴¹ Međutim, u to vreme ni Hansi Han ni svi drugi Jevreji u Srbiji koje je okupaciona vlast mogla da uhapsi nisu bili u životu.⁴²

Zašto su preostali jevrejski zatočenici iz logora na Savi u Šapcu prebačeni u logor na Sajmištu upravo 26. januara 1942? Radi odgovora na ovo pitanje treba nešto reći o još jednom aspektu nemačke represivne politike u Srbiji.

Uporedo sa masovnim streljanjima, kao jedna od mera za gušenje ustanka u Srbiji u jesen 1941. rukovodstvo nemačkih vojnookupacionih snaga je odlučilo da se izvrši masovno interniranje i raseljavanje stanovništva sa ustaničkih područja, pre svega iz severozapadne Srbije gde je ustanak imao najveće razmere. Stoga su uoči "kaznene ekspedicije" generala Bemea izdata naređenja da se stvori jedan veliki koncentracioni logor. Naređenjem generala Bemea 342. diviziji za "evakuaciju Šapca" od 23. septembra 1941. predviđeno je da se svi pohapšeni Šap-

⁴¹ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 230.

⁴² Peter Longerich (Hrsg.), *Die Ermordung der europäischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Muenchen 1989, str. 294.

čani prebace u "koncentracioni logor koji će divizija podići severno od Save"⁴³.

Ovo naređenje se odnosilo na privremeni sabirni logor u Jarku gde su u "Krvavom maršu" 26. septembra 1941. doterani zatočnici iz Šapca. Međutim, improvizovani logor u Jarku nije mogao da posluži za planirano masovno interniranje ustanika i stanovništva. Stoga su 30. septembra 1941. zatočnici iz Jarka vraćeni u Šabac u novoformirani logor u kasarnama na Senjaku čiji naziv je bio "Prolazni logor Šabac" (*Durchgangslager Šabac*) što je govorilo da je ovo privremeni logor. U njemu je, uglavnom pod vedrim nebom, bilo internirano i preko 20.000 ljudi. Bilo je jasno da takav logor ne može da posluži za dugotrajnije interniranje većeg broja ljudi. General Beme je predlagao feldmaršalu Listu da se svi zatočnici iz logora u Šapcu deportuju u Nemačku, ali je on to odbio.⁴⁴ Odbijanje Lista da se zarobljeni ustanici deportuju u Nemačku svakako je podstaklo generala Bemea da rešenje problema interniranja velikog broja ljudi potraži u samoj Srbiji izgradnjom jednog velikog koncentracionog logora koji se pominjao u naređenjima još od 18. septembra 1941.

U štabu generala Bemea 6. oktobra 1941. određeno je da novi logor bude izgrađen kraj sela Zasavice na samom severu nemačkog okupacionog područja uz obalu Save i uz hrvatsku granicu. "U luku Save kod Mitrovice" Organizacija Tot je trebalo da podigne jedan "sibirni logor/.../po uzoru na nemačke koncentracione logore". Taj logor će "u prvo vreme imati kapa-

⁴³ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, 454-455. Ovim naređenjem određeno je šta sve zatočnici mogu da ponesu sa sobom u koncentracioni logor, između ostalog hranu iz sopstvenih zaliha. U izveštaju Zapovedniku Vermahta na Jugoistoku 24. septembra 1941. general Beme je naveo da se Šabac od 24. septembra "raseljava"; isto, str. 458.

⁴⁴ C. R. Browning, *Fateful Months*, str. 47-48. Kako se posle policijske istrage hiljadama zatočenika logora u Šapcu nije mogla dokazati nikakva krivica, oni su, prema Listovom naređenju, ipak pušteni. To je izazvalo nezadovoljstvo komandanta 342. divizije generala Hinghofera, koji je u svom izveštaju Bemeu 15. oktobra 1941. naveo i sledeće: "Sa sigurnošću se može reći da je ustanički pokret u Mačvi, usled puštanja velikog broja ljudi iz koncentracionog logora, bitno olakšan i da će opet oživeti posle odlaska divizije na drugo područje akcije"; Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 537-538.

citet za 50.000 ljudi, koji se može povećati na 500.000.”⁴⁵ Ne može biti slučajno da su upravo u blizini sela Zasavice 12. i 13. oktobra 1941. masovno streljani Jevreji. Prostor ovog sela već je bio ispražnjen od stanovništva i to je bilo pogodno mesto za masovne zločine pa i za novi logor. Zbog dugotrajne kiše koja je pretvorila zemljište u močvaru, general Beme je 28. oktobra 1941. naredio da se radovi obustave i da se za planirani logor urede paviljoni Beogradskog sajma.⁴⁶

Okončanjem procesa ubijanja jevrejskih muškaraca privodila se kraju jedna faza “konačnog rešenja” u Srbiji, koju je uglavnom sproveo Vermaht. Ostao je “problem” jevrejskih žena i dece. U vrhu vojnookupacione uprave u Srbiji postojale su izvesne razlike u pogledu postupka sa Jevrejima zbog čega su sredinom oktobra 1941. iz Berlina upućeni u Beograd predstavnici Ministarstva inostranih poslova i RSHA.⁴⁷ Tokom razgovora ispostavilo se da je “konačno rešenje” u Srbiji već uveliko u toku. U odmazdama za ubijene nemačke vojnike već je bilo streljano preko 2.200 jevrejskih muškaraca i ostalo je još oko 4.000. Učesnici razgovora su se složili da se 3.500 strelja “do kraja nedelje”, a preostalih 500 muškaraca da se upotrebi za održavanje reda i organizovanje snabdevanja i zdravstvene službe u planiranom getu gde je trebalo zatvoriti sve preostale Jevreje i Rome. Taj geto bio bi samo prolazna stanica na putu za logor na “srpskom ostrvu Mitrovica” na reci Savi. Na tom ostrvu bi se izgradila dva logora: jedan za Jevreje i Rome, a drugi za “50.000 srpskih talaca”. I taj jevrejski logor bio bi samo prolazna stanica pre nego što budu stvorene tehničke mogućnosti za njihovo

⁴⁵ Zbornik NOR, tom I, knj. 1, str. 498-499; isto, tom XII, knj.1, str. 486-487. Logor u izgradnji nosio je ime “Prolazni logor 183” (*Durchgangslager 183*, skraćeno *Dulag 183*); AVII, NA, k-44h, f-1, d-7/55, Auszug aus dem Kriegstagebuch des Generalkommando XVIII (Geb.) A.K. (18.9.41-8.12.41).

⁴⁶ Isto; prota Babović je 9. novembra 1941. zabeležio da kiša neprekidno pada već četiri sedmice, od 12. oktobra; *Šabac pod okupacijom*, “Glas Podrinja”, 30. avgust 1962.

⁴⁷ C. R. Browning, *Fateful Months*, str. 51-52; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 231-232.

slanje u "prijemni logor" na istoku.⁴⁸ U stvari, i Ministastvo inostranih poslova, i RSIIA, dosledno su tražili "konačno rešenje" u samoj Srbiji.

Naredenje o interniranju Jevreja i Roma u logor na Sajmištu doneto je tek početkom decembra 1941, posle poraza ustanika u zapadnoj Srbiji, kada su nemačke trupe ostvarile ovaj svoj najvažniji cilj. Tada je moglo je da se prede u novu fazu "konačnog rešenja": interniranje svih preostalih Jevreja u Srbiji. Prema izveštaju štaba generala Bemea Komandantu Vermahta na Jugostoku 5. decembra 1941, "Svi Jevreji i Cigani biće prebačeni u jedan koncentracioni logor kod Zemuna. (Zasad je u pitanju oko 16.000 lica.) Može se dokazati da su oni vršili obaveštajnu službu kod ustanika".⁴⁹ Ovo naredenje je bilo jedno od poslednjih koje je general Beme izdao pre nego što je 6. decembra 1941. napustio Srbiju i predao dužnost generalu Baderu. Počevši od 8. decembra 1941. počelo je interniranje svih preostalih Jevreja, delom i Roma, iz okupirane Srbije u novoformiranom "Jevrejskom logoru Zemun" (*Judenlager Semlin*). Prvi interniranci bili su beogradski i banatski Jevreji, kao i grupa jevrejskih žena dovedenih iz logora na Banjici. Prema izveštaju generala Badera u "logor za Jevreje i Cigane" do 15. decembra dovedeno je 5.281 lice. Sledilo je prebacivanje jevrejskih žena i dece koji su prikupljeni u drugim logorima u Srbiji.

U vezi sa datumom prebacivanja i brojem deportovanih jevrejskih zatočenika iz Šapca u logor na Sajmištu, kao i o okolnostima pod kojima se to desilo postoje razlike u historiografiji.

⁴⁸ Isto; Rademaherov izveštaj o putu u Beograd u: AVII, NA, mf. London, r-1, s-297 105 do 297 108; Oko brojeva preostalih Jevreja postoje velika neslaganja u izvorima. Rademaher je, na osnovu Benclerovih telegrama, smatrao da u Srbiji ima 8.000 jevrejskih muškaraca i 20.000 ostalih Jevreja, dok je prema policijskim izvorima u Srbiji bilo "oko 10.000 jevrejskih žena i dece"; *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 543-545, Izveštaj o događajima u SSSR-u br. 119. U izvorima mogu da se nadu veoma različite cifre o broju Jevreja i Roma koji će biti internirani u logoru na Sajmištu.

⁴⁹ Isto, tom I, knj. 1, str. 624-625. Ovde je najavljeno i hapšenje 1.200 aktivnih oficira u Beogradu i njihovo prebacivanje u zarobljenički logor u Nemačku, kako je to već davno predlagao Turner.

Oslanjajući se na dnevničke beleške prote Babovića, S. Filipović je prihvatio podatak da su preostali Jevreji iz Šapca prebačeni u logor na Sajmištu 26. januara 1942. pri čemu nije precizirao njihov broj. Na osnovu izjave nekadašnjeg predsednika Jevrejske veroispovedne opštine Zemun Lava Brandajsa, G. Anderl i V. Manošek su prihvatili da je u grupi bilo 750 do 800 jevrejskih žena i dece i da su oni prebačeni na Sajmište 3. januara 1942.⁵⁰ Protu Babović je, bez sumnje, verodostojan svedok i podaci iz njegovih dnevničkih beležaka sigurno su istorijski izvor. Međutim, ostaje pitanje broja deportovanih, njihove strukture i okolnosti pod kojima se to desilo. Razrešenje ovog pitanja povezano je sa pitanjem ukupnog broja Jevreja iz Kladovskog transporta i iz Šapca koji su internirani i kasnije ubijeni bilo u Zasavici, bilo na Sajmištu.

Sačuvano je nekoliko spiskova stradalih Jevreja iz Kladovskog transporta i iz Šapca. Svi oni se zasnivaju na spiskovima Jevreja iz Šapca i iz Kladovskog transporta koji su bili pohranjeni u arhivi Šabačke opštine (broj 11.181 od 16. novembra 1941). Opštinski službenik Jevta Kujundžić je o tome dao izjavu pred Komisijom za ratne zločine. Komisija je utvrdila da je posle dolaska Jevreja iz Kladova septembra 1940. njihov vođa inženjer Štern (Stern) dao spisak Jevreja iz grupe opštinskom službeniku Jevti Kujundžiću "sa napomenom, da taj spisak čuva u slučaju da budu ubijeni od Nemaca."⁵¹ Dva najpotpunija spiska žrtava sastavljena posle rata su spisak iz Jevrejskog istorijskog muzeja iz Beograda sa 1.037 imena i spisak sastavljen u Beogradu 24. decembra 1945 sa 1.057 imena.⁵² Ovi spiskovi i

⁵⁰ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 144; G.Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 234.

⁵¹ AVII, NA, k-53, br.reg.12/2, inv.br.18.612.

⁵² JIM, k-24-3-1/1, "Verzeichnis der seitens deutschen Okupationsbehoerden im Oktober 1941 im Dorf Zasavica bei Schabac erschossenen Juden". Drugi spisak ima naslov "Spisak šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica koji su ubijeni u Zasavici oktobra 1941. godine". Ovaj spisak štampan je u prilogu članka M.Jovanović (*Wir packen, wir auspacken*, str. 266-277). Naslovi oba spiska su netačni jer obuhvataju i Jevreje stradale na Sajmištu.

dodatna istraživanja bili su osnova za do sada najtačniji spisak sa imenima 1.051 žrtve koji su u svojoj knjizi o Kladovskom transportu priložili G. Anderl i V. Manošek. Međutim, ni ovaj spisak nije potpun jer su izostavljena neka imena iz spiska od 24. decembra 1945, nisu korišćeni svi raspoloživi spiskovi, a potkrale su se i neke manje greške.

Spisku sa imenima 1.051 žrtve treba dodati 3 osobe sa spiska od 24. decembra 1945, 12 osoba sa četiri nekorišćena spiska jevrejskih emigranata i 8 imena sa nekorišćenog spiska šabačkih Jevreja. Sva ova imena biće navedena u prilogima ovom radu. Sabiranjem se dobija broj od ukupno 1.074 žrtve. Od ovog broja 64 su domaći Jevreji (63 iz Šapca i rabin iz Rume), a 1.010 su Jevreji iz Kladovskog transporta. Od 64 domaćih Jevreja 3 je stradalo u "Krvavom maršu", 24 je streljano u Zasavici (od toga je 2 identifikovano), 3 je naknadno streljano u Šapcu i 34 je odvedeno u logor na Sajmištu. Od 1010 Jevreja iz Kladovskog transporta 22 je stradalo u "Krvavom maršu", 726 je streljano u Zasavici (od toga je 44 identifikovano) i jedan zatočenik je 15. septembra 1941. odveden u logor na Banjici i streljan 17. oktobra iste godine. Preostali zatočenici, njih 261, odvedeni su u logor na Sajmištu 26. januara 1942. gde su ubijeni.

Ukupan broj žrtava iz Kladovskog transporta je, ipak, veći od 1.010. U spisku od 24. decembra 1945. pod rednim brojem 407. zabeleženo je ime Irme Hilkovic i podatak da je sa njom troje dece od kojih je jedno rođeno u Šapcu. Poznato je ime samo najstarijeg od troje dece, Hajima, kao i da su svi bili dečaci.⁵³ Otac Kurt Hilkovic streljan je sa ostalim muškarcima u Zasavici. Majka Irma Hilkovic je sa svojom decom i sa ostalim zatočenicima 26. januara 1942. krenula put Zemuna, ali je svo troje dece na putu stradalo. Mali Hajim Hilkovic i njegova dva brata nepoznatog imena trebalo bi da se nađu na spisku žrtava iz Kladovskog transporta. Stoga bi ukupan broj žrtava trebalo da bude 1.013. Međutim, i ovaj broj žrtava zahteva ispravku.

⁵³ M. Jevtić (prir.), *Šabac i Jevreji*, str. 120; prema legendi uz fotografiju na njoj su Kurt Hilkovec (treba: Hilkovic) i njegov najstariji sin Hajim.

Među zatočenicima upućenim na Sajmište iz Šapca bile su i dve hrišćanke, Nemice udate za Jevreje, Dorotea Fink i Ana Heht. One su kasnije puštene iz logora na Sajmištu. Njihova imena, sasvim razumljivo, ne nalaze se na dva najpotpunija spiska žrtava. Na jednom od kraćih spiskova zatočenika iz logora u Šapcu je za Doroteu Fink olovkom naznačeno “nije”, odnosno da nije stradala. Očigledno, Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina imala je podatak da je ona preživela, dok se za Anu Heht i dalje smatralo da je stradala. Obe preživjele zatočnice su posle rata dale izjave.⁵⁴ Međutim, osim njih dve, još dve zatočnice iz Kladovskog transporta su puštene iz logora na Sajmištu, o čemu će biti kasnije reči. Prema tome, na spisku žrtava iz Kladovskog transporta treba da bude 1.011 imena.

Ukupan broj Jevreja iz Kladovskog transporta koji su 26. januara 1942. upućeni u logor na Sajmištu bio je, prema tome, 266. Zajedno sa njima upućeno je i 34 Jevreja iz Šapca, ali to nisu bili jedini Jevreji iz Srbije koji su bili u toj grupi.

Do sredine decembra 1942. na Sajmištu su internirani Jevreji iz Beograda i iz Banata. Od januara 1942. počelo je prikupljanje svih preostalih Jevreja u unutrašnjosti Srbije radi njihovog prebacivanja na Sajmište. U Obrenovcu su mesne nemačke vojne vlasti 19. septembra 1941. uhapsile šestoro jevrejskih muškaraca, koji su prebačeni u logor na Banjici. Članovi njihovih porodica, 12 na broju, 10. januara 1942. prebačeni su u Šabac gde su se pridružili ostalim jevrejskim zatočenicima.⁵⁵ Time se broj jevrejskih zatočenika u “jevrejskom logoru u Šapcu” popeo

⁵⁴ AJ, 110-691-199 do 200, “Emigranti iz logora u Šapcu-Porodice sa decom”; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, passim.

⁵⁵ AJ, 110-384-600, Zapisnička izjava Pere Pavlovića, bivšeg činovnika obrenovačke opštine pred Sreskim povereništvom Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača, Obrenovac, 20. avgusta 1945. Prema ovoj izjavi, komandant mesta u Obrenovcu bio je potporučnik Hajnriks (verovatno Heinrichs). U registru nemačkih ratnih zločinaca (f.br. 11.435) vodi se i nemački poručnik Henriex, komandant mesta u Obrenovcu; Miodrag Zečević/ Jovan Popović (prij.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije*, tom IV, Beograd 2000, str. 559. Verovatno se radi o istoj osobi. Spisak Jevreja iz Obrenovca biće dat u prilogima članka.

na 312. Već posle nekoliko dana, sredinom januara, počele su pripreme za njihovo prebacivanje na Sajmište.⁵⁶

Deportovanje Jevreja iz unutrašnjosti Srbije na Sajmište počelo je prebacivanjem grupe od oko sto jevrejskih žena i dece iz Kragujevca 14. januara 1942. Tome je sledilo prebacivanje jevrejskih žena i dece iz logora na Savi u Šapcu 26. januara 1942. To je bila prva od tri najveće grupe Jevreja iz unutrašnjosti Srbije koje su prebačene na Sajmište. Vreme kada se to desilo i uslovi pod kojima se prebacivanje izvršilo ne govore samo o krajnjoj bezobzirnosti Nemaca, nego i o priličnoj žurbi u kojoj je do toga došlo.

Posle slamanja ustaničkih snaga (partizanskih i četničkih) i reokupacije zapadne Srbije, nemačke snage su nastavile vojne operacije na susednom području Nezavisne Države Hrvatske, u istočnoj Bosni. Ovde je srpski ustanak takode imao velike razmere i ugrožavao je nemačko okupaciono područje u Srbiji. Od 14. januara do početka februara 1942. dve nemačke divizije uz pomoć hrvatskih snaga porazile su srpske ustanike, i partizane i četnike. Najveći deo od preko hiljadu zarobljenih četnika po savetu svojih komandanata nije pružao otpor i predavao se nemačkim jedinicama. Zarobljenici su sprovedeni u "Prolazni logor Šabac" 18. i 22. januara 1942. Kako su se vojne operacije u istočnoj Bosni nastavljale, a i dalje su trajali sukobi manjeg obima sa partizanima u zapadnoj Srbiji, pred nemačku komandu se svakako postavilo pitanje oslobađanja prostora u logorima za interniranje novih zatočenika. Za tu namenu mogli su da posluže najbolje upravo logori u Šapcu. To je svakako bio glavni razlog da se isprazni logor na Savi i da se donese odluka o prebacivanju 312 jevrejskih zatočenika u logor na Sajmištu 26. januara 1942. Ubrzo pošto su oni odvedeni, u ovaj logor su dovedeni zarobljeni srpski ustanici iz istočne Bosne.⁵⁷

⁵⁶ AVII, fond Nedićeva arhiva (NdA), k-36. F-1, d-23.

⁵⁷ Do početka februara 1942. u istočnoj Bosni je zarobljeno 1.470 srpskih ustanika, koji su internirani u logorima u Šapcu; Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni*, Beograd 1973, str. 515; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 145-152.

Odluka o prebacivanju Jevreja iz Šapca na Sajmište je, svakako, doneta u Beogradu i sproveli su je nemački vojni i policijski organi u Šapcu. Da li je u tome imao ulogu i poručnik Herbert Andorfer, komandant Jevrejskog logora Zemun? Prema dosadašnjim tumačenjima, koja se oslanjaju na izjave samog Andorfera na suđenju 1967. godine, on je u drugoj polovini januara 1942. bio u Beogradu što znači da nije mogao da ima nikakve veze sa deportovanjem. Međutim, postoje istorijski izvori koji umnogome drukčije govore o tom periodu njegovog delovanja u Srbiji.

Prema Andorferovoj izjavi, posle napada na Jugoslaviju upućen je u Zagreb kao pripadnik trećeg odeljenja Policije bezbednosti (Sicherheitspolizei) iz Operativne grupe policije kojoj je na čelu bio SS-pukovnik Vilhelm Fuks. Zadatak ovog odeljenja bio je da kao objektivni posmatrač svih "životnih područja" prikuplja podatke i dostavlja ih drugim delovima policije, vojsci i upravnim vlastima. Od mišljenja ovog odeljenja o pojedinim ljudima zavisilo je da li će biti uhapšeni, internirani ili streljani.⁵⁸ Čim je premešten u Beograd, 29. oktobra 1941. Andorfer je upućen u Šabac. Njegov zadatak je bio da u "Prolaznom logoru Šabac" isleđuje zatočenike. Ustanici i svi drugi optuženi za saradnju sa njima odvođeni su na streljanje, ostali su upućivani na prinudni rad u rudnike u Srbiji ili su puštani iz logora. Andorfer je, kako je izjavio, bio zadužen za isleđivanje četnika. U vreme dolaska Andorfera u Šabac logor u kasarnama na Senjaku bio je prepun zatočenika; 25. oktobra 1941. bilo ih je 16.445.⁵⁹ Tokom naredna dva meseca trajala su intenzivna saslušavanja zatočenika čiji su sastavni deo bila užasna mučenja kojima je podlegao nemali broj ljudi.⁶⁰ Po njegovim rečima, do sredine januara 1942. završena je evakuacija logora u Šapcu, pošto je streljano

⁵⁸ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte flucht*, str. 243; *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, Beograd 1956, str. 453-454.

⁵⁹ *Zbornik NOR*, tom I, knj. 1, str. 571, General Beme, Komandantu Vermahta na Jugoistoku, 30. oktobar 1941.

⁶⁰ O mučenjima i streljanjima u vreme kada je Andorfer bio na dužnosti u Šapcu, vidi: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, str. 104-116.

oko 500 partizana. Zadatak u Šapcu time je bio završen i on se vratio u Beograd. Pošto je neko vreme, kako je izjavio, bio “tako-reći bez posla”, rukovodilac njegovog, trećeg odeljenja, SS-major Hans Reksajzen (Hans Rexeisen) postavio ga je krajem januara ili početkom februara 1942. za komandanta “Jevrejskog logora Zemun”. Na tom mestu je zamenio dotadašnjeg upravnika logora SS-podoficira Edgara Engea, koji mu je od tada bio pomoćnik. Andorfer je u svojoj izjavi insistirao na tome da je i kao komandant logora ostao pod trećim, a ne pod četvrtim odeljenjem policije (Geheimstaatspolizei, skraćeno Gestapo).⁶¹

Andorferova izjava da je tek krajem januara ili početkom februara 1942. preuzeo dužnost komandanta logora na Sajmištu nije tačna. Već od 23. decembra 1941. na aktima nastalim u Jevrejskom logoru Zemun nalazi se Andorferov potpis u svojstvu komandanta logora.⁶² Od 26. decembra na ovim dokumentima nalazi se potpis Edgara Engea, ali uvek “po naređenju komandanta logora”. Posle 23. januara 1942. Andorfer se ponovo potpisivao kao komandant logora, često i Enge, ali on uvek “po naređenju komandanta logora”. To znači da je ubrzo posle osnivanja “Jevrejskog logora Zemun”, ili neposredno pre toga, Andorfer postavljen za komandanta logora što je ostao do samog kraja njegovog postojanja. Poslednji dokument sa njegovim potpisom kao komandanta logora je od 24. aprila 1942. U periodu od 26. decembra 1941. do 23. januara 1942. zbog odsutnosti Andorfera je kao komandanta logora zastupao Enge.⁶³ Prema Andorferovoj sopstvenoj izjavi on je bio u Šapcu do sredine januara 1942. To znači da se on, po svoj prilici, krajem decembra

⁶¹ G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str. 244.

⁶² IAB, fond Opština grada Beograda, inv. br. 314. Andorfer je tražio od Beogradske opštine kancelarijski pribor i materijal, kao i lekove, bolnički pribor i materijal “za otvaranje bolnice i njene apoteke” u logoru.

⁶³ M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, str. 66-67. Ni je tačna ni Andorferova izjava da je posle dužnosti u logoru na Sajmištu napustio Srbiju; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, str.250. Kada je septembra 1942. formirano uporište nemačke policije u Novom Pazaru, Andorfer je postavljen za rukovodioca; *Nemačka obaveštajna služba*, knjiga IV, str. 850-851. Možda se tada vratio u treće odeljenje policije.

1941. vratio u Šabac, ali sada kao komandant “Jevrejskog logora Zemun”.

Gotovo da je isključeno da je Andorfer kao komandant logora koji je dobio centralno mesto u “konačnom rešenju” u Srbiji mogao da ostane u trećem odeljenju policije. S druge strane, ta mogućnost se ne može sasvim isključiti jer nadležnosti među referatima u Operativnoj grupi policije nisu bile previše kruto razgraničene⁶⁴. U principu, “konačno rešenje” bilo je u nadležnosti četvrtog odeljenja (Gestapo) i njegovog Jevrejskog referata (IV B 4). Komanda logora na Sajmištu, kao i na Banjici, bila je organizovana kao posebna ispostava (Sonderkommando) i bila je direktno potčinjena šefu četvrtog odeljenja (Gestapo) SS-majoru Hinceu (Hintze), a preko njega šefu Operativne grupe Policije bezbednosti i Službe bezbednosti Fuksu. Može da se pretpostavi da se Andorfer vratio u Šabac da bi okončao svoj dotadašnji posao u okviru trećeg odeljenja. Izgleda verovatnija pretpostavka da je njegov dolazak bio povezan sa novim zaduženjem komandanta Jevrejskog logora, tim pre što je, po njegovoj sopstvenoj izjavi, evakuacija zarobljenih partizana iz logora na Senjaku u Šapcu okončana sredinom januara 1942. Uostalom, oba ova zadatka i ne moraju da se potpuno međusobno isključuju.

Vreme Andorferovog ponovnog dolaska u Šabac krajem decembra 1941. poklapalo sa nemačkim pripremama za vojnu akciju u istočnoj Bosni. Dotadašnje iskustvo govorilo je da treba očekivati novi talas zarobljenika za koje je trebalo osloboditi prostor u šabačkim logorima. Stoga može da se pretpostavi da je Andorferov dolazak u svojstvu komandanta logora na Sajmištu bio povezan sa organizovanjem priprema za deportovanje jevrejskih zatočenika iz logora na Savi u Šapcu. I sami Jevreji su očekivali da će uskoro biti prebačeni na Sajmište. Već 12. decembra 1941, kako je to zabeležio prota Babović, Jevrejke iz logora u Šapcu obaveštene su od Nemaca da će biti prebačene u logor na Sajmištu gde će se sresti sa svojim muškarcima odvedenim u nepoznato dva meseca ranije. Odlazak iz Šapca za njih je značio ne

⁶⁴ *Nemačka obaveštajna služba*, knj. IV, str. 405-406.

samo skori susret sa svojim najbližima, nego i napuštanje veoma loših životnih uslova u logoru. Niko od preživelih zatočenika se ne seća da je Andorfer dolazio u logor na Savi, ali izgleda verovatno da je i on podsticao njihove nade da će se ubrzo sresti sa odvedenim muškarcima. Uostalom, Andorfer će tokom akcije ubijanja zatočenika na Sajmištu od kraja marta do maja 1942. pokazati da ume uverljivo da obmanjuje zatočenike. Najkasnije 23. januara 1942, Andorfer se već bio vratio na svoju dužnost komandanta logora na Sajmištu. On je stoga svakako bio prisutan kada je tri dana kasnije iz Šapca stigla velika grupa jevrejskih žena i dece. Dakle, njegova izjava da je u to vreme bio u Beogradu "takoreći bez posla" ne odgovara istini jer je on tada imao puno posla kao komandant logora u kojem je bilo zatočeno oko 5.300 žena i dece i gde se očekivao dolazak velikog transporta Jevreja iz Šapca i iz drugih logora u unutrašnjosti Srbije.

O prebacivanju jevrejskih zatočenika iz Šapca u logor na Beogradskom sajmištu postoje dva svedočenja savremenika, koja su zasnovana delom na sopstvenom saznanju očevida, a delom na saznanjima iz druge ruke. Protu Gliša Babović je u svom dnevniku zabeležio sledeće:

"26. januar 1942: danas u 10 časova proterane su iz Šapca Jevrejke i njihova deca. Kako se moglo doznati, oterani su u Zemun, na Sajmište, u barake. Sada u Šapcu nema više ni jednog Jevrejina. Pre dva-tri dana zašli su nemački vojnici po jevrejskim kućama i pokupili i odneli sve njihove stvari. Stanari u jevrejskim kućama plaćaju kiriju opštini".

Sredinom marta on je saznao i nešto više o tome kako je proteklo prebacivanje Jevreja iz Šapca u Zemun.

"15. mart 1942: Spomenuo sam da su Jevrejke otpremljene iz Šapca 26. januara. Do Rume su ih vozili železnicom, a od Rume do Zemuna išle su pešice. Kako je bila ljuta zima, a put dug deca koja nisu mogla da idu padala su uz put od zime. Na putu su ostajala i ona deca koju su majke vozile u kolicima. Uz njih su padale i starije žene. Svi su ostali na putu smrznuti. Između ostalih, od šabačkih Jevreja umrla je supruga lekara Haima Rusoa /Žana/, a dete dr Koena /Luci, 4 godine/ smrзло se na putu. Deč-

ja mati /Elza/ poludela je do Zemuna, sva se počupala i izgredala. Toliko dosad o njima znamo”.

O ovom događaju svoje svedočenje ostavila je i Mara Jovanović: *”Zima, srce puca. Oko 10 časova 26. januara 1942. godine, u dotrajaloj odeći i obući kreće grupa žena i dece preko Save u Klenak-u susret smrti. U marvenim vagonima, promrzle Nemci ih prebacuju do Rume. Posle su klenački železničari sa užasom pričali da su Jevrejke, gotovo potpuno promrzlih ruku, ubacile decu u vagone, a nekoliko dečjih kolica ubacili su im oni, železničari, uz udarce kundaka nemačkih vojnika i već davno poznat: los, los. Kasnije su razne priče kružile o Golgoti koju su doživele Jevrejke i njihova deca na putu smrti. Od Rume do Zemuna morali su pešice. Zima je bila ljuta, put dug, pa su manja deca padala u dubok sneg. Bela smrt je kosila. Deca su se smrzavala u naručju majki koje su pokušavale da ih zagreju svojim grudima. Majke su sahranjivale smrznutu decu na brzinu, u sneg, verujući da će ih ljudi pokopati kad grane proleće. Supruga Kurta Hilkovca /treba: Hilkovic; primedba autora/ izgubila je putem svoje troje dece. Najmlađe, koje je rođeno u Šapcu, smrznulo joj se na grudima. Majke su od bola za svojom decom gubile pamet. Pustim smrznutim putem razlegao se jauk. U bolu su čupale kosu, grebale lice, tukle se rukama u prsa. Na putu smrti ostale su smrznute i starije žene.”*

Postupak sa jevrejskim zatočenicima pokazivao je izuzetnu bezobzirnost njihovih nemačkih stražara kojima je, očigledno, bilo svejedno koliko će zatočenika stradati putem. Možda su o tome dobili i posebna naređenja, jer je moglo da se pretpostavi da će iznemogli zatočenici teško podneti pešačenje po užasno hladnoj zimi koja je tih dana bila posebno oštra. Na tom putu je stradalo najmanje četvoro dece (troje dece Irme Hilkovic i Luci Koen) i jedna žena, Žana Ruso, ali je broj nastradalih najverovatnije veći. Kako je iz Šapca put Zemuna krenulo 312 zatočenika, verovatno ih je u logor na Sajmištu stiglo oko 300. Svi su putem preživeli teške fizičke i duševne patnje, a neke žene, kao što je Elza Koen, doživele su i psihički slom. U takvim okolnostima dolazak u logor na Sajmištu mogao je da im izgleda kao privremeno olakšanje. Međutim, odmah su doživeli novo teško

razočaranje. Umesto da se sretnu sa svojim očevima, muževima i braćom, kako su im Nemci obećali, u logoru su zatekli hiljade jevrejskih žena i dece iz Beograda i Banata. Neizvesnost zatočenika na Sajmištu trajala je do druge polovine marta 1942. Tada su od komandanta logora Andorfera saznali da će uskoro početi njihovo "preseljavanje" u novi logor u Rumuniji (ili Poljskoj). Ova obmana prikrivala je akciju uništenja zatočenika.

"Problem" jevrejskih zatočenika u logoru na Sajmištu je "rešen" slanjem kamiona-gasne komore iz Berlina u Beograd. Od početka aprila do 10. maja 1942. trajalo je ubrzano ubijanje jevrejskih žena i dece na putu od logora na Sajmištu do pripremljenih raka na strelištu u Jajincima. Već početkom maja 1942. u gotovo ispražnjen logor dovedena je prva grupa zarobljenih partizana i drugih rodoljuba. Tada je logor na Beogradskom sajmištu dobio novu namenu i ime, "Prihvatni logor Zemun" (*Anhaltelager Semlin*).

Od svih dotadašnjih zatočenika u logoru je ostala mala grupa hrišćanki, uglavnom Nemica, čiji su muževi ubijeni sa ostalim Jevrejima. Među njima je bilo i žena iz Kladovskog transporta. Osim Ane Heht i Doroteje Fink, tu su bile i dve zatočnice čija imena se nalaze na spiskovima stradalih, a pominje ih jedna od puštenih zatočenica, Švajcarkinja Hedviga Šenfajn (Hedwig Schoenfein).⁶⁵ Na spisku žrtava od 24. decembra 1945. pod rednim brojem 685. je ime jedne od njih, Gertrude Neumann. Žena sa prezimenom Zimmermann verovatno je Lydia Zimmermann, pod rednim brojem 1.038. na istom spisku. To znači da od 1.013 žrtava iz Kladovskog transporta treba oduzeti imena Gertrude Nojman i Lidije Cimerman. Time bi ukupan broj žrtava iz Kladovskog transporta bio 1.011. Broj stradalih Jevreja iz Šapca (i jedan iz Rume) je 64. Stoga bi na spisku svih žrtava iz Kladovskog transporta i iz Šapca trebalo da bude ukupno 1.075 imena.

⁶⁵ JIM, k-24-2-2/6. H. Šenfajn je izjavila da su puštene i: Gertruda Neumann, Anna Hecht, Zimmermann, Klauber i Eškenazi. Sa H. Šenfajn je puštena i njena mlada kćerka Ljiljana; izjava Ljiljane Đorđević (rođene Šenfajn) autoru, Beograd 24.septembar 2001.

Nekoliko dana posle okončanja ubijanja zatočenika u Jevrejskom logoru Zemun vesti o tome stigle su u Šabac, o čemu je prota Babović ostavio kratku belešku u dnevniku:

“14. maj 1942: Po Šapcu se priča da su sve Jevrejke, koje su zimus oterane u logor kod Zemuna, likvidirane”.

Zapisi u dnevniku prote Babovića pokazuju da su Šapčani nastojali da doznaju šta se desilo sa njihovim jevrejskim sugrađanima i Jevrejima iz Kladovskog transporta, kao i da je vest o njihovom tragičnom kraju relativno brzo postala poznata. Ona se verovatno proširila iz Beograda gde se već neko vreme znalo da na užasan način, u kamionu-gasnoj komori, ubijaju Jevreje iz logora na Sajmištu. Ubijeni jevrejski zatočenici su počivali u masovnim grobnicama u Jajincima do jeseni 1943. zajedno sa desetinama hiljada drugih žrtava. Od druge polovine novembra 1943. do početka februara 1944. godine “Posebna komanda 1005” (*Sonderkommando* 1005) Paula Blobela sprovela je akciju uništavanja leševa zakopanih u Jajincima. Tada su spaljeni i posmrtni ostaci ubijenih jevrejskih zatočenika iz Jevrejskog logora Zemun, među njima i onih iz Kladovskog transporta.

Prilozi

I

Imena jevrejskih žrtava koje treba dodati spisku od 1.051 imena navedenom u knjizi G. Anderl i V. Manoška o Kladovskom transportu. Imena će biti navedena onako kako su navedena u izvorima, a gde je to potrebno, biće naveden u zagradi i verovatan etimološki oblik određenog imena.⁶⁶ Za skoro sve se navodi da su iz Nemačke, ali to se uglavnom odnosi na Veliko-

⁶⁶ Spisak 64 šabačkih Jevreja već je pomenut. U Arhivu Jugoslavije čuvaju se još dva spiska, “Spisak Jevreja-emigranata” sa 616 imena (110-691-195 do 205) i “Emigranti iz logora u Šapcu-Porodice sa decom” (110-691-199 do 200) sa 432 imena. Ova dva spiska biće označena rimskim brojevima, prvi sa IV, a drugi sa III. U Jevrejskom istorijskom muzeju u Beogradu (JIM) čuvaju se još dva spiska: “Jevreji-emigranti iz logora u Šapcu” (k-24-3-1/11) sa 138 imena i spisak naslovljen sa “Muški” (k-24-3-1/8) sa 333 imena. Ovi spiskovi biće označeni prvi sa II, a drugi sa I.

nemački rajh, koji je obuhvatao i Austriju, odakle su ovi jevrejski emigranti uglavnom poticali.

Prema spisku od 24. decembra 1945. nedostaju tri imena, od kojih je treće potvrđeno i u drugim nekorišćenim spiskovima: 1) Heimbacher Eli (br.374), 2) Hofmeister Klara (br.397, ?) i 3) Rosenstingl Gyula ili Julius (br.769, 12.12.1920, aus Ungarn, I/238, IV/236).

Prema nekorišćenim spiskovima jevrejskih emigranata nedostaje sledećih 12 osoba: 1) Goldšmit Artur (I/95, IV/94, 22.10.1921.Nemačka) /Goldschmidt Artur/; 2) Henig Maks (I/114, IV/113, 12.8.1921, Nemačka) /Hoenig Max/; 3) Herštajn Fric (IV/413, 12.9.1906, Nemačka) /Herrstein Fritz/; 4) Kajfinger Vinek (IV/29, 16.5.1900, Nemačka) /Keifinger Wienek/; 5) Kokštajn Hajnrih (IV/48, 19.5.1920, Nemačka) /Kochstein Heinrich/; 6) Kon Ernst (I/148, IV/147, 9.3.1910, Nemačka) /Kohn Ernest/; 7) Krojtner Robert (IV/607, 13.11.1887, Nemačka) /Kreutner Robert /; 8) Lajnkrum Bezalel (IV/599, 20.10.1897, Poljska) /Leinkram Besalel/; 9) Mamber Hugo (IV/472, 23.3.1889, Nemačka); 10) Šnajder Hedvig (III/400, 19.3.1905) /Schneider Hedwig/; 11) Singer Fridrih (I/251,IV/249, 8.9.1922, Nemačka) /Singer Friedrich/ i 12) Spigler Ernst (IV/255, 10.6.1908, Nemačka) /Spiegler Ernest/.

Upoređivanjem sa spiskom šabačkih Jevreja vidi se da nedostaje sledećih osam osoba: 1) Abinun Bukica (br.46, domaćica, 39 godina); 2) Avramović Nahama (br.57, udova, 63 godine); 3) Avramović Erna (br.58, student, 25 godina); 4) Bararon Edenija (br.34, dete, 10 godina); 5) Guenberger Natalija (br.60, domaćica, 46 godina; /Guenzberger/; 6) Moreno Zumbula (br.61, domaćica, 56 godina); 7) Moreno Navila (br.62, domaćica, 40 godina) i 8) Moreno Zelma (br.63, dete, 9 godina).

II

Anketna komisija Komisije za ratne zločine je 12. juna 1945. izvršila ekshumaciju streljanih u Zasavici 12. i 13. oktobra 1941. Među streljanima bilo je 750 Jevreja od kojih je iden-

tifikovano 46 (44 iz Kladovskog transporta i 2 domaćih Jevreja). Imena žrtava su u izvoru napisana fonetski pa će stoga na osnovu dva najpotpunija spiska imena biti navedena u svom ispravljenom etimološkom obliku, gde je to potrebno. Uz imena će se navesti i drugi podaci navedeni u aktu Anketne komisije i po njenom redosledu.

1) Salomon Fingerhut, sveštenik iz Rume; 2) Paul Feintuch iz Beča; 3) Hermann Paul iz Paderborna; 4) Benno Deutsch; 5) Arie-Leib Gelbard, 6) Adam Bergeld; 7) Richard Neumann; 8) Haim Hermann Gottesmann iz Beča, 9) Marcel Schwarz; 10) Otto Bazman; 11) Aron Friedmann; 12) Siegfried Nowak; 13) Wolfgang Kahn; 14) Alice Stein; 15) Leo Stein; 16) Geršon Eisner/umesto: Eisner Dušan /; 17) Samuilo Abinun iz Šapca; 18) Arnold Hacker; 19) Isidor Kohn, drogerist; 20) Isidor Kinberg, Berlin; 21) Kurt Gottlieber; 22) Karl Rotestreich iz Kolomeje, 23) Friedrich Rosner, Beč; 24) Robert Buchelovič, Beč; 25) Georg Hauser, Beč; 26) Aron A. Langsam; 27) Max Glaser, Beč; 28) Markus Klug, Beč; 29) Breier Sigmund, Beč, 30) Herbert Aleksandar; 31) Walter Bauer; 32) G. Bauber; 33) Paul Baumann; 34) Walter Marchfeld; 35) Robert Zwicker; 36) Samuel Nachmann; 37) Berta Zwicker, Beč; 38) Julius Zwicker, Beč, 39) Fedor Hambach; 40) Ing Alexandar Brod, 41) Leo Gutstein; 42) Erwin Ehrlich; 43) Dr Salo Ignatz Bergwerk, 44) Moses Austerer; 45) Isak Fieselmann /ili Fieselson/; 46) Josef Stern, Beč.

III

Na spisku Jevreja iz Obrenovca pominje se 19 osoba, ali po imenu samo njih 11. Među ovim obrenovačkim Jevrejima bilo je i dvoje izbeglica iz Petrovgrada (Banat). Muškarci su 19. septembra 1941. iz Obrenovca odvedeni u logor na Banjici, jedan 10. decembra 1941. u Valjevo, odakle verovatno takođe u logor na Banjici. Žene i deca su 10. januara 1942. odvedeni u Šabac odakle su sa ostalim jevrejskim zatočenicima prebačeni u logor na Sajmištu 26. januara 1942.

1) Marko Ruso, 48 godina, supruga Lela; 2) Aron Ruso, trgovac, 42 godine, ime supruge nepoznato, imali su sina od 7 godina; 3) Mile Daniti, oko 22 godine, neoženjen, otac Isak, oko 62 godine, majka Bukica, oko 45 godina; 4) Moša Ruso, oko 45 godina, žena mu je živela u Beogradu, ime nepoznato; 5) Ignjac Gros, preko 60 godina, oženjen, ime žene nepoznato, imao 4 sina, najstariji Edvard, 38 godina, oženjen; 6) Bernard Rotenberg, oko 50 godina, supruga Bukica-Ana, oko 45 godina, kćerka udata u Beogradu. Izbegli su iz Petrovgrada. Bernard je oko 10. decembra odveden u Valjevo, a Bukica-Ana 10. januara 1942. u Šabac sa ostalima.

TRAGEDIJA TRANSPORTA KLADOVO – ŠABAC ODBOR ZA POMOĆ EMIGRANTIMA

Ženi Lebl

Prvi emigranti iz Nemačke počeli su da pristižu u Jugoslaviju odmah po dolasku nacionalsocijalista na vlast, krajem februara 1933. godine. Dolazili su pojedinci i čitave porodice, sa prtljagom i bez njega, neki s novčanim sredstvima, većina samo sa onim što su imali na sebi. Najbliža velika jevrejska zajednica severnom graničnom prelazu bila je u Zagrebu i ona je od Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (SJVOJ) dobila punu autonomiju. U Zagrebu je, u saglasnosti sa Savezom, formiran Odbor za pomoć emigrantima na čijem je čelu bio dr Makso Pšerhof, potpredsednik tamošnje Židovske općine. Za sekretara je postavljen Aleksa Klajn (kasnije Arnon).

U zajednici sa ostalim zagrebačkim jevrejskim društvenim organizacijama u okviru tog Odbora organizovani su pododbori za pitanja finansijska, kulturno-školska, zdravstvena, društvena, verska, pravna i slično, a Općna je za sprovođenje ovog zamašnog radnog plana stavila na raspolaganje svoje kancelarije i administrativni aparat.

Na veliku sreću u to doba su se našli ljudi koji su veoma požrtvovano pomagali Odboru. Isticao se saradnjom Marko Rozner, industrijalac iz Maribora, čovek široke duše i otvorenih ruku, koji je ne samo o svome trošku i pomoću svojih činovnika organizovao ured za pružanje prve pomoći, plaćanje železničkih karata i prevoznih sredstava, već je – uz prećutni pristanak mešnih vlasti – pronalazio konačišta i izdržavao menze. On je organizovao i oslobađanje iz zatvora onih koji su uhvaćeni prilikom nelegalnog prelaza granice. Taj Roznerov rad umnogome je olakšao rad Odboru.

U toku 1933. i 1934. godine zagrebački Odbor registrovao je oko 4.400 izbeglica godišnje. Trebalo je za njih izdejstvovati kod vlasti privremenu dozvolu boravka u Jugoslaviji, uz garanciju Saveza da neće pasti na teret države, što je bilo prilično teško jer je za to nadležan bio lično ministar unutrašnjih poslova dr Anton Korošec (1872-1940), poznat po svom antijevrejskom stavu. Veći deo izbeglica smestio se u početku u unutrašnjosti Hrvatske i Slavonije, a kasnije je jedan deo smešten i u Srbiji, Vojvodini, Bosni i Dalmaciji. Jevrejskih izbeglica na teritoriji Jugoslavije bilo je u stvari više, ali se izvestan broj nije obraćao jevrejskim zajednicama za pomoć.

Uvidevši da mala jevrejska zajednica u Jugoslaviji neće moći iz sopstvenih sredstava da izvrši ovaj ogroman zadatak, Savez je pokrenuo akciju za uspostavljanje veza sa jevrejskim institucijama u inostranstvu. Ubrzo je uspostavljena veza sa JOINT-om (Jewish Joint Distribution Committee) i HICEM-om (Hebrew Immigrant Aid Society) u Njujorku, odnosno sa njihovim direkcijama u Parizu, koje su pružale svestranu pomoć oko boravka emigranata u Jugoslaviji. Palestinski ured Saveza cionista Jugoslavije preduzimao je sve što je bilo potrebno za dobijanje što većeg broja useljeničkih certifikata za Palestinu, a JOINT i HICEM za nabavljanje imigracionih viza za prekomorske zemlje. Jugoslovenska sekcija Svetske organizacije cionističkih žena (WIZO) već od 1934. godine sprovela je uspešnu akciju za prikupljanje odeće, obuće, rublja, posteljine, knjiga, igračaka za decu i drugih predmeta, kao i za brigu o bolesnima.

Septembra 1935. godine, posle donošenja rasističkih tzv. Nirnberških zakona, Savez cionista Jugoslavije, uz finansijsku i moralnu pomoć društvenih, ženskih i omladinskih organizacija, osnovao je za emigrante iz Nemačke prve zemljoradničke pripremne stanice (hahšare).

Između 1935. i 1938. godine opao je broj lica koja su u Jugoslaviji tražila privremeno utočište, verovatno zato što su Jevreji smatrali da su se prilike u Rajhu stabilizovale i da će progoni prestati.

11. marta 1938. godine Hitler je anektirao Austriju; ona je postala Ostmark, deo velikog nemačkog Rajha. Progoni Jevreja posle "anšlusa" u Ostmarku bili su intenzivniji nego u samoj Nemačkoj, što je dovelo do panike, očajanja i mnogobrojnih slučajeva samoubistava, naročito među intelektualcima. Jevrejske cionističke organizacije, naročito omladinske, koje su i ranije stremile odlasku u Palestinu, za šta nije bilo dovoljno sertifikata, organizovale su i ranije hahšare, pripremne stanice za novi život u staroj domovini. Posle Anšlusa ove organizacije bile su preplavljene molbama razočaranih "Austrijanaca Mojsijeve vere" za pristup, svakako ne iz ideoloških pobuda, već kao mogućnost da im to posluži kao "putnički biro", pomoću kojega će se izvući iz nacističkog pakla. Organizacije su se borile za sertifikate kojih je bilo sve manje. Ljudi koji su uvideli da ne mogu ostvariti svoja stremljenja legalnim putem počeli su da se organizuju u ilegalne alije, iako su bili svesni svih opasnosti na granicama i na kopnenim i vodenim putevima. Tako je već odmah posle aneksije Austrije stiglo na tle Jugoslavije oko 4.800 emigranata.

Grupa na "ničijoj zemlji"

Broj Jevreja za kojima su mostovi bili porušeni, a napred nisu mogli, stalno se povećavao od 1938. godine. Međutim, isprečile su se pogranične barijere i raspisi u konzulatima da se ulaz u zemlju dozvoljava samo onima koji imaju krštenicu... I tako, s one strane granice ostajali su izbačeni, poniženi, goli i bos, gladni i prozeblji ljudi.

Polovinom marta 1938. godine, uoči Pesaha, Odboru za pomoć emigrantima stigla je vest da su iz Burgenlanda, na austrijsko-jugoslovensko-mađarskom trouglu, a naročito iz mesta Rehnić (Rechnitz), proterani svi Jevreji. Pošto im jugoslovenske pogranične vlasti nisu dozvolile ulaz na jugoslovensku teritoriju oko 60 porodica, sa najmanje 120 duša, bilo je osta-

vljeno na milost i nemilost, pod vedrim nebom, na uskom prostoru "ničije zemlje", na pragu Jugoslavije, kod Murske Sobote.

Bio je to prvi veliki praktični ispit Odbora: saopšteno im je da hitno treba dospeti do tih ljudi, organizovati im konačište i ishranu i intervenisati u Ministarstvu unutrašnjih poslova da im se dodeli azil u Jugoslaviji.

Još istoga dana krenuo je autom prema granici sekretar Odbora Aleksa Klajn, kome se priključio izvesni Volmut (Wohlmüt), koji je među proteranima imao rođenu sestru. Izgnanicima je zbog ledene kiše bilo dozvoljeno da se privremeno smeste u magacin pogranične carinarnice.

Ono od čega su izgnanici strahovali bilo je da ih Jugoslavija neće prihvatiti, što bi značilo nasilno vraćanje i sigurnu propast. I doista, Klajn je video s druge strane granice policajce koji su stajali kraj samog međaša i vikali da nema ni govora o povratku izgnanika u Austriju, a ako ih Jugoslavija ne bude primila – biće transportovani ravno u koncentracioni logor Dahau.

O dolasku grupe izgnanika doznale su dve male najbliže jevrejske zajednice, u Donjoj Lendavi i Murskoj Soboti, i odmah organizovale slanje namirnica. Klajn je već sutradan iz Murske Sobote telefonirao Šimi Špiceru, generalnom sekretaru SJVOJ i molio ga za najhitniju intervenciju u Ministarstvu unutrašnjih poslova. Špicer se odmah obratio za intervenciju načelniku nadležnog odeljenja ministarstva dr Hocevaru, koji je odvratio da je ministar Korošec odlučio da samo on lično rešava pitanje Jevreja-izbeglica. Rešenje je bilo da se mora razgovarati sa ministrom. Ustanovilo se da je dr Korošec na dopustu "negde u Sloveniji". Trebalo ga je hitno pronaći, te je dr Pšerhof još isto večer seo u auto i pošao da "po Sloveniji" traži dr Korošeca. Nije poznato gde ga je sve tražio, s kim se savetovao i kako je konačno doznao da se dr Korošec nalazi u jednom hotelu kraj Rogaške Slatine. Nije poznato ni to kako je dr Pšerhofu pošlo za rukom da izdejstvuje da ga dr Korošec primi. Na kraju, dr Pšerhof nije dobio nikakvo obećanje ali je izbeglicama dopušteno osam da-

na azila, dok jevrejska zajednica nađe rešenje "izvan mogućnosti ostajanja u Jugoslaviji".

Naravno da su o situaciji odmah obavešteni JOINT i HICEM, ali je unapred bilo jasno da se za osam dana ne može pronaći rešenje. Trebalo je produžiti taj azil na šest meseci, za koje bi se vreme našla mogućnost iseljenja u Palestinu ili u prekomorske zemlje.

Pošto je princeza Olga, supruga regenta princa Pavla, bila sestra vojvode od Kenta, jednog od sinova kralja Džordža V, neko je došao na ideju da se treba obratiti britanskom kraljevskom domu koji bi uticao na princa Pavla da se ovaj obrati predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, kako bi ovaj možda uticao na ministra Korošeca.

U Londonu je kao zastupnik nemačkih Jevreja tada boravio Šalom Adler-Ruder, koji je svojevremeno obilazio hahšaru u Golenicu. Pošto je Klajn imao njegov kućni telefonski broj telefonirao mu je u ponoć, a pošto je znao da se razgovori prislušuju on je upotrebio jezik za koji je smatrao da ga neće razumeti, nešto kao: mogućnost intervencije preko g. Meleha (kralja) i njegove mišpaha (porodice), čija je jedna havera (član) u rodbinskom kešeru (vezi) sa našim malhutom (kraljevskom porodicom), te kako treba pozdraviti Medinu (državu) i zamoliti je da ima savlanut (strpljenje) itd. Adler-Ruder je razumeo. Dva dana pre isteka roka Špicer je javio Klajnu da je iz MUP-a dobio poziv da se sutradan javi dr Hočevaru i da ponese spisak ljudi u "ničijoj zemlji". Nekako je uspelo da se toj grupi dodeli tromesečni boravak "uz moralnu i materijalnu odgovornost i na trošak opštine u unutrašnjosti zemlje, uz obavezu da se ta grupa ima iseliti iz države". Još iz kancelarije dr Hočevara Špicer je telefonirao dr Fridrihu Popsu, predsedniku Saveza JVOJ, i predložio za mesto boravka Podravsku Slatinu. Odmah je obavešten Artur Bauer, predsednik JVO u tom mestu, i ugovorene su sve pojedinosti oko smeštaja. Za 48 sati grupa je iz "ničije zemlje" prešla u Podravsku Slatinu. Posle tri meseca dobijeno je produ-

ženje boravka. Ta se grupa popunjavala uvek sa onoliko lica koliko se postepeno iseljavalo.¹

Evijanska konferencija

U Evijanuu, na južnoj obali Ženevskog jezera, održana je 6.7.1938. godine međunarodna konferencija o mogućnosti iseljavanja i socijalne rehabilitacije političkih izbeglica i žrtava verskih i rasnih progona u Nemačkoj. Predlozi su se svodili na pet tačaka: obustava progona; jemstvo za deo imetka emigranata; raspis međunarodnog zajma za finansiranje pojačane emigracije; olakšanje useljavanja u prekomorske zemlje i kolonije; pravo boravka i rada za emigrante koji su do jula 1938. godine napustili svoj zavičaj. Međutim, konferencija se ograničila na samo dve tačke u okviru pružanja pomoći: na pitanje olakšanja izlaska Jevreja iz Rajha i na pregovore s vladama zemalja koje su predstavljale potencijalna pribežišta radi olakšanja ulaska i povećanja broja useljenika.

Rezultati rada konferencije razočarali su jevrejske organizacije. Jedini uspeh je bio, što su Sjedinjene Američke Države delimično povećale kvotu za jevrejske izbeglice iz Nemačke; Australija, koja je dotle primala useljenike samo iz Velike Britanije, odlučila je da prihvati 15.000 izbeglica iz Rajha u toku od tri godine, a i neke latinoameričke zemlje su se obavezale da prihvate izvestan broj izbeglica.

¹Aleksa Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbjeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (u daljem tekstu: Bilten HOJ), 4-5/1963, str. 13-14; isto, 6-7/1963, str. 19-22; Shalom Adler-Rudel (1894) bio je direktor Arbeiterfürsorgeamt der Jüdischen Organisationen Deutschlands. On je posle rata živeo u Jerusalimu i bio je direktor Instituta Leo Back. Kada mu se Klajn obratio i pitao ga za ime lica koje su angažovali po toj stvari, Adler-Rudel mu je odgovorio da još nije u mogućnosti da mu to otkrije. Ipak je naglasio da bi bilo zgodno znati da li su ljudi, koji su se u Jugoslaviji i preko nje spasili, svesni šta se učinilo za spasavanje njih i njihovih porodica.

"Kristalna noć"

Krajem 1938. godine na teritoriji Jugoslavije bilo je oko 800 izbeglica. Broj onih koji su prolazili kroz Jugoslaviju povećao se posle "Minhenskog sporazuma" od 29.9.1938. godine. Žrtva tog sporazuma između Hitlera i Musolinija s jedne i Čemberlena i Daladjea s druge strane, bila je Čehoslovačka, od čije je teritorije "ustupljena" Rajhu Sudetska oblast. Kao što je poznato posle "Minhenskog sporazuma" Hitler se svečano obavezao da Rajh više neće imati teritorijalnih pretenzija u Evropi.

Manje od mesec i po dana kasnije, u noći između 9. i 10.11.1938. godine, nemačko jevrejstvo doživelo je dotad najteži udarac: izgovor za to je bilo ubistvo Ernesta fon Rata, sekretara nemačke ambasade u Parizu, kojeg je ubio Heršl Grinšpan. Te noći, poznate kao "Kristalna noć" ("Kristallnacht"), sprovedeni su masovni pogromi nad Jevrejima širom Nemačke, tokom kojih je ubijeno preko 90 Jevreja, oko 30.000 uhapšeno i poslato u koncentracione logore, njihova je imovina opljačkana, a spaljeno je i porušeno preko 270 sinagoga. Mnogi Jevreji počinili su tada samoubistvo, a većina je ostavila rodni kraj u nadi da će naći utočište u Palestini, tada pod mandatom Velike Britanije.

Formiranje sabirništva

Zbog dolaska velikog broja emigranata vlasti su pretile obustavom izdavanja privremenih dozvola za boravak i jačanjem kontrole na prelaznim graničnim mestima. Zavedene su i oštre policijske mere: uvedena je striktna kontrola organa vlasti, ograničena je sloboda kretanja, pojačana cenzura pisama i pošiljki i sl.

Savezu JVOJ skrenuta je pažnja od strane Ministarstva pravde na pitanje "fiktivnih brakova", koje su izvesni domaći Jevreji sklapali kako bi omogućili izbeglicama ostanak u zemlji. Posle savetovanja sa Vrhovnim rabinom Jugoslavije dr Isakom. Alkalajem i u saglasnosti s njim, Savez je 19.10.1938. uputio svim jevrejskim opštinama ovaj raspis:

“Od strane Ministarstva pravde skrenuta je Savezu pažnja da jevrejske izbeglice sklapaju u našoj zemlji brakove, za koje državna vlast smatra da su fiktivni, tj. bez ozbiljne namere da se oni stvarno i održe.

Pošto bi takvi brakovi, ukoliko su informacije Ministarstva pravde tačne, mogli imati štetnog uticaja na opšti interes naše zajednice, a pošto interese zajednice treba u svakom slučaju staviti iznad interesa pojedinaca, to Savez skreće pažnju opštinama, njihovim gg. rabinima i ostalim sveštenicima: da pre vršenja akta venčanja najvećom brižljivošću ispitaju u granicama svoje nadležnosti da li vernici pristupaju sklapanju braka iz motiva ili u cilju kako ga predviđaju verski propisi i državni zakoni. Ako bi gg. rabini ili sveštenici u pojedinom slučaju imali razloga da posumnjaju u postojanje takvih zakonskih motiva, neka se za daljne instrukcije izvole obratiti gospodinu Vrhovnom rabinu.”²

Pošto su jugoslovenske vlasti nerado gledale na prisustvo sve većeg broja emigranata po gradovima, one su donele tzv. "Uredbu o boravku Jevreja stranog državljanstva", kojom je regulisan njihov status prisilnim boravkom u određenim mestima za koje je utvrđeno ime "skupno boravište", što je izazivalo veoma neprijatne asocijacije, iako je emigrantima objašnjeno da to ne znači koncentraciju u lošem smislu.

Savez JVOJ odlučio je da organizuje svoja sabirališta. Štićenici doduše nisu smeli napuštati određeno im mesto boravka, ali su inače imali punu slobodu kretanja u mestu i slobodan izbor načina stanovanja i prehrane. Smeštaj je bio veoma različit; najmljeni su hoteli i sobe u privatnim stanovima, adaptirani su magacini i nenastanjeni dvorci. Sabiralištima su uglavnom upravljali sami emigranti pod neposrednom kontrolom Saveza i lokalnih jevrejskih opština. Nekoliko puta mesečno sabirališta su posećivali predstavnici opština i Saveza, a po potrebi i lekari.

Od 1938. do 1940. godine formirano je 15 takvih sabirališta u kojima je bilo konfinirano 3.210 osoba.³

²Zapisnik XXXII sednice Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština u Beogradu (u daljem tekstu: Zapisnik), 27.10.1938.

³Zapisnik III sednice, 23.5.1940.

U saglasnosti sa Savezom, a u okviru akcije Odbora za ukazivanje pomoći emigrantima, maja 1939. godine otputovao je u London Aleksa Klajn, sekretar zagrebačkog Odbora, i uspeo da tamo smesti, kao negovateljice dece, po privatnim jevrejskim domaćinstvima oko 60 devojaka.

Razni su bili vidovi pomoći jugoslovenskog jevrejstva emigrantima. Tako je septembra 1939. godine iz Sušaka javljeno zagrebačkom Odboru, da je u tamošnju luku prispeo italijanski brod "Galilea" koji je nekoliko dana ranije krenuo sa 600 jevrejskih emigranata iz Trsta za Haifu. Kada je već bio na domaku cilja, brod je dobio nalog od italijanskog admiraliteta da se vrati i bio prebačen u Fijumu (Rijeku), tada pod Italijanima. Putnici su bili očajni; osim bojazni da budu vraćeni u Rajh, na brodu je ponestalo hrane (kuhinja je bila ritualna), a čak i da je bilo, nije se imalo odakle platiti.

Aleksa Klajn, sekretar zagrebačkog Odbora, i Riki Kon, rukovodilac Palestinskog ureda pri Savezu cionista Jugoslavije, uspeli su uz velike teškoće da dobiju dozvolu za prelaz u Fijumu, gde su organizovali nabavku hrane i dovođenje na brod, koji je najzad dobio dozvolu da ponovo isplovi put Haife.⁴

Britanska "Bela knjiga" i izbeglice iz nacističkog pakla

U jeku egzodusa iz Evrope, 17.5.1939. godine, stigla je do jevrejskih zajednica vest o objavljivanju tzv. "Bele knjige", novog političkog programa britanske vlade za mandatno područje Palestine, kojom se Jevrejima ograničava useljenje u Erec Jisrael na 75.000 duša za pet godina, tj. 15.000 godišnje, znači – kap u moru onih koji su tražili spas u zemlji praotaca. Bilo je to nepunih osam meseci od potpisivanja Minhenskog sporazuma, a tri i po meseca pre početka Drugog svetskog rata. Nevil Čemberlen je pre-

⁴David Levi – Dale (urednik), Rad na pomaganju emigranata, Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969, str. 77-78. (U daljem tekstu: Spomenica).

ma Arapima vodio politiku "appeasementa", želeći da ih pridobije u slučaju rata, koji se već neminovno približavao, a znajući da su mu Jevreji u tom slučaju "u džepu" kao sigurni protivnici Hitlera.

Jevreji u Palestini i po dijaspori reagovali su na "Belu knjigu" oštrim protestima, što im nije pomoglo. Profesor Hajim Vajcman (Weizmann), kasnije prvi predsednik Izraela, tada je gotovo proročki izjavio da imigracija 75.000 duša za sledećih pet godina ne predstavlja rešenje ni za 5% ljudi koji su osuđeni na uništenje.

"Bela knjiga" nije dovela do željenog efekta na arapski živalj u Palestini, koji je za vreme Drugog svetskog rata gotovo listom bio uz sile Osovine. Jerusalimski muftija Hadž Amin el-Huseini boravio je u Rajhu od 1941. do 1945. godine, otvoreno saradujući sa silama Osovine. To nije uticalo na Britance da promene odluku, te je "Bela knjiga" iz 1939. godine ostala na snazi sve vreme rata. Britanski vrhovni guverner za Palestinu ser Herold Mek-Majkl (Sir Harold McMichael) strogo se pridržavao odrednica "Bele knjige", slepo sprovodio politiku "čvrste ruke" i za vreme katastrofe evropskog jevrejstva – najtežih nacističkih proganjanja i masovnih ubistava – on je zatvorio vratnice Palestine čak i za one jevrejske izbeglice, koje su veoma teško uspele da se izbave iz nacističkog pakla.

Dok je u početku rata geslo Jevreja u Palestini bilo: "Borićemo se protiv Nemačke kao da ne postoji 'Bela knjiga', a protiv Britanaca kao da nema rata protiv Nemačke", kada su počele da stižu vesti o masovnom uništenju njihove braće širom Evrope, geslo im je postalo: "Pre svega se treba boriti uz Saveznike protiv zajedničkog neprijatelja, a kada udruženi pobedimo nacizam – doći će vreme za borbu protiv 'Bele knjige'."

Dečja i omladinska alija (Alijat hanoar)

Jugoslovenska jevrejska zajednica saradivala je sa Dečjom i omladinskom alijom (u daljem tekstu: Alijat hanoar) još od njenog osnivanja, čak pre nego što je ona postala zvanično odeljenje Jevrejske agencije (Sohnuta). Inicijator za spasavanje jevrej-

ske omladine iz nacističke Nemačke bila je Reha Frajer (Freier), koja je stupila u vezu sa jevrejskom zajednicom u Jugoslaviji odmah po dolasku Hitlera na vlast. Ta se saradnja nije prekinula ni kada su se i nad jugoslovensko jevrejstvo nadneli teški oblaci.

Polovinom 1940. godine Reha Frajer uviđa da će uskoro prestati svaka mogućnost njenog organizovanog rada u Nemačkoj. Ona dolazi iz Berlina u Jugoslaviju. U Zagrebu ona planira nastavak dovođenja dece iz Nemačke, prihvatanje na granici, njihov smeštaj po porodicama, opremanje, kratku hahšaru u Jugoslaviji, nabavku certifikata za ulaz u Palestinu, pasoš i tranzitne vize za Bugarsku, Grčku, Tursku i Siriju. Uz to je trebalo obaviti lekarske preglede, prevoditi dokumenta i sl. Sve je to Reha Frajer radila uz veoma aktivnu pomoć Palestinskog ureda u Zagrebu, pod rukovodstvom Rikija Kona i Roberta Fajta (Veith), jugoslovenskog ogranka Svetske organizacije cionističkih žena (WIZO), cionističkih omladinskih organizacija i Odbora za pomoć izbeglicama.

Izgledalo je da je problem nerešiv. Britanski konzulat u Jugoslaviji nije bio voljan da izdaje vize, iako je certifikat u stvari bio baza za vizu. Mnoga deca nisu imala rodne listove, većina ih je bila ispod 18 godina, prema tome bez mogućnosti da dobiju posebnu putovnicu na svoje ime. A onda se rodila ideja da se pokuša akcija preko bana Hrvatske Banovine dr Ivana Šubašića, koji je nekada kao advokatski pripravnik bio zaposlen u kancelariji dr Marka Horna, sada predsednika Židovske općine u Zagrebu. Trebalo je preko njega ubediti šefa zagrebačke policije Rikarda Vikerta da je u interesu same Banovine "da se reši te nemačke dece". Dr Horn i Klajn otišli su u audijenciju dr Šubašiću, kojega je Vikert već bio obavestio o problemu te dece. Dr Šubašić je bio zadovoljan što jevrejska zajednica preduzima korake da pomogne rešavanju tog pitanja i bio je spreman da učini sve da se deca isele sa teritorije Banovine i to što pre. Što se tiče putovnica, on je dao nalog podbanu i šefu policije, a ovi pasoškom odeljenju. Trebalo je doneti popis onih kojima su potrebne putovnice i svedodžbe o rođenju, ali se "pod datim okolnostima" policija zadovoljila izjavom Židovske općine da ona preuzima svu moralnu i materi-

jalnu odgovornost. Za decu ispod 18 godina trebalo je naći prati-
oce ili ih priključiti drugim pasošima. U najvećoj brzini načinjene
su sve improvizacije. Već posle 48 sati dr Horn i Klajn bili su u pa-
soškom odeljenju sa spiskovima, fotografijama i dokumentima.
Petoga dana putovnice su bile gotove.⁵

Rešenje: plovidba Dunavom

Emigracija iz Nemačke, bivše Austrije, Češkomoravskog
Protektorata i Slovačke nije prestajala. Traženi su novi putevi za
spasavanje emigranata i mogućnost njihovog putovanja u Pale-
stinu. Jedan od najprirodnijih bio je Dunav, međunarodna reka
plovna 2.600 km, koja je prolazila kroz Beč, Bratislavu, Budim-
peštu i Beograd na putu prema delti Dunava, za rumunsko pri-
stanište Sulinu na Crnom moru.

Plovidba po Dunavu bila je regulisana tzv. Dunavskim sta-
tutom od 1856. godine (Pariski ugovor). Odmah posle I svet-
skog rata, 1919. godine, formirana je Međunarodna dunavska
komisija za osiguranje slobodne plovidbe Dunavom od Ulma do
Braile i nekim internacionalizovanim pritokama. Komisiju su sa-
činjavale sve pribrežne države i tri nepribrežne sile – Velika Bri-
tanija, Francuska i Italija.

Odlučeno je da Savez pored već postojećeg redovnog rada
na pomaganju izbeglica, s obzirom na vanredne prilike, vodi i bri-
gu o izbegličkim transportima koji budu prolazili kroz Jugoslavi-
ju Dunavom i da u tu svrhu angažuje brodove jugoslovenske Reč-
ne plovidbe. Od pogranične dunavske luke Bezdan zadatak Save-
za bio je da brine za dalje putovanje izbeglica, za njihovo izdrža-
vanje i lekarsku službu dok se budu nalazili doduše u međuna-
rodnim vodama, ali na teritoriji Jugoslavije. Za tranzit brodovima
nisu bile potrebne vize, ali je Rumunija bila poslednja zemlja i
zahtevala je kao uslov za prelaz na njenu teritoriju da se osigura
brod koji će omogućiti odlazak izbeglica iz Rumunije. Tokom

⁵Arnon, Bilten HOJ 6-7/1963, str. 19-22.

1938-1939. godine proputovalo je Dunavom oko 6.800 lica, ali nisu svi stigli na željeni cilj: na Crnom moru ili na daljem putu za Palestinu nastradalo je nekoliko stotina emigranata, uglavnom zbog nepogodnih, starih, havarisanih i na brzu ruku "osposobljenih" brodova nesavesnih brodarskih preduzeća i agenata.⁶

Kladovski transport

Poslednji legalni transport emigranata, uglavnom iz Beča, krenuo je za Bratislavu jednim delom vozom, dok su drugi stigli brodom. I jedni i drugi osetili su u Bratislavi ogromno olakšanje, iako je Slovačka Jozefa Tisoa bila verni saveznik nacističke Nemačke. "Stajali smo tri nedelje u Bratislavi, ali samo na brodu, sa koga nismo smeli silaziti. David i Cvi došli su na brod prvog dana kad sam tamo prispela. Mislilo se da odmah idemo dalje. Sa ujakom Davidom mogla sam govoriti samo tri minuta... Dragog dedu i baku nisam htela da vidim, jer sam izgledala strašno... Ujak David me je posetio dva puta i doneo mi razne stvari za jelo. Druge stvari se tamo nisu mogle uneti. Cvi se ukrcao u Bratislavi... Sve svoje stvari ostavio je tamo..."⁷

Emigranti, njih preko 1.000, ukricali su se na brod "Uranus" koji je u normalnim prilikama primao oko 400 putnika. Svaki santimetar je bio iskorišćen. Kabine su dobili – takođe stešnjeni

⁶Spomenica, str. 73-80.

⁷Ovde i u daljem tekstu donosimo odlomke iz pisama Haje Ides-Weinstock. Njen suprug David Weinstock ubijen je u logoru Buchenwald kratko vreme pre njenog odlaska iz Beča. Tri njene kćeri – Feige, Sara i Ester i sin Naftali-Tuli uspeali su da izbegnu iz Austrije na vreme, a sin Cvi boravio je kod dede, bake i ujaka u Bratislavi, gde se priključio transportu. Haja Weinstock, rođena 10.5.1895. godine u Slovačkoj, stradala je na Sajmištu, dok je sin Cvi krajem marta 1941. godine krenuo preko Grčke, Turske i Sirije u Palestinu, gde je i stigao 6. aprila 1941. godine. Deo fotokopija njenih pisama deci iz Kladova i Šapca nalazi se u Jevrejskom istorijskom muzeju (JIM) u Beogradu; pisma su pisana na nemačkom jeziku, preveo ih je Mirko Nojman, a doneo u svojim sećanjima "Moja neostvarena alija" Emil (Jichak) Klajn, Beograd 1993/94, rukopis (U daljem tekstu: Klein). Deo pisama čuva se u arhivima u Izraelu.

– samo stari i bolesni. Najgore je bilo što su putnici strepili da će ih slovačke vlasti vratiti u Nemačku, što bi značilo u logore, a najneprijatnije je bilo čekanje pred nedovoljnim brojem klozeta.

Na "Uranusu" emigranti su boravili 17 dana. 12. decembra 1939. godine brod je najzad digao sidro i krenuo iz Bratislave niz Dunav do mađarsko-jugoslovenske granice, gde je trebalo da se oslobodi "živog tereta", pretovari ga u brodove jugoslovenske Rečne plovidbe i vrati se u svoju matičnu luku.⁸

Ovde će biti govora o tragediji tog tako nesrećnog tzv. Kladovskog transporta, koji je morao ostati u Jugoslaviji, gde je u Šapcu dočekaao i okupaciju. Okolnosti koje su dovele ovaj transport u bezizlaznu situaciju ni do danas nisu potpuno rasvetljene. Osim jevrejskih organizacija u tu aferu bio je umešan "Mosad" (doslovno: "Ustanova" -- koji nema nikakve veze sa današnjim "Mosadom" – obaveštajnom službom u Državi Izrael), desetak ljudi koji su se u Evropi bavili ilegalnom alijom, zvanom "Alija Bet". Aktivistkinja Mosada u Rumuniji koja je održavala kontakt sa Savezom JVOJ bila je Rut Kliger, koja je kasnije uzela za prezime Aliav (skraćeno "Alija Bet").

Prekomorski brod "Hilda" koji je trebalo da sačeka u luci Sulina emigrante sa brodova jugoslovenske Rečne plovidbe nije stigao, a to je bio uslov rumunskih vlasti da ovi brodovi prođu kroz Rumuniju.⁹

Veći deo materijala za ovaj rad korišćen je iz zapisnika sednica Izvršnog odbora Saveza jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije (IO SJVOJ), ali se mora naglasiti da nisu sačuvani

⁸Nahir, str. 88; U članku "Dva cara i jedna kraljica", Jedna Hagada iz Kladova – sećanja na Aliju "B", Jevrejski almanah 1957-58, str. 206-214, Naf-tali-Bata Gedalja (u daljem tekstu: Gedalja) pogrešno piše da se brod zvao "Saturnus". Osim toga on navodi da je brod stigao na mađarsko-jugoslovensku granicu krajem oktobra 1939. godine.

⁹Rut Kliger-Aliav piše da je emigrantima bilo onemogućeno da nastave put pošto nisu posedovali tranzitne vize. To tvrdjenje nije tačno, jer im – dok su plovili Dunavom – vize nisu bile potrebne. Vidi: Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, *The Last Escape* (Poslednje utočište), Tel Aviv 1976, str. 304. (U daljem tekstu: Aliav/Mann).

zapisnici iz najkritičnijeg perioda jevrejske zajednice u Jugoslaviji, od kraja 1940. godine pa do okupacije, aprila 1941. godine, pa nažalost nije moguće pratiti tok događaja iz tih zvaničnih izvora.

Prema telefonskom saopštenju koje je Savez JVOJ primio iz Ženeve i Bratislave krajem novembra 1939. godine, Dunavom je još pre zimskog zatvaranja plovidbe trebalo da prođe kroz Jugoslaviju oko 1.370 jevrejskih izbeglica. Savez je umoljen da za sve te ljude u Vukovaru bezuslovno pripremi hranu, ćebad, odeo i ostale potrebe. Pošto Socijalni fond nije imao raspoloživih sredstava Finansijska sekcija SJVOJ odlučila je da se za te najhitnije potrebe odobri suma od 100.000 dinara, što nije predstavljalo ni 70 dinara po glavi, i da se jevrejske opštine umole da potrebne namirnice kupe, a izdate sume da obračunaju iz svojih predviđenih vanrednih prinosa Socijalnom fondu.¹⁰

Na Dunavu blizu Bezdana čekala su oko 12. decembra tri prazna putnička broda – "Car Dušan", "Car Nikola II" i "Kraljica Marija", koje je Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije zakupio od jugoslovenske Rečne plovidbe. Ova tri broda bila su spremna da prihvate izbeglice sa "Uranusa", koji je prilično kasnio i već se posumnjalo da će uopšte stići. Brodovi su bili snabdeveni svim potrebama za putovanje međunarodnim vodama Dunava, od mađarsko-jugoslovenske granice do rumunskog pristaništa Sulina na Crnom moru, odakle je trebalo da se ukrcaju na prekomorski brod čiji je zadatak bio da ih dovede do Haife. Putovanje je moglo da potraje i do tri meseca, pa je Savez pripremio za putnike tople stvari, odeću i obuću i rezervnu hranu, a spremna je bila i ambulanta sa najnužnijim instrumentima i lekovima.

Iz "Uranusa" se prvo iskrcala grupa od oko 400 devojaka i mladića iz "Hehaluca", od kojih je većina prošla dvogodišnju hahšaru. Ta grupa, kojoj je vođa puta bio 22-godišnji Arje-Adolf (Jukl) Dorfman, čija su braća već bila u Palestini, ukrcala se na brod "Kraljica Marija". Brod "Car Dušan" je primio oko 350 du-

¹⁰Zapisnik VII sednice, 30.11.1939.

ša, uglavnom mladih bračnih parova, kojima je vođa puta bio Josef-Jozi Šehter, dok je "Car Nikola II" bio je namenjen religioznima, koji su zahtevali ritualnu kuhinju. Njihov vođa puta bio je Emil Šehter.

Do zore premeštaj je bio obavljen i "Uranus" je, praćen gromkom "Hatikvom" iz grla onih koje je doveo i ostavio, pošao uzvodno i izgubio se preko granice.

Tri broda jugoslovenske Rečne plovidbe (u daljem tekstu: RP) zaplovila su Dunavom prema Sulini na delti Dunava, gde je trebalo da ih čeka prekomorski brod. Vreme je bilo veoma loše, te putnici nisu mogli ni da izađu na palube. Možda je tako bilo i bolje, jer su se njihovi brodovi susretali sa brodovima kojima su Nemci, istim putem samo u suprotnom pravcu, prebacivali u Rajh svoje građane iz Besarabije, koju su – na osnovu ugovora sa Hitlerom – okupirali Sovjeti.

Brodovi su krenuli i plovilo se neprekidno, osim dva kratka zastanka u Vukovaru i Beogradu gde su se brodovi snabdeli ugljem i vodom. U tim gradovima predati su i prvi džakovi pošte, na hiljade pisama i karata koje su emigranti slali rođacima, prijateljima, poznanicima. Odavde su najzad mogli da pišu otvoreno o svemu, što im nije bilo moguće već dugo vremena iz Nemačke i njoj anektirane Austrije, i iz drugih krajeva okupirane Evrope.

Jugosloveni na emigrantskim brodovima

Pošto su se britanske mandatorske vlasti striktno pridržavale politike "Bele knjige", pronalazeni su razni, uglavnom ilegalni, načini da se omogući ulazak Jevreja u Erec Jisrael. I u Jugoslaviji je postojala duga lista za aliju, uglavnom omladinaca iz "Hašomer hacaira", koja je pravljena prema vremenu provedenom na hahšarama. Dobra mogućnost pojavila se decembra 1939. godine, kada su Dunavom jugoslovenski brodovi prevozili jevrejske izbeglice iz srednje Evrope. Načinjena je prva ranglista, na čijem su čelu bili Sarajlija Jichak Danon i dva Zagrepčana, Lev Dojč i Kavezon-Kavic, koji su se ukrcali na jedan od

brodova i posle dugog putovanja srećno stigli u Erec Jisrael i priključili se kibucu Gat.¹¹

U drugoj grupi sa hahšare u Golenicu bili su (?) Tuvi, Me-nahem Vajs i Valter Koen-Pajki. Oni su se oktobra 1939. godine ilegalno ukrkali na jedan od tri emigrantska broda prilikom kratkog zastanka u Vukovaru. Ta je grupa stigla do Kladova, prezimila na brodovima, ali odande nije krenula dalje.¹²

U jedan od tih brodova ukrkala se u Vukovaru i jedna beogradska jevrejska porodica, ing. Emil David sa suprugom i njihova dva sina, aktivistima omladinske organizacije "Akiba".¹³

Zastoj na rumunsko-jugoslovenskoj granici

Zima je bila u jeku te su brodovi sa donjeg toka Dunava upućivani u zimovnike. Tri broda Rečne plovidbe trebalo je da prođu kroz "Gvozdenu kapiju" klisure Đerdap, gde je Dunav najuži i plovidba prilično opasna, jer su u koritu reke mnogobrojne podvodne stene i brzaci, a uzvodno kretanje brodova vrši se vučom sa obale. Osim toga, Dunav u Đerdapskoj klisuri ima veliki pad, ukupno oko 30 m. i brzinu do 3 metra u sekundi.

Poslednja tačka u Jugoslaviji trebalo je da im bude Donji Milanovac, gde je trebalo, po ugovoru koji je SJVOJ sklopio sa RP, da kapetani tri broda Rečne plovidbe prime putničke isprave i nalog za prelaz granice i napuste jugoslovensku teritoriju čim se dobije telegrafska potvrda Kapetanije u Sulini da je tamo

¹¹Klein, str. 1.

¹²Klein, str. 2. Valter Koen-Pajki (1918) i njegov brat Erih-Ero (1921), sinovi Samuela Koena, vlasnika restorana "Tel Aviv" u Beogradu, priključili su se avgusta 1941. godine Posavskom partizanskom odred, a kasnije bili borci Prve proleterske brigade. Poginuli su 21.1.1942. godine kod Pjenovca u istočnoj Bosni.

¹³Braća Avraham i Šlomo David stigla su u Palestinu sa omladinskom alijom baš uoči rata, aprila 1941. godine preko Grčke i Turske, dok im je otac stradao u Zasavici, a majka na Sajmištu. Vidi pismo od 14.5.1941. ing. Emila Davida sinovima – svojina Šloma Davida, Bustan Hagalil, Izrael.

ukotvljen brod spreman da primi njihove putnike. Međutim, umesto telegrama, stigla je vest da Kapetanija u Sulini uopšte nema pojma o dolasku brodova iz Jugoslavije. Naftali-Bata Gedalja, koji je vršio dužnost delegata Saveza JVOJ pri transportu izbeglica, potražio je hitno svoje pretpostavljene u Beogradu, a kapetani su tražili Rečnu plovidbu da se obaveste o čemu se radi, jer brodovi nisu plovili kada bi se na Dunavu pojavile sante leda, a ako bi i prolazili nizvodno, često im nije bilo moguće da se vrate uzvodno.

Iz Beograda je stigla vest da se mora čekati. Niko nije znao koliko i zašto. Nikada pošta u Donjem Milanovcu nije primila toliko pisama upućenih u gradove širom sveta, u kojima su ljudi obavestavali porodicu i prijatelje da je nastavak puta prekinut.

Iznenada je mala flotila ipak krenula, ali samo da bi se brodovi snabdeli ugljem u Prahovu. Istovremeno je u Prahovo stigao, po ciči zimi i umoran od dugog puta – preko Niša, Zajčara i Negotina – Šime Špicer, generalni sekretar Saveza JVOJ. Njegove reči umirenja, iako ni on verovatno nije verovao u njih, oživele su nadu za skori nastavak puta.¹⁴

Građanski odbor pri savezu JVOJ

Po povratku u Beograd Špicer je podneo izveštaj IO SJVOJ o stanju izbeglica na tri jugoslovenska broda. On je smatrao da je vrlo verovatno da će se oni u Jugoslaviji zadržati duže nego što se mislilo, te će za jevrejsku zajednicu uopšte, a posebno za Savez, iskrsnuti nove velike dužnosti, kako u vezi pomoći, tako i u pogledu organizacije njihovog bavljenja u Jugoslaviji. Savez je u sličnim slučajevima uvek činio što je više mogao, ali je iskustvo pokazalo da bi bilo od velike koristi formiranje jednog šireg odbora građana.

¹⁴Gedalja piše da je vršio dužnost delegata SJVOJ u Kladovu od 6.12.1939.

Usvajajući predlog generalnog sekretara, IO SJVOJ izabrao je Građanski odbor (dalje: GO) od sledećih lica: Marko Štajner, Mika Efrajim, Josip Pinto, David Almozlino, ing. Emil Dajč, dr Leo Štajndler, Rihard Frelih, Hajim Bararon, Martin Rozenfeld, Maks de Majo i Izidor Vinter. Kao svog predstavnika pri tom Građanskom odboru IO delegirao je Mošu de Majo. Organizacija rada toga GO prepuštena je predsedništvu Saveza.¹⁵

Usled poslednjih promena u Evropi broj jevrejskih nesrećnika koji su napuštali svoje domove i u Jugoslaviji tražili utočište postajao je svakim danom sve veći. Ogroman je broj bio i onih koji su kroz Jugoslaviju prolazili doduše u organizovanim transportima, ali gladni i bedni, nadajući se boljoj budućnosti kada stignu na cilj svoga puta, u Palestinu.

Broj izbeglica se odjednom više nego udvostručio. Prilivom mase novih štićenika Savez se našao u veoma teškom položaju.

U brigu Saveza o pitanju Jevreja-stranaca uključeni su sada i oni koji su prolazno boravili u Jugoslaviji. Nije bilo rešeno regulisanje njihovog statusa, za koji se kao sigurno smatralo da neće preći okvir kratkotrajnog azila. Za Savez i jevrejsku zajednicu u Jugoslaviji oko ovog pitanja nastale su sve veće i teže dužnosti. Briga i teškoća bilo je i ranije, ali je tada izgledalo da se rad može organizovati na bazi nekih predračuna. Ubrzo se pokazalo da su svi predračuni bili pogrešni. Računajući sa potrebom od oko milion dinara godišnje, Savez je doneo odluku o stvaranju Socijalnog fonda i doprinosu od 10% od strane opština. Međutim, sa novim nesrećama porasle su i potrebe, pa se uskoro pokazalo da je ta suma tek mali deo onoga što je stvarno bilo potrebno. Na sastanku IO SJVOJ saopšteno je da će u narednoj godini, svakako pod pretpostavkom da neće nastupiti nova neprijatna iznenađenja, biti potrebna suma od najmanje 5 miliona dinara.

Izvršni odbor većao je na koji se način može "namaknuti" ta suma, te je doneo sledeće rešenje:

¹⁵Zapisnik vanredne sednice IO SJVOJ, 30.12.1939.

1. Uvažavajući da će, po sada mogućnim predviđanjima, Socijalnom fondu biti u godini 1940. potrebna suma od 5 miliona dinara, nalaže se Izvršnom odboru da podeljuje kod opština da svaka od njih uznastoji na nju otpadajuću sumu ubrati prinudnim putem (u okviru redovnog budžeta, vanrednim prirezom ili sl.), a ako taj način ne donese željeni rezultat da apeluje i utiče na dobru volju i razumevanje svojih opština.
2. Ovlašćuje se Izvršni odbor da sume koje će pojedine opštine morati da plaćaju za Socijalni fond preko predviđenih 10% ne propisuje procentualno, nego na osnovu brojne snage opštine, opšteg imovnog stanja opštine i imovnog stanja opštinskih prinosnika bez obzira na visinu verskog prinosa koji plaćaju.
3. Glavni odbor stavlja u dužnost Izvršnom odboru da i bez obzira na skupna boravišta, ukoliko do njih dođe, pristupi osnivanju novih stanica za produktivizaciju izbeglica, a ako dođe do osnivanja skupnih boravišta, da se i u njima, do krajnjih mogućnosti, povede računa o privođenju izbeglica produktivnim zvanjima.
4. Glavni odbor odbija predlog da se 10% prinos za Socijalni fond razreže na osnovu razrezanog, a ne na osnovu stvarno naplaćenog verskog prinosa, ali se apeluje na opštine, da Socijalnom fondu po mogućnosti plate prinos na bazi razrezanog verskog prinosa i bez obzira na stvarno izvršenu naplatu.¹⁶

Nema ohrabrujućih vesti

Bez ikakvog prethodnog obaveštenja, kroz maglu i po snežici, pojavio se iz pravca Turn-Severina neki ogroman šlep koga je vukao jedan mali remorker. Iz Beograda je stigao telefonski nalog da se šlep u roku od 48 sati mora osposobiti za pri-

¹⁶Zapisnik VII sednice, 3.12.1939.

jem putnika i da se u tu svrhu moraju angažovati svi stolari iz Negotina, koji treba da montiraju u četiri velika magacina po 6-7 spratova ležaja. Osim toga trebalo je učiniti sve što je potrebno za nastavak puta. Sa građevinskim materijalom stiglo je oko 30 radnika i majstora, ali je još isto popodne kapetanu remorkera prispeo telegrafski nalog za povratak u Rumuniju.

Iz Beograda nije bilo ohrabrujućih vesti: neki panamski brod koji je već trebalo da stigne u Sulinu doživeo je havariju na putu od Istanbula za tu rumunsku luku. I pored nastojanja SJVOJ i angažovanja jevrejskih organizacija u svetu, nikome nije uspelo da obezbedi brod za nastavak transporta. U međuvremenu je u zimovnik, negde oko tri kilometra severno od Kladova, stiglo preko stotinu brodova i remorkera. Pod parom je bila samo mala flotila od tri broda sa izbeglicama, osim remorkera "Kajmakčalan" koji je imao zadatak da lomi led da ne bi suviše pritiskao brodove, ali je bilo jasno da u zimovnik moraju stići i oni.

10. decembra 1939. godine i ova flotila je ušla u zimovnik u Kladovu. Odmah je uspostavljena veza sa gradom radi organizovanja ishrane, ali je ulazak flotile pune nepoznatih ljudi, koji nisu vladali državnim jezikom, u to malo mesto od oko 3.000 žitelja, bio praćen velikim uzbuđenjem i strepnjom. Sreski lekar zahtevao je da se proglasi karantin, usled navodnog oboljenja od tifusa. Tim povodom odmah je umoljeno sresko načelstvo da obrazuje sanitetsku komisiju. Zahtev sreskog lekara je odbijen, pošto se utvrdilo da na brodovima postoji izvanredna lekarska služba, koju su vodili odlični lekari i lekarsko osoblje. Treba naglasiti da za sve vreme u Kladovu među izbeglicama nije bilo ni jednog jedinog smrtnog slučaja. Kada je mali Rami, jedan od štćenika, morao da se podvrgne operaciji srednjeg uha, preneo ga je Bata Gedalja u Turn-Severin remorkerom "Kajmakčalan".¹⁷

U međuvremenu je u listu "Morgenblatt", koji je izlazio u bukovinskom gradu Cernovice, u broju od 15.2.1940. godine,

¹⁷Naftali-Bata Gedalja, Rami, Bilten HOJ, Tel Aviv, br. 5-6/1960, str. 14-16. Ehud Nahir, str. 90, pominje tri smrtna slučaja: Trude Jung od crvenog ve-tra i dečak Engelmann i 18.8.1940. Perek Frankel od tifusa.

izašla jedna beleška u kojoj se veli da se izbeglice na tri broda u kladovskom zimovniku nalaze u velikoj bedi. Ova beleška dostavljena je Savezu, ali joj je priključena i jedna izjava koju je potpisalo nekoliko stotina izbeglica, a u kojoj se demantuje vest pomenutog lista i izražava Savezu zahvalnost za staranje koje posvećuje izbeglicama u Kladovu.

U stvari, pojedine izbeglice obraćale su se raznim molbama poznatim i nepoznatim licima, a u to vreme učestale su i tužbe protiv činovnika Saveza Naftalija Gedalje u vezi njegovog rada u Kladovu. Došlo se do zaključka da bi bilo u interesu Saveza i Gedalje da se utvrdi stvarno stanje. S obzirom na pristigle pritužbe, kao i opšte stanje izbegličkog transporta, Izvršni odbor rešio je da se u Kladovo što hitnije uputi anketna komisija. Anketnu komisiju sačinjavali su dr Leo Štajndler, Šime Špicer i Avram Azriel.¹⁸

Generalni sekretar Saveza Šime Špicer podneo je već 1.2.1940. godine izveštaj o svome boravku u zimovniku u Kladovu od 28. do 30. januara. On konstatuje da je stanje izbeglica zadovoljavajuće i da je glavna briga posvećena pitanju njihovog daljeg putovanja, te izražava nadu da će i to pitanje uskoro biti rešeno. Špicer ističe uvidavnost jugoslovenskih nadležnih vlasti, koje su dozvolile da se izbeglice kopnenim putem prevezu do jedne luke na Jadranskom moru. Uzgred, ovo je prvi put da je takva mogućnost zabeležena u zapisnicima Saveza JVOJ.

U svome daljem izlaganju Špicer veli da se u Banovini Hrvatskoj, a na traženje Banske vlasti, pristupilo formiranju skupnih boravišta u raznim mestima. Takva skupna boravišta su do tada postojala u Samoboru kraj Zagreba, Lipiku, Daruvaru i Podravskoj Slatini, a pretpostavljalo se da će biti još najmanje 800 izbeglica za koje mora brinuti jevrejska zajednica. Potrebna suma u te svrhe je najmanje 18.000 dinara dnevno. Špicer veli da se ne može očekivati od jevrejskih ustanova da pomažu sa više od jedne trećine potrebne sume, te se jevrejska zajednica u Jugoslaviji mora pobrinuti za dve trećine, odn. 12.000 dinara

¹⁸Zapisnik IX sednice, 28.2.1940.

dnevno, 360.000 mesečno, ili preko 4 miliona dinara godišnje. Moraće se pristupiti vanrednom razrezu, jer 10% prinosa koji opštine plaćaju Socijalnom fondu može da donese okrugom 1 milion dinara.

Izlaganje generalnog sekretara dopunio je Aleksa Klajn iz Zagreba, jedan od glavnih saradnika u organizovanju skupnih boravišta. Dnevni izdaci oko izdržavanja nisu svuda bili jednaki, ali su iznosili prosečno, bez sporednih izdataka, oko 22 dinara po osobi.

Advokat David A. Alkalaj konstatovao je da opterećenje u vezi sa skupnim boravištima prevazilazi kapacitet zajednice, te je tražio izmenu sistema i zavođenje "po vojničkom načinu". Dr Isak Amar je tvrdio da je raštrkanost skupnih boravišta nepraktična i suviše skupa, te je pledirao za koncentraciju izbeglica u što manjem broju mesta.

Dr Moše Švajger predložio je da se jevrejskim liderima Nahumu Goldmanu i L. Perlcvajgu, koji su se tada nalazili u Americi, dostavi elaborat o tom problemu i da ih se umoli da kod JOINT-a porade na tome da se za izbegličke potrebe u Jugoslaviji stavi na raspolaganje što veća suma. Osim toga treba posvetiti pažnju i kulturnom radu s izbeglicama, pa bi bilo korisno da skupna boravišta posećuju rabini i svetovnjaci, lica od nesumnjivog autoriteta počev od Vrhovnog rabina, koji bi držali predavanja i doprinosili duhovnom jačanju. Vrhovni rabin dr Isak Alkalaj saopštio je da je rabinima u Sušaku, Splitu i Podravskoj Slatini već izdao uputstva da posećuju skupna boravišta.¹⁹

Poseta Roz Džekobs

U Kladovo je sredinom marta 1940. godine ribarskim čamcem iz Turn-Severina stigla Roz Džekobs (Rose Jacobs), delegat

¹⁹Zapisnik X sednice, 3.3.1940.

američke jevrejske ženske organizacije Hadasa, koja je tada bila na proputovanju kroz Evropu.²⁰

R. Džekobs, kao i svako ko iz slobodnog sveta dospe u takve prilike, opisala je u jednom pismu ("Hausboot auf dem Fluss") tragediju preko hiljadu izbeglica u Kladovu, oko 30 decemba, 400 omladinaca, od kojih su mnogi prošli hahšaru i 200 mladih muškaraca i žena. Ona piše da su se na brodu rodile dve bebe. Na brodovima je razgovarala sa mnogo starijih ljudi, među kojima je bilo lekara, dentista, inženjera i trgovaca, koji su čeznuli za prošlošću, za svojim raskošnim stanovima, ordinacijama i kancelarijama koje su ostavili u Hitlerovom Rajhu. R. Džekobs opisuje tri broda, u kojima ljudi veoma tesno stanuju, "na kraju sveta, u ničijoj zemlji", daleko od svakog izvora životnih potreba i veli da su ti brodovi potpuno neprikladni za ljude, čak i za boravak od jedne nedelje, da se i ne govori o višemesečnom boravku i da treba zahvaliti velikoj hladnoći što nisu izbile nikakve epidemije. Ona piše da na brodu radi jedan frizer, a postoje i radionice za opravku cipela i odeće. Organizovani su kursevi za hebrejski i engleski jezik, a primaju i novine i časopise. Kladovo je zimi praktično potpuno zarobljeno ledom, a da bi se došlo do telefona mora se ići po snegu i ledu oko 8 milja. U rumunski grad Turn-Severin može se obično doći posle pola sata vožnje motornim čamcem, ali se zimi može stići samo saonicama.

Džekobs je opisala teškoće tako velike grupe ljudi kojima je ograničeno kretanje, stalno su zajedno i nemaju neko zanimanje. Svi ti ljudi preživeli su užasne stvari, nervi su im oslabili, a najviše ih muči neizvesnost za budućnost. Po njenom mišljenju tim ljudima najviše nedostaje terapeut, socijalni radnik i psiholog, koji bi se brinuo za duševne potrebe izbeglica, te svoje pismo završava rečima punim samosažaljenja: "Za moju po-

²⁰Bata Gedalja u svome pismu od 9.12.1977. godine adv. Davidu A. Alkalaju veli da je decembra 1939. godine on prešao u Turn-Severin i odande dovezao motornim ribarskim čamcem u Kladovo gđu Džekobson, predstavnicu JOINT-a da bi je posle 24 sata boravka vratio u Turn-Severin. Prema tome, ne može se utvrditi da li je do posete došlo decembra 1939. ili sredinom marta 1940. godine.

setu na Dunavu bila sam nagrađena nazebom, pokvarenim stomakom, potištenom dušom i slomljenim srcem."²¹

Žalbe sa brodova

Povodom mnogih žalbi koje su pristizale Savezu JVOJ u vezi sa stanjem njihovih štićenika u Kladovu na brodovima "Kraljica Marija", "Car Dušan" i "Car Nikola II", odlučeno je da se na lice mesta opet pošalje anketna komisija. Njen zadatak je bio da temeljno ispita prilike na brodovima, stanje i raspoloženje putnika i da sasluša njihove žalbe, jer bi posle odlaska brodova bilo nemoguće uzeti svedočenja ljudi, bez čega se ne može utvrditi istina u disciplinskom postupku protiv pomoćnika sekretara Saveza Bate Gedalje, koji je trebalo da preuzme kao islednik dr Isak Amar, član Glavnog odbora Saveza.

Na XIV sednici Izvršnog odbora SJVOJ, održanoj 4.4.1940. godine, Šime Špicer i Avram Azriel, članovi anketne komisije, podneli su izveštaj o stanju izbeglica koje su na brizi SJVOJ, a na osnovu njihovog boravka u Kladovu od 22. do 27. marta 1940. godine i to:

1) Opšte prilike: Spava se uglavnom na podu, ustaje se i čeka ponekad po čitav sat na red za umivanje, pa skoro isto toliko u redu pred toaletom, a onda se opet s porcijom u ruci čeka na prijem hrane. Ako se svemu ovome doda nervoza oko neizvesnosti, onda je razumljivo da ni najluksuznija hrana ne bi mogla zadovoljiti. Istu tu hranu serviranu za stolom sa belim čaršavom, serviranu u činijama i na tanjirima, u miru i bez nervoze – svako bi ocenio kao vrlo dobru, a to su i sami štićenici priznavali. Za sve teškoće traži se odgovornost onih koji niti mogu proširiti brodove ni povećati broj toaleta, niti mogu rešiti mnoge druge probleme koji su izvan njihovih uticaja. – Moral je svuda, pa i na brodovima, oblast u kojoj se teško može braniti jedno mišljenje.

²¹I Roz Džekobs pominje slučaj malog Ramija koji je prenet na hitnu operaciju u bolnicu u Rumuniji, a kojega je pratio i o čemu je pisao Naftali-Bata Gedalja, Bilten HOJ 5-6/1960, str. 14-16. Vidi: Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, Wien 1993, str. 61-62; CCA, L 375/30.

Što je za jednoga nemoralno, za drugog je prirodno. Objektivni su tvrdili da nema pojava koje bi u normalnim prilikama zasluživale naročiti prekor. Sitničaviji zameraju štošta, što se na tom skućenom prostoru više zapažalo nego pod normalnim prilikama. – Žalosna pojava su česte krađe. Vođe puta trude se da suzbiju tu pojavu objavljujući imena onih koji su uhvaćeni u krađi. – Problem je pitanje rada osim zanatlija; rade samo krojači, krojačice, obućari, berberi, manikirke i pomoćni personal po kuhinjama. Noću po oko 30 ljudi vrše službu čuvara. – Zdravstveno stanje zadovoljava; lekarska služba uglavnom dobro funkcioniše. Maksimalni broj bolesnika bio je 40, ali je bilo dana i sa 4-5. Ima samo tri lekara, a treba naglasiti da stanovnici Kladova, u svakom ozbiljnijem slučaju pozivaju te lekare u varošicu, naravno u sporazumu sa sreskim načelnikom i sreskim lekarom.

2) Raspoloženje: omladina i stari cionistički aktivisti disciplinovani su, podnose stoički i jedina im je želja da što pre stignu u Palestinu. Manjina je nezadovoljna i traži da ostane u Jugoslaviji ili da ode u neku drugu zemlju. Komisija konstatuje da bi to trebala biti pouka da je za Palestinu odista potrebno prethodno cionističko vaspitanje.

3) Rad Naftalija-Bate Gedalje: Pošto su Savezu stigle mnoge žalbe u vezi s njegovim radom i ponašanjem, o malverzacijama i pijančenju, izaslanici su saslušali sve vođe puta i poverenike svih grupa na brodovima, kao i trojicu žitelja Kladova i priložili 23 zapisnika o tome. Komisija je ustanovila da Gedalja vrši svoju dužnost u skladu sa načelnim stavom Saveza i smatra da su možda najveće smetnje bile u jeziku i mentalitetu.²²

Odjednom se proneo glas da je odlazak izbeglica iz Kladova određen za subotu, 30. marta 1940. godine. Savez je u sporazumu sa Ministarstvom unutrašnjih poslova pozvao sva lica koja su bila određena za priključak transportu da dođu iz svojih privremenih boravišta. U Beograd je došlo 160 emigranata da bi se odatle lađom uputili u Kladovo.²³

²²Zapisnik XIV sednice, 4.4.1940.

²³Među njima je bilo i nekoliko emigranata iz skupnog boravišta Vrata, kao Lotta i Jonas-Jakov Streifler iz Beča i dr.

Među "licima određenim za priključak transportu" našla se i grupa mladih jugoslovenskih Jevreja sa hahšare u Golenicu, koji su bili na listi "Hašomer hacaira" za ilegalni ulazak u Erec Jisrael.²⁴

Prema dogovoru oni su otišli sa hahšare februara 1940. godine i kod svojih kuća čekali na obaveštenje i poziv kad i gde treba da se jave. Tek krajem marta kandidati su dobili telegrafska obaveštenja da hitno dodu u Beograd, gde ih je sačekao predstavnik najvišeg rukovodstva "Hašomer hacaira" i saopštio im da se istoga dana uveče ukrcaju na brod za Kladovo, kao "jevrejski emigranti iz Austrije". Svi su dobili nova imena i neke potvrde, ručali su toga dana u jevrejskoj studentskoj menzi u Kosmajskoj 19. Sutradan su – među prave emigrante – stigle u Kladovo i dve grupe od po deset omladinaca iz "Hašomer hacaira" i "Tehelet-lavana".²⁵

Iz zapisnika IO SJVOJ vidi se da mnogim novim putnicima nisu bili poznati uslovi, tako da je od prvog trenutka bilo teškoća sa njima. Po primljenim informacijama iz Kladova, ovi novi nezadovoljnici samo su još više dražili ionako slabe živce pojedinaca, koji su na brodovima bili već četiri i po meseca.²⁶

To nezadovoljstvo pokušavali su da izglade i da utiču na moral omladinci iz jugoslovenskog "Hašomer hacaira" i "Tehelet-lavana". Međutim, "zbog novih nepredviđenih teškoća", transport nije krenuo ni tog određenog datuma. Kada se Savez obratio predstavniku Ženevskog komiteta za izbeglice, ovaj nije mogao ništa određeno da im saopšti u pogledu nastavka puta.

²⁴Iz Sarajeva Jakov Kabiljo-Jakile, Salamon Romano-Salamonce, Blinka Švarc, Avram Papo i sestra mu Rivka-Rikica; iz Vinkovaca Tirca Engel i Zehava Kon i iz Osijeka Emil-Jichak Klajn.

²⁵Među članovima "Tehelet-lavana" koji su krajem marta 1940. godine stigli u Kladovo bili su Nisim Alba, Eli Ferber, Jakica Romano, Bencion Satler, Cipora Šlezinger, Dov Štajner, Hermina Viler i David Zelmanović. U aprilu je u Kladovo došla još jedna grupa iz "Hašomer hacaira", među kojima Tirca Engel iz Vinkovaca, Hedva Livni i Josif-Bibi Šmeterling iz Zagreba, Mirjam-Pipsi Hari iz Varaždina, Šalom Malah iz Sarajeva i dve Litvanke koje su u Jugoslaviju došle na hahšaru 1938. godine. Klein, str. 4.

²⁶Zapisnik XIV sednice, 4.4.1940.

U zimovniku

Rečna plovidba obavestila je Savez da se njeni brodovi moraju osloboditi živog tereta da bi se pripremili za sledeću sezonu.

O nelikvidiranom pitanju kladovskog transporta, Izvršni odbor SJVOJ je saopštio:

“26. marta 1940. otvoren je zimovnik u Kladovu i time je prema Rečnoj plovidbi Kraljevine Jugoslavije, na čijim su se brodovima nalazili naši šticećnici, nastao novi odnosno nesumnjivi pravni odnos po kome je RP isticala zahtev od Din. 45.000.- dnevno na ime stajarine. Za zimovanje snizila je svoj zahtev od Din. 45.000.- na Din. 25.000.- dnevno. Rad IO po ovoj stvari i u ovome novom stanju pratili su članovi Glavnog odbora iz zapisnika IO i ostaje samo još informacija o najnovijoj fazi. Posle nebrojenih razgovora primili smo danas novu ponudu RP da je spremna primiti za celo vreme koje su naši šticećnici proveli na brodovima sumu od Din. 22.500.- dnevno, dakle i za vreme posle 26. marta o.g.”

Savez je i taj predlog odbio i ostao kod svoje ponude od Din. 20.000.- dnevno. Nema više sumnje da će naša ponuda biti uvažena i time na jedan podnošljiv način stvar likvidirana... Radilo se sa puno srca, ljubavi i po najboljem znanju i ubeđenju.²⁷

Na sednici IO SJVOJ održanoj 12.4.1940. godine raspravljan je spor Saveza sa direkcijom Rečne plovidbe. Odlučeno je da se za likvidaciju odnosa iz ugovora od 10.12.1939. godine plati za vreme od 31. decembra do dana kada će šticećnici osloboditi njihove brodove dnevno Din. 20.000.- Osim toga, za pričinjenu štetu na brodovima za vreme boravka izbeglica, Savez JVOJ je morao da plati Rečnoj plovidbi paušalnu sumu od Din. 150.000.- a za upotrebu remorkera i prevoz bolesnika u Turn Severin sumu u smislu ranijeg traženja RP. Trebalo je platiti Din. 1,500.000.- odmah pošto se nađe sporazumno rešenje za likvi-

²⁷Zapisnik XVIII sednice, 23.5.1940.

daciju, a ostatak po Din. 100.000.- mesečno, počev od 1.6.1940. godine do potpune isplate.

Po pregledu troškova oko transporta izbeglica na brodovima "Kraljica Marija", "Car Dušan" i "Car Nikola II" u Kladovu od njegovog prelaza u Jugoslaviju 10. decembra 1939. do 17. maja 1940. godine izlazi: Rečna plovidba, hrana, rezerve hrane za nastavak puta, razne nabavke (sapun, sanitarije, odelo, koža, alat i sl.), lekovi, pregradnje i uređaj šlepa, cigarete i razne potrepštine (novine, knjige i časopisi), otprema emigrantske pošte, policijske, carinske, lučke i brodske takse, putni troškovi i dnevnice, telefoni i telegrami, razno: Ukupno Din. 6,085.526.-

U Savezu je odlučeno: ukoliko ne budu obezbeđeni objekti na koje će se ljudi prekrcati, treba pokušati dobiti saglasnost vlasti za iskrcavanje izbeglica na kopno, u improvizovane barake, gde bi dočekali certifikate iz novog termina (šedule). Ako to ne bude uspelo, trebalo je pregovarati sa Rečnom plovidbom kako bi ona ustupila jeftinije objekte koji će se osposobiti za stanovanje i u kojima će ljudi sačekati mogućnost odlaska.

Generalni sekretar Saveza podneo je Izvršnom odboru izveštaj o skupnim boravištima i o transportu izbeglica u Kladovu. S tim u vezi on je pročitao dve predstavke koje je Savez 11.4.1940. godine uputio Ministarstvu unutrašnjih poslova, iz kojih su se najjasnije videle brige i sve teškoće koje su se javljale i još se javljaju sa tim transportom.

U ime IO SJVOJ, 11. aprila dr Fridrih Pops i Šime Špicer uputili su Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odeljenju za državnu zaštitu, pismo (br. S/A 2220) koje glasi:

“Savez jevrejskih veroispovednih opština preuzeo je na sebe težak zadatak za izdržavanje izbeglica koji su smešteni u skupnim boravištima u Daruvaru, Lipiku, Makarskoj, Samoboru, Fužinama, Vratima, Rumi i Sremskoj Mitrovici. Tu je na našoj brizi oko 600 duša i kolikogod taj posao svršavamo iz punog srca i u razumevanju za težak položaj u kome se ti beskućnici nalaze, ipak brige oko toga posla u svakom pravcu prelaze našu snagu. Velike jevrejske organizacije na strani, umesto da u

ovim velikim brigama povećaju pomoć koju su nam davale za pomaganje izbeglica, morale su, pod pritiskom svojih sopstvenih briga i pod uticajem ogromnog karitativnog rada u milijunskom stanovništvu okupirane Poljske, smanjiti tu pomoć i traže i od nas vanredne napore. Međutim, ti su naponi sada već takvi, da naše zajednice pod njima teško stenju i ukoliko izdržavanje ostane samo na brizi ovoga Saveza, on je prisiljen prilikama da moli Ministarstvo unutrašnjih poslova za razumevanje ovog teškog položaja i pomoć u ovim pravcima:

a) da nam se odobri da sve naše ortodoksne štićenike –njih oko 80 – koji se sada nalaze po raznim skupnim boravištima u Makarskoj, Vratima, Podravskoj Slatini itd. itd., smestimo u Bačko Petrovo Selo, Adu ili Mol u Dunavskoj banovini ili Ilok u Hrvatskoj Banovini. Ova je mera potrebna iz respekta prema jednoj dubokoj religioznosti u kojoj su u svojim sadašnjim boravištima smetani. Prva je neprilika ritualna hrana koja se sprema pod specijalnim nadzorom. I bez obzira na materijalni teret koji za nas predstavlja održavanje tih ustanova tamo gde nemamo svojih opština, neprilična je okolnost što mi i nemamo dovoljan broj službenika koji bi došli za ovaj posao u pitanje. Samo jedan pokušaj da uprostimo ritualni postupak imao je za posledicu duboku depresiju ljudi koji su nam izjavili da vole umreti od gladi, no prekršiti stroge verske propise. Na ovakav stav može se gledati pod raznim aspektima, ali u ovo današnje vreme razvratu i bezboštva, treba se diviti ovoj fanatičnoj pobožnosti i trebalo bi učiniti sve što u tim ljudima održava veru u Boga i ljude.

b) da nam se odobri da sve ostale naše štićenike iz sadašnjih skupnih boravišta smestimo u jedan veliki azil u neko mesto u Južnoj Srbiji ili u Drinskoj ili u Vrbaskoj banovini.

Savez jevrejskih veroispovednih opština ovo moli iz ovih razloga:

1. na ovaj način smanjiće se troškovi izdržavanja skoro za polovinu;
2. naša kontrola nad ljudima biće jača, a prema tome naša odgovornost prema vlastima lakša;

3. kako među izbegličkim familijama ima mnogo dece, imaćemo tu mogućnost da se brinemo barem za najosnovnije školsko vaspitanje dece;

4. tu bi ljude u poljoprivredi i nekim zanatima spremili za njihovo iseljavanje iz naše zemlje, kada za to bude mogućnosti;

v) da u skupna boravišta ne moraju ići rođaci ovdašnjih državljana stariji od 60 godina, ukoliko ih rođaci uzmu na punu svoju brigu;

g) da u skupna boravišta ne moraju ići teški bolesnici ili za rad ma iz koga razloga nesposobna lica.

Kako se svim ovim ne bi diralo u suštinu raspisa Ministarstva unutrašnjih poslova Pov. I br. 4828 od 8. februara 1940. godine i kako to sve samo predstavlja sređivanje prilika na osnovi iskustva, Savez jevrejskih veroispovednih opština moli i očekuje povoljnu odluku po ovoj predstavi.

Savez vam je unapred zahvalan za povoljno rešenje.”

Drugo pismo, pisano istog datuma, br. S/A 2221, Ministarstvu unutrašnjih poslova, Odeljenju za državnu zaštitu, Beograd, glasi:

“Pored izdržavanja jevrejskih izbeglica po skupnim boravištima organizovanim na osnovu raspisa Gospodina Ministra unutrašnjih poslova od 8.II o.g. Pov. I br. 4828, Savez jevrejskih veroispovednih opština ima već 4 meseca na svojoj brizi transport od 1003 izbeglice koji se nalaze na 3 broda Rečne plovidbe Kraljevine Jugoslavije u Kladovu.

Vanredne prilike u svetu krive su pre svega što su ovi bednici, željno iščekivani od svojih najbližih rođaka u prekomorju, uopšte ovde stali i ovde morali prezimiti, a te prilike i sada svaki pokušaj i gotovo spremljene mogućnosti njihovog odlaska onemogućuju. Izveštjeni smo da se sada radi na jednoj novoj kombinaciji odlaska preko Jadrana.

Ovakvo stanje nametnulo je Savezu jevrejskih veroispovednih opština ogroman materijalni teret i veliku moralnu odgovornost. Po predpisci koja nam stiže, danas se za Kladovo zna-

de na svih pet kontinenata, jer naši štíćenici imaju svoje rodbinske veze u celom svetu i vode s njima prepisku. Svako i najmanje nezadovoljstvo koje prvenstveno proizlazi iz neizvesne budućnosti, stvara mišljenje kao da su ljudi gladni i ostavljeni. Borimo se da ovako netačna mišljenja pobijemo, jer smo objektivnog mišljenja da smo pomaganjem tih ljudi daleko prešli našu snagu i da smo im uvek davali sve što je potrebno. Nesavesni ljudi čak su govorili o nekoj epidemiji tifusa i slično. Smatramo da na ovome mestu ne treba dokazivati tendencioznost ovakvih glasila.

Ipak, ne ide sve onako kako mi to želimo, pa smatramo da smo dužni ukazati na sledeće naše neprilike, koje prevazilaze granice samo materijalne naše brige za ove ljude.

1. Skučeno stanovanje i po sklopu prilika nedovoljna lekarska nega za mnoge bolesnike sa teškim hroničnim oboljenjima (šećer, pluća itd.) i prilike na brodovima uopšte, onesposobile su mnoge – prvenstveno starije – ljude, ali ima i mladih čiji su živci suviše popustili da bi mogli dalje učestvovati u ovom transportu čija je sudbina skoro neizvesna.

2. Ima na brodovima izvestan broj lica koja su, još pre no što su ovim putem izišla iz njihove ranije domovine, tražila dozvolu ulaza u razne prokomorske zemlje: Sjedinjene Američke Države, Braziliju, Boliviju itd. itd., a koja su te dozvole primila pošto su bila već na putu. Rođaci preostalih u Nemačkoj, Poljskoj ili Češkoj koji su obuhvaćeni tim dozvolama ulaza, pobrinuli su se da dozvole odnoseće se na naše štíćenike, budu upućene nadležnim konzulatima u Beograd. Sva ta lica, da bi primila svoje vize, treba da se lično predstave dotičnim konzulatima i ona bi valjda odmah mogla produžiti svoj put u drugom pravcu.

3. Direkcija Rečne plovidbe insistira da se njeni brodovi isprazne, jer je već počeo redovan rečni saobraćaj koji bi trpeo ako brodovi ostanu kod svoga traženja i smatraju da saobraćaj ne sme da stane usled naše neprilike...

Savez jevrejskih veroispovednih opština zamolio je da se dozvoli da izvestan broj lica spomenutih pod 1/ iskrca i smesti

u neko skupno boravište time da umesto svakog iskrčanog lica ukrcra odnosno doda transportu isti broj novih lica.”²⁸

Na predstavku Saveza JVOJ br. 2221 od 11.4.1940. godine, ministar unutrašnjih poslova izdao je Sreskom načelstvu u Kladovu ovo naređenje:

a) Jevrejima koji se tamo nalaze na brodovima dopustite da se iskrcaju u Kladovu pod sledećim uslovima: ukoliko pojedinci žele i mogu da dobiju privatni stan u Kladovu dozvolite im stanovanje u tim stanovima;

b) za smeštaj ostalih dozvolite da se podignu privremene barake ako na to pristane i opština ili na zakupljenom privatnom zemljištu;

c) sva ova lica moraju biti pod stalnim nadzorom vlasti radi čega se imaju popisati svi koji se budu iskricali;

d) Jevreji nastanjeni u Kladovu neće smeti da napuste reon koji vlast odredi radi šetnje i kretanja;

e) od svih Jevreja koji se iskrcaju oduzeće se putne isprave i čuvati kod vlasti sve do njihovog odlaska iz zemlje.²⁹

Na osnovu ovog rešenja, 2. i 3. maja 1940. godine iskrcalo se na kopno oko 650 lica, tako da su brodovi "Kraljica Marija" i "Car Nikola II" oslobođeni i odmah vraćeni u Beograd.

Na predstavku Saveza br. 2221 od 11.4.1940. godine, ministar unutrašnjih poslova odredio je da se mogu odvojiti stara i bolesna lica ako se transportu doda isti toliki broj mladih ljudi. Licima za koja se Savez bude poslužio ovom dozvolom odredio je ministar boravak po barakama, domovima i praznim kućama u Kladovu, koje time postaje skupno boravište.

Za prehranu ljudi u Kladovu Savez je od 22. aprila 1940. godine plaćao paušal od 10 dinara dnevno po osobi.

Iz pisama Haje Vajnštok:

“3.5.1940. godine – Juče smo dobili naređenje da ispraznimo dva broda i da pređemo u obližnji gradić. Ustali smo u pet

²⁸Zapisnik XV sednice, 12.4.1940. i prepisi dva pisma.

²⁹Pismo direkciji Rečne plovidbe Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 25. aprila 1940.

izjutra, doručkovali i pokupili svojih "sedam šljiva" ("pinkl"-prtljag). Nemam ničeg vrednog, ali svako od nas ima dosta toga da vuče: ruksak, vrećice, paketiće, ćebad itd. U 12 sati mora svako da izade na kopno sa svojim prtljagom i da sasluša dalja uputstva... Mi smo kasno uveče stigli u naš stan. Imala sam sreću da stignem pre paljenja sveća u jednu potpuno praznu sobu, pa sam zatim zapalila sveće. Dobila sam sobu za nas dvoje, pa sam opet posle dužeg vremena spavala u krevetu. Koliko ćemo ovde ostati ne zna niko. To je jedan veoma prijatan gradić. Ko ima novca da se sam hrani može to da čini, pa sam se i ja javila. Veoma je jeftino: 10 din. dnevno, za dve osobe 18 dinara...

6.5.1940. – Mi već nekoliko dana nemamo ovde poštanski saobraćaj zbog poplave. Prošle nedelje je bio strašan grad, koji je uništio sve na poljima...

27.5.1940. – Nije više dozvoljena opskrba na vlastiti račun. Mi dobijamo gotovo jelo tri puta dnevno: izjutra čak i hleb, u podne supu od mesa i krompir ili testo, a za večeru jaja ili buter i čaj. Za Cvija (sina) dobijam svakodnevno pola litra mleka, dve jabuke i 8 deka butera. To nam je dovoljno... U svakoj drugoj-trećoj kući stanuju naši ljudi, dva do tri bračna para u jednoj sobi. Ja imam privilegiju da smo samo Cvi i ja u jednoj sobi. Stanujemo kod jedne žene koja ima dve kćerke. Dobro se sporazumevamo, jer je srpski jezik sličan slovačkom, a Cvi ga zna dobro."³⁰

Ultimatum rečne plovidbe

Jevrejska zajednica Jugoslavije snosila je veliki materijalni teret, koji je bio iznad njenih mogućnosti. Generalni sekretar pročitao je na sednici 9. maja 1940. godine prepisku Saveza JVOJ sa ženevskim biroom Jevrejske agencije (30. marta i 9. aprila) i JOINT-om u Parizu (9. maja) u vezi njihovih obaveza i

³⁰Klajn, str. 18-19.

pomoći za izbegličku grupu u Kladovu, u kojoj se ukazuje na štetu nastalu zbog njihovog neodlučnog stava.

Na istoj sednici pročitano je veoma oštro pismo Direkcije Rečne plovidbe od 19. aprila, u kojem ona odbija ponudu Saveza za sporazumno rešenje. Pismo glasi:

“1. Konstatujemo da do ostavljenog vam roka, tj. do 18. aprila 1940. godine u 12 časova niste ispunili naše uslove iz pisma DRP br. 23080 od 16.4.1940. godine;

2. Da stajarina iznosi din. 45.000.- dnevno za sva tri broda i za sve vreme stajanja...

Kako nam šlep JRP 26625 niste ispraznili do pomenutog roka u tač. 1. to vam dostavljamo do znanja da od istog dana i časa iz tač. 1. računamo na svaka 24 časa po din. 3.500.- sve do vraćanja istog na naše raspoloženje i to u stanju u kome ste ga primili od nas.

Tražimo da odmah skinete vinkulaciju (obavezu) sa iznosa od dinara 1,500.000.- kod Srpsko-švajcarske banke u Beogradu.

Tražimo da nam položite sav dug do poslednje pare u rokovima kako smo vam poslednji put predložili.

Tražimo da nam platite sve zatezne kamate za neplaćanje na vreme dužnih iznosa po ugovoru.

Tražimo najzad da naše brodove ispraznite što pre jer su nam hitno potrebni i da celu stvar u vezi sa vašim dugovanjem likvidirate mirnim putem jer je to u vašem interesu.”³¹

Na ovo pismo-ultimatum Direkcije Rečne plovidbe Savez je 25. aprila spremio odgovor koji je priložen zapisniku:

“Primili smo vaš akt br. 24274 od 19. o.m. pa u odgovoru na isti konstatujemo:

Da smo dosad ostali pri našoj ponudi za sporazumno van-sudsko regulisanje naših odnosa. Nalazimo da naša ponuda... prelazi daleko iznos koji Rečna plovidba prema ugovoru može potraživati...

³¹Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

Odbijamo vaš zahtev za povišenje zakupnine za šlep. Vama je poznato da smo taj objekt od vas iznajmili za stanovanje putnika, a ne za prevoz ili spremanje robe, pa se prema tome tu ne mogu primeniti propisi uobičajeni u robnom prometu, pri čemu ostaje otvoreno pitanje da li bi i u tome slučaju bilo mesta ovakvom diktatu. Prema tome, ne samo da ne može biti reči o samovlasnom povišenju zakupnine već se postavlja pitanje, da li Rečna plovidba kao transporter živih ljudi i uvaživši neplaćenu visoku vozarinu nije trebalo odmah, kada je videla da je viša sila zaprečila dalji put, a u interesu zdravlja svojih putnika, da stavi na raspoloženje o svome trošku ne samo jedan šlep već toliki broj objekata da higijenske i sanitarne prilike budu snošljive.

Tako isto Savez jevrejskih veroispovednih opština odbija plaćanje štete prema vašem spisku. Ne mogu se brodovi iznajmiti za dva ili tri puta više putnika no što ih mogu brodovi primiti ako se uzme u obzir normalan smeštaj putnika, a da se pri tome ne računa već unapred sa velikom štetom inventara. Direkciji Rečne plovidbe bilo je iz ranijih transporata poznato da klupe i stolovi, pa čak i patosi u kotlovnici služe za ležišta putnika i ona je, verovatno, vodeći računa o šteti koja će se naneti brodovima i nameštaju, tražila za put – koji normalno staje, uvaživši tu i praznu vožnju, najviše Din. 100.000.- sumu od Din. 500.000.- i naplatila za put iz Prahova do Kladova umesto tarifskih oko Din. 15.000.- ogromnu vozarinu od Din. 118.000.-! Savez će platiti samo onaj kvar koji je učinjen stvarnom krivicom putnika i čiste savesti prepušta sudu i oceni svakog pravednog čoveka da li je pravo da posle putovanja pod izloženim uslovima tražite od nas da na primer za prastare stolice sa broda "Car Nikola II" kupimo nove i da za te stolice računate Din. 150.- po komadu!

Na kraju odbijamo vaše traženje zateznih kamata, jer smo mi dosad nebrojeno puta nudili regulisanje spornog pitanja na pravednoj osnovi..."³²

Pismo koje su potpisali dr Fridrih Pops i Šime Špicer nije poslato jer je u razgovoru sa ovom dvojicom direktor Rečne plo-

³²Prilog zapisniku XVI sednice, 9.5.1940.

vidbe Popović objasnio da na ceo razvoj stvari utiče lično ministar saobraćaja.³³

Na sledećoj sednici IO SJVOJ saopšteno je da je direkcija Rečne plovidbe uputila 15.5.1940. godine Savezu pismo u kome je ponovila da ne može odstupiti od svoga traženja, ali se ovog puta iz sadržaja pisma mogao izvesti zaključak da je kod pomenute Direkcije postojala volja za mirno i kompromisno rešenje.³⁴

Savezu JVOJ stiglo je obaveštenje da je u petak, 3.5.1940. godine, iz Braile pošao grčki šlep "Penelope" pregrađen za putnički prevoz sa 1.137 kreveta. Ovaj "objekt", vučen od rumunskog remorkera "Lavoisier", očekivao se u Kladovu 10.5.1940. godine.

15. maja preseljeni su na "objekt" omladinci-emigranti sa broda "Car Dušan", ne bez vidnog pasivnog otpora. I ono malo komfora koji su uživali na skućenom prostoru broda nestalo je. Srećom, boravak na "Penelopi" trajao je svega oko mesec dana, posle čega je i omladincima dozvoljeno da siđu sa šlepa i nastane se ispod šatora na jednom brežuljku iznad Kladova. Bili su presrećni, na svežem vazduhu osećali su se kao da su iz ropstva izašli na slobodu, a šatori su im izgledali kao vrhunac komfora. 9. jula premešteni su na periferiju Kladova, gde je bilo i šatora i baraka. Omladinci pripadnici "Hašomer hacaira" uredili su svoj deo po tradiciji sa logorovanja, te se taj deo odlikovao ukusom, lepotom i čistoćom.³⁵

Savezu JVOJ opet je saopšteno ono što se već odavno znalo, da je prolaz njegovih šticenika kroz Rumuniju dozvoljen uslovno, tj. tek onda kada na ušću Dunava, na Crnom moru, bude ukotvljen brod koji će putnike preuzeti i odvesti dalje. Prema tome dolazak šlepa sa remorkerom još nije značio da će šticenici odmah krenuti dalje. Ipak, iz primljenih izveštaja proizlazilo je da postoji mogućnost da se idućih dana obezbede brodovi za

³³Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

³⁴Zapisnik XVII sednice, 16.5.1940.

³⁵Nahir, str. 92. EHUD Nahir, Afera Kladovo-Šabac, Jalkut Morešet 34/1982, str. 85-120 (U daljem tekstu: Nahir).

plovidbu morem. Generalni sekretar napomenuo je da Savez na pribavljanje morskih brodova niti ima, a niti želi imati uticaja. Uz sve ostale brige Savez je morao nastojati da emigranti što pre nađu mogućnost za odlazak iz zemlje. Za njih 1.200, od čega je oko 1.000 trebalo da ode u Palestinu, u toku je bio potreban postupak. Sve je bilo vezano za niz formalnosti kod domaćih i konzularnih vlasti, a svaki slučaj zahtevao je pojedinačnu intervenciju. Već samo za te intervencije i obavljanje svih formalnosti bio je potreban ceo administrativni aparat.³⁶

Nedelju dana kasnije saopšteno je da se brod koji treba da preuzme sve izbeglice iz kladovskog transporta nalazi u Turn Severinu. Zbog nekih formalnosti on još nije mogao preći u Kladovo, ali su već preduzete sve mere da to bude što pre. Verovatno je da će to uslediti za dan-dva. Osim toga, iz Ženeve je stiglo saopštenje da je obezbeđen brod koji treba u Sulini da preuzme izbeglice iz kladovskog transporta. Prema tome moglo se očekivati da će taj transport uskoro napustiti Jugoslaviju.³⁷

Promene skupnih boravišta

Kladovski transport bio je važan, ali samo jedan od mnogih problema kojima je Savez JVOJ morao da se bavi. Jula 1940. godine bilo je na dnevnom redu Saveza JVOJ pitanje skupnih boravišta, pošto je došlo do izvesnih promena. Prema naredenju Dunavske banovine skupno boravište koje je dotada bilo u Sremskoj Mitrovici trebalo je preseliti u Lazarevac. Jedan deo izbeglica već je bio preseljen, dok je drugi deo još ostao u Mitrovici, jer su se očekivala dopunska naredenja Banovine. Osim toga saopšteno je da je prema naredenju Banovine Hrvatske trebalo preseliti skupno boravište u Makarskoj u neko drugo mesto, ali se još nije znalo u koje će se mesto preseliti.³⁸

³⁶Zapisnik XVI sednice, 9.5.1940.

³⁷Zapisnik XVII sednice, 16.5.1940.

³⁸Zapisnik XX sednice, 14.7.1940. Na ovoj sednici izvestio je generalni sekretar Šime Špicer da je odlučio da svoju decu pošalje u Palestinu.

Četiri meseca kasnije Sresko načelstvo u Lazarevcu saopštilo je Savezu da se skupno boravište jevrejskih izbeglica, po naređenju Ministarstva unutrašnjih poslova, preseljava iz Lazarevca u Kuršumlijsku Banju. Savez je preduzeo potrebne mere za uređenje tog novog skupnog boravišta. Ministarstvo je zamoljeno za odobrenje da oko 10 bolesnih i starijih lica iz skupnog boravišta u Lazarevcu bude upućeno u Šabac, a odande da se kao zamena uputi isti broj lica u Kuršumlijsku Banju. Ministarstvo je dalo principijelno odobrenje.³⁹

Savez JVOJ imao je 1940. godine na svojoj brizi preko 3.000 izbeglica u 15 prihvatilišta i to u mestima: Banja Slatina kraj Banjaluke, Daruvar, Draganici kraj Karlovca, Fužine (kasnije Bosanski Šamac – Jastrebarsko), Kladovo (kasnije Šabac), Lipik, Makarska (kasnije Derventa), Podravska Slatina, Rajhenburg (kasnije Leskovac i Krško), Ruma, Samobor (kasnije Čaplina kod Mostara), Slatina, Sremska Mitrovica (kasnije Lazarevac, Kuršumlijska Banja, Niška Banja), Stubičke Toplice i Vrata (kasnije Brčko).

Iz Kladova u Šabac

Najzad, 19. septembra 1940. godine, došlo je do pokreta. Flotila od tri šlepa vučena remorkerima zaplovila je i u roku od tri dana prevalila put od oko 330 km. – ali uzvodno, Dunavom

³⁹Zapisnik XXVI sednice IO SJVOJ, održane 14.11.1940. Nije jasna sudbina emigranata koji su se početkom rata našli u Kuršumlijskoj Banji. Poznato je da su se neki dočepali Prištine, pa kasnije prešli u Albaniju. Izgleda da je najveći deo premešten u Nišku Banju, odakle su muškarci izvedeni na Bubanj i tamo ubijeni, a žene i deca odvedeni na Sajmište. Nekoliko njih je, po svemu sudeći, pokušalo da se spase, predvođeno studentom medicine Izrailom Hazanom (Margit Fonjo, Bernhard Epštajn, Salo Lastman, Oskar Medak). Po listi streljanih na Banjici vidi se da su uhvaćeni, dovedeni u logor 10.8.1942. i streljani već sutradan. I u Lazarevcu su ostali neki emigranti koji su uspeli da se kriju do juna 1943. kada su dovedeni na Banjicu i streljani 17.8.1943.

pa Savom. Umesto u Sulinu, emigranti su 22. septembra stigli iz Kladova u Šabac. U Kladovu je ostalo 147 emigranata.⁴⁰

Preživeli veruju da je njihovo preseljenje u Šabac usledilo po nalogu jugoslovenskih vlasti. One su težile da izbegnu veoma mogućne sukobe i obračune u Kladovu, koje je počelo da se puni Nemcima-povratnicima iz delova koji su priključeni Sovjetskom Savezu.

O čoveku koji je zaslužan za rešenje prevoza emigranata od Kladova do Šapca zabeleženo je u zapisniku IO SJVOJ od 17. septembra:

“U teškim materijalnim brigama što ih imamo oko izdržavanja izbeglica i u momentu kada već smatramo da su svi konci popucali, nailazi uvek nešto što nam daje novu veru i novu snagu. Kada je Ministarstvo unutrašnjih poslova naredilo da naše šticićenike iz Kladova moramo preseliti u Šabac, bili smo u teškoj neprilici, jer nam je Rečna plovidba za prevoz naših 1.200 ljudi tražila Din. 250.000.- Kako su naišle još i neke tehničke neprilike, Savez se obratio brodovlasniku g. Josipu Deutschu iz Pančeva (Brodarstvo Šulc) za savet i pomoć. Savez je od g. Josipa Deutscha dobio ne samo savet. G. Deutsch saopštio je gospodi koja su ga posetila da je odlučio besplatno sve naše šticićenike prevesti do Šapca i još više, g. Deutsch saopštio je svoju odluku da je spreman, ukoliko se pojavi mogućnost za nastavak puta, naše šticićenike prevesti na svojim objektima do Crnog mora... Savez, nažalost, i ovaj slučaj ne može onako nagraditi kako bi on to zaslužio i ne preostaje drugo nego i tu izraziti najtopliju hvalu.

Rešenje: Izvršni odbor srećan je što mu se ovakvim velikim činima daje vera i snaga za uspešan nastavak napora i zahvaljuje g. Deutschu za njegovu velikodušnost.”⁴¹

⁴⁰Gedalja, str. 212, piše da su šlepovi krenuli krajem avgusta i da su prevalili put od oko 1.800 km. EHUD Nahir (str. 92) je napravio istu grešku (verovatno prepisao od Gedalje) – 1.800 km. od Kladova do Šapca! Nahir piše da su emigranti pošli iz Kladova 17. septembra, što takođe nije tačno.

⁴¹Zapisnik XXIII sednice, 17.9.1940. Josip Dojč, brodovlasnik iz Pančeva, rođen 15.8.1883. u Pančevu, sin Julijusa i Ive, oženjen, uhapšen je i odveden u logor na Banjici 18.9.1941. a streljan je 18.10.1941. godine.

U Šapcu

Za razliku od Kladova, gde nije bilo Jevreja, u Šapcu su emigranti naišli na malu ali veoma srdačnu zajednicu, na čijem su čelu bili predsednik JVO dr Hajim David Ruso i rabin Nisim Jakov Adižes.⁴²

U Šapcu su emigranti koji su imali novčanih mogućnosti stanovali pod kiriju u gradu, ali je većina bila smeštena u nekoliko objekata. Jedni su bili u ogromnom prostoru nekog mlina, gde su sagrađeni dvospratni ležaji. Tamo su imali svoju trpezariju i klostete. Druga grupa smeštena je u neki magacin gde su bile i kancelarije uprave transporta, magacin hrane i odeće i zadržanske radionice za obučare, krojače, stolare i bravare, kao i dve kuhinje, od kojih je jedna bila kašer, po svim verskim propisima.

U jednoj zgradi koja je ranije služila kao sanatorijum formirana je bolnica sa 20 postelja, gde je radilo devet lekara emigranata i dva lokalna. Imali su i prilično dobro snabdevenu apoteku, a u jednom stanu organizovana je i zubna ambulanta.⁴³

Emigranti su mogli da rade u okviru logora, ali im nije bilo dozvoljeno da išta čine van njega. Haja Vajnštok piše:

“Rado bih nešto radila, ali mi ovde ne smemo prihvatiti nikakav posao... Ovde se mnogo uči hebrejski i engleski... Imamo što nam treba. Ovde ne treba mnogo. Većina ide na zajedničku kuhinju. Ja dobivam svake nedelje novac za nas dvoje i zato prolazimo mnogo bolje... Četiri puta nedeljno sastajemo se u jednom klubu...”⁴⁴

Po prirodi stvari emigranti su predstavljali veoma nehomogenu zajednicu, koju je "prst sudbine" ujedinio. Treba imati na umu da je među njima bilo visokih intelektualaca – i jedva pi-

⁴²Rabin Adižes rođen je u Prištini 5.10.1885. Završio je versku školu u Solunu i Smirni. U Prištini je 1912-1915. bio šahter i mezamer, a u Pirotu 1919-1930. vršilac dužnosti veroučitelja. U Šabac je došao 1931. godine. Bio je oženjen Simhom-Sofi Levi i imali su pet kćeri: Saru (1918), Amadu (1921), Margaretu (1923), Rahelu (1926) i Rejnu (1928).

⁴³Nahir, str. 93.

⁴⁴Klajn, str. 20-21.

smenih; bivših bogataša – i vekovne sirotinje; veoma vrednih i poštenih zanatlija – i pokvarenjaka, koji su gledali da love ribu i u toj mutnoj vodi; bilo je fizički bolesnih – ali i nervnih bolesnika; bilo je veoma religioznih – a i potpunih ateista; bilo je pripadnika raznih političkih partija, struja i frakcija, čiji se fanatizam nije smanjio čak ni u tako teškim uslovima. U tako skućenom prostoru, s tako napetim živcima i u tako dugom vremenu dolazile su još više do izražaja razlike u mentalitetu i pogledu na svet.

Međutim, u novom grupnom boravištu u Šapcu ipak se pronalazilo nešto zajedničko – osim patnje i sudbine – što ih je održavalo. I u tako teškoj situaciji bilo je ljudi koji su našli snage da se bave kulturno-prosvetnim radom i sportom. Jedni su pisali pesme, drugi su komponovali muziku ("Emigrantska pesma", "Marš Alijat hanoar", "Pesma zahvalnica Jugoslaviji") i dr. Stvorio se hor od članova svih omladinskih organizacija, što je bio nesumnjivi uspeh u tim prilikama.⁴⁵

Improvizovana je škola za male emigrante, stručnjaci iz raznih struka držali su veoma popularna i rado slušana predavanja. Jednom nedeljno dolazio je da drži predavanja dr Rotenštrajh (jedan od rukovodilaca Palestinskog ureda u Beču) o aktuelnim političkim zbivanjima i stanju na frontovima. Ta predavanja odisala su optimizmom i doprinela mnogo smanjenju duševnog naboja među emigrantima.⁴⁶

Novembra 1940. došao je iz Zagreba dr Rudolf Buhvald kao delegat Saveza cionista. On je održao nekoliko predavanja i mnogo sastanaka. Na njega je najbolji utisak po disciplini i radu ostavila odlično organizovana škola.⁴⁷

⁴⁵Jugoslovenska grupa u Kladovu imala je i svoje pesme. Jedna od njih glasi: Oj, Dunave vodo / lađa nosiš mnogo, / mnoga sudba kleta / s tobom se odšeta / širom sveta. / Širom celog sveta / mnogo lađa brodi, / mnogu sudbu nosiš, / mnogi život kosiš / i milost prosiš. / Prosiš malo mira, / malo mira samo / bilo kamo / u daljini tamo. / U daljini tamo / nova nada čeka. / Hoće li još ovog veka / da nas odnese reka / do cilja daleka? - Vidi: Klajn, str. 9.

⁴⁶Nahir, str. 97.

⁴⁷Židov 46/8.11.1940, str. 9.

Još u Kladovu organizovali su se omladinci sportisti da kroz fizičke aktivnosti malo zaborave na tmurnu svakidašnjicu. Bilo je i fudbalskih susreta. Svima je ostao u sećanju Perec Frenkel zvani Pec, koji je umro od tifusa pred sam polazak grupe iz Kladova u Šabac.⁴⁸

Odmah po dolasku emigranata u Šabac u lokalnom listu "Šabački glasnik" od 19.10.1940. godine izašao je članak u kome se veli da FK "Mačva" nastupa sa novim prvoklasnim snagama. Bili su to sledeći fudbaleri:

Kurt Hilkovec, rođen 1911. godine, veoma niskog rasta ali brz i pokretan kao čigra, ubrzo je postao ljubimac publike. Do dolaska nacista na vlast on je – kako se pričalo – bio u reprezentaciji Nemačke. U Šabac je stigao sa ženom Irmom i dvoje dece, a treće se tamo rodilo. Stanovali su u sali bioskopa "Pariz", zajedno sa još tri fudbalera. Bili su to golman Otto Ferri (1920), po spoljašnosti sušta suprotnost Hilkovecu, krupan, lepo građen, pravi sportski tip, i dva halfa, Franc Mandl i Artur Goldšmit.⁴⁹

Osim ovih "zvezda", u sećanjima preživelih ostali su Herman Steiner (1920) i bek Emil Silbermann (1909), koji je uvek igrao bos.

Akcija obeju beogradskih opština u korist kladovskih izbeglica

Imajući u vidu da se oko 1.200 "kladovskih izbeglica" u Šapcu nalaze pred nastupajućom zimom u vrlo teškoj situaciji, iscrpljeni i napaćeni, bez sredstava, odela, obuće i ogreva, oktobra 1940. godine na inicijativu Saveza JVOJ povele su obe prestoničke jevrejske opštine, sefardska i aškenaska, u saradnji sa svim humano-socijalnim, ženskim i omladinskim društvima, ši-

⁴⁸Klajn, str. 22-23.

⁴⁹Zbornik 4, na listi žrtava, Hilkovec pod brojem 408; Otto Ferri pod brojem 209. Mandl i Goldsmidt nisu upisani u listu žrtava. Ne zna se koja im je bila sudbina.

roku akciju u cilju sakupljanja priloga i darova u naturi: odeće i obuće, ogrevnog materijala, knjiga, molitvenika itd.

Akcioni odbor sastavljen od predstavnika obeju opština uputio je apel i pozvao članove da izvrše svoju dužnost prema napaćenju braći i odvoje sve predmete koji mogu da im budu od koristi. Darovani predmeti dostavljani su neposredno opština-ma ili ih je preuzimao Akcioni odbor preko svojih službenika.

Sprovedena akcija uspešno je završena. Sakupljeno je ukupno 433 paketa, a prikupljene stvari pažljivo su sortirane i spakovane u 15 velikih sanduka, koji su bili teški 2.700 kg. Sve ove stvari poslate su izbeglicama u Šabac. Pored paketa primlje-no je i priloga u novcu – 33.088 dinara.

Članovi Odbora za prikupljanje pomoći posetili su 9.11.1940. skupno boravište izbeglica u Šapcu. Poseta je obuhvatila pregled celokupne organizacije staranja o emigrantima: stanovanja, prehrane, odevanja, lečenja bolesnika, način života emigranata itd. Utvrđeno je da su prema datim mogućnostima prilike vrlo povoljne. Dalje je utvrđeno da su sve kritike upućene u tome pravcu ne samo neosnovane, već i neopravdane.⁵⁰

Odobreno 250 + 50 certifikata!

Početak februara 1941. godine stiglo je obaveštenje Savezu JVOJ da je odobreno oko 250 certifikata za decu i omladinu u okviru "Alijat hanoar" i oko 50 individualnih certifikata za odrasle. Trebalo je obezbediti tranzitne vize za put preko Bugarske, Turske, Sirije i Libana. Bugari su odbili da izdaju vize, jer su potpisali pristupanje Trojnom paktu sa silama Osovine. Ostalo je samo da se prebace kroz Grčku. Grupa je morala da provede noć u Solunu na stanici, u plombiranom vagonu, što je bilo veoma opasno pošto se rat vodio između Grčke i Albanije (Italije), te je Solun često bombardovan, ali se prilika nije smela

⁵⁰Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu, br. 22/1.10.1940, str. 15. i br. 24/1.12.1940, str. 7.

propustiti. certifikati su morali biti iskorišćeni ili ih je trebalo vratiti. Odlučeno je: putovati!

Iz pisma Haje Vajnštok:

“Šabac, 14.3.1941. – Priča se da svi koji poseduju certifikat putuju, znači i Cvi. Danas putuju prve 33 osobe, u utorak druga grupa itd. – do 200 ljudi. Sada se zna da se ne putuje preko Bugarske, već preko Grčke železnicom za Erec. Deca dobijaju kompletnu opremu od WIZO-a, odela za rad i bolja, cipele, jastuke, jorgane, navlake od platna, kofere, rančeve i drugo. Snabdeven je za dve godine tamo... Odavde kreće sa "Mizrahi" omladinom... Moje stanje se ne da opisati. Sada i njega tako da šaljem? Moje misli su dan i noć kod vas. Ne želim ni neprijateljstvu da se nalazi u mom položaju. Sa mojim ranjenim srcem sada još i oproštaj od Cvija. Ali ja ću izdržati još mnogo toga, što sam već i dokazala. Održavam se sa mnogo napora, samo da bih vas mogla opet da vidim, draga moja jagnješca...”⁵¹

Kao što se i iz pisma vidi, za svu tu decu spremilo je Udruženje cionističkih žena Jugoslavije – WIZO – pored hrane i drugih potreba za put, kompletnu opremu za početak novog života u Palestini. Troškovi opreme iznosili su oko pola miliona dinara.

Spasavanje u poslednjem trenutku

Onih koji su dobili certifikate bilo je i po drugim skupnim boravištima. Nekoliko dana pred napad Nemačke na Jugoslaviju, krajem marta 1941. godine, odmah posle puča u Beogradu, Odbor u Zagrebu je na brzinu prvim vozom poslao u Beograd grupu od oko 120 dece i omladinaca sa nekoliko pratilaca, ali Savez JVOJ nije o tome obavestjen, te ih niko nije ni dočekao. Oni su došli do Doma Saveza ali vratar nije smeo da im otvori kapiju, te se stvorila velika gužva. Tu se slučajno našla Hermina Melamed, aktivistkinja WIZO i Saveza, koju je vratar poznavao

⁵¹Klajn, str. 21.

i na njenu odgovornost pustio pridošlice. Hermina Melamed odmah se povezala sa sekretarom Saveza Špicerom, ali njega nije bilo kod kuće. Ela Hammerschmidt, jedna od izbeglica koja se tu našla sa svojom kćerkom Mirjam, zamolila ju je da umornu i uplašenu decu negde smeste za tu noć. Hermina Melamed odlučila je da povede na prenoćište svu decu, delom u svoj stan, delom u stan njene sestre Ruže Azriela Levi. Sutradan je grupu primila Jelena Demajo, predsednica Sefardskog ženskog društva, u njihov novi dom.

Na brzinu spremljena grupa nije posedovala grčke vize, te je Hermina Melamed otišla grčkom podaniku Ergazu, koji je imao dobre veze sa konzulatom; oboje su otišli u konzulat, gde im je obećano da će dobiti 50 viza, a kad ovi putnici pređu grčko-tursku granicu, izdaće im dalje vize. To nije dolazilo u obzir, te su Ergaz i Savez ipak izdejstvovali da svi dobiju vize. Štaviše, sa tom grupom otišlo je za Palestinu i nekoliko jevrejskih omladinaca i omladinki iz Jugoslavije. U Beogradu su WIZO-članice spremile namirnice i lekove, a onda telefonirale u Skoplje, da tamošnje članice dođu na železničku stanicu sa dosta toplog čaja i ostalih ponuda za dalje putovanje – preko Đevdelije, Soluna, Dedeagaca, Istanbula i Bejruta.⁵²

Telefonski izveštaj grčkog konzula Savezu bio je pozitivan. Atina je odobrila tranzit. Tako je prva grupa od 50 dece i nekoliko pratilaca pošla u zatvorenom vagonu koji je priključen brzom vozu za Solun. Posle noći provedene u Solunu grupa je nastavila put Donjom Trakijom. Kod prelaza grčko-turske granice

⁵²Hermina Melamed prebegla je 1941. iz Beograda u Split, odande u severnu Italiju, a 1944. godine stigla je sa unukom Aleksandrom Levijem u Erec Jisrael i nastanila u kibucu Saar Haamakim. Preminula je u Njujorku 17.4.1963. godine. Marta 1963. godine, o 20-godišnjici pomenute grupe, sakupilo se nekoliko bivših omladinaca kod Ele Hammerschmidt, u Ramat Hadaru, Izrael. Oni su poslali dirljiva sećanja i prijateljske pozdrave tada već bolesnoj Hermini Melamed. Vidi: Hermina Melamed, Uoči rata u Beogradu, Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu (u daljem tekstu Bilten HOJ), br. 9-10/1963, str. 14-15; Aleksa Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten HOJ, br. 6-7/1963, str. 19-22.

vođa puta predao je unapred pripremljeni telegram, na grčkom jeziku, na adresu konzulata u Beogradu kao dokaz da je grupa napustila grčku teritoriju.

Poslednja grupa omladinaca i njihovih pratilaca napustila je beogradsku železničku stanicu 30. marta 1941. godine, tačno nedelju dana pre početka rata i bombardovanja Beograda.⁵³

Iako treba biti zahvalan Grčkoj što je, za razliku od Bugarske, dozvolila prolaz grupama emigranata kroz njenu teritoriju, ipak se mora konstatovati da je zbog dozvole grupama od po samo 50 osoba dočekalo nemačku okupaciju u Jugoslaviji prilično omladinaca koji su posedovali britanske certifikate i tu su svi ubijeni.

Okupacija

Kao i u svim drugim delovima okupirane Srbije i u Šapcu su Jevreji, bez obzira da li starosedeooci ili emigranti, već prvih dana posle okupacije obeleženi žutom trakom i vođeni na prisilni rad, na teške fizičke poslove, i muškarci i žene. Njihova imovina je zaplenjena i opljačkana.

Jevreji-emigranti su odmah izbačeni iz mlina i privatnih kuća u kojima su stanovali pod kiriju i svi su sabijeni u žitarske magacine u Donjem šoru (Pop Lukinoj ulici), njih preko hiljadu duša, gde su ostali do zatvaranja u logor. U prizemlju se nalazila kancelarija njihovog odbora koji je bio predstavnik emigranata kod nemačkih vlasti. Hranili su se kolektivno, sa kazana u kuhinji, a nabavljene namirnice plaćao je jevrejski centar u Rumi. U prvo vreme još su se mogli ograničeno kretati po gradu, ali im je bio zabranjen pristup u kafane, restorane, bioskope, parkove... Za brojno stanje, tj. da niko neće pokušati bekstvo, odgovarao je njihov odbor.

⁵³Bata Gedalja, str. 213-214; Vidi još: Hermina Melamed.

Nemci su prodali zgradu sinagoge, a stvari iz nje opljačkali. Rabin Nisim Adižes morao je da radi najteže fizičke poslove, a kada nije izdržao tempo tukli su ga. Jednoga dana pojavio se obrijan; da li je to učinio sam ili su ga obrijali nije poznato. "Unapreden" je za odžaćara i morao je da čisti odžake u kasarnama.⁵⁴

I jevrejsko groblje ponudeno je na prodaju ali niko nije hteo da ga kupi. Jedan kamenorezac folksdojčer prisvojio je najlepše spomenike, prepravljao ih i prodavao.

Jula 1941. godine svi Jevreji emigranti prebačeni su u logor na Savi kojim je upravljao krajskomandant Kvasni. 21.8.1941. doteran je dr Alfred-Bata Koen iz vile Miodraga Petrovića u Vranjskoj u Okružni zatvor, a odande doveden na raskrnicu ispred hotela "Zeleni venac" gde je streljan i kasnije obešen u centru grada:

"Kod Narodne banke dvojica starijih Jevreja interniraca vuku ubijenog i krvavog čoveka po trotoaru prema električnom gvozdenom stubu kraj kojega su stajala druga dva Jevrejina i oko stuba vezivala debeo konopac..."⁵⁵

Iako su šabački Jevreji predali Nemcima sumu od pola miliona dinara, misleći da će bar privremeno biti pošteđeni daljih mera, već 22. avgusta svi Jevreji starosedeoci isterani su iz svojih domova i oterani u logor na Savi, u petu baraku, pošto su ih prethodno pretresli i oduzeli im sve što je imalo vrednost. Lekari dr Hajim Ruso, dr Salo Bergwerk i dr Markus trudili su se da zatočenicima pruže pomoć koliko su god mogli. Žene Jevrejke primorane su da peru vojničko rublje i posteljinu iz bolnice, nisu vadile ruke iz korita.

26. septembra, kada su partizani bili nadomak Šapca, svi muški građani oterani su u Jarak. U poznatom "krvavom maršu"

⁵⁴Stanoje Filipović, Logori u Šapcu, Hronika iz NOB, Serija II, Novi Sad 1967: Jevreji su bili prvi, str. 135-145. Na str. 139 piše: "Ova šala koštala je starog rabina života." Nije poznato šta ta primedba znači: da li je pao s krova i poginuo?

⁵⁵Jovanović, str. 259.

žrtve su terane kundacima i udarcima da trče 23 km. od Klenka do Jarka. Ubijen je svako ko je zaostao ili pao od umora. Tom prilikom stradala su i tri Jevrejina starosedeoaca i pet emigranata.⁵⁶

Sa "krvavog marša" Jevreji su vraćeni u logor. 9. oktobra objavljeno je nemačko saopštenje u kojem se veli da će biti streljano 2.100 Jevreja i Cigana, kao odmazda za ubistvo 21 nemačkog vojnika kod Topole – po principu da se za jednog ubijenog Nemca strelja 100 talaca. Streljanje su vršili pripadnici Wehrmachta, a zadatak Policije bezbednosti bio je samo da stavi na raspolaganje potreban broj talaca. Bilo je određeno da se iz logora u Šapcu uzme 805 Jevreja i Cigana, a ostatak iz jevrejskog logora Topovske šupe u Beogradu. 12. oktobra Nemci su izveli žrtve iz Šapca i streljali ih kod Zasavice.

Svedok Milorad Jelesić, zemljoradnik iz Majura, izjavio je:

"Na sam Mioljdan izveli su mene sa grupom od 40 ljudi, preveli u mačvansku Mitrovicu, a odande u Zasavicu. Usput smo mislili da ćemo biti streljani. Oterali su nas na Savu i zapovedili nam da sednemo. Zemljište je bilo podvodno i barovito, pa smo ih molili da nas ne muče, već da nas odmah pobiju. Jedan Nemač koji je govorio srpski rekao je da nas neće pobiti, već da smo mi radnici. U tom momentu došla je jedna nemačka četa, oko 150 vojnika. Ovde je Nemcima doteran ručak i svi su ručali. Po ručku, iza jednih kukuruza od pravca Mitrovice, privedena je jedna grupa od oko 50 ljudi u građanskom odelu i poznao sam da su bili Jevreji. Svaki od njih morao je prići zabodenim kočevima koji su bili pobodeni u razmaku od 1-2 m. i stati tako da mu kolac bude između nogu. Svi su bili okrenuti licem raci. Za ovim su četiri nemačka vojnika nosila rašireno jedno ćebe i prilazili svakome Jevrejину, a ovi su nešto bacali u ćebe, verovatno novac i druge stvari od vrednosti. Kada je i ovo bilo svršeno, jedan oficir je komandovao i Nemci su iz pušaka u potiljak gađali

⁵⁶Filipović na str. 138 donosi izjavu koju je 13.10.1945. godine dala Borika Wettendorf Okružnom povereništvu Zemaljske komisije Srbije za utvrđivanje zločina okupatora i njihovih pomagača u Šapcu. Ne navode se imena osmorice Jevreja ubijenih na "krvavom maršu".

– po dvojica u jednog Jevrejina. Odmah smo mi trčećim korakom prilazili raci i poubijane bacali u raku, a tada su nam Nemci naredili da im pretresemo sve džepove i vadimo stvari od vrednosti, kao satove, novac, a pored toga da im skidamo s ruku prstenje. Kako se sa mnogih nije mogao skinuti prsten, Nemci su mi dali klješte i sa njima sam sekao prstenje i davao im. Još pre bacanja u raku video sam kada su Nemci s poubijanih čupali zlatne zube, a kada kod nekog ne bi mogli da ih izvade, cokolama bi ih odvaljivali. Kad je sa prvom partijom streljanih bilo gotovo, mi bi se u trku udaljili opet iza streljačkog stroja, a iza kukuruza privodena je druga partija, i s njom je postupak bio u svemu isti. U samo veče vratili su nas u Sremsku Mitrovicu i svih 40 zatvorili u jedan vagon. Sutradan, cela partija od 40 ponovo je odvedena na isto mesto u Zasavicu, i streljanje je počelo kao i prethodnog dana. Dok su prvoga dana streljani samo Jevreji, drugoga dana bilo je više naših Cigana nego li Jevreja.

Za sve vreme streljanja više Nemaca snimalo je razne momente kao: žrtve pred streljanje, kako su opkoračile kočeve, nas kako nosimo leševe u rake, streljački stroj i druge momente. Prvo veče raku sa leševima poubijanih toga dana ostavili smo otvorenu, i sutradan kada smo došli zatekli smo više kerova da nagrizaju pojedine leševe. Jedan Nemač ubio je kera i rekao: "I ovo su kerovi" – pokazujući na raku, "a ovo im je brat!" – pokazujući na ubijenog kera..."⁵⁷

Izjavu Milorada Jelesića dopunili su raznim detaljima očevici iz Štitara: Janko Arsenović, Svetislav-Resa Arsenović, Mihailo Ćosić, Miodrag P. Ćosić i Dragoljub Terzić.

Prva grupa nije bila svesna onog što joj se priprema, te je prišla određenim mestima potpuno pribrano. Shvatili su to tek pred samo streljanje.

Sa ostalim grupama bilo je teže. Stvarala se gužva, ljudi su bili "nedisciplinovani": nisu dočekali u stavu mirno komandanta, nisu hteli da pođu na određena mesta, dozivali su se i odbili su da predaju dragocenosti. Sakupljali su se u grupe, grlili se,

⁵⁷Zločini, str. 41-42.

pušili i nisu stajali kraj svojih kočeva, sa kojih su mogli u raci da vide krvave leševe svojih rođaka i prijatelja. Jedan mladić odbio je da ostavi svoju harmoniku i sa njom je streljan...⁵⁸

Tako su za dva dana bili likvidirani svi Jevreji muškarci iz Šapca, i starosedeoci i emigranti. U logoru su ostale samo žene sa decom. One su 26. januara 1942. godine prebačene vozom do Rume, a od Rume do Zemuna, odnosno logora na Sajmištu morale su da nastave peške po nezapamćenoj zimi i dubokom snegu. Starice, bolesni i deca padali su uz put i ostajali u snegu, ostajale su i bebe koje su majke vozile u kolicima ili držale u naručju. Između ostalih, na putu je umrla Žana, supruga dr Hajima Rusoa; Luci (4), kći dr Koena, smrznula se na putu, a njena majka je poludela, do Zemuna se sva počupala i izgrebala. Irma Hilkovec izgubila je dvoje dece na putu, a treće, u Šapcu rođeno, smrznulo joj se na grudima.⁵⁹

Iz logora na Sajmištu – sa ženama i decom iz Beograda, Banata i drugih gradova Srbije – ugušene su i šabacke žrtve u proleće 1942. godine u kamionu zvanom "Dušegupka".

Od oko 1.200 Jevreja koliko ih je 1941. godine bilo u Šapcu, ostale su u životu samo dve žene. Borika Wettendorfer je krajem novembra 1941. godine uspela da prevari policiju i ode u Beograd "na operaciju očiju". Ona je preživela, dok su tri člana njene uže porodice streljana: Bernat (70), Aleksandar (35) i Franc (32).⁶⁰

Druga je bila Nemica Dorothea-Thea Fink, koja je delila sudbinu svoga supruga Waltera (1909), bila s njim u Kladovu i Šapcu, posle njegove pogibije prebačena na Sajmište i odande oslobođena kao Arijevka.⁶¹

⁵⁸Filipović, str. 142.

⁵⁹Jovanović, str. 265.

⁶⁰Filipović, str. 138; Zbornik 4, spisak žrtava, str. 276.

⁶¹Pismo Doretheje Fink, Arhiv Jad vašem, Jerusalem, 010/12; Zbornik 4, spisak žrtava, str. 268.

Deca vile "Ema"

U samom Zagrebu je ostalo još 60 dece-emigranata. Tamo su dočekali i rat i proglašenje "Nezavisne Države Hrvatske". Kada je došlo do popisivanja svih Jevreja, oni nisu prijavljeni. Trebalo je pronaći način da se hitno prebace iz NDH. Josef Indig otputovao je u Ljubljanu, koja je tada bila pod italijanskom upravom, i pronašao način da se deca juna 1941. godine prebace preko granice, u skupni logor Krško. Početkom jula deca su smeštene u stari habzburški dvorac Lesno brdo iznad Horjulske doline gde su boravila do jula 1942. godine, pod pokroviteljstvom DELASEM-a (Odbor za pomoć izbeglicama u Italiji) i primala pomoć u medikamentima iz jevrejskih ustanova u Švajcarskoj. Veći deo te pomoći išao je ranjenim i bolesnim partizanima koji su bili veoma aktivni u tom kraju. Kada je grupa dobila od Italijana naredbu za evakuaciju, partizani i seljaci pomogli su deci da se barikadiranim šumskim stazama dokopaju Drenova Grica, najbliže železničke stanice. Najzad su deca stigla do sela Nonantole nedaleko od Modene, gde su smeštene u vilu Ema. Tu se grupa povećala na oko stotinu, jer im se priključila grupa dece iz Sarajeva i Osijeka koja su uspela da se dočepaju Splita, a odande prebačena u Nonantolu. Septembra 1943. godine Italija je kapitulirala, a nemačke trupe je okupirale. Decu su krili nonantolski seljaci dok nisu dobila prave italijanske lične legitimacije. Plan je bio da se deca prebace na jug i stignu Saveznicima preko bojnih linija, ali taj plan nije uspeo, te je ostalo da se prebace u Švajcarsku. Itai piše:

"Bila je to tragična noć Jom hakipurim 1943. A švicarski ljudi kao da ništa ne znaju. Pitali su nas zašto smo pobjegli, zar smo ubili, ukrali, i htjeli su da nas vrate da lijepo, mirno živimo, jer nam Nijemci sigurno neće ništa. Nakon tri dana muka i iščekivanja odluke, održao nam je kapetan logora dugačak govor o teškom položaju Švicarske...

U Švicarskoj su deca i omladinci prošli hahšarske centre (Ex-les-Bains i druge), i prvom posleratnom alijom, koju je or-

ganizovao Riki Kon, krenuli su preko Francuske i Španije brodom "Plus-Ultra" i dospeli 18. juna 1945. godine u Haifu."⁶²

Zakulisne igre oko broda "Darien 2"

Godinama posle tragičnih događaja, kada su počeli da se otvaraju arhivi, pokazalo se da su izbeglice u Kladovu bile žrtve beskrupulozne politike Britanije i njene obaveštajne službe. Kako je već rečeno, Britanija se striktno držala politike svoje "Bele knjige" iz 1939. godine, iako je bila svesna tragedije evropskog jevrejstva. Diplomatskim kanalima Britanija je pokušavala da utiče na vlade Poljske, Mađarske, Jugoslavije, Rumunije, Grčke i Bugarske – na sve "zemlje porekla ili tranzita", da onemoguće ili zaustave odlazak Jevreja u Palestinu, a britanska mornarica sprečavala je svim silama prilaz brodovima u luke Erec Jisraela.

Treba istaći da su jugoslovenske vlasti i pored britanskog pritiska dopustile jugoslovenskoj Rečnoj plovidbi da zaključi sa Savezom JVOJ prevoz putnika od Bezdana do Suline, ali uz važnu klauzulu – da brodovi mogu preći rumunsku granicu tek kada od predstavnika JRP u Sulini stigne telegram da tamo čeka morski brod "Hilda" koji će preuzeti putnike. Telegram nije stigao, jer broda nije bilo.

Drugi brod je trebalo da bude "Darien 2", ukotvljen u Pireju, gde su se izvodile obavezne opravke. JOINT je poslao sumu od 30.000 dolara, s tim da se brod upiše kao vlasništvo američkog podanika Šmarje Camereta, aktiviste Mosada u Evropi. Krajem maja obavešten je Šime Špicer o kupovini broda "Darien 2". Od njega je traženo da hitno obavi sve pripreme za prevoz izbeglica Dunavom do Crnoga mora. Međutim, posle nekoliko dana stigao je telegram iz Palestine od vođa "Hagane" i Jevrejske agencije, da se "Poduhvat Špicer" (kako su nazivali kladovsku

⁶²Josef Itai-Indig (Kibuc Gat), Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata, Jevrejski almanah 1963-64, str. 129-136; Joseph Ithai, The Children of Villa Emma, Tel Aviv 1983.

grupu) ima odmah obustaviti. Ova odluka primljena je u Savezu JVOJ sa zaprepašćenjem i negodovanjem. Nisu odgovarala istini objašnjenja da su sve pripreme oko plovidbe odgođene, jer je 10. juna 1940. godine Italija ušla u rat, što nikako nije moglo da utiče na plovidbu Crnim i Sredozemnim morem koja se odvijala normalno. "Poduhvat Špicer" bio je legalna aliya, dok su baš ilegalne (zване "Pa ipak" – AF-AL-PI) bile u punom jeku. Smatralo se da je to delo Britanaca da se jevrejskim izbeglicama iz Kladova jednostavno onemogućí ukrcavanje na brod.

Odlučeno je da Moše Agami, jedan od aktivista Mosada koji se bavio pripremom broda "Darien 2", otputuje iz Pireja u Palestinu da se obavesti o razlozima obustavljanja priprema i da poradi da se ta odluka poništi, ali u tome nije uspeo. U početku nije shvatao o čemu se radi, ali je onda pozvan na sastanak kome su prisustvovali Moše Šertok (Šaret), Elijahu Golomb, David Hakoén i drugi lideri "jišuva" (jevrejskog življa u Palestini). Tada je saznao da su Mosad i "Hagana" odlučili da, uprkos politici "Bele knjige", saraduju sa Britanijom u ratu protiv Nemačke i njenih saveznika. "Darien 2" je bio određen za veliku britansku diverzantsku akciju. Potpuno je odgovarao njihovim planovima: bio je doduše morski brod, ali tako malen da je mogao Dunavom da stigne do Kladova. To je bilo važno britanskoj obaveštajnoj službi koja je imala plan da se "Darien 2" napuni tovarom starog gvožđa i potopi u Đerdapu, te tako onemogućí dovoz nafte i sirovina iz Rumunije u Nemačku.⁶³

Na veliku sreću taj plan nije ostvaren. Pošto su Nemci znali da je "Darien 2" određen za legalnu aliyu sabotaža bi značila kraj svih aliya, legalnih i ilegalnih, i dovela bi do užasnih represalija prema Jevrejima.

Iz poslednjeg sačuvanog zapisnika IO SJVOJ vidi se da Savez pojma nije imao o svim tim planovima i nastavljao je pregovore sa Rečnom plovidbom za prevoz 750 emigranata od Šapca

⁶³Kasnije je Hajim Vajcman (Weizmann) objašnjavao da se politika morala graditi i voditi dalekovidno i pretpostaviti buduće ciljeve i interese nacije trenutnim potrebama grupe ljudi. Weiner/Ofer, str. 77.

do Suline. Generalni sekretar Šime Špicer je predložio da se kapetanu, mašinovodi i ostalom brodskom osoblju odredi premija od 15.000 dinara za svaki brod ako oni izvrše povereni im zadatak, tj. ako transport u Sulini u redu prekrcaju i brodove prazne, bez putnika-emigranata, vrate u Jugoslaviju.

Špicer je predložio da se vođama puta Dorfmanu i Martinu Hiršlu preda suma od 15.000 dinara na ime usputnih troškova za nepredviđene slučajeve, koju će sumu po povratku pravdati zvaničnim priznanicama.

Generalni sekretar ukazao je na rizik u vezi sa realizacijom ugovora sa Rečnom plovidbom:

a) može se dogoditi da transport iz nepredviđenih razloga na stigne do Suline, ili da se u Sulini ne može da prekrca;

b) može se dogoditi da ceo transport ostane na putu u inostranstvu i na taj način za Savez u smislu ugovora nastane obaveza od cca 300.000 dinara mesečno sve dotle dok se brodovi Rečne plovidbe ne oslobode putnika, ali u tom slučaju ne bi postojala mogućnost da se iz Jugoslavije brinu za ishranu ljudi, pa bi ta briga pala na teret jevrejske zajednice zemlje u kojoj su ljudi ostali.

Generalni sekretar Špicer bio je mišljenja da se i pored svega toga mora put pokušati i to:

1. zbog mogućnosti da se jugoslovenska jevrejska zajednica oslobodi daljnih materijalnih napora, jer je malo verovatno da će u budućnosti moći računati na veću pomoć iz inostranstva;

2. zbog ljudi koji neće nikada razumeti razloge koji su sprečili njihov odlazak ako ih sami ne iskuse i naročito

3. zbog traženja državnih vlasti, a u dokaz da je sa strane Saveza učinjen najveći napor da ljudi odu iz zemlje.⁶⁴

Samo oko nedelju dana kasnije, 7. decembra, Šime Špicer uputio je veoma oštro i ljutito pismo na adresu Rut Kliger. On veli da mu je ona telefonirala pre šest nedelja, znači krajem ok-

⁶⁴Zapisnik XXVIII sednice, 29.11.1940.

tobra 1940. godine, da je parobrod "Darien 2" stigao u Konstan-
cu, ali da treba da obavi neke druge zadatke, pa nastavlja:

"Meni ste pričali o popravkama, teškoćama itd. dok je u stvarnosti parobrod u međuvremenu vodio druge emigrante, umesto da se u prvom redu posveti ljudima za koje je i kupljen i za koji su "Hadasa" (američka jevrejska ženska organizacija) i druge ustanove dale novac. Da je parobrod početkom novembra bio u Sulini, ne bi nas prevoz do Suline koštao ništa. Mi bismo šlepovima brodarstva Šulc (jednog Jevrejina) besplatno mogli da putujemo i ne bismo imali nikakve teškoće niti preterane opreznosti koje su se javile kod Rečne plovidbe. Šta mislite, ko je odgovoran za to?"⁶⁵

Decembra 1940. stigla je vest da je "Darien 2" ipak stigao u Sulinu. Trebalo je na brzinu naći puta i načina da se grupa iz Šapca prebaci u tu crnomorsku luku. U Rumuniji su angažovani Aleksandar Šapira, čovek koji je radio u Palestinskom birou, i Salamonides, predsednik jevrejske zajednice u Braili. Oni su predložili da grupa vozom stigne do Prahova, gde bi ih čekao remorker koji bi ih prevezao do Suline. Šime Špicer je pristao, ali je zahtevao da remorker već bude spreman u Prahovu kad izbeglice krenu na put. Salamonides je obavestio da će remorker biti u Prahovu 12. decembra, ali je posle toga taj termin pomeran tri puta. 17. decembra stigla je vest da remorker čeka u Prahovu i 19. decembra trebalo je da ljudi krenu vozom na put. Međutim, baš istoga dana stigle su u Beograd vesti o dve katastrofe koje su zadesile izbeglice: 25. novembra potopljen je brod "Patria" koji je već stigao u Haifu, a brod "Salvador", koji je organizovan u Bugarskoj, našao se u buri u Mramornom moru, gde je i potonuo 12. decembra. U ove dve katastrofe izgubilo je živote oko 490 duša.

Članovi Saveza JVOJ bili su više nego zabrinuti. Postavilo se pitanje da li je pametno slati ljude nepodesnim brodovima kojima je pretila nesreća, a ako bi i stigli do Haife, nije bilo sigurno da će se moći iskrcati na kopno: baš tih dana Britanci su

⁶⁵Arhiv Jad vašem, L 22/14/1.

deportovali na Mauricius u Indijskom okeanu oko 1.800 ljudi, koji su nekako prispeli do obale Palestine.

Izvršni odbor SJVOJ zakazao je zasedanje za 19. decembar, ali je dan ranije naredeno remorkeru da se iz Prahova vrati na deltu Dunava. O tome je Salamonides izvestio Špicera, te je ovaj 20. decembra otputovao u Šabac da obavesti ljude da im je put opet odgođen.

Istoga dana stigla je u Beograd vest iz Rumunije da je nađen drugi remorker, koji nosi grčku zastavu, i da je vlasnik spreman da prebaci ljude do Suline, gde je – po obaveštenju koje je stiglo – ipak čekao brod "Darien 2". U Beogradu su bili sumnjičavi i skeptični. Grčka zastava nije baš bila dobro videna tih dana: Grčka je bila u ratnom stanju sa silama Osovine, čiji je Rumunija bila saveznik. Špicer je smatrao da bi bilo suviše opasno da se ljudi nađu u Rumuniji bez dozvole boravka, a jugoslovenske vlasti ih u tom slučaju ne bi primile natrag.⁶⁶

Na marginama: Šime Špicer – heroj ili krivac

Ni gotovo 60 godina od tragičnih događaja nisu prestale diskusije o transportu Kladovo-Šabac. U međuvremenu objavljene su na tu temu knjige i članci, otvoreni su i neki arhivi, dosad nepristupačni. Vreme čini svoje, ostalo je veoma malo svedoka događaja, po prirodi stvari onih koji su u ta daleka vremena bili veoma mladi. U sećanjima nekih preživelih taj period urezao se kao herojski, idealan, u očima drugih (u njihovim sećanjima) dolaze do izražaja depresije, a naročito griža savesti (poznati sindrom kod mnogih preživelih) da su se oni spasli, a ostavili na cedilu svoje mile i drage, pa traže krivce. Kleveću uglavnom ljude koji su dali sve od sebe, a gotovo zaboravljaju (pa time oslobađaju krivice) one koji su doveli do celokupne

⁶⁶Hana Weiner and Dalia Ofer, *The Kladovo-Sabac Affair, The Illegal Voyage that did not arrive*, Tel Aviv 1992, str. 76-93. "Darien 2" čekao je na kladovsku grupu u Sulini do 29. decembra, a onda otplovio u Konstancu da uzme druge putnike. Brod je stigao u Haifu sa 786 izbeglica, posle mnogih teškoća, tek 19. marta 1941. godine.

tragedije evropskog jevrejstva; zaboravljaju da sve pribrežne zemlje Dunava nisu imale nikakvo razumevanje za izbeglice, i da pod pritiskom dve suprotne strane, nacističke i britanske, i/ili bez njega nisu dozvoljavale tranzit i/ili zadržavanje na njihovoj teritoriji. U tome se i ogleda veličina i velikodušnost ne samo pojedinaca, jevrejskih organizacija, opština i Saveza JVOJ, već i Kraljevine Jugoslavije, zemlje koja ih je primila iako se njeno rukovodstvo očigledno približavalo nacističkoj Nemačkoj.

Najviše je napadan Šime Špicer, čovek koji je i najviše doprineo prihvatanju i brizi oko emigranata.

Šime Špicer je 1937. godine došao na položaj generalnog sekretara Saveza kao oprobani jevrejski javni radnik. Od svoje najranije mladosti uzimao je vidnog učešća u radu mnogih jevrejskih organizacija, a potkraj Prvog svetskog rata bio je među osnivačima centralnog jevrejskog organa "Židov". Bio je aktivni saradnik u Savezu cionista, u fondovima Keren kajemet i Keren hajesod i član Izvršnog odbora Saveza JVOJ. Veći deo svog službovanja posvetio je prihvatanju i pomaganju jevrejskih izbeglica, za šta je trebalo posedovati velike organizatorske sposobnosti. U tom poduhvatu, koji je nosio njegovo ime, on je za sobom imao Savez jevrejskih veroispovednih opština, Savez cionista Jugoslavije, vrhovnog rabina i ostale duhovne vođe. Njegove organizatorske sposobnosti bile su poznate i van granica Jugoslavije, gde je uživao veliki ugled.

Šime Špicer je zbog svoje delatnosti bio na nemačkoj crnoj listi. Ubijen je 1941. godine, kada je imao 47 godina. Okolnosti pod kojima je našao smrt nisu razjašnjene. D. A. Alkalaj piše, da je Špicer septembra 1941. uhapšen i odveden na Banjicu, gde je ispitan i mučen. Ubio ga je u logorskom krugu lekar dr Jung.⁶⁷

Među onima koji su najviše klevetali Špicera bila je Rut Kliger (Ruth Kluger), Jevrejka poreklom iz Rumunije, mlada, le-

⁶⁷David A. Alkalaj je o tome čuo od jednog srpskog generala, koji je sa Banjice doveden u Osnabrik 1942. godine. Menahem Šelah, Istorija holokaušta u Jugoslaviji (Šoa), Jerusalim 1990, str. 100; Dr Isak Eškenazi, Doživljaji za vreme nacizma, Zbornik 2/1973, str. 275-316. Eškenazi, str. 292.

pa, energična i prodorna žena, koja je u okviru ilegalne alije (Alija Bet, po čemu je kasnije uzela hebrejsko prezime Aliav) bila zadužena za traženje brodova. Kada je bilo potrebno nalazila je puta i načina da stigne do najodgovornijih mesta. Na 447 stranica teksta knjige "Poslednje utočište" ispričala je 1973. godine o svojim aktivnostima. Od str. 421 pa do kraja ona priča o kladovskom transportu i naporima da mu se omogući nastavak puta. Iz teksta se vidi da je znala o zajedničkim planovima Jevrejske agencije i britanskog Intelidžensa u vezi broda "Darrien 2", ali to nije saopštila nikome iz Saveza JVOJ, iako joj se Šime Špicer (za koga na str. 306 veli da je bio predsednik Beogradske jevrejske opštine) telefonski javljao gotovo svakodnevno. Citirano Špicerovo pismo od 7. decembra ona uopšte ne pominje. Ono što je veoma čudno je činjenica da Aliav u svojoj romansiranoj biografiji citira pojedine telefonske razgovore sa Špicerom pod navodnicima, kao autentične, tj. kao da je neko pisao stenoografske beleške, ali ne donosi datum tog/tih razgovora. Osim toga, niko nikada ni pre ni posle nje nije doneo senzacionalnu vest da je ona ponudila Šimi Špiceru rumunske tranzitne vize za nastavak puta emigranata železnicom do Konstance. Da je tako nešto ponuđeno, svakako bi bilo zabeleženo u zapisnicima SJVOJ, a da je postojala takva mogućnost, ceo kladovski transport mogao je biti prebačen na rumunsku teritoriju, u Turn-Severin, remorkerom "Kajmakčalan" u dva ili tri kruga, a ako je to bilo za vreme boravka emigranata u Šapcu, jedna vozna kompozicija mogla ih je prevesti do granične stanice prema Temišvaru. Ni o jednoj od tih mogućnosti nema pomena nigde – osim u njenoj knjizi. Iz zapisnika IO Saveza JVOJ vidi se da nisu skrivane nika ve teškoće i da probleme, a bilo ih je isuviše, Špicer nikad nije rešavao prema svojim shvatanjima, nije sam donosio odluke, već ih je iznosio pred širi forum i izvršavao naloge u skladu s pravilima Saveza. Verovatno da su činjene greške, ali greške – kao što je poznato – ne čine samo oni koji ništa i ne rade.

Ono što je najčudnije je tvrđenje Rut Kliger da je Špicer namerno zadržao transport smatrajući da Jugoslaviji ne pretila nikakva opasnost od Hitlera. Da je tako mislio ne bi se potrudio

da još jula 1940. osigura za svoju decu Rut i Jakova, aktivne članove "Akibe", certifikat za odlazak u Palestinu, o čemu je obavestio Izvršni odbor Saveza:

"Šime Špicer izvestio je da će, dosledan osnovima na kojima je vaspitao svoju decu, njihovo daljne vaspitanje poveriti ustanovama u Palestini i da je u tu svrhu obezbedio odobrenje nadležnih vlasti."⁶⁸

Marta 1941. godine otišli su njegova supruga i dvoje dece preko Grčke i Turske u Palestinu. Iako je i on imao certifikat, Šime Špicer ostao je u Beogradu i bio među prvim žrtvama.

O pogibiji Šime Špicera piše Rut Kliger (str. 446-447), da je kasnije saznala (?), da su Nemci stigli do logora u Kladovu (!) i tamo počeli da love Jevreje. Dozvolili su im da se rasture na daljinu od oko dve milje, a onda počeli da jure za njima, za muškarcima, ženama i decom, i da ih streljaju. Niko nije preživio. Marš smrti nastavio se (!) i u Šapcu. I Šime Špicer je streljan.

Među onima koji su teško optuživali Špicera i celu jugoslovensku zajednicu bio je Efrajim Lahav (Erich Feier). Između ostalog tvrdio je da ih je Špicer stalno namerno lagao u vezi pokreta i da su u toku boravka u Kladovu i Šapcu gladovali do te mere da su išli da traže trule krompire. Te njegove tvrdnje demantovali su mnogi, među njima Ehud Nahir (Erich Nachheiser), ali ni on nije imao razumevanja prema domaćinima, naročito ne prema Špiceru, za koga piše (str. 102) da je bio predsednik Saveza JVOJ. Nahir (str. 112) navodi "svedočenje" emigranta iz Danciga Izraela Heršmana, dato 1969. godine, o "završnom akordu lične sudbine Šime Špicera". Heršman je pobjegao iz Šapca još pre dolaska, ili odmah po dolasku Nemaca u Šabac i u jesen 1941. uspeo mu je da se prebaci u Italiju a odande u Švajcarsku. Na pitanje šta mu je poznato o sudbini Šime Špicera Heršman je odgovorio: "Kako sam čuo (!), naši ljudi u Šapcu žalili su se na njega Nemcima (!), pa su ga Nemci ubili. Čuo sam da su kod njega pronašli puno para."⁶⁹

⁶⁸Zapisnik XX sednice, 14.7.1940.

⁶⁹Mart 1969, Arhiv Jad vašem 0-3/3316, str. 10.

Šime Špicer, generalni sekretar SJVOJ, radan, dinamičan čovek, pun inicijativa, odgovoran, predan i samopregoran i žrtva fašizma nije zaslužio takve klevete.

Ali – mrtva usta ne govore, ne mogu da odgovaraju, da se brane, da objasne, da dokažu.

BIBLIOGRAFIJA

Anderl/Manošek, Gabriele Anderl/Walter Manoschek, Gescheiterte Flucht, Wien 1993.

Arnon – Aleksa Klajn-Arnon, Da se otme zaboravu – Povodom 25-godišnjice smeštaja prvih jevrejskih izbjeglica iz Austrije u Jugoslaviji, Bilten HOJ 4-5/1963, str. 13-14;

Isto, 6-7/1963, str. 19-22.

Aliav/Mann Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, The Last Escape (Poslednje utočište), Tel Aviv 1976.

Bilten HOJ – Bilten Udruženja Jevreja iz Jugoslavije u Izraelu. CCA Centralni cionistički arhiv, Jerusalim.

Eškenazi – Dr Isak Eškenazi, Doživljaji za vreme nacizma, Zbornik 2/1973, str. 275-316.

Filipović – Stanoje Filipović, Logori u Šapcu, Hronike iz NOB, serija II, Novi Sad 1967.

Gedalja – Naftali-Bata Gedalja, Dva cara i jedna kraljica, Jedna Hageda iz Kladova – Sećanja na Aliju "B", Jevrejski almanah 1957-58, str. 206-214.

Gedalja, Rami – Naftali-Bata Gedalja, Rami, Bilten HOJ 5-6/1960, str. 14-16.

Gedalja, pismo Naftali-Bata Gedalja, pismo advokatu Davidu A. Alkalaju, 9.12.1977.

Itai-Indig – Josef Itai-Indig (Kibuc Gat), Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbjegličke djece za vrijeme drugog svjetskog rata, Jevrejski almanah 1963-64, str. 129-136.

Ithai – Joseph Ithai, The Children of Villa Emma, Tel Aviv 1983.

JA – Jevrejski almanah, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd 1954-1970. Jad vašem Arhiv Jad vašem, Jerusalim.

JG – "Jevrejski glas", nedeljnik, Sarajevo.

- JIM – Jevrejski istorijski muzej u Beogradu.
- Jovanović – Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." – Tragična sudbina Jevreja-izbeglica u Šapcu 1941, Zbornik 4, str. 245-279.
- Klajn – Emil (Jichak) Klajn, Moja neostvorena aliya, rukopis, Beograd 1993/94.
- Melamed – Hermina Melamed, Uoči rata u Beogradu, Bilten HOJ 9-10/1963, str. 14-15.
- Milentijević – Zoran Milentijević, Jevreji zatočnici logora Crveni krst, Niš 1978.
- Nahir – Ehud Nahir, Kladovo-Šabac Affair, Jalkut Morešet 34/1982, str. 85-120.
- Perl – William R. Perl, The Four Front War, New York 1978.
- Romano – Jaša Romano, Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata, Beograd 1980.
- Šelah, Šoa – Menahem Šelah, Istorija holokausta u Jugoslaviji, Jerusalem 1990.
- Šelah – Menachem Shelah, The Yugoslav Connection, Illegal Immigration of Jewish Refugees to Palestine through Yugoslavia, 1938-1948, Tel Aviv 1994.
- SJVOJ – Savez jevrejskih veroispovednih opština Jugoslavije.
- Spomenica David Levi-Dale (urednik), Rad na pomaganju emigranata, Spomenica Saveza jevrejskih opština Jugoslavije 1919-1969, Beograd 1969, str. 73-80.
- Vesnik – Vesnik jevrejske sefardske opštine u Beogradu.
- Vrtunski – Mladen Vrtunski, Kuća užasa, Beograd 1970.
- Weiner/Ofer – Hana Weiner and Dalia Ofer, The Kladovo-Šabac Affair. The Illegal Voyage that did not arrive, Tel Aviv 1992.
- Zapisnici – Zapisnici sednica Izvršnog odbora SJVOJ.
- Zbornik 2 – Zbornik 4, JIM, Beograd 1973.
- Zbornik 4 – Zbornik 4, JIM, Beograd 1979.
- Židov – Židov, Glasilo za pitanja jevrejstva, Zagreb 1917-1941.
- Zločini – Z. Levntal (urednik), Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji, Beograd 1952.

SARADNJA TRI STRANE U PROGONU I UBIJANJU JEVREJA

Cvi Loker

Neobjavljen rad o žrtvama Holokausta u Šapcu (Srbija)¹

Mađari, Hrvati i Nemci bili su kolektivno odgovorni za izbacivanje celih jevrejskih porodica iz svojih domova, stanovnika grada Temerina, Čuruga i okolnih sela u Bačkoj oblasti u Jugoslaviji. Pod velikom stražom su ih naterali da marširaju do leve obale Dunava, šaljući ih zatim parobrodom na desnu obalu, gde ih je preuzela druga naoružana jedinica, teškim maršem ih odvela do Šapca² da bi ih predala vojnicima Vermahta. Oni su ih zatim smestili u logor u Šapcu i odatle su ih povremeno odvodili peške do sela Zasavica, gde su ih ubijali pucnjem u glavu i zakopavali u masovne grobnice³.

¹ Šabac, u zapadnoj Srbiji, važan je ekonomski centar u plodnom poljoprivrednom regionu. Pre II svetskog rata tu je živelo oko 70 Jevreja. Videti "Pinkas hakehilot – Encyclopaedia of Jewish Communities – YUGOSLAVIA" (hebrejski), Yad Vashem, Jerusalem, 1998, str. 305 i 321.

² Nacistički Vermaht je osnovao koncentracioni kamp u aprilu 1941. Priča o ovom kampu objavljena je u više publikacija Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd (1952, 1957. sa kratkim pregledom (izvodom) na engleskom, 1997. i 1980); u "Yalqut 1948-1978", Jerusalem, 1979, str. 115-129, "Toledot haShoah – Yugoslavia" (Ed. Menahem Šelah), Jerusalem, 1990, str. 93, 101-103, 110-115, 432; u "Toledot Yehudey Yugoslavia" (ed. Zvi Loker), II vol, Jerusalem, 1991, str. 27, 118, 231 (sve na hebrejskom) i u članku Kristofera R. Brauninga nazvanom "Konačno rešenje u Srbiji – studija slučaja" u Yad Vashem studies, vol. XV, (1968), Jerusalem, str. 55-90.

³ Tačan izveštaj o šabačkom logoru (tačnije nekoliko ih se tako zvalo – jedan mlin, drugi napuštene vojne barake na mestu Senjak na obodu grada), topografske mape, izjave svedoka i fotografije koje prikazuju ubistva su u monografiji Saveza boraca Srbije: Stanoje Filipović "Logori u Šapcu", Novi Sad, 1967, naročito str. 135-143. Pominje ga Šelah, op. cit., str. 101, n. 14.

Ovo se događalo od aprila/maja 1941. do 12. i 13. oktobra 1941. godine kada je došlo do uništavanja poslednjih preživelih zatvorenika šabačkog logora. Ovaj logor koji su improvizovale nemačke okupacione snage, pristigle u Srbiju u aprilu 1941. nakon četvorodnevnog bombardovanja Beograda, služio je da se udomi oko 1250 jevrejskih izbeglica, ranije nemačke i austrijske nacionalnosti.⁴ Među izbeglicama je bila i grupa cionističke omladine koja je organizovano brodovima iz Beča 1939. krenula u Palestinu preko Crnog mora; put im je prekinut u luci grada Kladova jer dalje nisu imali obezbeđen prevoz, kao i zbog pojave leda na Dunavu. Njihov boravak je pomagao Savez jevrejskih opština Jugoslavije. Jugoslovenske vlasti su im kasnije naredile da se prebace u Šabac. Priča o ovoj tragičnoj epizodi veoma je dobro poznata i dokumentovana pod imenom "grupa Kladovo-Šabac"⁵.

Neispričana je do danas nesreća kolone iz Temerina i Čuruga, čiji su članovi izvučeni iz svojih domova, sa plodne bačke ravnice, i odvedeni u srbijanski provincijski grad Šabac. Po dolasku ih je toplo dočekala, i neke od njih smestila u svoje domove, malobrojna šabačka jevrejska zajednica, koja je i sama kasnije postala kontingent zatvorenika i žrtava šabačkog koncentracionog logora, zajedno sa svojim ranije austrijskim gostima i sa novim, sada trećim kontingentom, čija priča je i razlog za pisanje ovog rada.

⁴ Prvi izveštaj o ovome dao je Naftali Gedalja, tadašnji sekretar SJO u Beogradu, u "Yalqut"-u, gore navedeno, literaturu citirao od Šelaha, kao gore, videti Hanna Weiner: "Dead-end journey: The tragedy of the Kladovo-Šabac group", Lanham, 1996.

⁵ Kladovska grupa je pristigla u Šabac tokom septembra 1940. Do njihovog zarobljavanja od strane Nemaca pomagali su im Savez jevrejskih opština, kao i lokalni Jevreji. Od ovih poslednjih za 63 se zna da su ubijeni tokom oktobra 1941.

⁶ Kao član berlinsko-rimske osovine i saveznik nacističke Nemačke, mađarske trupe napale su Jugoslaviju, okupirale Baranju i Bačku u aprilu 1941; iako je Banat deo Vojvodine i pripadao je Mađarskoj do Paris/Tranon Accords 1918, Nemci su ga zadržali za sebe.

Inicijatori ove kompleksne kriminalne operacije bile su mađarske okupacione snage, koje su zauzele celu Bačku⁶. Jevreji Čuruga i Temerina bili su među brojnim žrtvama mađarskog okupatora u Jugoslaviji, čiji se najokrutniji zločin poznat kao "racija"⁷ odigrao u januaru 1942. Ovo je bio zločin protiv Jevreja i Srba koji su počinili mađarski žandari i regularna vojska u gradu i selima duž obale reke Tise. Tokom rane faze okupacije Jevreji koji su živeli u malim zajednicama između Dunava i Tise bili su deportovani iz već spomenutih Temerina, Čuruga i okoline. Njihovo se stradanje obelodanilo tek pošto je Yad Vašem istraživao slučaj pravednika Lazara Ljubičića⁸ i stanovnika sela Zasavica.

On je spasio porodicu Šosberger iz Temerina, oca Oskara, suprugu Ravicu i sina Tomija, koji je imao šest godina, smelo ih izvodeći iz kolone koja je prolazila kroz njegovo selo. Tu im je pružio utočište sve dok nisu mogli bezbedno da pobegnu. Tomi sada živi u Rehovotu, u Izraelu, i on me je upoznao sa ovim trostrukim iskušenjem, kao što sam pomenuo ranije. On se seća da su njihovi čuvari nosili šajkače (vrsta kape koju su nosili vojnici na Balkanu). Međutim, nije mogao da odredi nacionalnost stražara⁹. Druga jevrejska zajednica, iz Rume u susednom Sremu, takođe je bila deo priče o šabačkom logoru. Jevreji Rume, koje su kasnije potpuno zbrisali Hrvati, bili su prinuđeni da obezbede hranu za zatvorenike logora¹⁰.

Ovde nailazimo na problem: ko su bile one druge vođe kolone koje su ih pratile od desne obale Dunava, kroz deo poznat

⁷ Pod izgovorom da čiste oblast od tada neaktivnih srpskih četnika i partizana, mađarske okupacione snage izvele su masakr Srba i Jevreja u Novom Sadu i u oblasti "Šajkaš", koji je trajao tri dana - od 21. do 24. januara, tokom kojih je ubijeno oko 2500 Srba i 1500 Jevreja. Neki od izvora: Janos Busazi "Az Ujvideki razzia", Budapest, 1963, Andrea Deak, "Razzia in Novi Sad", Zuerich, 1967.

⁸ Dosije Yad Vashema, br. 6115a.

⁹ Bazirano na razgovoru sa g. Tomijem (Meirom) Šosbergerom.

¹⁰ U Rumi je 1940. jevrejska populacija imala 250 članova. V. Pinkas, op. cit., str. 301/2. Nije bilo preživelih. Videti: Božidar Pauković "Rumski Jevreji", Ruma, 1996.

kao Srem (Srijem za Hrvate) – u kome su živeli i Hrvati i Srbi, malo Cigana, Nemaca i Jevreja – i ko ih je pratio odatle do srpskog grada Šapca? To je bilo veoma teško utvrditi, ili su pripadali ostacima Kraljevske jugoslovenske vojske, koja je zvanično kapitulirala pred nemačkim osvajačem 1. aprila, ili su to bili nacistički okupatori, ili možda pripadnici lokalne milicije. Spasilac Šosbergerovih, g. Ljubičić, dao je rešenje (odgovor). U intervjuu koji je dao srpskim novinama “Sremske novosti”, objavljenom 1990, izjavio je da se radilo o hrvatskim vojnicima, ustašama, nemačkim kolaboracionistima. U istom intervjuu naglasio je da su se nakon prolaska kolone vojnici vratili nazad i pitali da li je neko zadržao Jevreje u svojoj kući i ako jeste oni imaju specijalne jevrejske bedževe za njih; Ljubičić je odgovorio odrečno i čak izjavio da bi i on bio spreman da nosi bedž¹¹. Prisustvo hrvatskih vojnih jedinica ovde je na prvi pogled iznenađujuće, jer su Šabac (poznat i kao okuka Save) i njegova okolina, Mačva, bili i dalje jesu deo Srbije, bez hrvatskih stanovnika. Ipak, može se verovati g. Ljubičiću, jer su ustaše u Sremu regrutovane ubrzo nakon sloma Jugoslavije i odatle su se najverovatnije infiltrirale preko reke Save u Srbiju, koja je tada već bila pod vlašću Vermahta. Kao svojim saveznicima Nemci su im verovatno dozvolili prisustvo i možda ih čak koristili za sopstvene akcije. Znači, druga grupa kriminalaca u ovoj akciji bili su Hrvati. Treća grupa učesnika ove epizode, i na kraju egzekutori sve tri grupe Jevreja, bile su jedinice Vermahta¹².

Nezavisno od svoje velike važnosti kao svedočanstvo o Holokaustu, kolona iz Temerina i Čuruga ukazuje na širu internacionalnu dimenziju. Jedinostvena je sama činjenica da su vojnici tri različite zemlje učestvovali u prethodno pomenutim deportacijama i egzekucijama. U istoriji Holokausta postoje konkret-

¹¹ Intervju je izašao u “Sremskim novostima” br. 1533, 6. jun, 1990. pod nazivom “Spomenik-nepoorano polje” –odnosi se na mesto grobnice u Zavesavici, koje porodica Ljubičić u čast poginulih ne obrađuje.

¹² Za detalje o učesnicima i odgovornosti za egzekucije videti esej Kristofera R. Brauninga “Wermacht reprisal policy and mass murder of Jews in Serbia” in “Militaergeschichte Mitteilungen”, 1983, str. 31-47.

ni slučajevi u kojima su dve države/nacije učestvovala u uništavanju jevrejske populacije, kao u masakru u Kamenec-Podolsku, koji su zajednički izvršile mađarske i nemačke snage¹³.

Nakratko se podsetimo da je svrha ove akcije, koju je preduzela mađarska vlada bila, da citiram Randolfa Brahama: "da se izbace iz Karpato-Rusije sve osobe sumnjivog porekla i da se predaju vlastima Istočne Galicije". Njihov tragičan kraj je bio sličan kao i kraj zatvorenika u Šapcu.

Postoji zajednički osnov za egzekucije u Kladovu/Šapcu i Kamenec-Podolskom: dekret mađarske vlade br.192/1941 od 12. jula 1941, po kome "strani" Jevreji treba da se eliminišu. Radilo se uglavnom o ljudima koji su dugo živeli u Mađarskoj a prethodna nacionalnost nije im bila mađarska, ili je bila nejasna, ili su bili Jevreji rođeni i odrasli na tlu Mađarske ali koji nisu mogli da za kratko vreme obezbede dokaze da su im precizno živeli na tlu Mađarske od devetnaestog veka pa nadalje. Pod ovim uslovima Jevreji koji su živeli oko Dunava i Tise lako su označeni kao "hontalan", beskućnici, i delili su sudbinu svojih sunarodnika sa starih mađarskih teritorija, i naročito karpatskog dela Rusije, poznatog kao PKR, koji je između dva rata bio deo Čehoslovačke teritorije, a kasnije je pripojen Ukrajini. Mađari su toliko žudeli da reše pitanje svojih stranih državljana da su formirali posebno ministarstvo (odeljak, odeljenje), poznato po akronimu KEOKH u značenju "Centralna agencija za kontrolu stranaca". Poznati predratni antisemita Mikloš Kozma bio je postavljen za direktora agencije. Brahan je dao sve detalje o tome¹⁴.

Treba naglasiti da su ubijeni i svi Romi koji su živeli u okolini Šapca, njih oko 160 i svi Jevreji koji su ovde bili sakupljeni, kao i Srbi zbog pravila Vermahta da se ubije 100 zatvorenika za 1 ubijenog nemačkog vojnika i 50 zatvorenika za svakog ranjenog. Međutim, nakon zatvaranja šabačkog koncentracionog lo-

¹³ Videti Rendolf L. Braham "The Politics of Genocide – the Holocaust in Hungary", New York, vol I, str. 200-205.

¹⁴ O njegovoj politici i operacijama KEOKH – videti Braham, op. cit., str. 170 i dalje.

gora srpski zatvorenici su upućeni na prisilan rad u Nemačku i Norvešku, verovatno preko organizacije Todt¹⁵.

Nacističke vlasti u Srbiji, i civilne i vojne, vodile su politiku osvete i kaznenih mera prema lokalnoj populaciji, koja je usvojena nakon napada srpskih partizana. Pravili su jasnu razliku između Srba i Jevreja, a ove druge smatrali su lukavim neprijateljem koga treba uništiti bez žaljenja. Posledično, sudbina Jevreja u Srbiji bila je zapečaćena i pre nego što je proglašeno "konačno rešenje". Ovaj stav je analizirao i dokumentovao Kristofer Brauning rečima: "Vermaht je drugačije tretirao jevrejske taoce, različito od srpskih, samo zato što su Jevreji. Masakr Jevreja koji je nastupio je osnovna krivica vojnih zapovednika u Srbiji, ne lokalnog SS, (niti) Keitela OKW ili centralnih vlasti u Berlinu"¹⁶.

Zahvalan sam Yad Vašemu što me je pozvao da pregledam neke od njihovih predmeta o pravednicima, i tako mi omogućio da pridonesem našem daljem saznavanju o tom neverovatnom vremenu.

¹⁵ Brauning, op. cit. str. 36.

¹⁶ Brauning, op. cit. str. 39.

TURISTI POD SUMNJOM O JEDNOM VIDU POLITIKE KRALJEVINE JUGOSLAVIJE PREMA JEVREJSKIM IZBEGLICAMA 1938–1941. GODINE

Milan Ristović

U dugim, često protivurečnim diskusijama o problemu jevrejskih izbeglica iz srednjoevropskih zemalja od 1938. godine koje su vođene u vladi Kraljevine Jugoslavije, ali i na različitim "nižim nivoima vlasti" (banovinske, sreske i mesne vlasti), uz učešće različitih posredno ili neposredno zainteresovanih učesnika, čiji se krug pred ulazak u rat 1941. godine znatno proširio, govorilo se o položaju nekoliko kategorija lica sa stranim državljanstvom (ili bez ikakvog državljanstva). Uz "prave izbeglice" i emigrante postavljano je pitanje statusa "jevrejskih turista" iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke, ali i susednih jugoistočnoevropskih država, kao i Palestine. U pokušajima da se dođe do po jugoslovensku državu zadovoljavajućeg rešenja, odslikavale su se i sve nedoumice jugoslovenskih vlasti u pronalaženju sredstva za "neutralisanje problema" jevrejskih izbeglica, koje su od dolaska nacionalsocijalista na vlast u Nemačkoj 1933. godine pristizale i na jugoslovenske granice.

Pojačavanje provere ulaska na jugoslovensku državnu teritoriju od početka proleća 1938. godine i promene u načinu izdavanja ulaznih i tranzitnih viza stranim državljanima jevrejskog porekla bili su u neposrednoj vezi sa korenito izmenjenim položajem Jevreja posle pripajanja Austrije Nemačkoj, zatim Sudetske oblasti, i kasnije okupacije Češke i Moravske (od kojih je stvoren "Protektorat"). Takođe, zaokret ka protivjevrejskom kursu vlada nekih Jugoslaviji susednih država (Rumunija, Ma-

darska, Italija) imao je posledice na režim izdavanja viza Jevrejima, državljanima tih zemalja.

Može se smatrati da je to, na jednoj strani, bilo izazvano shvatanjem u jugoslovenskom državnom vrhu potrebe da se spreči masovan priliv desetina hiljada izbeglica iz srednjoevropskih i jugoistočnoevropskih zemalja, koje bi, u slučaju da budu primorane da se duže vremena zadrže, neminovno sobom donele veliki broj problema unutrašnjepolitičke prirode (podsticanje antisemitizma, problem smeštaja, ishrane, nege i lečenja, itd.). Drugi, ne manje važan stav jasno se nazirao iza ovakve političke odluke, a bio je vezan pre svega za odnose Jugoslavije i Trećeg rajha, koji je 1938. godine postao, progutavši Austriju, neugodan sused, čija je antisemitska politika postala uzorom na koji su se države, voljne ili prinuđene na približavanje i saradnju s njim, morale obazirati.

Ovakva reakcija jugoslovenskih vlasti nije bila izuzetak: jevrejske izbeglice, sa svojim nejasnim statusom i svim problemima koje je njihov tragičan položaj donosio, nigde nisu bile dobrodošle. Kao doslovnu ilustraciju i kritiku postupaka zemalja od kojih se očekivalo najviše u pružanju pomoći i utočišta jevrejskim izbeglicama, londonski "Daily Mirror" objavio je 6. juna 1939. karikaturu sa Kipom slobode, koji drži na baklji tablu sa natpisom "keep out", okrećući glavu od broda sa jevrejskim izbeglicama, dok se na postolju jasno čitaju reči: "give me your tired, your poor...send those, the homeless, tempesttossed to me", koje u takvoj konotaciji dobijaju duboko ironičan prizvuk.¹

Zabrane useljavanja na britanske kolonijalne posede, pa time i u Palestinu², i mnogobrojna ograničenja (godišnje kvote za useljavanje, određivanje minimalne sume novca kao garancije za ulazak u SAD i druge prekomorske zemlje, garantna pisma, itd.) sprečavali su jevrejske izbeglice da dođu do utočišta.

¹"Daily Mirror", 6.jun 1939.

²O britanskoj politici prema Jevrejima u Drugom svetskom ratu v.B. Wasserstein, Britain and the Jews in Europe 1939-1945, London-Oxford, 1979.

Nalazeći se na putu u izgnanstvo izbegličkim kolonama koje su pokrenute u Nemačkoj 1933. godine, uz zaokružavanje prstena susednih zemalja koje su same posegle za protivjevrejskim merama, Kraljevina Jugoslavija je bila u izuzetno osetljivom položaju. Potpuno zatvaranje granica nije dolazilo u obzir, niti je bilo moguće, njih je trebalo učiniti "kontrolisano propustljivim" uvođenjem novih mera kontrole. Javno pružanje pomoći izbeglicama od strane državnih organa nije se moglo očekivati imajući u vidu spoljnopolitičku orijentaciju vlade Milana Stojadinovića, kao i vlade Cvetković-Maček, a nema ni naznaka da je o tome u vladi bilo govora.

Pomoć za preko 55 000 izbeglica, koliko je prešlo od 1933. do 1941. godine preko jugoslovenske teritorije uz duže ili kraće zadržavanje, najvećim delom je obezbedila jugoslovenska jevrejska zajednica, kao i međunarodne jevrejske organizacije ("Joint", "HICEM").³

Izbeglice i prognanici stizali su na različite načine i različitim putevima do jugoslovenskih granica. Stizali su sa ispravnim dokumentima i iseljeničkim vizama, ali i bez ikakvih papira. Bilo je slučajeva da je Gestapo pojedine veće grupe austrijskih Jevreja bez ikakvih dokumenata jednostavno prebacivao preko granične linije na "ničiju zemlju", gde su danima morali da čekaju da im bude odobren (iznuđen) ulazak u Jugoslaviju.⁴

Jedan od načina koji je korišćen za izlazak iz zemalja sa antisemitskim merama i dalji put ka Palestini ili drugim destinacijama bila su i turistička putovanja. U iznuđenom iseljavanju Jevreja iz srednjoevropskih država svoj interes pronašle su, između ostalih, i turističke kompanije, kao na primer italijanska državna agencija "CIT" ili češki "ČEDOK". Takođe, brodske i avio-

³Herriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, s.180 i dalje; G. Anderl/W.Manoschek, *Gescheirete Flucht. Der judische "Kladovo Transport" auf dem Weg nach Palestina 1939-1942*, Wien, 1994, s.54-56.

⁴Jevrejski istorijski muzej u Beogradu (dalje: JIM), *Zapisnici sednica Izvršnog odbora Saveza Jevrejskih Veroispovednih Opština (SJVO) Jugoslavije*, 1938, s.56

kompanije, državne železnice, hotelska preduzeća naplaćivali su svoje usluge za prebacivanje i smeštaj velikog broja izbeglica.

Sumnje da Jevreji iz srednje Evrope i nekih susednih zemalja turizam koriste kao izgovor za odlazak iz zemlje, koristeći pri tom kao "pokriće" jugoslovenske turističke vize, takođe su pojačane 1938. godine, kada dolazi do naglog porasta izbegličkog talasa posle Anšlusa, Minhenskog sporazuma, Kristalne noći i uvođenja antisemitskih zakona u mnogim evropskim zemljama. Međutim, i dalje su iz susednih zemalja, ali i iz Palestine, stizale grupe "pravih turista" u jugoslovenska letovališta na jadranskoj obali i u banjska lečilišta, čiji status je u novim okolnostima takođe trebalo regulisati i koje je teško bilo odvojiti od, kako su vlasti smatrale, srednjoevropskih Jevreja, koji su turistička putovanja koristili za bekstvo u Jugoslaviju. Kroz odnos prema ovim "turistima" može se sagledati jedan segment politike jugoslovenskih vlasti, ali i drugih zainteresovanih činilaca prema izbegličkom problemu.⁵

Prve naznake o započetoj raspravi o postupku prema turistima jevrejskog porekla nalazimo u odgovoru Banske uprave Dravske banovine Ministarstvu unutrašnjih poslova 26. juna 1938, o zaštiti od neželjenog dolaska "stranih Jevreja" iz država koje su već uvele antisemitske mere.⁶ Radi delotvornijeg rešenja problema izdavanja viza stranim turistima bilo je predloženo da ovaj ubrzani postupak bude primenjivan samo kada su u pitanju strani državljani "koji su pripadnici država iz kojih se nemamo bojati da će nam preći neželjene osobe, ili osobe kojima bi bio onemogućen povratak".⁷

Jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova zatražilo je 23. septembra 1938. da "s obzirom na verovatnost da će usled promene političkih prilika Jevreji-čehoslovački državljani, kao i

⁵O stavovima jugoslovenske vlade prema jevrejskim izbeglicama v. rad ovog autora, *Jugoslavija i jevrejske izbeglice* (1938-1941), Istorija 20. veka, I, 1996.

⁶Arhiv Jugoslavije (dalje:AJ) 14-33-101/417-1024, Turističke i druge vize, 1922-1941, 26.jun 1938.

⁷Isto.

bivši austrijski i nemački državljani jevrejske narodnosti, koji su nastanjeni u Sudetskoj oblasti, pokušati da uđu u našu zemlju", MIP i poslanstva u njihovom slučaju preduzmu mere da bi im se onemogućili tranzit, dolazak i nastanjivanje u Kraljevini, bez prethodnog specijalnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova.⁸ Upozoreno je, takođe, da je u Jugoslaviju ušao "u poslednje vreme...veliki broj mađarskih i čeških Jevreja". Oni koji su stizali iz Mađarske sa običnim turističkim vizama za boravak na Jadranskom primorju "tamo u većem delu ne odlaze već se rasturaju po državi".⁹

Ministarstvo unutrašnjih poslova (na čijem čelu se tada nalazio Anton Korošec, inače poznat po neskrivenom antisemitizmu) zatražilo je da se pooštri režim izdavanja viza i skrene pažnja poslanstvima da stranim državljanima Jevrejima vize za dolazak u Jugoslaviju ili tranzit preko njene teritorije budu izdavane samo izuzetno, a kada to već bude učinjeno – da boravak bude ograničen samo za tačno određeno mesto uz obavezno prijavljivanje mesnim policijskim vlastima.¹⁰

Kako se stanje oko "jevrejskog pitanja" u Nemačkoj zaoštravalo posle atentata na službenika ambasade u Parizu fon Rata (*E. fon Rath*), koji je poslužio kao povod za pokretanje masovnog pogroma nad Jevrejima u noći između 9. i 10. novembra 1938. i pokretanje još masovnijeg bekstva Jevreja iz zemlje, primetno je bilo nastojanje jugoslovenskog Ministarstva unutrašnjih poslova da u potpunosti u svoju nadležnost stavi ne samo kontrolu kretanja stranaca po zemlji, već i politiku izdavanja viza. Tako je od Ministarstva spoljnih poslova zatraženo 14. novembra 1938. da "ubuduće ne izdaje Jevrejima nikakvu vizu, bilo ulaznu, bilo tranzitnu, bez predhodnog odobrenja Ministarstva unutrašnjih poslova".¹¹ Ovo je u dobroj meri i ostvareno, pa

⁸Isto, K.PBr. 11288-319, cirkular br.111, predmet: Pitanje sudetskih Jevreja, 1.oktobar 1938.

⁹AJ PKJ Teheran, Konzularno-privredno odeljenje, K.PBr. 11352-319, cirkular br.110, predmet: Mađarski Jevreji, dolazak u našu zemlju, 1. oktobar 1938.

¹⁰Isto.

¹¹Isto; podvučeno u originalu.

je tako Ministarstvo unutrašnjih poslova imalo poslednju reč u odobravanju ulaska stranaca, posebno Jevreja – stranih državljana u Jugoslaviju.

Izdavanje viza Jevrejima koji su u samo predvečerje rata kao turisti dolazili u jugoslovenske banje i letovališta prevazišlo je veoma brzo okvire "čisto administrativnog" pitanja. Tokom 1939. godine o njemu je u nekoliko mahova vođena rasprava na u tu svrhu posebno sazvanim zajedničkim konferencijama predstavnika različitih ministarstava.

Na sastanku visokih činovnika Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva inostranih poslova i Uprave za turizam Ministarstva trgovine i industrije, održanom 21. februara 1939. u Konzularno-privrednom odeljenju MIP-a, kao glavni protivnik ublažavanja režima i pojednostavljivanja procedure izdavanja viza jevrejskim turistima iz stranih zemalja istupio je predstavnik Ministarstva unutrašnjih poslova Keršovan.¹² Smatrao je da su "najopasniji turisti" koji dolaze u posetu rodbini nakratko, koristeći priliku da po svaku cenu ostanu u Jugoslaviji. Jevrejskim trgovcima iz istočnoevropskih i srednjoevropskih država MUP je odobravao dolazak na dve-tri nedelje, najduže mesec dana. Keršovan je tvrdio: "Ako se dozvoli useljavanje Jevreja kod nas, antisemitizam će se pojaviti kao i u drugim zemljama". Po njegovim rečima, koje su sadržavale kao argument nekoliko "klasičnih antijevrejskih tvrdnji", Ministarstvo je dobijalo "svakodnevno iz cele zemlje, pisma od trgovaca, koji se žale na neobjavljenu jevrejsku konkurenciju ili koji (Jevreji - M.R.), zauzimaju mesta naših ljudi koji su bez posla". Isticao je kako "naše Jevreje mi ne diramo, ali šta da radimo sa Jevrejima koji su ostali bez državljanstva? To naročito važi za poljske, češke i nemačke Jevreje".

¹²AJ Ministarstvo unutrašnjih poslova (MUP), 14-33-101/910, dosije: Turističke i druge vize (uglavnom Jevrejima iz raznih zemalja), 1922-1941, Interministerijalna konferencija u Konzularno-privrednom odeljenju MIP-a, 21. februar 1939.

Dopuštao je da bi turistička sezona, u kojoj se računalo na veliki broj i jevrejskih turista, pre svega iz Česke, Mađarske i Palestine, bila od velike koristi za zemlju, ali, naglašavao je, "treba li za to žrtvovati Nemce i Čehe? Jevreji će nam doći ove godine, ali šta da radimo iduće godine" – postavljao je pitanje, pozivajući da "ne možemo biti toliko širokogrudni", jer se "svi skoro Jevreji bave krijumčarenjem deviza i valute".¹³

Ovakvom tvrdom, netolerantnom Keršovanovom stavu sa puno antisemitskih prizvuka suprotstavio se, pozivajući se na pragmatične razloge druge vrste, R. Mitrović, predstavnik Ministarstva inostranih poslova, ukazujući da se treba ugledati na Italiju koja je, i pored antijevrejskih zakona, dopustila slobodan ulazak stranim Jevrejima-turistima. Predstavnik uprave za turizam zatražio je da se dopusti dolazak turista iz Palestine "u što većem broju", kao i da "u svakom Jevrejину-strancu ne treba gledati neprijatelja ove zemlje", čemu se otvoreno suprotstavio Keršovan. Predstavnik MIP-a takođe je smatrao da ne treba, "iz etičkih razloga", prihvatiti ponudu "ČEDOK-a" (Češkog turističkog biroa) da Jevreji u prolazu kroz Jugoslaviju sami plate jugoslovenske policijske organe "koji bi ih, u interesu naše javne bezbednosti, pratili od granice do pristaništa". Nepomirljiv stav predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova učinio je da ne bude prihvaćeno slobodnije rešenje izdavanja turističkih i tranzitnih viza, za koje su stranci Jevreji morali neposredno da se obraćaju ovom ministarstvu.¹⁴

Ova nesavitljivost pokazana je i davanjem (negativnog) odgovora na jednu molbu koja je iz Pečuja upućena predsedniku vlade Dragiši Cvetkoviću. U njoj je traženo da se mađarskim Jevrejima omogući da bez administrativnih teškoća dolaze u Jugoslaviju na letovanje.¹⁵ Upitan za mišljenje, generalni inspektor Ministarstva unutrašnjih poslova izjavio je da "nipošto pre-

¹³Isto.

¹⁴Isto.

¹⁵Isto, 14-101-33-937, Pismo Balasz Gyozo predsedniku vlade D.Cvetkoviću, 8. novembra 1939.

ma sadašnjim prilikama ne treba prihvatiti ovu želju stranog podanika, jer bi se bez specijalne vize Jevrejima otvorila vrata za njihovo krstarenje kroz našu zemlju što bi bilo očito protiv naših interesa u pogledu državne i javne bezbednosti uopšte".¹⁶

Ovaj skučeni, policijski način razmišljanja mora se takođe dovesti u vezu s prilikama nastalim izbijanjem rata, koji je u to vreme već zahvatio veliki deo evropskog kontinenta. Problematičan je jer je stavljao pod sumnju upravo pripadnike one grupacije koji su postali najveće žrtve bujanja brutalnih obračuna pre nego što je u Evropi izbio ratni sukob.

Jugoslovenski poslanik u Pragu, obaveštavajući početkom marta 1939. o ponovnom uvođenju turističkih vozova za Jadran, predložio je da se na zahtev "ČEDOK-a" o uvođenju jedinstvene zajedničke legitimacije za turistička putovanja, odgovori: "ukoliko se tiče Arijevaca, čehoslovačkih podanika... da bi se... mogla izdavati kolektivna viza".¹⁷ Smatrao je da treba praviti razliku "između Jevreja emigranata i Jevreja čehoslovačkih podanika. Prvima ne bi trebalo uopšte izdavati vize, a drugima kad odlaze na naše primorje mogla bi se davati viza na individualnom pasošu, ako imaju vizu od čehoslovačkih vlasti za povratak". Zabranu ulaska za Jevreje iz Čehoslovačke trebalo je poništiti zbog velike koristi koje je od njih imao jugoslovenski turizam. Oni su, po tvrdnji poslanika, prethodnih godina činili više od polovine svih čehoslovačkih turista u Jugoslaviji, a zabrana ili otežano dobijanje vize mogu ih oterati u Italiju.¹⁸

Druga interministerijalna konferencija posvećena jevrejskim turistima održana je 21. marta 1939. i odnosila se prvenstveno na očekivani masovni dolazak jevrejskih turista iz Palestine.¹⁹ I ovog puta do izražaja je došao nepomirljiv stav pred-

¹⁶Isto, Mišljenje Ministarstva unutrašnjih poslova, 10. decembra 1939.

¹⁷AJ MUP 14-33-101, 825-915, br.562, Poslanik u Pragu Ministarstvu inostranih poslova od 21. marta 1939.

¹⁸Isto.

¹⁹AJ MUP 14-33-101, 837, Referat interministerijalne konferencije u Ministarstvu inostranih poslova od 21. marta 1939.

stavnika Ministarstva unutrašnjih poslova (na čijem čelu se od početka februara nalazio Mehmed Spaho), koji se značajno razlikovao od predstavnika ostala dva ministarstva.

Ponovo je bila iznesena tvrdnja predstavnika Ministarstva unutrašnjih poslova da postoji opasnost od nekontrolisanog dolaska Jevreja bilo u tranzitu, bilo kao turista. To bi donelo državi "samo momenta(l)no korist dok bi u idućim godinama prihod od turizma osetno opao, jer bi(smo) nesumnjivo izgubili goste iz Nemačke koji su već prošle godine u našim letovalištima protestvovali zbog prisustva velikog broja Jevreja". (podv. M.R.)²⁰

Na trećoj konferenciji održanoj u Ministarstvu unutrašnjih poslova, 10. juna 1939, odlučeno je da se "pitanje dolaska Jevreja iz klirinških zemalja (Nemačke sa bivšom Austrijom, Češke i Slovačke, Italije) ne postavlja, jer nije važno za turistički bilans, s toga će praksa davanja viza strancima-Jevrejima iz ovih zemalja ostati i dalje po starom, tj. molbe će i dalje rešavati kao i dosad MUP, po sadašnjem postupku".²¹

Jevreji iz Mađarske, Poljske, Švajcarske, nordijskih zemalja i Palestine, odlučeno je, dobijaće vize u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima uz uslov da imaju pasoše sa povratnom vizom, potvrdu o posedovanju dovoljne sume gotovog novca ili kreditna pisma. Viza dobijena za letovanje na Jadranskom primorju, lečenje i odmor u banjama mogla se, po odlukama ove konferencije, produžiti samo u slučaju teže bolesti uz lekarsko uverenje, dok su promenu mesta boravka mogle da odobre samo policijske vlasti. Turisti Jevreji iz Palestine za ulazak u Jugoslaviju i boravak morali su da poseduju uredan britanski pasoš sa povratnom vizom.

Kada su u pitanju emigranti iz zemalja " iz kojih su se sklonili u koje druge države, moći će pod istim gornjim uslovima dobijati turističke vize, ako ih zemlja u kojoj se nalaze, hoće da

²⁰Isto.

²¹AJ MUP, 13-33-101, 33-825-915, Zaključci sa konferencije u Ministarstvu unutrašnjih poslova po pitanju izdavanja turističkih viza strancima-Jevrejima, 10. jun 1939.

primi natrag". Jevreji državljani zemalja koje nisu uvele antisemitske mere "dobijaće turističke vize, kao i svi ostali stranci—arajevci (Francuska, Engleska, Belgija, Turska, itd)".

Novi stavovi bili su nešto popustljiviji od onih sa prethodnih konferencija i bili su rezultat prevage mišljenja druga dva ministarstva nad "brigom za državnu sigurnost" Ministarstva unutrašnjih poslova. Predstavnik tog ministarstva je i ovog puta izdvojio mišljenje, smatrajući kako postoji verovatnoća da "jedan mali procenat Jevreja (naročito onih iz Poljske i Rumunije) pokuša da na neki način ostane" u zemlji. Ovo se moglo izbeći samo ukoliko bude zavedena još stroža kontrola i energičniji postupak kada je u pitanju duže zadržavanje stranih Jevreja, uz prihvatanje obaveza zemalja čiji su državljani da ih prime natrag. Ipak, "šteta od eventualnog minimalnog procenta zaostalih Jevreja svakako da je mnogo manja nego što je korist našeg turizma od dolaska ovih ljudi".²² Međutim, predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković odbacio je sve predloge interministerijalne grupe.²³

U diskusiju oko turističkih viza Jevrejima stranim državljanima bili su, pored predstavnika banovinskih, uključene i lokalne vlasti, ali i oni najzainteresovaniji, lokalni ugostitelji, hotelijeri, vlasnici lečilišta. Vladi i banovinskim upravama su posebno 1939. stizale pritužbe na smanjenje gostiju u primorskim letovalištima i banjama zbog novih stogih mera kontrole ulaska i boravka stranaca, posebno Jevreja iz susednih država.

Domaće turističke organizacije bile su zabrinute da zbog uvođenja ograničenja u izdavanju turističkih viza ne dođe do smanjenja posete primorskim letovalištima i banjama, posebno u zapadnom delu Kraljevine, pa su se čuli zahtevi za ublažavanje tih mera i olakšavanje administrativnog postupka uvođenjem delotvornije procedure izdavanja dozvola turistima iz srednjoevropskih zemalja. Tako je, na primer, u predstavi Upravi Dravske banovine prosleđenoj Ministarstvu unutrašnjih

²²Isto.

²³Isto, beleška na dokumentu.

poslova – Odeljenju za državnu zaštitu, dr Anton Vovk, predsednik lekarske komisije sa Bleda, marta 1939, predlagao da se smanje prepreke za ulazak jevrejskih turista u Jugoslaviju.²⁴

"Združenje gostinskih podjetnikov na Bledu" pisalo je decembra 1939. Uparavi Dravske banovine u Ljubljani o nezadovoljavajućim rezultatima ovakve politike, navodeći slučajeve apsurdnog preterivanja, kao što se desilo jednom mađarskom turisti, kako je navedeno, "praarijskog porekla"(!). On se "u vreme kada još svet nije učinjen nesigurnim raznim arijskim paragrafima, oženio uzevši ženu nearijskog porekla, koja se u međuvremenu i pokrstila, ali na žalost prekasno da bi ispunila uslove za ulazak u Jugoslaviju, i tako muž može da putuje, ali žena ne radi nearijskog porekla".²⁵

U sezoni 1938. godine na Bledu je boravilo 1600 gostiju iz Mađarske, većinom Jevreja, koji su do tada letovali u Austriji. Za njih se ističe, u jednom aktu Uprave Dravske banovine, da su "dobri gostje z zdravim valutami", kao i gosti koji su poslednjih godina u sve većem broju dolazili sa Levanta (Sirije, Egipta, Palestine, Turske), koji su "skoro isključivo Žide".²⁶ Takođe da "enako...med ostalimi narodnostimi–izvzemši Nemce–večji ali manjši odstotek turistov židovske vere".

Posmatrajući rezultate antijevrejskih mera u neposrednom susedstvu došlo se do zaključka da su hiljade prinudnih jevrejskih iseljenika iz Rajha potencijalni korisnici turističkih kapaciteta u Kraljevini Jugoslaviji: "zelo dobrodošli gostje našim hotlirjem bi mogli biti stotine in tisoči židovskih izseljencev iz Nemčije, ki so rešili delno premnoženje, imaju že predbeleženo dovoljenje za vpotovanje v Palestino, razne ameriške države in podobne, čakaju pa po cele mesece na vrstni red. Bezdvomno bi

²⁴AJ MUP, 14-33-101/840, Kraljevska Banska Uprava Dravske Banovine, Ljubljana, pov.11/2, br. 2402/1. Izdavanje viz inozemnim Židom in interesi našega turizma, 23.mart 1939.

²⁵AJ MUP, 14-33-101, 822, Združenje gostinskih podjetnikov na Bledu Bansknoj upravi, Bled, 3. decembar 1939.

²⁶V. nap. br. 24, isto.

dali prednost čakanju v cenejši Jugoslaviji pred Švico, Italijo i dr."²⁷

Nastavljajući u istom pragmatičnom pravcu razvijanje ovog predloga, autor zabeleške (pomoćnik namesnika bana Dravske banovine) smatrao je da – iako se i druge države brane od useljavanja Jevreja, kao na primer Švajcarska – "vendar njih tozadevni ukrepi ne pobijajo lastnega turizma. Cela Nemčija se ne brani židovskega denarja in dovoljuje inozemskim Židom bivanje in zdravljenje skoraj v vseh sanatorij in zdraviliščih". Za jevrejske turiste se "mora vsakdar reči da so dobrodošli, kjer drugih boljših ni". Njih treba privući, uz primenu svih državnih mera za sprečavanje da se "inozemski Židje pri nas nezakonito ali trajno ne naselili, oziroma ilegalno bivali v naši državi", predlažući kao jednu od mera deponovanje njihovih putnih isprava do kraja boravka.²⁸

Na "zdravu valutu" koju su unosili u zemlju jevrejski turisti iz Palestine i opasnost da se to prekine zbog krutih ograničenja skrenulo je pažnju 8.maja 1939. Ministarstvo inostranih poslova Odeljenju za zaštitu države Ministarstva unutrašnjih poslova, s napomenom da se sa vlasnicima palestinskih pasoša ima postupati kao i sa svim ostalim britanskim državljanima.²⁹

Stav Ministarstva inostranih poslova bio je da je "kruta i nimalo primamljiva za Jevreje" odredba kojom je određivano da turista mora unapred da označi mesto u kome će boraviti, kao i da mesto letovanja ne može da zameni za drugo. Predloženo je Ministarstvu unutrašnjih poslova da se palestinskim Jevrejima, koji "donose u našu zemlju zdravu valutu", kao Jevrejima državljanima zemalja u kojima nisu uvedene protivjevrejske mere, izdaju ulazne i tranzitne vize bez ikakvih ograničenja.³⁰

²⁷Isto.

²⁸Isto.

²⁹AJ MUP, 14-33-101, 852, K.P.Br. 3649-323, Ministarstvo inostranih poslova Odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova 8. maj 1939.

³⁰Isto.

Predstavnik Oficijelnog turističkog biroa Kraljevine Jugoslavije u Budimpešti Farkaš upozoravao je Ministarstvo trgovine i industrije – Upravu za turizam, da oko prevoza jevrejskih emigranata iz srednjoevropskih zemalja borbu vode agencije neutralnih država. Dotadašnji jugoslovenski učinak u tom velikom poslu smatrao se nezadovoljavajućim, jer se prevoz Dunavom obavljao samo do bugarske luke Ruse, a da je jugoslovenska vlada trebalo da ponudi novi, bolji pravac: Budimpešta - Koprivnica - Split vozom i dalje jugoslovenskim brodovima do Palestine. Farkaš je računao da se može očekivati tranzit daljih 30 do 50 000 putnika.³¹

Naredna interministerijalna konferencija održana je sredinom decembra 1939 – prve ratne godine – i na njoj se raspravljalo o tranzitu jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, kao i vizama za mađarske turiste – Jevreje.³² Posmatrajući skućene i sumorne perspektive za iduću godinu, predstavnik Ministarstva inostranih poslova R. Mitrović izjavio je da sada na raspolaganju kao turisti ostaju samo mađarski i rumunski Jevreji kojima treba olakšati dolazak. Kada su izbeglice na proputovanju u pitanju, smatrao je da bi bila izbegnuta politička šteta "ovaj posao treba obavljati sa najvećom pažnjom i korektnošću". On se "iz razloga etike ne slaže... s predlogom da transporte Jevreja treba vršiti plombiranim (putničkim – M.R.) vagonima". Smatrao je da treba omogućiti ulazak u zemlju Jevrejima pod istim uslovima "kao i arijevcima – turistima – ili ako to nije moguće, da Ministarstvo unutrašnjih poslova olakša u znatnoj meri mogućnost izdavanja viza za dolazak u Kraljevinu". Kada su jevrejske izbeglice u pitanju njegova procena je da se u budućnosti može računati sa nekih 30 do 50 000 lica, pa ako emigranti imaju ispravne vize – treba nastojati da se ukrcavaju na jugoslovenske brodove.

³¹AJ 14-33-101/917, Oficijelni turist biro Kraljevine Jugoslavije (Farkaš), Budimpešta, Ministarstvu trgovine i industrije, Uprava za turizam, 28. novembar 1939.

³²AJ MUP, 14-33-101, zapisnik sa interministerijalne konferencije održane u Ministarstvu inostranih poslova - Jevrejski turisti iz Mađarske i tranzit jevrejskih izbeglica na putu za Palestinu, 14. decembar 1939.

Predstavnik Rečne plovidbe Nešković navodio je da je samo poslednji transport jevrejskih emigranata od Beča do Suline doneo državnoj kasi 1 600 000 dinara, a Narodnoj banci 3 500 dolara, a da su veliku dobit imale i železnice. Opšti zaključak skupa bio je formulisan u predlogu odobrenja novih grupnih transporta preko jugoslovenske državne teritorije za Palestinu i prekomorske zemlje, uz uslov "da budu zadovoljeni svi državni obziri prema trećim zemljama".³³ Ovaj predlog odbio je ministar unutrašnjih poslova aktom od 23. decembra, dozvolivši zauzvrat da se Jevrejima - poslovnim ljudima i naročito turistima olakša ulazak u zemlju".³⁴

Ministarstvo unutrašnjih poslova je 8. marta 1940. obavestilo hrvatskog bana dr Ivana Šubašića o predlogu Ministarstva spoljnih poslova da šefovi jugoslovenskih diplomatskih misija samostalno, bez prethodnog obraćanja, izdaju vize državljanima Palestine, Bugarske, Mađarske i Grčke.³⁵ Mišljenje u vrhu vlasti Banovine Hrvatske u Zagrebu bilo je "da ne bi trebalo odstupiti od dosadašnjeg nadzora nad Jevrejima stranim državljanima", jer je "osim onoga velikoga broja Jevreja stranih državljana, koji su ušli u državu, priličan broj i takvih, koji su došli sa običnim ili tranzitnim vizama, pa ostali ovdje pod najrazličitijim izlikama". Zbog toga je i dalje neophodna stalna kontrola ulaska i izlaska stranih Jevreja "i da se ne pušta u državu ni jedan za kojega nije dana bezuvjetna garancija, da će se po isteku roka vize bezuvjetno vratiti u (svoju - M.R.) državu".³⁶

³³Isto. Radi se, verovatno, o konvoju koji je krenuo iz Bratislave krajem novembra sa 3500 izbeglica, i koji su činili brodovi: "Uranija", "Saturnus", "Helios", "Car Dušan", "Kraljica Marija", "Bitolj", "Vojvoda Mišić" i "Minerva". Deo ovog konvoja sa preko 1000 izbeglica biće zadržan u Jugoslaviji u Kladovu; JIM, Zapisnici, 1939, str.102.

³⁴AJ MUP 14-33-101/956, I br. 37277, 23. decembar 1939.

³⁵AJ MUP 14-33-101/956/40, koncept, Ministarstvo unutrašnjih poslova dr Ivanu Šubašiću, banu Banovine Hrvatske, 8.mart 1940.

³⁶Isto, 957, br.12570/1-Pov-DZ-1940, Banska Vlast Banovine Hrvatske, Odeljak za državnu zaštitu Ministarstvu unutrašnjih poslova- Odeljenju za državnu zaštitu, 21.mart 1940.

Iz Odjeljka za državnu zaštitu Banske vlasti u Zagrebu preporučeno je da posebno treba kontrolisati mađarske Jevreje, a vize izdavati "samo onima koji se po mađarskom zakonu smatraju punopravni državljani i ako imaju povratnu vizu za Mađarsku", i da garantuju svojim položajem i imovinom da neće ostate u Jugoslaviji. Jevreje iz Italije i Rumunije trebalo je, zbog tamošnjih antijevrejskih zakona, podvrgavati strogoj kontroli i proceduri pri izdavanju viza.³⁷

U upravi Dravske banovine u Ljubljani takođe je smatrano da se "v bodoče samo Židom iz držav, kjer niso v veljavi protižidovski zakoni, izdajo turistične (kopališne) vize za prehod v našo državo, sicer pa samo v izjemnih slučajih, ko je dana popolna garancija, da bo žid do preteka turistične vize odšel iz države"(ubuduće samo Jevrejima iz država, gde nisu uvedeni protijevrejski zakoni, izdaju turističke (kupališne) vize za ulaz u našu državu, dok samo u izuzetnim slučajevima kada je data puna garancija, da će Jevreji do isteka turističke vize otići iz države).³⁸ Ovakav pristup, predloženo je, trebalo je posebno da važi za Jevreje iz Nemačke i Češko-moravskog Protektorata, koji su u najvećoj meri i bili izloženi pritiscima nacističkih vlasti i prinuđeni da koriste sve mogućnosti da napuste oblasti pod njihovom kontrolom.

Iz Ljubljane je izveštavano da je prošle 1939. godine, veći broj Jevreja upravo sa tih teritorija, koji su boravili u Rogaškoj Slatini, po isteku roka važnosti viza ostao u Jugoslaviji, otputovali u unutrašnjost, gde nije bilo moguće utvrditi njihovo prebivalište. Takođe, "v zadnjih mesec leta 1939. je bil posebno močan pritisk nemških Židov na našo mejo. Mnogima se je posrečilo, da so tajno prišli v državu in po većim odputovali proti Zagrebu. Nad 200 takih beguncev so obmejni organi zavrnilo

³⁷Isto.

³⁸AJ MUP 14-33-101/961 VIII, št.1423/3, Kraljevska Banska Uprava Dravske Banovine, Ljubljana, Ministarstvu industrije i trgovine - Uprava za turizam, Turistična sezona 1940. ukrepi za olajšan dotok inozemskih-tudi židovskih turistov.

nazaj v Nemčijo" ("zadnjih meseci godine 1939. bio je posebno jak pritisak nemačkih Jevreja na našu granicu. Mnogima se posrećilo, da su tajno ušli u državu i zatim otputovali ka Zagrebu. Više od 200 takvih begunaca pogranični organi su vratili nazad u Nemačku").³⁹ Prilikom vraćanja "begunaca" dolazilo je "v mnogih slučajnih... do teških in neobljubnih scen". Utvrđeno je da nemačka strana "sama pospešuje ilegalno prehajanje Židov u državu, tembolj dobrodošli jim pa bo, če se jih bodo mogli znebiti po legalnoj poti" ("sama pospešuje ilegalni dolazak Jevreja u (našu) državu, tim pre će im biti dobrodošlo, ako ih se budu mogli otarasiti na legalan način").⁴⁰

Na osnovu dotadašnjih iskustava izveden je zaključak kako se pokušaji da "take ljude spravimo nazaj v državu, iz katere so prišli se skoraj nikdar ne posreći"; takođe, "ker jer gotovo, da bi mnogi ako ne većina nemčkih Židov skušala turistično vizo zlorabiti za to, da se pri nas nastaniju, se ne glede na interese našeg turizmu ne more dopustiti, da bi se še že pomnožilo število pri nas nastanjenih nemških Židov" ("da takve ljude vratimo nazad u zemlju iz koje su došli gotovo nikada ne uspeva"... "jer je sigurno da bi mnogi ako ne i većina nemačkih Jevreja pokušala da zloupotrebi turističku vizu za to da se kod nas nastane, a da se to ne može zbog interesa našeg turizma dopustiti, da se uveća broj kod nas nastanjenih nemačkih Jevreja").⁴¹

Iz kabineta bana Banovine Hrvatske upućeno je odeljenju za državnu zaštitu Ministarstva unutrašnjih poslova, krajem januara 1941, mišljenje da je stav Uprave za turizam o jačanju prometa sa inostranstvom ispravan, ali da treba napomenuti "da dolazak u državu stranih Jevreja, odnosno osoba jevrejskog porijekla ne bi trebalo dozvoljavati, jer je poznato, da ovakvi

³⁹Isto.

⁴⁰Formalno je tek posebnom Himlerovom (Heinrich Himmler) odlukom od 23. oktobra 1941. o zabrani svake dalje jevrejske emigracije iz Trećeg rajha presečena svaka mogućnost "legalnog" prelaska preko nemačkih granica; Bernard Wasserstein, *Britain and the Jews*, str.45.

⁴¹Isto.

stranci na razne načine ovo zlorabljuju, da bi se u našoj državi nastanili, neudane devojke udale radi sticanja našeg državljanstva, itd."⁴²

Ministarstvu trgovine i industrije – Upravi za turizam stizale su pritužbe i upozorenja o teškim posledicama vladinih ograničenja. Iz "Putnika A.D." iz Beograda obavješteno je krajem marta 1940. da su, zbog ograničenja ulaska u zemlju mađarskim Jevrejima, u opasnosti postojeći poslovi sa Mađarskom, odakle su stizali protesti poslovnog partnera, mađarske turističke agenciju "IBUS".⁴³ Slična upozorenja stizala su i iz Slovenije.⁴⁴

Iz Općinskog turističkog odbora Crikvenice krajem aprila iste godine upućeno je pismo Banskoj vlasti – Odjelu za unutarnje poslove, Juraju Krnjeviću, glavnom tajniku Hrvatske seljačke stranke i Avgustu Košutiću, predsedniku HSS, čiji autori su pokušali da objasne posledice eventualnog izostanka posete jevrejskih turista.⁴⁵ Ukazano je na činjenicu da veći deo turista iz Mađarske koji su do tada bili redovni gosti na tom delu primorja čine Jevreji, koji su zbog komplikacija oko dobijanja viza prinuđeni da idu u Italiju "koja u svojoj državi proganja Židove, (ali) ne čini nikakve smetnje mađarskim Židovima da posjete italijanska ljetovališta", pa tim više "treba kod nas stvoriti mogućnost za dolazak mađarskih turista – Židova, jer oni i danas raspolažu novčanim sredstvima". U slučaju da ne dođe do očekivanog dolaska stranih gostiju na Jadransko primorje, "koji je pasivan kraj Banovine Hrvatske, to neće biti zarade siromašnim slojevima, a posljedice svega toga biti će da će država morati

⁴²AJ MUP, 14-33-101/993, Kabinet bana Banovine Hrvatske, Ministarstvu unutrašnjih poslova - Odeljenje za državnu zaštitu, 28. januar 1941.

⁴³AJ MUP, 14-33-101/856, "Putnik A.D." Ministarstvu trgovine i industrije / Uprava za turizam, 64666/P/V/MM, Beograd, 30. mart 1940.

⁴⁴Isto, br.857, Turistično prometna zveza Putnik, Maribor, No.5409 Lo/8/br.5404, Ministarstvu inostranih poslova, 12. april 1940.

⁴⁵AJ MUP, 14-33-101/865, br. 330, Općinski turistički odbor, Crikvenica, 27.april 1940.

iduće zime priskočiti sa nekoliko stotina vagona hrane, kako bi se ovaj živalj održao na životu".⁴⁶

Obraćajući se nepopustljivom Ministarstvu unutrašnjih poslova, Uprava za turizam u Beogradu pokušala je, krajem decembra 1939, da umekša stav oko postupka prema jevrejskim turistima i tranzitu iseljeničkih grupa kroz Jugoslaviju. Ponovo je bilo ukazano da je prolazak ovih od velike važnosti za domaće prevoznike i devizno-valutne prilike države, jer je plaćanje usluga vršeno najvećim delom u dolarima i britanskim funtama. Takođe, Ministarstvo unutrašnjih poslova bilo je obavješteno o boravku i razgovorima koji su vođeni sa dr Vernerom Blohom (Werner Bloch), "predstavnikom zvanične turističke agencije iz Jerusalima" o izdavanju viza turistima iz Palestine.⁴⁷

Svi pokušaji da se nešto učini na ublažavanju ovakve politike nisu dali nikakav pozitivan rezultat. Ministarski savet je, na predlog ministra unutrašnjih poslova, doneo 17. aprila 1940. uredbu sa zakonskom snagom, kojom su jasno određeni novi uslovi boravka, prijave i tranzita stranaca, pa tako i stranih turista, na osnovu čijih odredaba se moglo zaključiti, i bez izričitog pominjanja Jevreja, da se najviše odnosila na izbeglice iz srednjoevropskih država, među kojima je upravo najviše bilo onih jevrejskog porekla.⁴⁸ Uredbom je, između ostalog određeno da "u Kraljevini strani državljanin može stanovati samo u mestu na koje glasi viza, odnosno u mestu koje je u dozvoli za boravak označeno". Promenu mesta stanovanja mogao je da odobri samo ban ili upravnik grada Beograda. Strani državljanin bio je obavezan da se "u roku od 12 sati po dolasku u mesto stanovanja ili 36 sati po prelasku granice... lično prijavi mesnoj policijskoj vlasti i da joj pokaže svoje isprave".⁴⁹

⁴⁶Isto.

⁴⁷AJ MUP, 14-33-101/943, br.50399/T, Ministarstvo za industriju i trgovinu - Uprava za turizam, 26. decembar 1940.

⁴⁸"Službene novine" br. 90, 18. april 1940.

⁴⁹Isto.

Kao znak popuštanja pred nemačkim pritiskom, ali i "hvatanje koraka" sa tendencijama koje su u Evropi posle pada i okupacije Francuske, i pre toga ovladavanja najvećeg dela severne, zapadne i istočne Evrope postale na sve strane sve uočljivije, jugoslovenska vlada je 5. oktobra 1940. donela dve uredbe sa zakonskom snagom kojima je ozbiljno narušena ravnopravnost njenih državljana Jevreja. U poređenju sa onima u nekim susednim državama, ove uredbe bile su relativno blage i pružale su (posebno po pitanju primene numerus claususa) mogućnosti za izuzimanje i izigravanje, ali su ipak bile zlokobni nagoveštaj i ponižavajuće pokoravanje pred spoljašnjim pritiskom.

U ovoj poslednjoj fazi rasprave oko jevrejskih turista – kada je ona već odavno zbog razbuktalog rata koji je stigao i do jugoslovenskih granica izgubila svoj smisao i postala bespredmetna – svoj prilog je dalo i Odeljenje za zaštitu države, kao i Drugo obaveštajno odeljenje glavnog generalštaba, čiji je načelnik brigadni general B. Joksimović izrazio mišljenje da su manje štete od malog prometa i nepodmirenih klirinških dugova sa susednim državama od "neprilika i neugodnosti kojima možemo biti izloženi danas u mutnom i neodređenom vremenu ako dozvolimo ulazak u našu zemlju nepoznatim licima, pod čijom se firmom turista mogu prebaciti i vrlo nepoželjne, pa i opasne osobe".⁵⁰

Ma kako razmatranja pitanja vezanih za postupak prema jevrejskim turistima – vođena u godinama pred izbijanje Drugog svetskog rata i u njegovoj početnoj fazi do širenja na Balkan, a imajući u vidu tadašnju evropsku istorijsku stvarnost – na prvi pogled izgledala nevažna, čak bizarna, mogu da pomognu u sticanju jasnije predstave o načinu razmišljanja o "jevrejskom pitanju" u tadašnjem evropskom i jugoslovenskom kontekstu. Takođe, kroz ponekad veoma različita i suprotstavljena shvatanja predstavnika različitih ministarstava, banovinskih i lokalnih

⁵⁰Isto, 14-33-101/994, Đ.Ob. 2, br.180, Glavni generalštab, Drugo obaveštajno odeljenje Ministarstvu unutrašnjih poslova - Odeljenje za zaštitu države, 25. januar 1941.

vlasti, jasno se uočavaju različite tendencije i interesi određenih segmenata jugoslovenske države i društva prema ovom delikatnom problemu, čije je "rešenje" po "jedinštvenom (nacionalsocijalističkom) modelu" nametano snažnim spoljašnjim pritiscima i u Jugoslaviji, pružajući priliku da postanu sve uočljiviji. Rasporak između "viših državnih interesa", "sigurnosti države" kao pokrića za jednu restriktivnu politiku prema strancima (jevrejskim izbeglicama, turistima ili "turistima") i konkretnih, privrednih interesa turističkih agencija, prevozničkih preduzeća, državne železnice, hotelijera u banjama i morskim letovalištima, koji su nametali jedan savitljiviji i tolerantniji pristup, takođe može da posluži kao indikator raspoloženja i shvatanja koja su postojala unutar jednog kompleksnog društva kakvo je bilo jugoslovensko. Osim toga, nepodudarnost u nudi i pronalaganju rešenja, tako uočljiva među ministarstvima unutar jedne vlade (Ministarstva unutrašnjih i Ministarstva inostranih poslova, kao i Ministarstva za trgovinu i industriju – Uprava za turizam), može da ukaže na postojanje nekih dubljih razlika, političke prirode, unutar vladajućeg dela političke elite na početku Drugog svetskog rata.

SLUČAJ KLADOVO – ŠABAC (DVE KNJIGE I JEDAN PRIKAZ)

Haim Šacker

Uvod

U vremenskom razmaku od godinu dana i na razdaljini od više hiljada milja objavljene su dve knjige – jedna u Izraelu, druga u Austriji – koje su posvećene slučaju Kladovo – Šabac, jednoj od najmanje poznatih epizoda iz perioda Holokausta.¹

U uvodnom delu jedne od ovih knjiga, i to one na hebrejskom jeziku, autori definišu parametre ovog slučaja: Ova knjiga govori o 1000 ilegalnih imigranata koji su krenuli iz Beča (ili preko njega) u Palestinu, novembra meseca 1939. godine. U aprilu 1941. krenuli su unazad i pali u ruke nacistima u Jugoslaviji nikada ne dovršivši svoju *aliju*. Boravak od dvadeset meseci u Jugoslaviji, prvo u selu Kladovu, zatim u gradu Šapcu, odredio je ovoj grupi ljudi posebno ime i njihovu gorku sudbinu nazvao 'Slučaj Kladovo-Šabac'. Sve ono što se sa njima dogodilo, kao i sama priča o životu i smrti evropskih Jevreja, kreće se od nasilnih migracija i progona u osvit rata i glavnih pokretačkih momenata toga rata u kojima je planirano masovno pogubljenje, tj. konačno rešenje.²

¹ H. Vajner i D. Ofer, *Slučaj Kladovo – Šabac – Ilegalno putovanje koje se nije završilo*, Am Oved Publishers, Tel Aviv, 1992. (Hebrejski); G. Anderl i V. Manošek, *Neuspelo bekstvo, jevrejski Kladovo transport na putu za Palestinu, 1939-1942*, Beč, 1993.

² Vajner – Ofer, str. 13

Posebno, međutim, ova knjiga dodiruje određene aspekte odnosa koji su postojali između jevrejske zajednice u Palestini i dijaspore za vreme Holokausta i tajne organizacije za imigraciju, i detaljno razrađuje položaje u kojima su bile tranzitne zemlje, a pre svega Britanija, koje su pokušavale da spreče ovu *ilegalnu imigraciju*. Složenost svih ovih faktora imala je odlučujućí uticaj na sudbinu *Kladovo – Šabac* putovanja.

Druga knjiga, na nemačkom jeziku, počinje skoro istim rečima: Ova knjiga govori o transportu izbeglica u periodu od novembra 1939. pa do proleća 1942. godine. Ona izveštava o sudbini grupe koja je brojala više od 1000 ljudi, koji su jednu stvar imali zajedničku. Oni su bili Jevreji, ili su bili proglašeni za Jevreje Nirnberškim zakonom, pa time izloženi progonima nacionalsocijalista. U najvećem broju oni su došli iz Austrije, ali ih je bilo iz Nemačke i Čehoslovačke, i svi su očajnički pokušavali da izbegnu svoje progonioce. Da bi ostvarili taj cilj bili su spremni na rizičan put, prepun opasnosti i neizvesnosti.³ U uvodnom delu ove knjige autori se takođe osvrću na britanski tvrd stav, zatim na Mosad, tajnu oružanu organizaciju Radničkog cionističkog pokreta koja je bila osnovana posebno u svrhu ilegalnog useljavanja, na teškoće oko dobijanja brodova, kao i na zamerke tranzitnim zemljama.

U svojim uvodnim delovima ove dve knjige govore i o aktivnostima Revizionističkog pokreta koje počinju u januaru 1939. godine, zatim Mosada, koji je zadužen za *Aliya Bet* (ilegalno useljavanje) tokom te iste godine, kao i o aktivnostima privatnih organizatora tajnih useljavanja, i obe iznose tvrdnju da je do početka rata, na ovaj način, više od 17000 imigranata dospelo na obale Palestine.

Ipak, ceo slučaj bio je jedno od najtužnijih poglavlja u istoriji tajnih useljavanja; nikad do tada njegovi organizatori nisu pretrpeli tako žestok neuspeh: grupa ilegalnih useljenika pokrenuta pod direktnim vođstvom Mosada ne samo da nije stigla do Palestine već su je nacisti zbrisali sa lica zemlje, iako luke za

³ Anderl – Manošek, str. 12.

ukrcavanje po Evropi nisu bile zatvorene za jevrejske useljenike, i iako je više od 7000 ilegalnih useljenika dospelo na odredište na isti način i, zapravo, baš u tim mesecima. U ovoj knjizi mi ćemo pokušati da objasnimo razloge ovog neuspeha, da osvetlimo obzire i pažnju onih koji su bili odgovorni za prebacivanje ljudi u Palestinu, kao i da razjasnimo način na koji su se donosile odluke koje su uticale na ovu grupu ljudi. Pokušaćemo svim snagama da nađemo odgovor na to zašto je ova grupa određena za put uprkos neizvesnosti i opasnosti koje su je čekale, šta je učinjeno da se osigura kontinuitet njenog putovanja od Jugoslavije ka Palestini, i zašto je ovaj poduhvat propao.⁴

Takođe, i autori austrijske knjige kažu: Dok su mnogi ilegalni transporti stizali na svoje odredište, premda savladavajući bezbroj prepreka, svi pokušaji da se transport izbeglica koji je ovde opisan prebaci u Palestinu bili su osuđeni na propast. Putovanje se završilo na prelasku 1939. u 1940. godinu u maloj jugoslovenskoj luci Kladovo, čije će se ime vezati za ovu grupu. U septembru izbeglice su prebačene u srpski gradić Šabac na reci Savi. Kombinacija eskalacije ratnih sukoba, neprijatnih spoljnih uslova, pogrešnog usmeravanja političkih shvatanja (obzira, pažnja) u jednom delu Mosada i sudbonosne odluke generalnog sekretara Saveza jevrejskih opština, dovela je do toga da se ništa dalje nije dešavalo da se ova grupa blagovremeno prebaci na sigurno područje. Samo oko 200 osoba – uglavnom mladih – uspelo je da pobegne u poslednjem momentu, pre nego što će Nemačka okupirati Jugoslaviju. Oni su dobili imigracione dozvole i stigli u Palestinu kopnenim putem.⁵

Cela epizoda, kako autori hebrejske knjige pišu, obavijena je maglom nejasnoća i misterije. Među mnogim osobama koje su bile bliske poginulima i preminulima, bilo je njihovih prijatelja koji su već boravili u Palestini i radili na njihovom spasavanju; takođe, među onima koji su imali sreće da stignu u Palestinu pre nego što su nacisti okupirali Jugoslaviju, raširilo se ose-

⁴ Vajner – Ofer, str. 15–16.

⁵ Anderl – Manošek, str. 12–13.

ćanje ogorčenja i srdžbe. Materijal koji je objavljen deluje im neujednačeno i iracionalno, a osećanje koje njima prevladava jeste to da je bilo namernog izvrtaanja činjenica ...⁶

Ove dve knjige, svaka na svoj način i svojim metodama, pokušavaju da prikažu činjenice onakve kakve jesu, i da rasteraju tu maglu misterije i mraka. Svrha njihovog upoređivanja je u tome da se ispita koliko su u tome uspele, a moguće je i to da se iskristališe treće mišljenje o ovom slučaju. Upoređivanje će nam omogućiti da istražimo i određene karakteristike Erec izraelskog – cionističkog pristupa istoriji, osvedočenog u mnogim publikacijama, a naročito onog pristupa izraelskih istoričara zadnjih godina koji je u suprotnosti sa necionističkim, neizraelskim i nepalestinocentričkim istorijskim pristupima.

Odeljci ove dve knjige su čak identični, uslovljeni hronološkim sledom događaja:

- 1) izlazak – isterivanje iz Beča,
- 2) putovanje Dunavom sve do prekida u Kladovu,
- 3) opis života na brodovima, zatim u Kladovu, prebacivanja u Šabac i uslovi života tamo,
- 4) sudbina izbeglica posle nemačke okupacije Jugoslavije.

Poglavlja 2 i 3 u hebrejskoj knjizi pisala je Dalija Ofer, i u njima je opisan život ilegalnih imigranata transporta Kladovo – Šabac u Jugoslaviji, sve do nemačke okupacije. U njima su, takođe, opisani pokušaji Mosada i Imigracionog odeljenja Jevrejske agencije da dovedu grupu u Palestinu, kao i njihov neuspeh. Ova poglavlja slična su po svojoj koncepciji i korišćenim izvorima poglavljima austrijske knjige.

Razlika se javlja kod prvog i poslednjeg poglavlja koja se u hebrejskoj knjizi znatno razlikuju od uporedivih poglavlja austrijske knjige. Ova poglavlja, koja je napisala Hana Vajner, opisuju posebne prilike u kojima su se našli Jevreji Austrije posle *Anšlusa* i pozadinu Kladovo – Šabac putovanja, socijalni sastav grupe, kao i njihovu sudbinu posle nemačke okupacije Jugosla-

⁶ Vajner – Ofer, str. 16.

vije. Sve ovo se razlikuje od austrijske knjige, i to u pristupu glavnim izvorima koji su korišćeni i stepenu angažovanja u istraživanju. Ova razlika, koju ćemo razmotriti u daljem tekstu, može da otkrije nekoliko karakteristika Erec-izraelskog pisanja istorije u poređenju sa historiografijom koja nije zalag cionističko – pionirske ideologije koja se fokusira na sebe samu.

Pozadina putovanja Kladovo – Šabac

Hebrejska knjiga definiše sastav grupe ovako: Osim članova omladinskog pokreta i odraslih Austrijanaca (roditelja ili rođaka članova 'Hehaluca' i omladinskih pokreta) među useljenicima je bilo članova omladinskih grupa i pojedinaca iz Nemačke, Jevreja iz Danciga, kao i mali broj onih koji su pobjegli iz Čehoslovačke. U Jugoslaviji useljenicima su se pridružili lokalni Jevreji i izbeglice koje su pobjegle iz Poljske i Austrije. Vremenom grupa se uvećala i brojala više od 1200 osoba.⁷

Austrijska knjiga primećuje heterogeni sastav grupe: ... Muškarci, žene, deca i omladina – grupe ljudi različite starosti, koje su se međusobno bitno razlikovale prema svojim društvenim pozadinama i svojim stavovima prema judaizmu. Neki od njih bili su aktivni shodno njihovoj društvenoj pozadini i stavu prema judaizmu, neki su bili cionistički aktivisti mnogo vremena pre Anšlusa; za ostale, Palestina je činila odredište za njihovo bekstvo, mesto koje bi lako moglo biti zamenjeno nekim drugim. U sveopštem pregledu i analizi velikog broja ličnih svedočanstava, koja opisuju sudbinu izbeglica sa različitih stanovišta, autori su pokušali da naprave sliku celokupne grupe.⁸

Usvajajući jedan suprotan pravac prvo poglavlje hebrejske knjige pre svega fokusirano je na *Hehaluc* i cionističke omladin-

⁷ Vajner – Ofer, str. 13.

⁸ Anderl – Manošek, str. 14.

ske pokrete. Sudbina austrijskog jevrejstva posle *Anšlusa*, događaji u oktobru i pogrom u novembru 1938. godine, zauzimaju nešto više od tri strane poglavlja u odnosu na sedam strana, koliko je posvećeno *Hehalucu*, obučavanju za *aliju*, omladinskoj iseljeničkoj školi, obrazovnim ciljevima i vrednostima, i drugom.

Za razliku od austrijske knjige u kojoj se uključivanje ljudi koji nisu pripadali redovima *Hehaluca* – koji je činio otprilike polovinu cele grupe – pripisuje novčanim motivima, i to u najvećoj meri zbog nedostatka finansijskih sredstava potrebnih za organizaciju brodova, što je prinudilo na povećanje opsega prihvatanjem onih ljudi koji nisu ispunjavali gorepomenute pretpostavke (radi se o principu selekcije prema fizičkim sposobnostima i poistovećivanju sa cionističkim idejama – primedba H. Š.), ali su imali mogućnosti da sakupe značajne sume novca ...⁹, hebrejska knjiga daje manji značaj ovakvom motivu i uključivanje ovih ljudi pripisuje aktu milosrđa koji je iskazao Ehud Avriel. Avriel je dodatno priključio transportu čak 300 Jevreja iz Beča koji nisu pripadali planiranim okvirima, pa se može reći da je kriterijum za primanje ljudi bila njihova teška lična situacija i, u nekoj meri, njihova mogućnost da učestvuju u finansiranju troškova putovanja. Transport je bio organizovan u burnim trenucima i bio je poslednja šansa da se Jevreji izvedu iz Beča uz pomoć Mosada. Avriel je video očaj Jevreja i priključio transportu mnoge ljude čiji identitet danas više nismo u stanju da utvrdimo. Ove dodatne stotine Jevreja veoma su izmenile karakter transporta i imale važan uticaj na odnose unutar grupe ilegalnih iseljenika tokom njihovog dugog boravka u Jugoslaviji.¹⁰

Izgleda da je autoru bilo žao zbog ovog narušavanja čistoće pionirskog temelja grupe, koja je sada uključivala mnoge ljude koji nikad u svom životu nisu radili ništa pionirsko, niti im je to bila namera kada stignu u Palestinu – to su oni isti Jevreji čiji identitet danas više nismo u stanju da utvrdimo, od kojih su neki bili veterani cionisti koji su celog svog života bili odani ci-

⁹ Ibid, str. 20.

¹⁰ Vajner – Ofer, str. 32.

onističkoj ideji i bili su roditelji tih pionira u Palestini. Očigledno je da autor čak opravdava snishodljiv stav pionirskog dela grupe, pa i organizatora putovanja, prema ovoj buržoaskoj polovini koja je za sve njih finansirala ceo poduhvat; to je bio stav koji se osećao tokom celog putovanja.

Svako ko nije dolazio iz redova *Hehaluca*, cionističkog omladinskog pokreta, ili određenih širih krugova omladinske *alije*, posmatran je kao strano telo bez identiteta; ovakav pogled na stvari takođe je rasvetljen kroz izbor izvora na koje se hebrejska knjiga oslanja u ovom poglavlju. Skoro sve izvore čine svedočenja ljudi iz *Hehaluca*. To je u suprotnosti sa austrijskom knjigom koja se oslanja na svedočenja mušterija iz celokupnog ideološkog spektra, raznih društvenih pozadina i starosti, ljudi koji su činili Kladovo – Šabac grupu. Hana Vajner raspravlja o imigrantima sa unapred utvrđenim ideološkim stavom, dok ih Gabrijela Anderl tretira kao zlosrećne izbeglice, ljude od krvi i mesa.

Obe knjige objašnjavaju i opravdavaju odluku da se grupa izvede iz Beča po svaku cenu, čak i ako nastavak putovanja preko mora nije bio osiguran, s obzirom na to šta ih je čekalo u Beču.

Između alije i života u bekstvu: aktivnosti ilegalnih useljenika grupe Kladovo – Šabac u Jugoslaviji, od januara 1940. do aprila 1941. godine

U hebrejskoj knjizi ovo poglavlje napisala je Dalija Ofer u sličnom stilu kao što je napisano poglavlje u austrijskoj knjizi, kako po sadržaju, ilustracijama, naglašenom humanom pristupu, tako i po sveobuhvatnoj koncepciji; oba rada temelje svoje prikaze na pismima koja su članovi grupe slali, kao i na razgovorima sa preživelim.

Koncepcija koja je sprovedena u ovom poglavlju objašnjena je u uvodnom delu: Studije ilegalnog useljavanja bave se društvima i ljudima koji su vodili i organizovali ovu tajnu imi-

graciju, opisujući je u okviru istorije cionizma, *Jišuva* i jevrejskih zajednica Evrope tridesetih godina XX veka, uoči rata i posle njega. Međutim, pravi heroji ilegalnog useljavanja, sami ilegalni useljenici koji su bili spremni da se ukrcaju na stare, trošne brodove i da podnesu velike opasnosti, uglavnom ostaju anonimni. U ovoj knjizi mi želimo da posvetimo poglavlje tim useljenicima a, takođe, da jednu od tih grupa oslobodimo anonimnosti tako što ćemo opisati njen svakodnevni život ... da postignemo koliko je moguće dublje razumevanje njihovih osećanja i misli, da spoznamo kako su oni sami videli svoju situaciju i kako su izdržavali sve teškoće i iskušenja ...¹¹

Autori austrijske knjige koristili su isti takav metod oslanjajući se delom na ista pisma, ali i na neka druga koja nisu bila na raspolaganju autorima hebrejske knjige, s tim što su taj metod primenili ne samo u ovom poglavlju već u celoj knjizi, povezujući fragmente koji su otežavali da se priča prati u kontinuitetu.

Ove dve knjige, svaka na svoj način, skoro u identičnom maniru i jedinstvenim stilom približavaju brojne teme životnih priča o kojima je jedan član iz grupe napisao: Moram da primetim najiskrenije da sam se osećao bolje u koncentracionom logoru nego ovde, ako zanemarimo nedostatak slobode i smrtnu opasnost koji su bili tamo.¹²

U kontekstu ovog rada, čija svrha nije da posluži kao zamena za čitanje ove dve knjige, nema potrebe da se diskutuje o detaljima; biće samo navedena zaglavlja obrađenih tema: heterogeni sastav grupe, centralizovana uprava, autokratsko ponašanje komesara *Hehaluca*, otuđenje pripadnika *Hehaluca* od ostalih, neorganizovani emigranti, užasna gužva (prenatrpčnost) na brodovima, nedostatak privatnosti, stalna, nesnosna glad, opis svakodnevnog života, organizacija života i službi, patnja dece, iskrcavanje u selo i opis svakodnevnog života u njemu, škola, odnosi sa Savezom jevrejskih opština i rukovodiocima Kancelarije za Palestinu u Jugoslaviji, pojedinačni pokušaji da

¹¹ Ibid, str. 15.

¹² Ibid, str. 60.

se dobije useljenička viza i stalno prisutni strahovi i tenzije, posete iz okoline, prebacivanje u Šabac, opis neurotičnih stanja izazvanih stalnim smenjivanjem nade i razočarenja (pakovanje i raspakivanje, pakovanje i raspakivanje), prevoz dece iz Omladinske *alije* u Palestinu.

Komparativan sociološki pristup je u hebrejskoj knjizi očigledan, dok austrijska knjiga pokazuje mnogo veće poistovećivanja sa sudbinom pojedinca, njenim/njegovim porodičnim okruženjem i pojedinačnim karakteristikama. Ove dve knjige su slične po svojim snažnim stilovima izražavanja, ali su isto tako analitičke i ubrajaju se među najbolje istorijske studije na ovu temu.

Izabrana zemlja: putovanje je zaustavljeno

Ovo poglavlje, koje austrijska knjiga naziva Iza kulisa: spasilački pokušaji Mosada, problematično je, veoma bolno i uznemiravajuće, ne samo u vezi ovog transporta već, čini se, i u celoj istoriji tajnih imigracija. Poglavlje se bavi gorućim pitanjem odgovornosti za neuspeh, pitanjem nadzora nad ovim nesrećnim i ukletim putovanjem izbeglica, koje ne samo da nisu stigle tamo gde su pošle, već su na kraju završile u rukama nacističkih ubica. U uvodnom delu hebrejske knjige autori pokrivaju ceo slučaj velom misterije i izazivaju osećanje da je bilo namerenog zamagljivanja činjenica. U cilju iznošenja pravih činjenica mi smo rekonstruisali događaje koji su se dešavali iz dana u dan, iz nedelje u nedelju, i to sve pre odlaska iz Beča ... kao i tokom putovanja kroz Jugoslaviju.¹³

Ovde autori knjige čine široko rasprostranjenu grešku poznatu u logici kao uzročna zabluda; u stvari, reč je o tome da se u kontinuiranom opisivanju činjenica koje slede jedna za drugom pogrešno podrazumeva i njihova obavezna uzročna veza, kao neka vrsta zamene za njihovo pravo objašnjenje.

¹³ Ibid, str. 16.

Razmatrajući razloge za neuspeh mi moramo da napravimo razliku između uzroka nad kojima učesnici u ovoj aferi nisu imali nikakvu kontrolu – prirodne nepogode i nesrećni slučajevi (recimo zaledivanje Dunava), ratne prilike (ulazak Italije u rat), objektivni veštački pritisci, white paper policy (politika belog papira), teškoće da se obezbede brodovi, itd., nevolje koje su snalazile i ostale transporte iz Beča u isto vreme i na istoj maršruti, mada su oni ipak stigli na svoje odredište – i grešaka koje su počinili ljudi, namerno ili slučajno, a koje su mogle da se izbegnu.

Knjige obrađuju i jednu i drugu vrstu problema. Mi ćemo se usmeriti na pitanje odgovornosti za tri sudbonosne odluke.

Vatan

U proleće 1940. godine štab Mosada u Ženevi imao je na raspolaganju svotu od 50.000 američkih dolara koju su sakupili aktivisti radničkog pokreta u SAD u posebnoj kampanji upriličenoj sa ciljem da se grupa Kladovo – Šabac prebaci u Palestinu. Aktivisti Mosada sporili su se oko dve mogućnosti: da ugovore kupovinu jednog malog broda za ovu grupu, kojoj je novac i bio namenjen, ili da pregovaraju o nabavci velikog, mnogo skupljeg turskog broda Vatan, kojim bi transportovali ne samo Kladovo grupu već i imigrante iz drugih grupa, koji su čekali na to da se sklone sa teritorije Rajha. Na kraju, usled ozbiljne nestašice brodova, doneta je odluka da se ugovori kupovina velikog, skupog broda, u nadi da se tajni imigranti iz više različitih grupa prevezu u Palestinu. Tu odluku doneli su svi stari aktivisti Mosada u Evropi: Cvi Jehieli, Moše Agami, Jozef Bartel i Rut Kliger Eliav.¹⁴

Nažalost, pokazalo se da je ovaj posao bio totalni promašaj i da je novac namenjen Kladovo grupi uludo izgubljen. Poništenje posla sa Vatanom ugrozilo je Mosadov kredibilitet kod

¹⁴ Ibid, str. 75.

Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, Radničkog cionističkog pokreta u Njujorku (koji je sakupio onih 50.000 dolara za brod), kao i među predstavnicima JOINT-a koji su morali da nastave sa finansiranjem grupe.¹⁵

U istom duhu austrijska knjiga¹⁶ povezuje ovaj plan za kupovinu broda sa namerom da se pomogne bekstvo 2000 Jevreja iz Praga, uz nadoknadu od 25 funti sterlinga po glavi. Taj posao nikad nije ostvaren zbog svađe između Bertholda Storfera i Mosadovih aktivista.

Obe knjige, svaka iz svojih razloga, uzdržale su se da zauzmu stav po ovom pitanju. Sa zakonske tačke gledišta izmena svrhe donacije bez saglasnosti donatora i nenamensko trošenje novca predstavlja prevaru i podleže zakonskoj akciji u svakoj normalnoj zemlji – pogotovo ako je takav postupak indirektno izazvao smrt više od hiljadu ljudi, kao što je bilo u ovom slučaju.¹⁷

Darijen 2

Hebrejska knjiga govori o tome da su Zameret i Agami kupili brod Darijen 2 novcem koji je Mosad dobio od JOINT-a u tu svrhu; međutim, iako se plovidba po Crnom moru i Mediteranu u to vreme odvijala normalno, šefovi Mosada u Palestini sprečili su plovidbu ovog broda izgovorom da se plaše za njegovu sigurnost, pošto je Italija ušla u rat. Na kraju Elijahu Golombu je poslat telegram sa instrukcijom da potpuno obustavi Operaciju Špicer (šifrovano ime za Kladovo grupu). Ova odluka je izazvala zaprepašćenje i protivljenje među operativcima Mosada u Evropi, i zaključeno je da Moše Agami treba da se vrati u Pale-

¹⁵ Ibid, str. 76.

¹⁶ Anderl – Manošek, str. 108.

¹⁷ U svojoj knjizi "Morski put" Dalija Ofer postavlja pitanje: "Da li je Mosad imao zakonsko i moralno pravo da sakupljeni novac ne upotrebi za isključive potrebe Kladovo grupe?" (str. 84). Međutim, ona na svoje pitanje ne daje odgovor niti se kasnije u knjizi vraća na njega.

stinu i nepokolebljivo radi na tome da je izmeni ... Svi njegovi napori da ubedi vođe Mosada i Hagane da se može ploviti Mediteranom i da je prebacivanje Kladovo grupe moguće i sigurno, bili su bezuspešni. Naređenje o obustavi Operacije Špicer ostalo je na snazi.¹⁸

Austrijska knjiga je detaljnija kada se radi o izvorima novca za kupovinu broda, mada ovog puta ne navodi izveštaje tih izvora po kojima je cena broda bila 60.000 američkih dolara, da je trgovac Pendelis dugovao Mosadu sumu od 12.000 dolara koja mu je unapred isplaćena za kupovinu Vatana, kao i da je ostatak sume dobijen od JOINT-a (po drugi put u istu svrhu – za spasavanje Kladovo grupe).

28. maja 1940. u Bernu je održan sastanak predstavnika JOINT-a u Evropi, Jevrejske agencije i Mosada. Agent Mosada, Cvi Jehieli pretio je JOINT-u da će snositi svu odgovornost za sve moguće posledice ako ne pošalje 45.000 dolara za kupovinu 'Darijena 2'. On je izvršio pritisak i na značajne cionističke organizacije u SAD i Evropi.¹⁹

Ove dve knjige – hebrejska, koja se velikim delom zasniva na istraživanjima vrednim pažnje baš zbog otkrivanja mnogih arhivskih dokumenata, i austrijska, koja je veoma sažeta ali nema navedene izvore na koje se oslanja – odluku o obustavi useljenja Kladovo grupe i Mosadovo predavanje broda u ruke Hagane (i to, kako je navedeno u austrijskoj knjizi, Davidu Hakoenu i Jehudi Araziju za 15.000 funti sterlinga ili oko 60.000 dolara, što je bila cena plaćena za brod Darien 2, taman u visini treće isplate koja je data Mosadu u istu svrhu, a bez rezultata) pripisuju političkim stavovima i nekim shvatanjima koja su bila zastupljena u institucijama jevrejskog *Jišuva* u Palestini.

David Hakoenu i Jehuda Arazi radili su u tajnoj službi zajedno sa Britancima. Među ostalim akcijama koje su ova dvojica predložila Britancima bile su sabotaža i miniranje u cilju

¹⁸ Vajner – Ofer, str. 77.

¹⁹ Anderl – Manošek, str. 109.

sprečavanja plovidbe Dunavom, a naročito sprečavanja prevoza nafte iz Rumunije u Nemačku. Da bi sproveli ovaj plan bili su im potrebni brodovi – a najzgodniji za to bili su brodovi za ilegalno useljavanje, uključujući i Darien 2. Navodna upotreba ovih brodova za ilegalno useljavanje predstavljala je kamuflažu kako bi se obmanule nemačka i balkanske vlade, koje su budno motrile na kretanje ilegalnih useljeničkih plovila.

Odluka o prebacivanju Dariena u njihove ruke delovala je neshvatljivo ljudima iz Mosada i bila je još jedan strašan problem koji je pratio nabavku ovog plovila. Međutim, sa aspekata koje su formulisali najviši rukovodioci i Mosada i Hagane, taj postupak je tada bio opravdan jer je značio saradnju sa britanskom tajnom službom u operacijama na Balkanu, a time je pružao mogućnost da se dalje razvija ilegalno useljavanje ... Oni su smatrali da kroz zajedničke akcije sa Britancima na polju špijunaže i sabotaze na Balkanu mogu ustanoviti čvrste veze upravo sa najvažnijim predstavnicima britanske službe u ovim zemljama, što bi pomoglo unapređenju opšteg cionističkog plana u okviru kojeg je i sama *alija*. Ali ova suštinska i velika ideja nije bila bitna za slučaj Kladovo – njome se nije rešavao neposredan problem prebacivanja grupe ljudi u Palestinu. Naprotiv, njihov odlazak je odlagan u nedogled. Štaviše, u sukobu interesa između tajnih useljeničkih operacija na jednoj, i partnerskih akcija na drugoj strani, u ovom slučaju prevagnula je odluka da se 'Darien' iskoristi za potrebe partnerskih akcija.²⁰

Ovde je potreban jedan komentar: u knjizi *Morski put*, Daliya Ofer piše: "Mi nemamo dokaza da su oni pokušali da izvrše ovaj plan ... U svojim svedočenjima i knjizi, David Hakoën ne spominje nikakav određeni plan koji je prethodio kupovini 'Dariena'."²¹ Zaista, ove dve knjige ne pružaju dokaze o tome da su Britanci imali ulogu partnera u pomenutim planovima. To bi bila apsurdna tvrdnja, s obzirom na to da su se Britanci protivili jevrejskom useljavanju zbog političke situacije, prigovora Arapa

²⁰ Vajner – Ofer, str. 77.

²¹ "Morski put", str. 93.

i drugih posrednih pritisaka. Dakle, nije se radilo o hladnim odnosima sa jevrejskim *Jišuvom*, nego o tome da bi takav plan sprečio Britance da se protive imigraciji. U tom smislu je i jalov plan o blokiranju Dunava značio ne samo odlaganje prebacivanja Kladovo grupe u Palestinu, već totalan prekid tajnog useljavanja preko Dunava, koji su želeli da miniraju.

Hebrejska knjiga daje čitavu listu opravdanja za predaju Dariena i oslanjajući se na autoritativne izvore objašnjava politiku jevrejskog rukovodstva, pre svega Haima Vajcmana, Davida Ben-Guriona i Mošea Šertoka, koja je išla u pravcu da se saradnja sa Britancima za vreme rata proširi koliko god je to moguće da bi se stvorili uslovi za jačanje vojne sile *Jišuva* i, time izmenila britanska pozicija u Palestini kada se rat završi. U donošenju ovog zaključka knjiga se oslanja na napomene Haima Vajcmana u kontekstu objašnjenja zašto je predat Darien: "Dužnost cionističke politike je u tome da daje prednost dalekosežnim ciljevima – tj. ustanovljavanju okvira u kojem će jevrejske mase naći utočište – preko neposrednih zadataka da se ova ili ona grupa prebaci u Palestinu ... Kada se dalekosežni ciljevi sukobe sa trenutnim potrebama i ciljevima onda je dužnost odgovornog rukovodstva da ne zaboravi u čemu je suština delovanja."²²

Obe knjige se uzdržavaju od uzdizanja etičkog aspekta davanja prednosti jednom misaonom i iracionalnom pojmu dalekosežan (cilj) nad pojmom trenutni koji se, pri tom, odnosi na spasavanje 1200 ljudi koji trunu na palubama brodova u smrtonoj opasnosti.

S druge strane, u doktorskoj disertaciji Dalije Ofer kaže se: "Dilema proizilazi iz sukoba između etičkog stava, po kojem ljudski život predstavlja najvišu vrednost, i pragmatičnog, političkog stava: u etičkom pristupu ilegalno useljavanje je način spasavanja Jevreja i tu nema mesta nikakvoj kritici, dok u pragmatičnom pristupu ilegalno useljavanje predstavlja aparat za unapređenje cionističkih ciljeva na političkoj ravni, ili bilo kojoj

²² Vajner – Ofer, str. 78.

drugo, te tako postavlja utilitarne racionalne stavove o realizaciji ili ne ... Rasuđivanje rukovodilaca je veoma zatvoreno (skućeno) zbog mentalnih i ideoloških teškoća koje cionističko rukovodstvo ima u razumevanju protivrečnosti koja može da naraste između upotrebe pragmatičnih sredstava u postizanju cionističkih ciljeva, i spasavanja Jevreja kao najvišeg moralnog imperativa ...”²³

Što se tiče epizode sa Darienom autor čak pooštrava pomenutu dilemu: “Krajem 1940, godinu dana pošto je rat počeo, uprkos velikom pogoršanju uslova u kojima su bili Jevreji i uprkos činjenici da saradnja sa Britancima nije vodila nikuda, ono (cionističko rukovodstvo) je i dalje mislilo i delovalo u skladu sa terminima, aparatima i ciljevima od zime i proleća 1940. godine. Cionistička politika je po pitanju Dariena izdvajala tu situaciju do apsurdna.”²⁴

Međutim, knjiga Dalije Ofer ne pominje ovu dilemu niti suprotno mišljenje jednog drugog lidera, Berla Kacnelsona, da je spasavanje i useljavanje Jevreja bilo prioritarno u svakom slučaju.²⁵

U ovoj tački knjiga nudi jedno drugo opravdanje za prebacivanje Dariena Hagani i Mosadu, čiji cinizam podiže kosu na glavi: “Ljudi iz Hagane i Mosada videli su dvostruku korist u prebacivanju 'Dariena' ekipi Hakoen – Arazija. Ako bi Mosad to učinio, on bi primio 60.000 dolara (iako je ovaj transfer značio njegovu prodaju Britancima), čime bi bili pokriveni dugovi nagomilani usled raznih aktivnosti od prošle zime.”²⁶ Mora se primetiti da bi ovo bila četvrta isplata na račun spasavanja jevrejske Kladovo – Šabac grupe. Izgleda da je njihova patnja poslužila kao ne tako loš izvor prihoda za partije koje su bile izabrane da ih spasu i, zbog čega im je stalno poveravan novac.

²³ Dalija Ofer, “Ilegalno useljavanje u Palestinu za vreme Drugog svet-skog rata, 1939 – 1942”, str. 39.

²⁴ Ibid, str. 68.

²⁵ “Morski put”, str. 95.

²⁶ Vajner – Ofer, str. 79.

Tako je tvrdnja da su slabe šanse da se grupa preveze u Palestinu pošto se rat proširio na Mediteran bila u suprotnosti sa rečima samog autora da su emisari *Jišuva*, Agami i Zameret, preneli informaciju o tome da se plovidbe po Crnom moru i Mediteranu odvijaju uobičajeno i da drugi organizatori ilegalnog useljavanja nisu prekinuli svoje aktivnosti.²⁷

Teško je boriti se sa zaprepašćujućom tvrdnjom D. Ofer da je izgledalo da se u leto 1940. godine nikakva stvarna opasnost nije nadvijala nad imigrantima u Jugoslaviji.²⁸ Čovek se onda pita zašto su se među Jevrejima Amerike, JOINT-a i ostalima, ponavljali hitni apeli da se ovi imigranti spasavaju? Koji su to razlozi bili za ovakvu kampanju?

Hebrejska knjiga rezimira ovaj tužan, tragičan slučaj: Saglešavajući se sa tim da im uzmu 'Darien' ljudi iz Mosada su zamenarili svoju neposrednu obavezu da dovrše operaciju ilegalnog useljavanja, a pre svega da dovedu Kladovo useljenike u Palestinu, što su i sami smatrali mogućim. Međutim, početkom septembra 1940. godine Mosad se ponovo prihvatio akcije da preveze Kladovo grupu – ali sada pod mnogo manje povoljnim uslovima. Gledajući unazad, može se onda reći da je oduzimanje 'Dariena' od Mosadovih aktivista i njegovo prebacivanje Davidu Hakoenu i Jehudi Araziju sprečilo useljavanje Kladovo grupe u leto 1940.²⁹

Knjiga ne razjašnjava koje su bile Darienove destinacije od 17. jula do početka septembra 1940. kada je odlučeno da se brod vrati svojoj prvobitnoj svrsi (da preveze Kladovo grupu u Palestinu), niti postoji jasna informacija o tome zašto, kako i gde je doneta odluka. Šta se dešavalo tokom ta dva meseca kada je još uvek bilo moguće transportovati ne samo Kladovo grupu već i one koji su čekali spas u drugim mestima Balkana i Turske – dva sudbonosna meseca pre nego što se Dunav zamrzao i blokirao put?

²⁷ Ibid, str. 77.

²⁸ Ibid, str. 79.

²⁹ Ibid, str. 80.

U svojoj doktorskoj disertaciji Dalija Ofer prati sudbinu Dariena u tom periodu, i rezimira svoja otkrića kao: Istražujući istoriju 'Dariena' u leto i jesen 1940. godine, jedan jasan zaključak izbija na videlo: brod nije imao određenu, važnu funkciju u okviru saradnje (sa Britancima).³⁰

U knjizi Morski put, Dalija Ofer ponavlja ovaj zaključak i dodaje: ... ali razmotreni su različiti načini korišćenja broda kada je donesena odluka o konkretnoj akciji ... Izgleda da Britanci nisu bili zainteresovani za njega, pa su stoga planovi oko broda bili odloženi ili otkazani, a moguće je i to da nikad nije ni bilo određenih planova za njegovu upotrebu.³¹

Očigledno da se u ovom slučaju ne javlja nikakva dilema u kojoj se jedna velika ideja suočava sa drugom (a i kakva je to velika ideja koja je odmerila ukidanje života 1200 ljudi?); ili da parafraziramo Vajcmana – ovde nije bilo trenutnog žrtvovanja jedne grupe imigranata u korist ostvarenja dalekosežnog cilja, već u korist – ničega. David Hakoen, taj zao duh koji je opsesivno ometao svaki pokušaj da se Darien upotrebi za spasavanje Jevreja Kladova, nije mogao čak ni da se seti šta je bilo sa ovim brodom kasnije, pošto je uspeo u svojoj nameri.³²

Darien – drugo izdanje

Obe knjige daju slične razloge za odluku da se Darien vrati svojoj prvobitnoj nameni.

“Odluka da se pokuša da se ljudi iz Kladova prebace u Palestinu doneta je kao neophodna zbog pritisaka koje su organizacije JOINT i Radnički cionistički pokret u Americi izvršile na Jevrejsku agenciju i Mosad. Ove organizacije su oštro dokazivale da je Mosad odgovoran za sudbinu ljudi u Kladovu i ukoliko

³⁰ Vidi belešku 23, str. 39.

³¹ “Morski put”, str. 101.

³² Ibid, zaključna beleška 89.

ne budu dovedeni u Palestinu ova će prestižna institucija biti izgubljena.”³³

Austrijska knjiga govori ovako: “Najvažniji razlog za tu iznenadnu promenu pravca bio je gubitak prestiža koji je Mosad osetio, jer je Kladovo transport bio nasukan.”³⁴ Eljahu Golomb je posao oko prebacivanja ljudi iz Kladova u Palestinu poverio Jehudi Braginskom, veteranu, funkcioneru Mosada, koji nije bio umešan u saradnju sa Britanijom. On je ponovo apelovao kod Komiteta za hitne slučajeve koji je sakupljao fondove za tajne imigracije, da obnovi sredstva za imigracioni talas iz Kladova.

Braginski je stigao u Konstantinopolj 26. septembra 1940. Već je postojao strah da će se Dunav zamrznuti do decembra. Od dva preostala, jedan dragoceni mesec je protraćen u zamornim pregovorima vođenim između Mosada i Cionističke organizacije u SAD na jednoj strani, i Špicera, sekretara Saveza jevrejskih opština Jugoslavije na drugoj, oko transfera uplate za ugajl kojim treba snabdeti brod. Američki predstavnici zahtevali su odgovor na to gde je nestao novac koji je bio uplaćen za brod. Po njihovom mišljenju svi potrebni fondovi za Darien bili su transferisani, i oni nisu imali nova finansijska sredstva na raspolaganju; sa svoje strane, Špicer uopšte nije verovao ljudima iz Mosada.

Ove dve knjige, svaka iz svojih razloga, nisu našle za shodno da zauzmu bilo kakav odlučujući (presuđujući) stav o ovoj igri životima 1200 duša, koja je igrana zbog relativno male sume potrebne da se snabde jedan mali brod ugljem.

Opet, čovek ne može a da ne bude šokiran odrazom onoga u pozadini u kome leži očigledna pohlepa Mosada i pronevera novca dobijenog za spasavanje Kladovo grupe, a koje pisci knjiga velikodušno pokrivaju opisima u stilu “tragedija” i “sudbonosni neuspeh”.

³³ Vajner – Ofer, str. 90.

³⁴ Anderl – Manošek, str. 111.

Štaviše, čak i pošto je suma za ugalj uplaćena u skladu sa Mosadovim zahtevom, i pošto je brod bio spreman da plovi ka Konstanci u Rumuniji radi pripreme za putnike, i kada je najviše mesec dana ostalo do smrzavanja Dunava – Darien je zaplovio nazad ka Istanbulu noseći na palubi nekoliko stotina useljenika sa legalnim useljeničkim sertifikatima, koji su platili punu cenu za put. Ovi useljenici nastavili su dalje iz Istanbula za Palestinu na Hani, vlastitom jevrejskom plovilu. U svom Morskom putu, Dalija Ofer dolazi do zaključka da je bilo čak nekoliko putovanja ove vrste.³⁵ Ovaj incident, koji je stvarno neverovatan i, bez oklevanja, može se nazvati zločinom, nije uopšte pomenut u svedočenjima Mosadovih funkcionera ili u njihovim knjigama; čak nema pomena o tome ni u usmenim razgovorima. Iako nema sumnje da se to dogodilo i da je poslužilo kao osnova Špiceru da ulaže žalbe protiv Mosada, sve je to prouzrokovalo gubljenje vremena i zakašnjenje u Mosadovom organizovanju Dariena.

Ove dve knjige, što je takođe neverovatno, ne izražavaju nikakvu ocenu ili osudu u vezi opisanog slučaja.

Hebrejska knjiga daje dva objašnjenja za ovu odluku: “Korišćenje prilike da se napune prazni Mosadovi koferi tako što će se naplatiti legalno putovanje” (četvrti ili peti put da je Mosad primio uplatu za Darien, a sve na račun spasavanja Kladovo grupe) i “strah da će brod biti konfiskovan.”³⁶ Ovaj drugi razlog je u osnovi neodrživ pošto je Kladovo-grupa, koja je bila spremna za put, uz pravilnu koordinaciju mogla da stigne u Solun za kratko vreme i da se ukrca na brod bez odlaganja.

Austrijska knjiga, takođe, pretpostavlja da su Mosadovo uznemirujuće finansijsko stanje i nesigurnost povodom nemačkog uplitanja u Grčkoj, bili odlučujući faktori u ovoj stvari.³⁷ Ta beznačajna operacija sprovedena je krajem jeseni, kada je bio krajnji termin da se Kladovo grupa pošalje na put; time je zapečaćena sudbina hiljadu osoba jer, pošto je vraćen brod sa ovog

³⁵ “Morski put”, str. 102 – 103, zaključna beleška 95.

³⁶ Vajner – Ofer, str. 91.

³⁷ Anderl – Manošek, str. 176.

“mesečarskog” posla, jugoslovenske brodske kompanije su odbile da prevezu Kladovo grupu rekom Dunavom u Solun, plašeći se zamrzavanja vode i toga šta će onda biti sa njihovim plovilima. Posle toga je Špicer, koji nije uvažavao objašnjenja i laži Mosada tada uzbunjenog povodom tragičnog potapanja dva broda sa izbeglicama, Salvadora i Patrije, sprečio transport grupe železnicom. Ovako ili onako, on je bio poslednja karika u nizu kojim je zapečaćena sudbina ovih ljudi. Trebalo bi pročitati dodatak hebrejskoj knjizi, naročito prepisku između Šime Špicera i dr Rut Kliger, koji je u tom kontekstu mnogo rečitiji od autora koji se uzdržavaju od direktnih komentara.

Darien se vratio u luku Haifa 19. marta; na njegovoj palubi bilo je 786 drugih ilegalnih useljenika.

Akcija Jevrejske agencije i odeljenja Omladinske alije za Kladovo-useljenike

Osvetljavajući sadržaj ovog odeljka hebrejske knjige prosto se nameće pitanje da li je naslov, zapravo, ironičan i da li bi bilo bolje da se promeni u “Nedostatak akcije” gorepomenutih organizacija.

U ovoj temi, koja zahteva stručnu analizu internih slučajeva *Jišuva*, hebrejska knjiga daleko prevazilazi austrijsko izdanje, koje je jedva dodiruje. Autor hebrejske knjige uvodi nas u ovaj odeljak detaljnim opisom britanske politike. Prema tom opisu stiće se utisak da je Britanska imperija objavila privatan, specijalan rat protiv Kladovo-grupe, te on služi i kao neka vrsta opravdanja za *Jišuovo* neuspelo delanje za dobrobit grupe koja, praćena nesrećom, od početka nije ni imala nikakve šanse.

“Iz britanskih dokumenata proizilazi da su Britanci bili tvrdoglavi kada je u pitanju Kladovo grupa, sasvim srazmerno njihovom opštem grubom (odbojnom) stavu prema ilegalnom useljavanju. Svi zahtevi da se grupi odobre useljeničke vize nailazi-

li su na žestoko protivljenje – što je barem ex post facto (na kraju krajeva) opravdavalno pesimizam cionističkih političara u vezi dobijanja sertifikata.”³⁸

Teško je prihvatiti ovaj argument koji, svakako, ne može da opravda sve one silne promašaje koji nisu direktno povezani sa britanskim vlastima, koje autori citiraju: “Mi nećemo ulagati napore ... da mobilishemo raspoložive javne organizacije da rade za dobrobit izbeglica iz humanitarnih ili procionističkih razloga.”³⁹

Jevrejska agencija, koja je bila žiža aktivnosti oko Kladovo grupe i to u vreme kada je Mosad obustavio svoje ilegalne useljeničke operacije, takođe “nije se mobilisala za javnu borbu u Engleskoj za dobrobit Kladovo izbeglica. O teškim uslovima života na brodovima i u logorskim šatorima u Kladovu, nije bilo mnogo izveštavano da bi se uzbunilo javno mnjenje. Na putnje ovih izbeglica nije skrenuta pažnja niti nejevrejske, niti jevrejske javnosti, a izveštavanje o tom slučaju bilo je jedva primetno i u britanskoj i u jevrejskoj štampi.”⁴⁰

“Razlog tome”, kako ukazuje hebrejska knjiga, “bila je procena da cela stvar nema velike šanse da napreduje, pošto su Kladovo imigranti živeli u relativnoj sigurnosti u Jugoslaviji i o njima su se brižno starali Savez jevrejskih opština i JOINT.”⁴¹

Izgleda da odlučna težnja autora hebrejske knjige da u svakom slučaju opravda cionističku ustanovu i *Jišuv* sada već prelazi u cinizam i sarkazam koji je teško zamisliti, a isto tako teško i opozvati.

Zahvaljujući takvim istim opravdanjima i takvom primeru rada oko imigracije “Imigraciono odeljenje Jevrejske agencije nije se mešalo u slučaj Kladovo na nivou Agencijske politike ... a glavešine Odeljenja za *Alije* ... nikad nisu ovaj problem uvrstile u program rada; zbog relativno poboljšane situacije u kojoj su bili Jevreji u Kladovu, funkcioneri Odeljenja za *Alije* nisu oseća-

³⁸ Vajner – Ofer, str. 81.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid, str. 82.

⁴¹ Ibid.

li nikakav poseban strah za njihovu sudbinu i nisu mislili da treba odstupiti od sveopšte politike i dati im imigracione potvrde iznad uobičajene kvote.”⁴² A sve to se odigrava uprkos članka Elijahah Dobkina objavljenog u “Davaru” 10. juna 1940. u kojem se govori o izbeglicama i problemima oko njihovog prebacivanja u Palestinu, naročito o teškim uslovima u kojima su izbeglice na Dunavu (misli se na Kladovo grupu) i potrebi da im se pomogne.

Traženje oslonca u formalnim opravdanjima za neuspehe cionističkog establišmenta u postupku sa Kladovo grupom, koje se provlači kao lajtmotiv kroz celu hebrejsku knjigu, takođe karakteriše postupke Omladinske *Alije* pri useljavanju omladine i dece iz ove grupe. “Naponi da se dobiju vize za omladinu Kladovo grupe, otpočeli su još u zimu 1940. godine, a postali su još intenzivniji kada je otkazan plan za prebacivanje grupe u Palestinu na ‘Darienu’. Tako, u avgustu 1940. godine, posle otkazivanja plana, deca Omladinske *alije* su dobila imigracione potvrde ... Međutim, pored tolikih uložениh napora, zašto ove potvrde nisu dobijene ranije? I zašto je useljavanje dece Omladinske *alije* bilo praktično omogućeno tek u martu 1941. godine, samo nekoliko nedelja pre nemačke invazije?”⁴³

Da se dotakne osnova nemorala i tvrdoglavosti sadržana u odgovorima na ova pitanja koje postavlja hebrejska knjiga, mora se pozvati na stanje dece i omladine koja su živela na palubama brodova u uslovima koncentracionog logora, i čiji je smeštaj možda bio još i gori. Prema tome stavovi – kao što je čvrsto držanje kriterijuma koji je Omladinska *aliya* postavila za prihvatanje omladine u svoj program rada pred samo izbijanje rata, ili razmatranje potrebe i opravdanosti da se Omladinska *aliya* transformiše u spasilački poduhvat – postali su ne samo potpuno irelevantni, već izrazito nemoralni, zapanjujući i bezosećajni. Bilo je tipično to da se “mišljenje vođa Omladinske *alije* razlikovalo u tome koji put da se izabere. Uopšte su ljudi Erec Izraela

⁴² Ibid, str. 83.

⁴³ Ibid, str. 86.

bili formalniji i želeli su da se stari kriterijumi zadrže.”⁴⁴ Rukovodeći ovom grupom, Henrijeta Zold (Szold) je napisala da se ne bi smele zaboraviti “formalne smernice koje je Omladinska *alija* postavila u vezi selekcije odgovarajuće dece, te da se medicinska ispitivanja moraju sprovesti veoma striktno ... Mi moramo da imamo u vidu ne samo pojedinca, već celu zemlju, za čiju izgradnju smo odgovorni.”⁴⁵

Rukovodioci Omladinske *alije*, polazeći od čvrstine načela koja su bila postavljena pre rata, propisana i suštinski legalna, bili su spremni da omladini Švedske i drugih tranzitnih zemalja, koja se nije suočila sa smrtnom opasnošću i koja je živela u izobilju kakvo se tada više nije moglo naći u ostalim delovima opustošene Evrope – daju prednost nad decom Kladovo grupe u prebacivanju u Palestinu.

U avgustu 1940. godine Omladinska *alija* poslala je 111 useljeničkih potvrda za grupu omladinaca kladovskih izbeglica. Međutim, tek u martu i aprilu 1941. četiri grupe Omladinske *alije* napustilo je Jugoslaviju i bezbedno stiglo u Palestinu. Hebrejska knjiga navodi razloge za ovo kašnjenje više od pola godine: “birokratske prepreke u zemljama na putu ka Palestini”.⁴⁶ Austrijska knjiga govori o razlici od samo mesec dana između dobijanja potvrda i izlaska iz Jugoslavije, uprkos svim tim birokratskim teškoćama koje je bilo moguće prevazići.⁴⁷

Jugoslavija je bila okupirana od Nemaca i pre nego što su deca stigla u Palestinu. Da su oni čija je odgovornost bila da dovedu decu i omladinu u Palestinu nastavili sa ušančivanjem, kao što su tada i želeli da rade, njihov udeo u krivici za smrt dece teško bi opteretio njihovu savest, taman kao što je smrt 1000 Jevreja Kladova opteretila savest Mosada i rukovodilaca *Jišuva* u Palestini.

⁴⁴ Ibid, str. 87.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid, str. 89.

⁴⁷ Anderl – Manošek, str. 183.

Henrijeta Zold, delajući u ime Omladinske *aliје*, još je i odbila jednu drugu grupu od 120. dece koju je Reha Frajer (Recha Freier) prokrijumčarila iz Nemačke u Jugoslaviju. U poslednjem momentu devedesetoro dece iz ove grupe dobilo je useljeničke potvrde, i to ne preko Omladinske *aliје*. Ostalih tridesetoro ostavljeno je i izloženo velikoj patnji, iako je Omladinska *aliја* imala potvrde.⁴⁸

Austrijska knjiga na raznim mestima govori o individualnim planovima za bekstvo, ali u kontekstu priče o transportu. Neki od ovih pokušaja nisu bili uspešni, na primer nerešiv problem kod zahteva da se emigrira u Ameriku preko Lisabona bio je uspostavljanje veze iz Beograda za Lisabon (preko Atine ili Rima), ili kada je kretanje brodova između Lisabona i Njujorka bilo stopirano po alternativnoj maršruti od Srbije ka Vladivostoku, do San Franciska.⁴⁹ Takođe je bio i pokušaj jedne grupe ljudi da napusti Kladovo transport i pridruži se bečkoj grupi koju je organizovao Bertold Storfer.

Manji broj ljudi koji su imali useljeničke potvrde nabavio je tranzitne dozvole preko Grčke i uspeo da se spase ovim putem. Ne zna se njihov tačan broj. Prema nekim izvorima, bilo ih je između 30 i 50.⁵⁰ Ovi pokušaji se ne pominju u hebrejskoj knjizi, možda zato što nisu spadali u rad *Hehaluca* i *Mosada*, a ni odredište im nije bilo Palestina.

Jedan mali broj ljudi iz Kladovo grupe uspeo je da pobegne, čak posle nemačke invazije na Jugoslaviju. Priča o tome Herte Ajsler - Rajh i njenog muža Romeka Rajha, koji su pobešli preko Italije, detaljno je opisana u austrijskoj knjizi; to je jedinstvena ljudska priča u mnoštvu priča o sudbini ljudi za vreme Holokausta. Hebrejska knjiga joj posvećuje svega nekoliko reči. Fascinantna priča Fride Fani Vajner (Rozencvajg) koja je

⁴⁸ Haim Šacker, "Omladinska Alija i njena uloga u spasavanju izbegličke dece u holokaustu, njihovom apsorbovanju i rehabilitaciji", u "Poslednji trag preživljavanja, 1944-1948", Jad Vašem, Jerusalim, 5751 (1991), str. 334.

⁴⁹ Anderl – Manošek, str. 163 - 168.

⁵⁰ Ibid, str. 184-185.

bežala preko Bugarske i uspela da stigne u Palestinu tek posle četiri godine, nije pomenuta u hebrejskoj knjizi. Austrijska knjiga, koja premašuje hebrejsko izdanje u humanom interesovanju za sudbine pojedinaca, sadrži samo kratak pregled sudbina onih koji su živi ostavljeni.

Sudbina Kladovo – Šabac grupe posle nemačkog napada na Jugoslaviju

Ovaj tužni odeljak može da se sumira u nekoliko rečenica kojima je hebrejska knjiga otpočela svoje poglavlje pod nazivom: “Okupacioni režim u Srbiji i sudbina njenih Jevreja.”

“Sa nacističkim osvajanjem Jugoslavije u aprilu 1941. godine, zemlja je bila podeljena. U Hrvatskoj je ustanovljena sate-litska država koju su predvodile ustaše. Makedonija je predata Bugarskoj, a regija Vojvodine pripala je Mađarskoj. Srbija je ostala pod nemačkom okupacijom. Tamo je tada bilo oko 20.000 Jevreja, uključujući izbeglice i Kladovo – Šabac grupu. Posle okupacije nacisti su počeli da progone Jevreje Srbije i, tokom jedne godine, do proleća 1942. godine, sve su pobili. Masovno ubijanje Jevreja Srbije počelo je u jesen 1941. godine streljanjem jevrejskih muškaraca, a sve u kontekstu žestokih vojnih akcija protiv partizana koji su se borili protiv nemačke okupacije i, naročito, u kontekstu ubijanja talaca. Ovo masovno ubijanje sprovedeno je u vreme kada su Ajnzacgrupe (Einsatzgruppen – divizije za likvidaciju) vršile, uz pomoć nemačke armije, masovna ubijanja u Sovjetskom Savezu. Jevrejske žene u Srbiji pobijene su u periodu od marta do maja 1942, u gasnim kamionima dopremljenim iz Nemačke radi sprovođenja ‘konačnog rešenja’. Sudbina Kladovo – Šabac grupe bila je deo ove krvave priče.”⁵¹

⁵¹ Vajner – Ofer, str. 93-94.

U opisu ovog perioda, dve knjige su skoro identične po svojoj strukturi, kao i po svojim drugostepenim podelama na sledeće odeljke:

1) Okupacioni režim u Srbiji i sudbina njenih Jevreja – prve mere protiv Jevreja.

2) Oružani ustanak u Srbiji - početak partizanskog ratovanja i odmazda protiv Jevreja.

3) Prvi nemački juriš (žestok napad), krvavi marš u Šapcu – bitka oko Šapca i krvavi marš, konačno rešenje u Srbiji.

4) Ubijanje jevrejskih i ciganskih talaca, ubijanje jevrejskih muškaraca – naređenje generala Bemea da se Jevreji pobiju.

5) Ubijanje žena i dece u koncentracionom logoru na Sajmištu.

6) Epilog.

Kao što je rečeno na početku ovaj članak ne treba da služi kao zamena za čitanje neke od ovih knjiga i izvan njegovog delokruga je da razmatra sadržinu gorepomenutih tema; tačnije, njegova namera je da razmotri razlike u pristupima i akcentima između ove dve studije. Obe su zasnovane na širokoj arhivskoj dokumentaciji i imaju oslonac u istraživanjima koja su vršili Menahem Šelah i Kristofer Brauning. Te dve knjige osvetljavaju činjenicu da su Jevreji Srbije bili uništeni u prvoj fazi sprovođenja “konačnog rešenja”.

U austrijskoj knjizi, koja sadrži više detalja, istaknute su dve težnje čija analiza premašuje hebrejsko izdanje:

1) Ukazuje se na ulogu koju je imala Austrija u nemačkim vojnim snagama u Srbiji, kao i na opšti udeo austrijskih ratnih zločinaca u pogubljenju Jevreja, naročito Klodovo – Šabac grupe koja je, uglavnom, i došla iz Austrije.

2) Autor ovog poglavlja austrijske knjige, koji je napisao i posebnu studiju posvećenu baš toj temi⁵², osvetljava

⁵² Valter Manošek, “Serbien ist judenfrei, Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien, 1941–42” (U Srbiji više nema Jevreja), R. Oldenburg izdanje, Minhen, 1993.

ulogu Vermahta u pokretanju, planiranju i sprovođenju “konačnog rešenja” u Srbiji, čak i pre nego što je ono bilo usvojeno kao zvanična politika u nadležnosti SS-a.

Knjiga detaljno i široko prikazuje početne mere protiv Jevreja u Srbiji, naročito sa ekonomskog aspekta. Vojni aspekti, kako nemačkih tako i srpskih oslobodilačkih snaga, obrađeni su detaljnije i stručnije nego u hebrejskoj knjizi. Neka vrsta lajtmotiva koji se provlači kroz celu knjigu ukazuje na to da pogubljenje jevrejskog stanovništva, naročito muškaraca Kladovo grupe, niti je imalo, niti je moglo da ima veze sa njihovim učešćem u partizanskom ratovanju. Ovi Jevreji bili su izolovani, bez kontakta sa šabačkim stanovništvom, a kamoli sa partizanima. Izvor ove lažne optužbe poticao je iz politike Vermahta sa ciljem da opravda njegovu ulogu u ratnim zločinima i pokaže da je pogubljenje Jevreja bilo neophodno sa vojne tačke gledišta.

Austrijska knjiga prati posleratna suđenja pre svega ratnim zločincima iz redova Vermahta (naročito Austrijanaca), zatim iz SS jedinica i nemačkog Ministarstva inostranih poslova, kao i kakve su presude donete.

Epilog

Epilog austrijske knjige pokreće pitanje: “Ko je kriv za tragediju Kladovo transporta?”

Ukazuje se na nekoliko rešenja. Da li je to bio Šime Špicer koji je sprečio grupu da ode u poslednjem mogućem momentu, ili je to ipak bio Mosad sa svim svojim omaškama? Knjiga ne daje odgovor; primetna je, međutim, težnja kod dvoje mladih austrijskih istoričara da razotkriju postupke sopstvenog naroda, pošto bi bilo nezgodno svaljivati krivicu na Jevreje, a to bi i oslabilo njihove argumente. Čak bi moglo da se protumači kao mešanje u unutrašnje stvari Jevreja.

U svom pogovoru hebrejska knjiga se ovim pitanjem uopšte ne bavi, već otkrivanjem sudbine Jevreja iz Kladovo – Šabac grupe posle rata. U uvodnom delu doktorske disertacije Dalija Ofer piše o kampanji ilegalnog useljavanja: “Ono ima nekoliko završetaka – neki od njih su tragični i ispunjeni užasom, neki su đavolski, a neki su dobri sve do ‘hepi enda’. Moglo bi da se kaže da je ova drama imala svoj pripev (pevanje, horsko izvođenje) kao u grčkoj tragediji. Ona izražava sudbinu koja rukovodi događajima, i nema šanse da se kontroliše ili menja.”⁵³

Pitanje je u tome da li istoričar zaista može da bude zadovoljan time što će da zauzme jedan neutralan stav kojim izbegava bilo kakve procene, osude i određivanje krivice, i to kada se naglašava smrt hiljadu ljudi koji su mogli biti spaseni ali su prepušteni silama sudbine. Ne vidi se ni jedan đavolski aspekt kod onih koji su učestvovali u ovom slučaju. Oni su činili institucije, zarobljenike palestinocentričke ideologije koji su, kao i svi birokratski entiteti, sâmi postali cilj sopstvenih uskih interesa, zanemarivši svrhu zbog koje su osnovani. Ljudi koji su radili u njihovo ime i u njihovoj službi uglavnom su bili mali ljudi, nesposobni da shvate šta se dešava, neosetljivi i potpuno nepripremljeni za gnusobu sa kojom su se suočili.

⁵³ Vidi belešku 23, Uvod.

DISKUSIJA

Aca Singer

Smatram da će današnji okrugli sto dati nove odgovore na pitanja o Kladovskom transportu. Prisutni učesnici znaju više o tome, zato ću ja prepustiti reč njima, i želim im uspešan rad.

Andrej Mitrović

Hvala vam, ja bih počeo na jednom od službenih jezika, na domaćem jeziku, srpskom jeziku. Naime, objasnio bih nameru sa dnevnim redom, kako ćemo postupati i kako ćemo voditi naš razgovor. Mi imamo na raspolaganju ukupno šest sati, i od tih šest sati za razgovor već smo potrošili 20 minuta, što će naravno igrati ulogu. Preda mnom je lista govornika od 12 prisutnih, ali ja vidim da imamo više ljudi koji će učestvovati, tako da ćemo gledati da rad organizujemo tako da između 10 i 13 čujemo sva izlaganja. Ta izlaganja će postaviti osnovu za posle podne, kada ćemo nastaviti razgovor tako što će svako od učesnika izabrati temu i imati prilike da replicira sa onima koji imaju različito mišljenje kada se povede razgovor. Osnovna namera bila je da se naši razgovori vode spontano, razgovori se, kako je meni rečeno vode na dva službena jezika, srpskom, i smatram da treba ovaj skup da otvorim na njemu, a drugi jezik jeste engleski. Obavešten sam da će svi domaći učesnici govoriti na srpskom jeziku pa bih molio da uzmu slušalice oni koji ne mogu da prate srpski jezik i

da na taj način rešimo problem prevodenja. Organizovano je simultano prevodenje. Tražili smo formu koja će biti najspontanija. To istovremeno znači da ćemo očekivati veću inicijativu iz slušalištva, i ja ću tu inicijativu davati. Pored toga odaću vam da smo sam početak organizovali. Pozvao bih profesora Ristovića da počne, da bismo izbegli tu početnu pauzu. Zatim, profesor Goldštajn iz Zagreba, nije došao ali je poslao svoj referat, njegov referat će biti preveden, i istovremeno će na taj način biti stvoreni uslovi da se neko drugi javi. Posle šest ili sedam kolega koji će izlagati na svoju temu ja bih napravio pauzu od 15 minuta. Tako ćemo raditi dva sata i još 15 minuta ćemo imati za pauzu, između te dve sednice. Posle podne počinjemo u 15 i radimo do 18 sati. Ono što je, kao što sam rekao predviđeno, jeste razgovor, i nije nikako organizovan. Mi očekujemo da se učesnici ovog skupa slobodno javljaju, sa molbom da se publika u toj fazi razgovora uzdrži, naime prva dva sata biće posvećena razgovoru stručnjaka. Zatim jedan sat, od 17 do 18 sati predviđeno je da se čuju pitanja i komentari od strane naših dragih gostiju. Ono što je verovatno je da će sednicu od 15 sati voditi gospođa Dalija Ofer, zato što moje zdravstveno stanje nije najbolje. Dakle, ja bih sada počeo sa našim radom i zamolio profesora Ristovića da iznese svoj referat. Učesnik ima do 10 minuta na raspolaganju, prema tome, profesor Ristović, sada je 10.25, govoriće do 10.35, toga reda bi se morali držati jer očevidno nemamo suviše vremena na raspolaganju.

Milan Ristović

Dame i gospodo, poštovane kolege, ja ću pokušati u ovih desetak minuta da iznesem nešto od onih opštih okolnosti koje su vladale u Jugoslaviji u periodu od 1938. do 1941. godine, a koje su bile vezane za stavove vlade Kraljevine Jugoslavije i uopšte Jugoslovenskih vlasti prema problemu

jevrejskih izbeglica iz centralne Evrope. Dakle da dam neku vrstu okvira za sva ona događanja koja su se kasnije direktno i indirektno ticala i sudbine ovog događaja koji se nalazi u centru našeg interesovanja ovih dana, dakle Kladovskog transporta. Neću možda reći ništa novo ako kažem da je kladovski transport za mene lično neka vrsta paradigme za celu jednu situaciju koja je postojala u Evropi od dolaska nacionalsocijalizma na vlast u Nemačkoj do praktično kraja Drugog svetskog rata, a koja je bila vezana za problem izbeglica koji se pojavio pre svega od dolaska nacizma na vlast. Velike sile, ovde mislim do početka rata na sve evropske sile, i tokom rata pre svega na savezničke sile, problem ili nisu htele da reše na odgovarajući način ili su nudile neka polovična rešenja, a posledice takve jedne politike bile su katastrofalne. Kada je Kraljevina Jugoslavija u pitanju, ona se našla 1938. godine u veoma specifičnom spoljnopolitičkom položaju. Na njene granice, umesto Austrije, dolazi jedan veoma opasan sused, to je Treći rajh. Tako da možemo slobodno reći, opkoljavanje Kraljevine Jugoslavije, koje je do tada bilo kao neka vrsta spoljnopolitičke izvesnosti, postalo je prava i realna opasnost za njen položaj. S druge strane kraj 30. godina i unutrašnji razvitak bio je krajnje dramatičan, vezan za ceo taj kompleks unutrašnjih odnosa političkih elita, pre svega onih na relaciji Beograd-Zagreb. Međutim, tada se tu aktivno uključuje i ta treća važna komponenta, ta treća sastavnica Kraljevine Jugoslavije, a to je bila Ljubljana. Jevrejske izbeglice počinju da stižu u Jugoslaviju u većem broju od 1933. godine i po podacima koji su tada utvrđeni kroz Jugoslaviju je prošlo i zadržalo se duže ili kraće vreme nešto preko 55 hiljada izbeglica, pre svega iz Nemačke, Austrije, Čehoslovačke i nekih drugih centralnoevropskih država. Intenzitet i taj ritam prolaska kroz Kraljevinu Jugoslaviju bio je uslovljen onim što se događalo na teritorijama koje su bile pod kontrolom nacionalsocijalista, tako da imamo taj prvi brojni talas na početku njihove vlasti. Donošenjem nirnberških zakona taj talas se opet pojačava, da bi postao najmasovni posle An-

šlusa, i onoga što se se desilo kasnije sa Čehoslovačkom. Samim tim je i problem statusa jevrejskih izbeglica na jugoslovenskoj teritoriji i opšte politike jugoslovenske vlade bio uslovljen svim onim što se dešavalo izvan njenih granica. Povećanje broja jevrejskih izbeglica na njenoj teritoriji donelo je i neke dileme jugoslovenskim vlastima. To je druga polovina 30-ih godina koja je u jugoslovenskoj politici vezana i za pokušaj nalaženja nekakvog zajedničkog jezika u spoljnoj politici, jezika koji je trebalo da približi Jugoslaviju i na taj način je zaštititi pre svega od fašističke Italije i nacionalsocijalističke Nemačke. To je vreme vlade Milana Stojadinovića i njegova vlada počinje upravo iz tih političkih razloga, i zbog svoje politike prema ova dva opasna suseda, da vodi i te kako računa o tome šta se događa na polju posebno antijevrejskog zakonodavstva u susednim zemljama. Pa je tako jugoslovenska vlada svoju politiku prema jevrejskim izbeglicama, koje su stizale na jugoslovenske granice, stalno dopunjavala novim uredbama. Te su uredbe slane jugoslovenskim predstavništvima u Evropi, a i šire u svetu, i njima je strogo naznačavano da se, kako je koja država donosila antijevrejske zakone, tako pooštrava kontrola ulaska jevrejskih izbeglica na jugoslovensku teritoriju. Dakle, to je bila neka vrsta restriktivnog prilaza u prihvatanju jevrejskih izbeglica na teritoriju Jugoslavije. S druge strane trebalo je voditi računa, i to je rađeno u praksi u jugoslovenskim predstavništvima, o tome da se izbegne da te mere budu shvatane kao neka vrsta antisemitske politike vlade, i strogo je naznačavano da se državljanima jevrejskog porekla iz onih država koje nemaju antijevrejsko zakonodavstvo ne prave nikakvi problemi pri ulasku u zemlju. Ono što je posebno interesantan momenat je da u tom periodu, krajem 30-ih godina, postoji prilična razlika u tretmanu ovoga pitanja u različitim sektorima jugoslovenske politike, pa tako imamo u diskusijama koje su vođene povodom pitanja velikog priliva jevrejskih izbeglica 1939. i 1940. godine na konferencijama koje je vlada organizovala, i na kojima su učestvovali različiti predstavnici ministar-

stva spoljnih i pre svega unutrašnjih poslova, da je ministarstvo unutrašnjih poslova bilo mnogo restriktivnije u predloženim merama prema ulasku jevrejskih izbeglica, dok je s druge strane, ministarstvo spoljnih poslova zahtevalo da taj pristup i sve mere koje budu donošene, ceo tretman da mora da bude etički i moralno utemeljen, i da se mora voditi računa o velikoj osetljivosti toga pitanja. Dakle, dok su policijske vlasti tražile oštrije mere, predstavnici spoljnopolitičkih vlasti tražili su jedan mnogo oprezniji postupak. Naravno, postoji veliki niz problema u celom ovom kompleksu vezanom za jevrejske izbeglice, tu je na samom početku recimo veoma simbolički problem sa izbačenim Jevrejima iz Austrije, koji su se našli na ničijoj zemlji između bivše austrijske i jugoslovenske granice. Tih otprilike 200 ljudi postali su žrtve te potpuno nove i neshvatljive situacije. Ljudi koji su izbačeni bez dokumenata i viza našli su se kao simbolički znak jedne drastično izmenjene situacije. Jugoslovenska vlada je ponekad bila prinuđena da takve slučajeve rešava, iako često nije imala dovoljno volje da tako nešto učini. Imamo dakle jednu politiku koja je htela da balansira između velikog pritiska pre svega nacionalsocijalističke Nemačke i zemalja koje sve redom uvode restriktivnu antijevrejsku politiku. Rezultat jednog takvog pritiska bile su i uredbe koje su donešene početkom oktobra 1940. Te uredbe narušile su ravnopravni status jugoslovenskih građana Jevreja, jer su ih dovele u jednu potpuno drugu poziciju, i njihov status je bio bitno narušen, njihova ravnopravnost je bila narušena. I to je interesantno, time ću završiti, diskusije koje su vođene oko tih ideja, a te ideje su poticale od Antona Korošeca, ministra prosvete, pre toga on je bio ministar unutrašnjih poslova. U Zagrebu i Beogradu postojala je velika rezerva prema donošenju tih mera, a on je želeo da te mere budu sveobuhvatne, u tim svađama, bolje rečeno u tim diskusijama unutar vlade, a to se dobro vidi na osnovu novog izvora koji je sada dostupan. To su memoari Mihaila Konstantinovića, koji je bio ministar pravde u to vreme, a te mere su posle duge diskusije svedene

na ove dve zakonske uredbe, koje jesu narušile ravnopravnost građana jevrejskog porekla, a sa druge strane one su bile neka vrsta kompromisa unutar jugoslovenske vlade. Dakle, imamo situaciju koja je bila uslovljena spoljašnjim pritiscima, svim onim što se dešavalo na planu antijevrejske politike u Evropi. To je bila jedna vrsta lančane reakcije koja se širila kao neka vrsta bolesti, a sa druge strane imamo taj unutrašnjopolitički kompleks u okviru jugoslovenske države, veoma složen i težak i to pitanje je bilo interesantna sastavnica cele te politike. Hvala vam.

Valter Manošek

Zamolili su me da kažem nešto o tome ko je odgovoran za tragediju Kladovo ransporta. Moj odgovor na to vama može delovati pomalo iznenađujuće, ili provokativno: krivi su nacisti i niko drugi. Nacisti su bili ti koji su raselili ljude, naterali ih da napuste Austriju i Nemačku i, na kraju, nacisti su bili ti koji su pobili članove transporta u Srbiji. Sve ostale organizacije koje su bile umešane u ovaj slučaj – jevrejska zajednica u Beogradu ili cionističke organizacije – pokušavale su da pomognu izbeglicama. Oni su pravili greške i konačno propali u svojim pokušajima. Međutim, oni nisu krivi. Velika je razlika između – biti kriv – i praviti greške. Jer, opet, nacisti su bili ti koji su dejstvovali, koji su određivali pravila, a jevrejske organizacije su mogle samo da reaguju na to. A kada reagujete na nešto ponekad pravite greške, jer pravila igre ne određujete vi i, uvek ste jedan korak u zaostatku.

Ja bih želeo više da govorim o onima koji su snosili krivicu, a ne o onima koji su pravili greške. Smatram da je za rođake i preživjele od mnogo većeg interesa to da budu obavješteni o tome šta se događalo sa članovima transporta u periodu od jeseni 1939. do proleća 1942. godine. Mi dosta znamo o istoriji transporta do aprila meseca 1941. godine,

jer imamo pisma a mogli smo i da saslušamo priče i sećanja skoro dve stotine preživelih koji su uspeli da pobegnu u Palestinu neposredno pre nego što je nacizam stigao u Srbiju, aprila 1941. Međutim, malo se zna o tome šta se događalo posle okupacije Jugoslavije, kada su članovi transporta ponovo pali u ruke nacista. Zato, kad budem rekao nekoliko reči o tome šta se događalo u periodu od proleća 1941. do proleća 1942. godine, vi ćete možda bolje razumeti zašto ja kažem da su krivi samo nacisti, i niko drugi.

Posle nacističke okupacije članovi transporta nastavili su da borave u logoru u Šapcu. U leto 1941. godine otpočeo je partizanski ustanak u Srbiji. Nacisti su na ustanak odgovorili krvavim represalijama nad civilima. U jesen 1941. godine austrijski general Vermahta Franc Beme, koji je bio glavni komandant vojnih snaga u Srbiji, izdao je naredbu da za svakog vojnika Vermahta, koga ubiju partizani, sto muških civila mora biti pogubljeno. U vezi s tim, on je eksplicitno napisao da njegovi vojnici moraju streljati pre svega Jevreje, Cigane i komuniste. Navodeći Jevreje, on nije mislio samo na srpske Jevreje već i na one koji su bili u Kladovo transportu. Pri tom, većina tih ljudi su bili Austrijanci (austrijski građani). Na dan 17. oktobra 1941. godine jevrejski muškarci iz transporta postali su žrtve ovih represalija, streljanja. Muškarci su izdvojeni, odvedeni u malo selo Zasavicu, i tamo pobijeni. Streljala ih je grupa vojnika Vermahta, koju su većinom činili Austrijanci.

Žene i deca koji su ostali u Šapcu nisu znali šta se dogodilo sa njihovim muškim saputnicima. Sredinom decembra 1941. godine oni su transportovani u koncentracioni logor pod nazivom Sajmište, blizu Beograda. Tamo su ostali zajedno sa srpskim Jevrejima i Ciganima, isto, u većini, ženama i decom. Uslovi u logoru bili su užasni. Bila je izuzetno hladna zima, a logor nije bio pripremljen da primi više od šest hiljada zatvorenika. U međuvremenu, organizatori i tvorci Holokausta u Berlinu odlučili su da preosta-

le Jevreje u Srbiji ne transportuju u geta u Poljskoj, već da ih pobiju na licu mesta.

Marta meseca 1942. godine specijalan kamion sa gasom dopremljen je iz Berlina. Pre nego što su vozači ovog kamiona sa gasom otpočeli sa ubijanjem, svi Cigani su pušteni iz logora. Zatim je komandant logora, član austrijske SS grupacije, Herbert Andorfer saopštio zatvorenicima da će biti transportovani u bolji logor. Ovom lažnom izjavom postigao je to da su se jevrejski zatvorenici sami, dobrovoljno ukrcavali u kamion. Od marta do maja 1942. godine kamion sa gasom svaki dan je odvezio jevrejske zatvorenike od logora do Avale, koja je nekih dvadesetak kilometara južno od Beograda. Tokom vožnje vozač kamiona je ručnim prekidačem otpuštao gas u unutrašnjost vozila. Na tom putu svi zatvorenici u kamionu bili su pogušeni, zatim zakopavani u masovne grobnice. Krajem maja 1942. u logoru više nije bilo Jevreja. Koliko je nama poznato, niko iz Kladdovo transporta nije preživeo ovaj kamion sa gasom.

Ivo Goldštajn

Savez jevrejskih vjeroispovjednih općina osnovan je 1919. godine u Zagrebu, ali je za njegovo sjedište bio određen Beograd. Bilo je posve logično da su i međunarodni kontakti išli preko beogradske centrale.

Stanje se mijenja 1933, kada je počela masovna emigracija njemačkih Židova, pri čemu je bio značajan udio Jugoslavije, a Zagreb je bio najznačajniji centar za prihvatanje izbjeglica u Jugoslaviji. Iz Zagreba se moglo ići dalje na istok, prema Palestini, ili prema jadranskim lukama Rijeci i Splitu, otkuda je isto tako emigrirao značajan broj izbjeglica. U Zagrebu je u međuratnom razdoblju postojala židovska zajednica od oko 12.000 osoba, ekonomski jaka i društveno utjecajna.

Već u maju 1933. osnovan je u Zagrebu Mjesni odbor za pomoć Jevrejima iz Njemačke, koji je 1939. promijenio ime u Odbor za pomoć jevrejskim izbjeglicama. Već u prvim akcijama Odbor je u Zagrebu sakupio značajne svote. Od početka djelovanja Odbor su izdašno pomagale židovske ustanove iz inozemstva: Zagreb je postao i jugoslavenkim centralnim predstavništvom velike svjetske emigracione i pripomoćne organizacije HICEM sa sjedištem u Parizu. HICEM je novčano pomagao židovskim useljenicima u Palestinu i druge prekomorske zemlje. Pariška je centrala zahtijevala centralizaciju cjelokupnog emigracionog posla za cijelu zemlju, pa je SJVOJ u rujnu 1936. prenio i formalno predstavljanja čitavog Zemaljskog odbora za pomoć izbjeglicama na zagrebački odbor. Sekretar Židovske općine u Zagrebu Aleksandar Klein bio je istovremeno i povjerenik HICEM-a. "Rad po pitanju zbrinjavanja emigranata uglavnom je skoncentrisan u Zagrebu", kaže se u izvještaju Izvršnom odboru Saveza. Kada je netko iz jugoslavenke organizacije trebao ići na konferenciju HICEM-a u Pariz, smatralo se da "bi bilo najkorisnije da taj delegat bude iz Zagreba", pa su uglavnom putovali Zagrepčani.

Značajne svote doznačivao je i American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT). JOINT je početkom 1936. odbio molbe, jer su se istovremeno javljali i Savez u Beogradu i zagrebački Odbor, pa je potkraj 1936. aplicirao samo Zagreb, tražeći "izvanrednu materijalnu pomoć" za izbjeglice. S Beogradom je dogovoreno da se "dobivena pomoć razdijeli na ravne dijelove" između Saveza i zagrebačkog Odbora. Zagrebački je Odbor uistinu imao veliku autonomiju.

Sve što je učinjeno – pružanje pribježišta velikom broju Židova iz Reicha i način na koji je to učinjeno – često se u židovskom svijetu isticalo po nesebičnosti i izvrsnoj organizaciji. Pomagala je i zagrebačka Hevra Kadiša koja je izdvajala novac, ali i skrabila o smještaju, obrazovanju i usavršavanju izbjeglica. Tridesetih je u Zagrebu vrlo intenzivno djelovao i *Palestinski ured za Jugoslaviju* koji je nabavljao

dokumente za useljenje u Palestinu, što znači da je na neki način obavljao konzularne poslove. Kontaktiralo se i s uredom Židovske agencije za Palestinu (Jewish Agency for Palestine) čije je sjedište bilo u Berlinu, a cilj joj je bio zaštita interesa židovskih imigranata i Židova uopće. Jewish Agency je priznavala i britanska vlada i njezine službe u Palestini. Zagrebački je Odbor surađivao i s berlinskom organizacijom *Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe* koja je bila osnovana 1933. sa ciljem da se njemačkim Židovima olakša odlazak i adaptacija u drugim zemljama.

Zagrebački je odbor od 1933. do 1941. primio, posavjetovao i otpravio na dalji put oko 55.500 osoba, i to najviše 1939, čak oko 15.400.

Broj izbjeglica dramatično je porastao od Anschlusa u ožujku 1938. godine. Zagrebačka je općina, odnosno njezin odbor bio sve opterećeniji, financijski i organizacijski. Tajnik zagrebačke općine i povjerenik HICEM-a Aleksandar Klein putovao je u Pariz kako bi namaknuo potreban novac, ali nije jasno s kakvim rezultatima.

U veljači 1940. održana je u Zagrebu sjednica zagrebačkih članova Glavnog odbora Saveza jevrejskih općina koji su se konstituirali kao “nadležno tijelo koje će u granicama zaključaka Izvršnog odbora, predstavljati Savez prema Židovskoj općini u Zagrebu i davati joj direktive”. Iako su u zapisnik ušle vrlo pomirljive formulacije, zapravo je zagrebački dio Glavnog odbora počeo samostalno djelovati, odnosno, neki su u Beogradu smatrali da se u Zagrebu “stvara novo telo od članova Glavnoga odbora koje bi moglo donositi odluke nezavisno od Izvršnog odbora Saveza”. U pozadini spora bili su velikim dijelom financijski problemi. Potom su obje strane ponovno obračunavale troškove, “obostrano se naišlo na neke neuvažene okolnosti”, a Zagrepčani su “zamoljeni da u interesu zajedničke stvari uvažavaju sve dobronamerne primjedbe”. Izračunato je da je Zagreb do svibnja podnio “gotovo polovinu svih tereta” jugoslavenske zajednice, koji su narasli do velikih 7,000.000 dinara.

Uspostavom Nezavisne Države Hrvatske u travnju 1941. godine, okolnosti djelovanja zagrebačke Židovske općine se mijenjaju. Ona je djelovala cijelo vrijeme rata; po tome je bila jedinstvena u NDH.

Ostavljajući Židovskoj općini određenu slobodu i autonomiju djelovanja ustaške su vlasti donekle slijedile svoje nacističke uzore. U djelovanju vijećnika i drugih dužnosnika zagrebačke Židovske općine 1941–1945. godine nije zabilježeno ništa što bi nalikovalo nekim postupcima članova Judenräte – Židovskih savjeta, kakvih je bilo u drugim zemljama okupirane Evrope. Naprotiv, u uvjetima koje nije pretjerano nazvati nemogućima, nema dvojbe da se ŽBOZ samoprijegorno i maksimalno trudila, a ponekada i uspijevala, da barem nekim svojim članovima u najvećim nevoljama pruži pomoć, a neke i da spasi. Ustaške vlasti u NDH očigledno su ocijenile, a možda su primile takve savjete i od njemačkih predstavnika, da će postojanjem Židovske općine lakše kontrolirati preživjele pripadnike židovske zajednice u Zagrebu i u drugim mjestima NDH, ponajviše da će moći kontrolirati novčanu pomoć iz inozemstva. Osim toga, možda su neki pojedinci u režimu mislili da bi postojanje Općine moglo poslužiti u propagandne svrhe. Nekim inozemnim gostima i predstavnicima (npr. Vatikan i Crvenoga križa) režim se mogao hvaliti tobožnjim liberalnijim odnosom prema Židovima.

Kako su te međunarodne organizacije (najviše američki JOINT) bile spremne pružiti stanovitu materijalnu pomoć progonjenim sunarodnjacima, ŽBOZ je uspostavio posredne veze preko Italije s neutralnom Švicarskom i preko Židovske općine u Budimpešti s predstavnicima palestinskih Židova u neutralnoj Turskoj (u Istanbulu). Naročito je u tome bila vrijedna uloga nekih zagrebačkih Židova koji su uspjeli izbjeći u Švicarsku; među njima isticao se cionistički vođa dr. Aleksandar Licht. Iz postojeće dokumentacije ne može se precizno ustanoviti kolika je bila ukupna financijska pomoć koja je stizala tim kanalima, ali nema

sumnje da je većina općinskih aktivnosti – slanje paketa u logore – financirano iz tih izvora. Nažalost, o ovim je zbivanjima sačuvano vrlo malo dokumenata i svjedočanstava. Da bi se dobila inozemna pomoć predstavnici Židovske općine putovali su u Budimpeštu, u Ljubljanu, u Mađarsku, Italiju i Švicarsku. Pomoć je slao i RELICO sa sjedištem u Ženevi. Stanovita potpora stizala je i od organizacije talijanskih Židova Delasem, koja je prvenstveno pomagala židovskim izbjeglicama u Italiji i u talijanskim okupacionim zonama.

U posljednjoj masovnoj deportaciji u svibnju 1943. u Auschwitz su deportirani nadržabin Miroslav Šalom Freiburger i predsjednik općine Hugo Kon. Otada židovsku općinu vode Ašer Kišicky i Robert Glücksthal, inače zaštićeni jer su im supruge bile "arijevke". Iako su bili izloženi maltretiranju i nisu bili sigurni da će doživjeti sljedeći dan, pa su jednom prilikom nekoliko dana proveli i u zatvoru, Kišicky i Glücksthal suočavali su se s nerazumijevanjem kada su židovskim organizacijama u inozemstvu objašnjavali položaj preostalih zagrebačkih Židova. Glücksthal je pisao da se u Budimpešti nalaze "ljudi koji kanda nas ne priznaju članovima iste obitelji". Razlozi takva odnosa vjerojatno su posve neopravdane sumnje da obadvojica kolaboriraju s ustaškom vlašću.

Zagrebačka je općina po završetku rata odaslala diljem svijeta, od Kalifornije do Izraela, pisma kojima je obavještavala rodbinu i prijatelje o sudbini onih za koje su se interesirali. Većini je javljano da su dotični "odvedeni u logor. Budući da se gore imenovani do danas nisu prijavili, to postoji vjerojatnost, da nisu više na životu." Suhoparnost administrativnog jezika samo pojačava svu strahotu informacije. Takva su se pisma slala iz Zagreba sve do 1952. godine kao podsjetnik na prošla vremena. Zagrebačka se općina i čitava židovska zajednica u poslijeratnom vremenu suočila s posve novim izazovima.

Hvala, poštovane dame i gospodo, s obzirom da je današnja tema Kladovo transport, želela bih da nešto kažem o banci kao instrumentu nacističke pljačke jevrejske imovine u Srbiji, u periodu od 1941. do 1944. godine. Od minhenške pivnice 1920. godine i onih prvih nastojanja da se u nemački javni život uvede ideologija podele građana na više i niže po kriterijumu rase čistote i "nemačke krvi", preko političko-programskog spisa Mein Kampf, koji je preporod čovečanstva video upravo u izgradnji jedinstvene nacionalne države, sve do donošenja Nirnberških zakona 1935. godine, kada se Jevrejima zvanično ograničilo pravo kretanja, a maltretiranja umnožila i bivala još brutalnija, postojalo je jedno važno područje u životu Nemačke koje ih je još uvek činilo dragocenim stanovnicima te zemlje. Bilo je to ekonomsko područje, a posebno područje bankarstva, finansijskog sistema, čiji su nemački Jevreji bili utemeljivači još od 18. veka. Za Treći rajh koji se ekonomski oporavljao i brzo orijentisao na ratne pripreme, nije od malog značaja bilo njihovo poznavanje poslova, njihove sposobnosti i posebno međunarodne veze, što je svakako obezbeđivalo tako potrebnu ekonomsku stabilnost. Ali kada je anšlusom Austrije 1938. godine pod punu kontrolu Rajha došlo i austrijsko bankarstvo, koje se dobrim delom temeljilo na međunarodnom jevrejskom kapitalu i stručnosti jevrejskih bankara, Nemačka je odlučila da konačno započne sa rasističkim eksperimentom i u bankarstvu. Tako je Dojče Bank, kao jedna od najvećih privatnih banaka u Nemačkoj pokazala pretenzije prema najvećoj austrijskoj banci Creditanstalt – Wiener Bankverein, inače afilaciji međunarodnog, britanskog, francuskog i češkog bankarskog kapitala. Za samo vođstvo Rajha ove pretenzije bile su potpuno u skladu sa njihovom politikom apstrahovanja austrijske privrede i plasiranja nemačkog kapitala u zemlje jugoistočne Evrope, gde je ova austrijska banka imala svoje brojne afilacije, među kojima je bilo za ovu našu temu posebno važno – Opšte

jugoslovensko bankarsko društvo AD. Ovo je bila jedna od najvećih privatnih banaka stranog kapitala u Kraljevini Jugoslaviji u čijem su upravnom i nadzornom odboru sedela značajna imena austrijskog, belgijskog i češkog bankarstva, od kojih je polovina bila jevrejskog porekla. Jevreji su bili svi direktori, funkcioneri kao i značajan broj činovnika centrale banke u Beogradu, zavoda banke u Zagrebu, kao i filijale u Novom Sadu. Osim toga, ova banka je podržavala putem velikih kredita i mnoga preduzeća sa dominantnim domaćim ili međunarodnim jevrejskim kapitalom. S obzirom da su nemačke ratne operacije od 1939. godine pratila nastupanja njenih najvećih banaka, tako su u njihove ruke dolazili paketi najpre čeških, a od 1940. godine i belgijskih akcija Creditanstalt – Bankvereina, odnosno Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva. Već u leto 1939. godine, Dojče Bank je posedovala 93 posto akcionarskog kapitala ove jugoslovenske banke, pa je pod plaštom neophodne redukcije personala odmah počela sa otpuštanjem nearijevskih službenika u Beogradu, Zagrebu i Novom Sadu. Iako je jugoslovenska vlada uložila protest zbog promene vlasničkih odnosa, ovaj očigledno antisemitski čin nije imao značajnijeg odjeka u tadašnjoj jugoslovenskoj javnosti. Gledano iz perspektive Trećeg rajha uspešnom realizacijom nacionalsocijalističke rasističke kategorizacije zaposlenih, stvoreni su gotovo idealni uslovi da Opšte jugoslovensko bankarsko društvo postane glavni nemački privredno-fnansijski instrument u obezbeđivanju njenih ekonomskih, a tako i političkih pozicija u Jugoslaviji. Od sredine 1941. godine ova banka je u skladu sa podelom jugoslovenske teritorije bila podeljena na dve banke sestre: Bankovno društvo za Hrvatsku, i Bankarsko društvo u Beogradu. Njihova se uloga nije mnogo razlikovala u okupiranim delovima Jugoslavije pošto tokom te iste godine na srpskom okupacionom području nije bilo moguće organizovati i razviti privredni plan, Bankarskom društvu u Beogradu je povećanje poslovnih volumena omogućila zaplena tuđih sredstava, pre svega zaplenjena jevrejska imovina. Naime, isveštaj sa

sednice uprave banke o poslovnoj 1941. godini govori o tome da se iznos bilansa, ove sada već potpuno nemačke afilacije, povećao za celih 140,3% likvidnosti u odnosu na prethodnu godinu. Radilo se o novcu koji je u banku ušao usled prodaje mnogobrojnih jevrejskih preduzeća i druge nepokretne imovine koju su nemačke vlasti prethodno otuđile od vlasnika. Sva zaplenjena jevrejska imovina vodila se u Bankarskom društvu na specijalnim računima generalnog opunomoćenika za privredu Srbije, a deponovale su je specijalna policija, devizna policija i razne druge nemačke ustanove, Komesarijat za jevrejsku imovinu i domaće banke. Nakon prodaje, odnosno realizacijom ili "arizacijom", s obzirom da je jedan podračun nosio upravo oznaku "Arisierungserloese", dolazila je čista imovina firme ili druge mase na zbirni račun generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji pod oznakom GBW. Međutim, specijalnom naredbom nemačkih vlasti krajem 1942. godine, o predaji jevrejskih bankarskih potraživanja i depozita u kreditnim ustanovama, došlo je do preliivanja jevrejskog novca sa tekućih računa, vrednosnih papira, polisa osiguranja, nakita, zlata i drugih dragocenosti, iz srpskih novčanih zavoda i filijala bivših jugoslovenskih banaka, na račune i u trezor Bankarskog društva u Beogradu. Prema procenama visokog savetnika Narodne banke Jugoslavije, Miodraga Ugričića, posebni udeo u ovoj akciji imale su pored ostalih banaka i Narodna banka Kraljevine Jugoslavije u likvidaciji, kao i Srpska narodna banka. One su dakle kao i sve ostale banke odobravale žiro-računu bankarskog društva u korist računa generalnog opunomoćenika za privredu u Srbiji stara, odnosno nova jevrejska potraživanja nastala za vreme okupacije. Ovaj prenos vršio se postepeno od decembra 1942. pa sve do 1944. godine, i to prema vrstama potraživanja i prema dinamici njihovog utvrđivanja, odnosno likvidiranja. O kakvoj se sveobuhvatnoj operaciji radilo govori i činjenica da su na bankarsko društvo bile prenete čak i doznake iz zarobljeničkih logora, ukoliko su korisnici i pošiljaoci bili Jevreji, pa je tako samo Narodna banka na račun Beograd-

skog društva prenela preko 18 miliona dinara. Ovi specijalni računi generalnog opunomoćenika u Bankarskom društvu nosili su i specijalne oznake, tako je “šperkonto” bio zapravo prolazni privremeni račun na kome je koncentrisana zaplenjena jevrejska imovina. “Sicherheiten” je bio prolazni privremeni račun u vezi sa izvršenim zaplenama, “Liquidationserloese” i “Arisierungserloese” bili su računi na koje je generalni opunomoćenik za privredu u Srbiji prenosio razne sume i čitava salda sa drugih prolaznih računa, ali su ovde vršena i direktna polaganja. Kada bi veličina štete činjena pljačkom jevrejske imovine u okupiranom delu Srbije samo preko bankarskog društva mogla dobiti novčani izraz, to bi po mišljenju jugoslovenskih bankarskih stručnjaka bila suma od 885.883.000 srpskih dinara, ili preračunato po okupacijskom kursu od 50 dinara za jedan dolar 17 717 660 dolara. Znatan deo ovakve sume, a posebno zlato i druge dragocenosti, preneo je u Berlin krajem 1942. godine tadašnji komesar za jevrejsku imovinu u Beogradu Adolf Mozlek, dok je ostatak uglavnom potrošen za isplatu poslovnim i privatnim poveriocima, odnosno razgrabljen između vojnih i političkih predstavnika u Srbiji. I samo još jedna rečenica za kraj, jasno je da istraživanja materijalnih gubitaka Jevreja za vreme Drugog svetskog rata nikada neće imati onu važnost koju imaju prisećanja na ljudsku patnju ovog naroda ali su uvek neophodan podsetnik da pohlepni pogledi na tuđe bogatstvo idu ruku pod ruku sa prigodnom, u ovom slučaju rasističkom ideologijom, i da mogu dovesti do instrumentalizovanja svih, pa i bankarskih ustanova jedne države. Hvala vam.

Branka Prpa

Ja sam se javila samo da bih se nadovezala na ovo što je prof. Andrej Mitrović rekao. Dakle ovoga puta ne u svojstvu istoričara koji istražuje istoriju, ovoga puta jevrejskog

naroda u Srbiji, nego kao direktor Arhiva koji čuva fondove o istoriji ovog naroda. Najstariji dokumenti su iz 16. veka, dakle i jevrejskog naroda koji je živeo na teritoriji Srbije, a koje kao poseban segment istorije ovog prostora možemo pratiti u našim fondovima od 19. veka. Dakle, kada se sam pojam Holokausta elaborira ja bih buduće istraživače, i one koji već jesu upoznati sa fondovima koje poseduje Istorijski arhiv grada Beograda, obavestila o tri veoma značajna fonda koje ima arhiv. To je fond BDS ili Gestapoa, dakle personalna dosijea onih koji su prošli kroz proceduru isleđivanja Gestapoa, to je Specijalna policija, odnosno kvislinška uprava vezana za Nedićevu vladu i to je konc-logor Banjica sa dosijeima logoraša. Mislim da je kolega Ristović rekao nešto o tom suvoparnom jeziku koji svedoči o eliminisanju ljudi. Mislim da su jedno od najstrašnijih svedočanstava tog bestijalnog odustajanja od civilizacije kojoj pripadamo upravo knjige logoraša konc-logora Banjica, u kojima kao informaciju imamo ime, prezime, bračni status, nacionalno poreklo, Srbin, Jevrejin ili neko drugo, i zaključak streljan, streljana, ili poslan na rad. To su informacije o ljudima, dakle sam taj način na koji su se završavali ljudski životi, sudbine, govori o jednom vremenu bolje od bilo čega drugog. Kao istoričar, dakle više ne kao direktor arhivske institucije, mogu da kažem da u našoj historiografiji nije dovoljno proučena istorija jevrejskog naroda u Srbiji, da ne postoje sistematska istraživanja, to su sada segmentovana istraživanja i mislim da bi taj posao morali da obavimo, ako ništa drugo jednim sistematskim istraživanjem pojma Holokausta u Srbiji i u Beogradu, pogotovo zato što smo danas svedoci pokušaja revizije jedne antifašističke ideje i uopšte žrtava u Drugom svetskom ratu i mislim da bi istoričari u tim konstruktivnim pokušajima redefinicije istorije 20. veka i rekapitulacije istorije 20. veka morali početi da se sistematski bave pojmom Holokausta, i inače istorijom jevrejskog naroda na teritoriji Srbije. Htela bih dakle kao istoričar da plediram da se istorija Jevreja na neki način učini mnogo složenijom, da se obja-

sni na koji način participiraju u društvu Srbije, države i ovog grada, mislim da bi i naše saznanje o vlastitoj istoriji time bilo mnogo bogatije nego što je sada. Veliko hvala.

Haim Šacker

Ja sam pripremio tekst od 29 strana. Onda sam ga sve više i više skraćivao, ali opet bi mi trebalo pola sata. Zato ostavljam moj tekst po strani i govoriću vam bez beleški. Baviću se jevrejskom zajednicom u Palestini i njenim organizacijama. Njihova briga bio je i Kladovo-Šabac transport. Gospodin Manošek je napravio razliku između krivice i greške. Ja bih voleo da mogu da kažem da su sa jevrejske strane u Palestini načinjene samo greške. Žao mi je, ali to su bile greške pomešane sa krivicom.

U istraživanjima Holokausta mi pravimo podelu na četiri kategorije: ubice, žrtve, posmatrači i oni koji su želeli da pomognu punim srcem. Voleo bih da mogu da kažem da su jevrejska zajednica u Palestini i njene organizacije želele punim srcem da pomognu. Ja sam napravio podelu na pomagače i indiferentne posmatrače.

Postoji nekoliko objektivnih faktora u vezi Kladovo-Šabac transporta: Englezi, Dunav se zaledio, Italija je ušla u rat. Nedostajalo je brodova, bilo je raznih teškoća da se kupe ili iznajmeTo je bilo zajedničko za sve transporte koji su iz Beča išli istim putem i pokušavali da se domognu Palestine. Kladovo-Šabac transport nije uspeo. Zašto?

Dve knjige koje ja poredim, knjiga prof. Manošeka i Gabriele Anderl i knjiga prof. Dalije Ofer i pokojne Hane Vajner. Te knjige imaju posebne tendencije.

Austrijski autori hteli su da okrive svoje sunarodnike i svoju zemlju. Njihov cilj nije bio da okrive bar deo jevrejskih institucija. Naprotiv, to bi bilo kontradiktorno onome što su oni želeli. Knjiga jevrejskih autora pisana je na način

koji mi zovemo palestinocentrični, sa cionističkom tendencijom.

Koju od njih braniti? Sve što su činile organizacije i institucije u Palestini, sve se to može razumeti. Sve to možemo posmatrati sa tri tačke. Jedna je ona na kojoj su te definicije jasno vidljive. Prvo je trebalo nabaviti velika plovila umesto malih, to bi pomoglo Kladovo-Šabac transportu.

Novac. Američki jevrejski radnički pokret prikupio je šezdeset hiljada dolara. Šezdeset hiljada dolara za određeni cilj: da se pomogne kladovskom transportu. Ničija krivica nije potrošen novac i gubitak i niko to ranije nije mogao ni da vidi. Ali uzeti novac koji je dat za jednu stvar, a potrošiti ga za drugu i pri tom ne pitati donatore, to nije veoma legalno. U svakoj državi, u svakoj normalnoj državi, takva stvar došla bi na sud. Posebno kada su životi više od hiljadu ljudi bili ugroženi. U određenom trenutku Darien II bio je kupljen i bez razumljivog razloga brod je bio uzet od Mosada, koji je bio odgovoran. (Bio je to fantastičan plan da se napravi neka sabotaža na Dunavu zajedno sa Britancima. Razlog je bio da se žrtvuju životi hiljadu ljudi da bi se sada stekli dobri odnosi sa Britancima, pošto je rat već potvrdio odnose sa Britancima.)

Kao što je to rekao Hajim Vajcman: *Postoje vremena kada treba žrtvovati bliže ciljeve zbog onih daljih.*

A zapravo nije bilo programa, Britanci nisu bili zainteresovani i ljudi su bili ostavljeni, kao žrtvovanje bližih ciljeva nizašta. David Hakoen, neumorni duh koji se borio... pomogao Kladovo transportu....nije mogao da se seti kasnije... tri meseca bez ikakvog cilja.... tri meseca tokom kojih su se ljudi skupili....I onda kada je brod bio vraćen (bez razloga, o čemu sam pisao u mom tekstu) ja sam zaboravio da kažem da je novac za Kladovo transport bio sakupljen i da ga nije bilo dovoljno. A onda je došao oktobar, novembar i Dunav se zaledio, a ljudi su onda počeli da pitaju jugoslovensku jevrejsku zajednicu i JOINT. Ko je trebalo da plati ugalj za brod? Mesec dana je prošlo pre ne-

go što se Dunav zaledio, a taj mesec je izgubljen na razmatranje ko će platiti ugalj. Da li je to greška ili krivica. I onda u zadnjem trenutku Mosad je imao loše kontakte. Čak i tada je Mosad uzeo brod i organizovao nekoliko putovanja za ljude koji su imali sertifikate... I kada je došao poslednji minut bilo je suviše kasno. Gde je granica između greške i krivice. Granica između posmatrača i pomagača? Jevrejska zajednica u Palestini nije učinila ništa, apsolutno ništa, o tome piše i u pomenutoj knjizi. Ako čitate tu knjigu čini vam se da je tu postojao rat. Rat između Britanske imperije i Kladovo transporta. Britanska imperija sa jedne strane a Kladovo transport sa druge. I kada je jevrejska Palestina videla da je nemoguće pobediti Britansku imperiju, oni nisu učinili ništa.

Dalija Ofer

Dobro jutro. Želela bih da se zahvalim organizatoru što me je pozvao i naročito Milici Mihailović, jer ste mi dali priliku da budem ovde, to sam pokušala pre mnogo godina ali nisam dobila vizu. Protekla tri dana koliko sam ovde za mene su veoma važna jer sam posetila mesta koja sam zamišljala dok sam išla kroz tragičnu priču izbeglica. Želim da zahvalim organizatoru i svima koji su pomogli da se održi ova konferencija. Mislim da je Haim Šacker ... mi smo kolege i ne moramo da budemo formalni među sobom, mada je on već bio veoma poznat profesor univerziteta kada sam ja studirala, dakle mislim da je ono što je on ovde predstavio potreba da se istorijski prikaže događaj o kome govorimo. Za svaki od događaja o kojima je Haim govorio mogu da dam svaki detalj dana i nedelje kada se on dogodio, zašto se dogodio i koji su bili uzroci koji su pogurali stvari na ovaj ili na onaj način. I mislim da mi istoričari nikako nismo na sudu pravde. Mi radimo najbolje što možemo da bismo upoznali prošlost, sigurno sa

predrasudama, jer nas istoričare kao i sve druge ljude zanima prošlost zbog sadašnjih događaja koje razmatramo i koji nas brinu kao ljudska bića i kao građane zajednice. Ali mi pokušavamo da budemo metodični, što je moguće pažljiviji pri stavljanju stvari u kontekst događaja, istorijskog događaja. Generalno je veoma teško kada je Holokaust u pitanju, jer znamo kraj, danas znamo tragičan kraj Kladovo transporta, ali to se nije znalo u martu 1940. kada je Elia Golding čelnik Hagane iz laburističke stranke sakupljao novac. Niti u junu 1940, kada je on doneo odluku da se pripreme zaustave na nekoliko nedelja, jer je Italija ušla u rat i nije bio siguran šta će se dogoditi na moru i da li će biti moguća plovidba, niti u novembru 1940. pred poslednju fazu pre kretanja broda za Sulinu; niko nije znao i niko nije mogao ni da zamisli: prvo i pre svega pojavu masovnih ubistava, koja danas zovemo "konačnim rešenjem", a koja su počela skoro godinu dana kasnije, u leto 1941, kada niko nije mogao da zamisli da će Jugoslavija biti napadnuta i okupirana do proleća 1941. I iako mi sada znamo i vidimo unutrašnje znake, mislim da moramo biti veoma pažljivi kada se radi o detaljima istorijskog događaja. Ne želim da ulazim u raspravu u ovom smislu, ali ono što bih ja stvarno želela (a već sam izgubila pet minuta) je da stavim priču u ovaj opšti kontekst kada možemo da počnemo detaljnu analizu događaja.

Organizatori puta, kao i jevrejske zajednice u drugim zemljama, Austriji i Jugoslaviji, bili su izaslanici u ovim zemljama, a kasnije su morali da napuste zemlju i rade van Austrije, i bili su kao i organizacije koje su predstavljali, protagonisti ove priče. Osim ovih učesnika koji su bili direktno uključeni u organizaciju puta i organizovanje ljudi, iza scene su bili i drugi učesnici koji su pokušavali da promene jevrejsku situaciju nabolje političkim pritiskom, naročito Britanci, a tu su i Britanci koji su pokušavali da zaustave ilegalnu imigraciju, ne zato što su mrzeli Jevreje, ne zbog antisemitizma, jer znamo da su doveli transport od

10 000 uglavnom jevrejske dece u Englesku 1939, već zato što je postojala politika da se zaustavi ilegalna imigracija do poslednjeg imigranta zbog političkih razloga, koji su ujedno i bili politički razlozi za rat. Oni su već bili uključeni u rat kada su odlučili da promene politiku u Palestini. To je zato što su predvideli rat i imali su političke razloge da razdvoje pitanje izbeglica od pitanja Palestine. Za njih je pitanje Palestine bilo povezano sa Arapima, a pitanje izbeglica sa nacistima i Jevrejima i nisu želeli da ih dovedu u vezu (kombinuju). Naravno, to je bilo veoma tragično, ne samo za Kladovski transport, nego i za mnoge druge Jevreje. Ne zato što su posebno mrzeli Jevreje, u britanskoj politici je bilo mnogo argumenata da li je ovo dobro ili loše. Zato mislim da treba posmatrati sve učesnike i videti šta je svako od njih mogao da uradi, kako su mogli da rade pod ovakvim ograničenjima (ne znam da li imam vremena da nastavim) i mislim da je jedini način da posmatramo svakog učesnika u svetlu posebnih okolnosti koje su se dogodile. Samo da napomenem da je tokom meseci kada su ljudi iz kladovskog transporta bili ovde, Haluc, organizacija koja je odgovorna za imigraciju, naredila da se 3500 izbeglica pripremi za transport i ljudi iz Kladova su bili deo te grupe, a nisu svi ni stigli, stigli su drugi brodovi, tačnije Mosad nije stigao da obezbedi brodove na vreme.

Kada ponovo pogledamo stvari u širem kontekstu, zaista smatram da je utvrđivanje istorijskih činjenica veoma važno, kao i utvrđivanje odgovornosti i naravno krivice. Ovde ću se složiti sa Manošekovim pristupom – da su jedino krivi nacisti što su započeli operacije protiv Jevreja 1933. Hvala.

Gabrijela Anderl

Moje ime je Gabriela Anderl i biću prilično kratka, jer ne želim da ponavljam ono što su drugi učesnici već rekli.

Istorija kladovskog transporta je povezana sa različitim aspektima opšte istorije 20. veka. Nacionalsocijalizam je najvažniji, kao i Drugi svetski rat, ali je bitan aspekt i britanska politika prema Palestini pre osnivanja jevrejske države 1948. godine, kao i istorija cionističkog pokreta i politika takozvanog "slobodnog sveta" prema izbeglicama. Pripadnici kladovske grupe bili su direktno pogođeni sa dve faze nemačke politike prema Jevrejima. Prvo politikom proterivanja i prisilne emigracije i kasnije politikom direktnog fizičkog uništavanja cele populacije. Članovi kladovske grupe bili su prisiljeni da napuste domovinu, Austriju, u kojoj je tada već počelo sa austrijskim zločincima/krivcima koji su imali važnu ulogu i u ovom procesu ... sa Ajhmanom na čelu. ... Alojz Bruner bio je, što mnogi od vas znaju, odgovoran za vršenje deportacija u mnogim delovima Evrope, na primer u Grčkoj, Francuskoj, Slovačkoj. I drugi članovi ove centrale saradivali su sa Ajhmanom oko deportacija, na primer u Mađarskoj. Prve deportacije iz Beča počele su već u oktobru 1939. Mislim da je veoma važno napomenuti da tada još nije bilo fizičkog uništavanja kakvo su nacisti imali u planu, ali je to bilo vreme između dve faze, kako sam to već objasnila ranije. Istovremeno su pokušavali da nađu rešenje u smislu rezervnog plana.

U svakom slučaju ova prva deportacija iz Beča bitan je događaj za početak kladovskog transporta, jer su cionističke organizacije znale da je neophodno da se ovi ljudi izvedu iz zemlje. Takođe su znali da nema nijednog slobodnog broda da preveze ljude od Crnog mora do Palestine. Organizacije puta takoreći nije bilo (stvari su bile skoro potpuno neorganizovane), ali su izveli grupu iz zemlje iako nisu tačno znali kako da ih odvedu do Palestine. Mislim da je bila dobra odluka da se oni odvedu u Palestinu, jer niko nije tačno znao šta će se dešavati kasnije i šta bi bilo da su deportovani u Nisko. Kasnije, kao što je g. Manošek već rekao, kada su ponovo došli pod nemačku vlast, u aprilu

1941, opet su Austrijanci bili uključeni u ubistvo ove grupe. Kada su ljudi iz kladovske grupe došli da se priključe transportu preživeli su svakakva poniženja. Oni su imali rodbinu u Austriji koja je bila lišena svega što je imala, svoje zemlje i svojih domova. Bili su potpuno izolovani od austrijskog stanovništva i nije bilo nikog da im pomogne, a austrijski narod je uzeo šokantno veliku ulogu u ovom proganjanju i takozvanoj arijerizaciji jevrejske imovine. Nemci su ubili oko 65 000 austrijskih Jevreja. Oko 16 000 je uspelo da prebegne prvo u Nemačku, ali su bili uhvaćeni i ubijeni u raznim zemljama Evrope. Članovi kladovskog transporta pripadali su ovoj grupi od 16 000 ljudi. Želeli su da stignu do Palestine, ali su završili u Jugoslaviji, gde su i ubijeni. Bitno je napomenuti da je osnovni put nacističke politike proganjanja bilo finansijsko iskorišćavanje jevrejske imovine u te svrhe, kako ne bi trošili nemački novac za finansiranje ovih programa proganjanja. S druge strane Jevreji iz inostranstva, naročito jevrejske organizacije, kao JDCA, bili su prinudeni da manje ili više učestvuju u ovom programu, jer su finansirali ljude da prebegnu iz zemlje. U zemljama u koje su izbegle izbeglice nisu posedovale nikakva sredstva, napuštale su svoju zemlju bez ičega, tako da su drugi morali da ih finansiraju, da ih hrane, a to su bile jevrejske organizacije iz inostranstva koje su prikupljale novac za ove ljude. Zato mislim da je ovaj aspekt veoma bitan i nekad zaboravljamo koliko obzira je imala jevrejska zajednica Jugoslavije kada su skupljali novac, čak mislim da su imali poseban fond, kako bi pomogli izbeglicama kojih je bilo na hiljade u zemlji. Ovo kažem zbog diskusije oko toga ko je kriv i ko snosi krivicu zbog sudbine ovog transporta. Nekad se čak okrivljuje jevrejska zajednica Jugoslavije i Šime Špicer. Mislim da je veoma važno da se ne zaboravi koliko novca su dali za ove ljude. Kada govorimo o slučaju Kladovo moramo da spomenemo i politiku takozvanih slobodnih zemalja prema izbeglicama u to vreme. Već u julu 1938, na međunarodnoj konferenciji o izbeglicama u Evijanu, bilo je očigledno da

ostatak sveta nije voljan da pruži utočište žrtvama nacističkih operacija. Situacija je postala očajnička, naročito nakon izbijanja rata u septembru 1939. U ovakvoj situaciji takozvani ilegalni transporti u Palestinu postali su još važniji. Njih su uglavnom podržavali nacisti kao sredstvo da izbace Jevreje iz Nemačke, ali su ih sprečavala britanska ograničenja imigracije u Palestinu. Dok su mnogi ilegalni transporti bili uspešni i na hiljade Jevreja se tako spaslo, Kladovo transport je bio jedini koji nije uspeo da pobegne od nacističkih zločinaca. U ovom kontekstu mora da se naglasi da je politika Kraljevine Jugoslavije prema izbeglicama u to vreme, u poređenju sa drugim zemljama, bila relativno umerena i humana. Nemam više mnogo da dodam i kao Austrijanka mislim da je važno da se ne zaboravi ko je u početku bio odgovoran za proterivanje hiljada i desetine hiljada ljudi. Pravedno je prodiskutovati interni aspekt cionističke politike, ali mislim da je opasno da se zaboravi ovaj.

Za sam kraj želim da dam primer koji pokazuje da je u Jugoslaviji već 1940. godine u Kladovu i kasnije u Šapcu počela diskusija o ljudima odgovornim za sudbinu ovih ljudi. I setila sam se nečeg: sin dvoje ljudi koji su ovde ubijeni napisao mi je pismo i ispričao mi priču o svojim roditeljima. Roditelje su mu ubili Nemci u kladovskom transportu, a on je u to vreme imao 14 godina, bio je još dečak. On je bio u Palestini u koju je došao ranije sa alijom mladih. Roditelji su mu pisali da proba da im nabavi potvrdu za ulazak u Palestinu i svi koji su poznavali situaciju znali su da je veoma teško dobiti potvrdu zbog restriktivne britanske politike. Dečak je bio u kibucu i nije mu bilo dozvoljeno da izađe iz njega jer su pravila tada bila veoma stroga. Zatim je dobio pismo od roditelja koji su bili veoma ljuti i napisali su da su oni u Srbiji, da on ne čini ništa za njih, da su gladni a da on sedi u Palestini i ništa ne čini za njih. A on jednostavno nije mogao ništa da učini. I oni su na kraju ubijeni.

Upoznala sam ovog čoveka, sada ima 70-80 godina i rekao mi je: "Uskoro ću umreti, a ja se i dalje osećam veoma krivim za smrt mojih roditelja."

Samo sam htela da napomenem da je to veoma razumljiva reakcija sa stanovišta preživelih, rodbine. Ovo pokazuje i dimenzije ove diskusije. Hvala.

Ženi Lebl

Pošto će moj referat biti objavljen u Zborniku, a on je uglavnom zasnovan na zapisnicima sednica Izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, ja mislim da to nije bilo u drugim referatima, to bi samo htela da uporedim nekoliko stvari koje su se javile i ovde na ovom skupu kada se možda i nesvesno govorilo o Zasavici, a mislilo na Sajmište. Ja ću vam samo reći nekoliko stvari koje su se ponovile i ovde. Bilo je puno grešaka u interpretaciji svih tih pitanja, a ja ću vam reći samo kada je govoreno o prelazu iz Kladova u Šabac govorilo se, odnosno pisalo, o 1800 kilometara između Kladova i Šapca što svakako ne može biti tačno. Ali kao što se uvek radi, jedni su uvek prepisivali od drugih i tako je nastupila lančana greška. Druga stvar za koju smatram da je veoma važna, a koja nije pomenuta u knjigama, ja sam pregledala sve te knjige, je sigurno to da bi trebalo odati počast jednom čoveku koji se zvao Josif Dojč, iz Pančeva, koji je imao jedno malo brodersko društvo. Evo, mogu da vam iz Zapisnika pročitam jedno dva reda:

Kako su naišle još i neke tehničke neprilike, Savez se obratio brodo vlasniku, gospodinu Josifu Dojču iz Pančeva, za savet i pomoć. Savez je od gospodina Josifa Dojča dobio ne samo savet. Savez je od gospodina Dojča dobio potvrdu da je odlučio da sve naše štice nike besplatno da prevesti do Šapca i još više, gospodin Dojč je izrazio svoju želju da je spreman, ukoliko se pojavi mogućnost za nastavak puta, naše štice nike pre-

vesti na svojim objektima do Crnog mora. Savez, nažalost, ne može ni ovaj slučaj onako nagraditi kako bi on to zaslužio i ne preostaje drugo nego i tu izraziti svoju najtopliju hvalu.

Ja mislim da ako Savez onda nije mogao da zahvali, onda ga bar ne treba zaboraviti.

To je deformacija, ja uvek pronalazim neke greške, šta se može, takva sam. Sada još nešto: o svom poslu pisala je gospođa Rut Kliger, koja je uzela prezime Elijav. Ona naročito, specijalno opanjkava Šimu Špicera, a preko njega naravno i Savez jevrejskih opština, koji je kao što znate sve učinio, sve što je mogao ne samo Savez, nego i sve jevrejske opštine širom Jugoslavije.

I sada samo bih htela da kažem nešto, nekoliko reči o Šimi Špiceru, koji je veći deo svoga službovanja posvetio pomaganju jevrejskih izbeglica za šta je trebalo posedovati velike organizatorske sposobnosti. U tom poduhvatu koji je nosio njegovo ime, poduhvat Špicer, on je za sobom imao Savez jevrejskih veroispovednih opština, Savez Cionista, vrhovne rabine i ostale vode. E sada, Rut Kliger, bila je u stalnoj vezi sa Šimom Špicerom, ona piše u svojoj knjizi, odnosno ona je pričala, a ta se knjiga zove *Poslednje utočište*, objavljena je 1973. godine, i ona piše o svojim aktivnostima. To je jedna rumunska Jevrejka koja je imala veoma jake veze sa ljudima na svim ključnim položajima u Rumuniji i radila je u okviru ilegalne alijske, Alijske Bet. Ona piše o Kladovskom transportu, naravno i o naporima da im se omogući nastavak puta. Iz teksta se vidi da je ona znala o zajedničkim planovima Jevrejske agencije i britanskog Intelidžensa u vezi sa brodom Darien II, o čemu je ovde već govoreno. O tome neću više pričati dalje jer ovde sada nemam vremena, ali ako želite mogu vam opisati šta je bio plan u vezi Dariena. Dakle, ona je znala, a nije to saopštila nikome iz Saveza jevrejskih veroispovednih opština, iako joj se Šime Špicer, za koga ona na str. 306 veli da je bio predsednik Jevrejske veroispovedne opštine (što nije bio),

telefonski javljao gotovo svakodnevno, što znači da je bilo moguće da to saopšti. Osim toga ona donosi senzacionalnu vest da je ona ponudila Šimi Špiceru tranzitne vize za nastavak putovanja emigranata železnicom do Konstance. To je samo na jednom mestu, samo kod nje pomenuto. Mislim da je mnoge stvari izmišljala. Smatram da je i ovo izmislila i da je važno da se zna da to nije došlo ni do Šime Špicera ni do Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. Ona piše da Savez jevrejskih opština Jugoslavije nije hteo ništa da učini za taj transport zato što je smatrao da je Jugoslavija veoma daleko od rata i, prema tome, nema čega da se tamo boje. Da je to bilo tačno onda on ne bi poslao svoja dva deteta u Palestinu. Sin mu je tamo umro, a ćerka i danas živi u Izraelu u Givat Aimu. A on je to jula meseca 1940. godine osigurao za svoju decu, Rut i Jakova, aktivne članove Akive, sertifikat za odlazak u Palestinu, o čemu je izvestio izvršni odbor Saveza. Piše u zapisniku da će Šime Špicer, ostajući dosledan stavovima na kojima je vaspitao svoju decu, njihovo daljnje vaspitanje poveriti ustanovama u Palestini i da je u tu svrhu obezbedio odobrenje nadležnih vlasti. Znači, on je poslao svoju decu, on je ipak znao da pretila opasnost Jugoslaviji. Sada o pogibiji Šime Špicera. Ona piše na stranama 446-447 da je kasnije saznala da su Nemci stigli do logora u Kladovu i tamo počeli da love Jevreje. Dozvolili su im da se rasture na daljinu od oko 2 milje, a onda počeli da jure za njima, za muškarcima, ženama i decom, i da ih streljaju. Niko nije preživeo, ona piše. Marš smrti nastavio se i u Šapcu, i Šime Špicer je streljan. To ona piše. Samo da kažem: Šime Špicer je zbog svoje delatnosti bio na nemačkoj crnoj listi. Ubijen je 1941. godine, kada je imao 47 godina. Okolnosti pod kojima je našao smrt nisu do kraja razjašnjene. Ali advokat David Alkalaj piše da je Špicer septembra 1941. godine uhapšen i odveden na Banjicu gde je ispitivan i mučen. Ubio ga je u logorskom krugu lekar, dr Jung. To su činjenice, to se može videti po spiskovima sa Banjice iako oni nisu kompletni. To su jedini spiskovi koji su ostali. Ja

bih htela da kažem još nešto o tome. U svakom slučaju Efraim Lahav tvrdi da je Špicer namerno i stalno lagao u vezi pokreta i da su u toku boravka u Kladovu i Šapcu gladovali do te mere da su išli da traže trule krompire. Osim toga Ehud Nahir, čiju ste izložbu videli, tvrdi da je čuo od nekog Heršmana koji je pobjegao iz Šapca još pre dolaska Nemaca, ili odmah po dolasku Nemaca u Šabac, o sudbini Šime Špicera: da je on rekao, kako je čuo (dakle, ovaj je čuo od onoga koji je čuo) "da su se naši ljudi, znači Jevreji u Šapcu, žalili na njega Nemcima, pa su ga Nemci ubili. Čuo sam da su kod njega pronašli puno para." To je samo o stvarima koje su pisane i koje su našle svog odraza u lančanom sistemu onih koji su prepisivali, ne gledajući da li je to tačno ili nije. Na kraju bih htela još samo jednu stvar da kažem – mi ćemo sutra ići da obidemo monumente koji su u vezi sa transportom Kladovo – Šabac. Jedan je na Jevrejskom groblju u Beogradu, drugi je u Jajincima blizu Beograda, treći monument je na Sajmištu, na mestu gde je nekada bio nemački koncentracioni logor smrti. O tome bih htela da kažem samo nekoliko reči. Pre svega, logor na Sajmištu je bio podeljen, ali striktno podeljen na dva perioda. Jedan je bio od 8. decembra 1941. godine (ja sam bila tu, ja sam bila tu do decembra 1941. godine, moju su majku uzeli 12. decembra, a ja sam pobjegla 11. decembra, ja sam pratila još svoju baku do mesta gde su je zapisali). Nema nikakvih spiskova, dok su sa Banjice nađeni spiskovi. Tamo je bilo i Jevreja i svih mogućih nacija. A u logoru na Sajmištu, to je bio jevrejski logor i on se zvanično zvao Juden Lager Semlin. To je bio jedini koliko ja znam, a ima istoričara koji mogu to da potvrde, ili demantuju, da je to bio jedini logor u Evropi koji se zvao Juden Lager, znači Jevrejski logor. Posle maja 1942. godine taj jevrejski Juden Lager Semlin pretvorio se u durag, odnosno u Durchgang lager, gde su dovodeni ljudi koji su bili protivnici režima, koji su bili partizani. Durchgang Lager znači da su odatle odvođeni uglavnom u Nemačku. Većina ih je preživela. Kada je napravljen taj monument na Sajmištu, to nije Sajmi-

šte pre svega, nije na mestu gde je bilo Sajmište, ovdašnji ljudi znaju gde je Sajmište, a mi iz Izraela smo prolazili i videli smo jednu kulu. To su ostaci tog Juden Lagera Semlin. I ja smatram da bismo svi ovde morali da utičemo da se obeleži možda ta kula koja je ostala, ta centralna kula koja ničemu ne služi. Tamo niko ne stanuje, stanovao je slikar Besarabić, ja ne znam ko sada stanuje, da se ta kula na centralnom Sajmištu sada obnovi i da se napravi neki spomenik. Jer onaj spomenik, kada je otvoren, nije na Sajmištu nego je bio pored Sajmišta, otvorio ga je u to vreme predsednik Jugoslavije gospodin Lilić. Pisalo je u novinama i bilo je na televiziji da je prisustvovalo na stotine preživelih sa Sajmišta. To ne može da bude. Iz perioda do maja 1942. godine nije mogla da bude ni desetina preživelih, a ne stotine preživelih. I zato ja sa ovoga mesta molim sve prisutne i one koji imaju veze sa onima koji mogu nešto da naprave u tom smislu, da očuvaju uspomenu na minimum 8.500 žena i dece iz Srbije i Banata i iz transporta Kladovo – Šabac. Da se napravi nešto u vezi sa tom kulom koja bi postala stvarna oznaka stradanja Jevreja u Beogradu i u svim ostalim mestima. Hvala vam.

Andrej Mitrović

Samo oko ovoga Sajma. Taj Sajam je pravljen dobrim delom u vreme Stojadinovića. On je odslikao italijansku arhitekturu toga vremena, dakle Musolinijevog vremena. To je veoma uspela primena, liči na Espozicione univerzale di Roma, mada je veoma mali. To je radio arhitekta Tatić i bila je jedna akcija da se to obnovi. To bi bio jedan svojevrsni arhitektonski dragulj Beograda, jer mi fašizmu možemo mnogo šta zameriti ali ne monumentalnost. O tom stilu u arhitekturi bila je u Rimu jedna velika izložba pre mesec dana ... Dakle, to tužno mesto pokazalo je jedan uništeni arhitektonski spomenik u Beogradu, koji istovreme-

no nikada nije bio obnovljen, čitavo vreme je bio zapušten jer je neko vreme to bio logor i posle 1945. godine. Znači, imamo i ruiniranje vrednih kvartova grada, vrednih spomenika.

Cvi Loker

Ja bih želeo da se predstavim kao neko ko se ne bavi posebno istraživanjem Holokausta.

Poslednjih trideset godina ja sam se bavio jevrejskim nasleđem i njegovim očuvanjem i istraživanjem jevrejskog života na čitavoj teritoriji Jugoslavije i Kraljevine Jugoslavije i u okviru Jad Vašema izdao sam *Leksikon jevrejskih zajednica u Jugoslaviji*. Ali posebno sam postao svestan činjenice da o ovoj epizodi nije do sada ništa objavljeno i pripremio sam tekst koji nije tako dugačak, ali koji ipak neću čitati u celini. Pomenuo bih samo dva aspekta. Naziv mog teksta je *Saradnja tri strane u progonu i ubijanju Jevreja. Neobjavljeni rad o žrtvama Holokausta u Šapcu*.

Mnogo je toga rečeno i biće rečeno o Kladovo-Šabac transportu. Postoje tri različite kategorije žrtava ubijenih u Šapcu ili Zasavici ili na Sajmištu, kao što je to mnogo puta do sada rečeno. Glavna grupa su jevrejske izbeglice iz Beča i Kladovo-Šabac transport.

Ali šabački Jevreji, mala jevrejska zajednica koja je pokušala da pomogne svojoj braći kada su stigli, bili su i sami žrtve Vermahta. I treća grupa, kojoj je moj tekst posvećen, različite su i kombinovane kategorije: Jevreji iz dve male jevrejske zajednice Temerin i Čurug u Bačkoj u oblasti Vojvodina.

Oni su krajem aprila bili isterani iz svojih kuća, dovedeni do Dunava na granici sa Mađarskom i prebačeni na drugu, na njihovu stranu. Desna strana Dunava bila je pod kontrolom onoga što se već tada zvalo Nezavisna fašistička Pavelićeva država. Te ljude su znači vodile jedinice naoruža-

ne hrvatske armije do granice koja je bila na obali reke Save.

To je bila jedna mala grupa. Moj stari prijatelj i kolega, Pavle Šosberger, zna više detalja o tome i ja ga ohrabrujem da piše o tome. Ali važna činjenica u vezi sa tim je da je tu u Šapcu sudbina Srba i Jevreja bila izmešana. Tu je bila i druga grupa mađarskih Jevreja, takozvani Kolonisti, dok su Srbi, koji su naselili te krajeve, oblast sela Staro Đurđevo, Bački Jarak, relativno velika grupa, njih oko 870, takođe zvani Kolonisti, bili proterani u okviru generalne mađarske politike etničkog čišćenja, o kojoj je od strane Jevreja pisao Randolf Braham (Kamenesk Podolski).

Bilo je mnogo Jevreja mađarskih nacionalista koji su bili poslani i brutalno uništeni od strane Ukrajinaca. Ovo ovde bila je mala grupa i to je takođe epizoda zajedničke tragedije jugoslovenskih Jevreja i njihove srpske sabraće. Ali tu postoji i jedna internacionalna dimenzija. Ta relativno mala grupa, i to je do sada, koliko ja znam, nezabeleženo, bila je manipulisana od strane tri suverene vlasti: Mađarske, Hrvatske i Vermahta, zapravo nacističke Nemačke.

U svemu tome bila je i mala uloga Nedićeve policije, što bi činilo četiri strane. U slučaju Kamenesk Podolski bile su dve: Mađari i sovjetska Ukrajina. Za tu malu grupu kakva je bila u kontekstu Holokausta, imali smo internacionalnu fašističku antihumanu ubistvenu kooperaciju. O tome sam hteo nešto da kažem.

Diter Pol

Dame i gospodo, osećam se veoma počastvovanim da govorim na ovoj konferenciji kao nemački predstavnik. Iako nisam stručnjak za pitanje Kladovo transporta i Holokausta u Srbiji, želeo bih da nešto kratko kažem o tri stvari. Prva je mesto Srbije u istoriji Holokausta. Drugo je ubijanje Jevreja centralne Evrope do kraja 1941. Treće je pita-

nje odgovornosti, kako ja to volim da kažem, i o tome ću prvo govoriti. Nemački napad na Jugoslaviju u aprilu 1941. bio je drugi antislovenski, ali prvi pravi antisemitski napad. U slučaju Poljske, 1939, postojalo je neverovatno nasilje prema Jevrejima, prvenstveno od strane tajne policije, drugih SS jedinica, ali i Vermahta. Međutim, pre toga nije postojala zvanično objavljena antisemitska politika. U slučaju Srbije i Jugoslavije 1941. bilo je drugačije. Tada je nemačka politika prema Jevrejima bila definisana planovima deportacije, što je sa jedne strane bio utopijski cilj, koji kao što znamo nije postignut, dok je genocid u Sovjetskom Savezu koji je počeo 1941. intenziviran i vidimo paralelu između radikalizacije politike prema Jevrejima u Srbiji i u Sovjetskom Savezu. Ta politika je u Sovjetskom Savezu sprovedena uvek jedan korak ispred. Želim samo da naglasim neke činjenice o takozvanoj represivnoj politici, koja je bila toliko važna u slučaju jevrejskih muškaraca u Srbiji. To nije bila prava represivna politika, ali je to bez sumnje bio genocid. Prva činjenica je naravno broj žrtava: čuli smo za odnos jedan Nemačkinac za sto srpskih civila. Drugo je usmerenost ove politike prvenstveno prema Jevrejima i treće je naravno slaba veza između žrtava i dela protiv Nemaca koja su imala da budu osvećena. Naravno, po međunarodnim zakonima ovo nije mogla da bude politika, zbog uzimanja talaca i represalija. I na kraju 1941. ova, rekao bih nečista, nemačka politika genocida postala je evropski problem zbog direktnog genocida prema Jevrejima. Krajem 1941. i početkom 1942. politika deportacije do određenih mesta gde su se vršila ubijanja prerasla je iz ovog više regionalnog oblika u centralnu politiku deportacije evropskih Jevreja u logore smrti. Želim da naglasim šta se događalo sa Jevrejima centralne Evrope, naročito onima iz Nemačke i Austrije. Oni su se razišli po celoj Evropi, čim je ovo takozvano "konačno rešenje" započelo. Dolazilo je do pojedinačnih emigracija iz Rajha, naročito u Holandiju, Čehoslovačku ili Francusku, ali i u druge zemlje. Bilo je organizovanih transporta, kao što je Kladovo

transport, kao i slučaj rane deportacije u Nisko koji je ranije spomenut, ili u južnu Francusku, ili iz Beča u druge delove Poljske, sve do kraja 1941. Nastala je veoma teška situacija za deportovane u zemlji imigracije jer je bilo veoma teško da se obezbedi smeštaj za ove ljude, i većina je stradala u kasnijim napadima Vermahta.

Što se tiče centralnoevropskih Jevreja genocid nije počeo 1941, već 1940. jer su Nemci ubili sve mentalno bolesne Jevreje iz psihijatrijskih ustanova već u aprilu i maju 1940, pa su oni bili prve žrtve takozvanog "programa eutanazije". Bilo je i drugih slučajeva da su nemačke i austrijske izbeglice bile žrtve genocida. G. Loker je govorio o masakru u Kamenesk Podolskom, kada su Jevreje iz Transkarpatije okupirali Madari i zatim transportovali do teritorija pod Vermahtom. Ubijala ih je policija sastavljena uglavnom od nemačke policije, a ne ukrajinske. U ovu opštu sliku delimično se uklapa i ubijanje jevrejskih muškaraca, jer se radi o regionalnom slučaju o kome su odlučivale regionalne vlasti. Krajem novembra 1941. počela su ubijanja centralnoevropskih Jevreja samo zato što su Jevreji. Počelo je transportom iz Rajha u Kaunas i Rigu, u kojima je došlo do velikog masakra, i sistematski se nastavilo od proleća 1942.

Na kraju, ponovo želim da postavim pitanje odgovornosti. Mislim da istorija Holokausta pokazuje širok spektar odgovornosti i zadatak je istoričara da rekonstruišu istoriju, a takode i da pronađu uzroke i kriterijum za analizu ovakvog nesvakidašnjeg događaja. Potpuno se slažem sa prof. Ofer – neophodno je da se Holokaust istorijski prikaže i moramo da postavimo dva pitanja: šta su oni znali i šta su očekivali, kakvi su im bili pogledi u ono vreme. I drugo, šta je bila širina i sloboda njihove akcije. I ponovo želim da naglasim odgovornost nemačkog državnog aparata koji je doveo do potrebe za begom austrijskih i nemačkih Jevreja, koji je odredio antijevrejsku politiku i atmosferu u svim oblastima. Došlo je do internacionalnog fašističkog delovanja u celoj Evropi, ali pod nemačkim kišobranom. Bilo

pod okupacijom, bilo kao kolaboracija, kao u slučaju Rumunije, Hrvatske ili Slovačke, što se ne sme zaboraviti. Direktna odgovornost za ubijanje srpskih Jevreja je interakcija nemačkih vlasti u Srbiji i Berlinu. Ne znamo tačno ko je stvarno dao inicijativu, nemamo jasnu sliku o tome. Ono što se dogodilo u Austriji lična je odgovornost austrijskih zločinaca koji su radili u okviru politike Rajha. Ovo je važno znati i potpuno se slažem sa Manošekom da to nisu nacisti, već Nemci u okupacionim snagama. Jer ako pogledate sam Vermaht, tamo su većinom bili konzervativci i u nekim slučajevima čak i antinacisti i imamo slučaj istočnog fronta u Sovjetskom Savezu gde su generali i oficiri učestvovali u nasilju i zločinima protiv sovjetskog naroda, naročito nejevrejskog, i koji su 1944. učestvovali u zaveri protiv Hitlera kao nemački otpor. Kada se uvidi ova ambivalentnost nemačkog društva shvatate da nisu tu bili samo ubeđeni nacisti, izuzev ako svakog Nemca koji je tada bio van Nemačke ne nazovete nacistom. Važno je shvatiti da je nacionalsocijalistička ideologija antisemitizam u najširem obliku i nekad su ga nazivali vojnom potrebom, što je bilo izrazito ideološko shvatanje.

Poslednja dva pitanja tiču se odgovornosti Britanaca. Sada ne mogu detaljno da govorim o tome. Radi se o vladama zemalja jugoistočne Evrope dok su još bile aktivne i o unutrašnjim problemima koje su jevrejske institucije imale pri organizaciji bekstva i spasavanja Jevreja u okupiranoj Evropi. Ponovo želim da naglasim apsolutno neverovatnu situaciju u kojoj su oni radili u to vreme, kako bi uporedili različite vrste odgovornosti u cilju istorijske analize. Hvala.

Vadim Altskan

Prvo bih želeo da zahvalim Milici Mihailović i Aci Singeru što su me pozvali na ovaj interesantni okrugli sto, što se srećom poklopilo sa mojim poslovnim putem u Jugoslavi-

ju, ali problem je što ja nisam stručnjak za istoriju jugoslovenskih Jevreja ili Holokaust u Jugoslaviji. I mislim da je moja prezentacija najmanje povezana sa temom ovog okruglog stola nego bilo čija druga. Zbog toga molim da me izvinite, ali u isto vreme sam razmišljao šta bih ja mogao da kažem što bi bilo interesantno ovoj publici. S obzirom da imam samo deset minuta reći ću vam nešto o našem programu, naročito u Jugoslaviji; šta je cilj ovog programa i šta bi bili krajnji rezultati. Pre nego što počnem želim da kažem nekoliko reči o našem programu uopšte. Mi smo započeli naše programe mnogo pre nego što je muzej otvoren. Otvoren je 1993. i verujem da su mnogi od vas posetili naš muzej. Ali je program, naročito u istočnoj Evropi, počeo mnogo ranije, 1986, i drago mi je da vas obavestim da danas imamo oko 18 miliona stranica dokumenata i da je posle Yad Vashema naš muzej drugi najveći, a u nekom smislu možda prvi koji je sakupio toliku količinu materijala. Radimo u četrdeset zemalja, uključujući i egzotična mesta kao što su Uzbekistan, bivša republika Sovjetskog Saveza, Kina i druge zemlje. Kasnije mogu da objasnim čime se tamo bavimo ukoliko to nekog bude interesovalo. Vrativši se u Evropu, moram da kažem, potpisali smo jedan dogovor da blisko saradjujemo sa zemljama istočne i zapadne Evrope, možda sa jednim izuzetkom – Albanijom. Tako u slučaju Jugoslavije naša glavna interesovanja nalaze se u Beogradu. Postoji više razloga zašto su naše veze počele toliko kasno – zbog dobro poznate političke klime i prilika (okolnosti), koje ne moram da navodim, a takođe i zato što je Beograd bio prestonica bivše Jugoslavije. Naši glavni partneri su Arhiv Jugoslavije, gde upravo sada mikrofilmujemo jedan od najvećih i najvažnijih fondova po imenu “Komisija za istraživanje ratnih zločina počinjenih od strane nacista i njihovih saradnika u Jugoslaviji” koji uključuje sve republike bivše Jugoslavije, zatim to je Vojnoistorijski institut. Ne moram da nabrajam šta oni imaju, ali samo ukratko: nekoliko fondova podeljenih po jeziku i predmetu. Fond u kome su pretežno nemač-

ka dokumenta, pod imenom Nemački fond sa spiskovima, koji su vodili nemački okupatori na ovoj teritoriji, zatim Hrvatski fond, fond vlade kolaboratora, vlade Milana Nedića, italijanska dokumenta. Jedan od najbogatijih arhiva u Jugoslaviji je Arhiv Beograda. Dr Prpa mi je u glavnim crtama rekla šta sve oni imaju, i to je jedan od najvažnijih arhiva u Jugoslaviji. Takođe pokušavamo da saradujemo sa drugim arhivima u Srbiji, ne samo u Beogradu, već i u Vojvodini, kao u Novom Sadu, Subotici. Ovo je samo ukratko čime se bavimo. Takođe smo ostvarili veoma dobru saradnju u vezi istorije Jevreja Jugoslavije i naši prvi dokumenti došli su iz Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu. Saradnja je počela 1991, i pre nego što je naš muzej otvoren, i prvi i za sada jedini dokumenti koji su dobili kataloški broj bili su ti iz Jevrejskog muzeja i mi ćemo uvek biti izuzetno zahvalni ovoj konkretnoj instituciji. Još jedan komentar u vezi cilja naših programa. Mi saradujemo ne samo sa državnim institucijama, već blisko saradujemo i sa nevladinim organizacijama, privatnim kolekcionarima i ako neko ima neki dokument pokušavamo da dođemo makar do njegove kopije, kao i sa kvazivladinim organizacijama, istraživačkim institutima koje delom finansira država, a delom su samostalni. U pogledu predmeta naše kolekcije radi se kako smo ih definisali – o Holokaustu i njegovom istorijskom kontekstu. Ova definicija je izuzetno široka, dajući čitav spektar našem radu. Ambiciozna je i podrazumeva ne samo istoriju Holokausta u određenoj zemlji, već i istoriju jevrejske zajednice u određenom gradu. Zanimaju nas dokumenta koja govore o životu jevrejske zajednice u Evropi pre rata. Zato se vraćamo saradnji sa Jevrejskim muzejom u Beogradu, koji ima te podatke. Takođe skupljamo artefakte i ovo je sada jedna od najbogatijih arhiva u ovoj oblasti, a mnogi od njih se mogu videti na Internetu. I na brzinu komentar zašto ovo radimo. Može se smatrati arhivskim imperijalizmom sakupljanje zajedno svih vrsta dokumenata. Slažem se, stvarno jeste, ali moramo da razumemo korist koja se dobija od toga. Mi

imamo podatke iz Jugoslavije i imaćemo ih još više, ali ih imamo i iz Mađarske, Bugarske, Nemačke i svih drugih zemalja koje su bile uključene u politiku. Poznate su teškoće na koje istraživač nailazi pišući knjigu o Holokaustu u Jugoslaviji, pregledajući svaku regionalnu i državnu arhivu. Tako je naša alternativa da ponudimo istraživaču kombinovani pristup u kome nudimo različite istraživačke programe koje možete videti na Internetu. Znači, možete da radite ne samo sa različitim arhivama, već možete da kombinujete u svom istraživanju različite dokumente koji nisu nastali u ovoj zemlji, nego su dobijeni iz drugih arhiva. Na primer, ako govorimo o veoma bliskoj Makedoniji: jedan deo dokumenata nalazi se ovde u Jugoslaviji, a drugi deo je u bugarskim arhivama. Tako udruživanjem ovih dokumenata možemo dobiti širu sliku o zbivanjima u Jugoslaviji. Primeri su brojni, daću vam još jedan koji možda ima bližu vezu sa našim događajem: kolekcija dokumenata Joint Jewish Distribution Committee. Pola ovih dokumenata su u Jerusalimu, a pola u Sinsinatiju u Ohaju gde su američke jevrejske arhive. Tako će prvi put u istoriji velike grupe dokumenata biti spojene zajedno, tri grupe dokumenata – iz Jerusalima, Sinsinatija i Vašingtona biće mikrofilmovane. Zato mislim da je veoma normalno i korisno biti imperijalistički nastrojen. Hvala vam.

Anke Hilbrener

Zahvaljujem što ste me predstavili na tako ljubazan način i što ste me pozvali na ovaj interesantan okrugli sto, za koji mi se čini da je jedan od načina na koji se održavaju sećanja na Holokaust ovde u Jugoslaviji. Ja se bavim sećanjima na Holokaust u Nemačkoj. Dok sam pripremala ovaj tekst nisam bila sigurna koliko će se on uklopiti, ali s obzirom na ovo o čemu se govorilo ovde čini mi se da se ipak donekle uklapa.

Sećanje na Holokaust u Nemačkoj nije uspešna priča, što ćete videti iz onoga što ću reći. Nijedno društvo ne može se baviti svojom budućnošću a da to nije u vezi s prošlošću. To je takođe tačno i za nemačko društvo i pre nego što krenem u detalje želim da dam nekoliko napomena o samoj prirodi kolektivnog pamćenja, koje nije monolitno. Svako pamti ono što misli da je vredno, ali to je strukturisano i to je diskurs koji je u osnovi društva.

A temelji tog diskursa su javna događanja, umetnički muzeji, dani sećanja i dominantan deo historiografije koji normalno nalazi svoj put do škola i udžbenika. Ali ipak uvek su mogući i uvek će biti mogući različiti, suprotni ili izazovni putevi kolektivne memorije.

Postoje prepirke oko toga da će se kolektivna memorija uvek menjati i da se ona menjala u prošlosti.

Tako sledi da neće biti totalne memorije, i ako mi istoričari budemo istražili i pronašli svaki detalj o prošlosti mi se nikada nećemo sećati prošlosti onakve kakva ona jeste, već ćemo biti selektivni. A način na koji društvo misli o svojoj prošlosti govori nam više o društvu nego o njegovoj prošlosti. Što se tiče Nemačke istoriju sećanja na Holokaust možemo grubo podeliti na tri faze. Prva faza bila bi od 1945. do 1965, druga od 1965. do 1990, a treća od 1990. do danas.

Svakako treba da imamo u vidu podelu na Istočnu i Zapadnu Nemačku. Glavni problem koji je zajednički za sva tri razdoblja (ali mi možemo direktno da ukažemo na prvi slučaj), jeste da su Nemci mislili o sebi kao o žrtvama, i zato mi danas imamo taj problem da se oni odnose prema razdoblju Drugog svetskog rata i nacionalsocijalizma kao prema nemačkoj katastrofi. Ljudi u Nemačkoj oplakuju svoje mrtve vojnike i uništene gradove, oni koji su bili deportovani u Istočnu Evropu imaju svoju sopstvenu tragičnu priču.

Vermaht vidi sebe kao da je zloupotrebljen od strane Hitlera, elita je bila zloupotrebljena od strane Hitlera i rezultat

svetskog rata, podela Nemačke, viđena je kao katastrofa koju Nemci treba da ispaštaju. Postoji oštra podela između Istoka i Zapada, i na Istoku je bilo čak lakše videti sebe kao Hitlerovu žrtvu zato što je antifašistička Nemačka tvrdila da su antifašisti, komunisti i socijalisti bili prve Hitlerove žrtve i da su koncentracioni logori bili puni tih antifašističkih boraca. Istočna Nemačka pokušala je da uspostavi taj monolitni način komemoracija. Istočna Nemačka bacala je krivicu na Zapadnu Nemačku, koja je bila viđena kao legitimni naslednik nacionalsocijalizma, smatrajući da je nacionalsocijalizam vrsta specifičnog oblika kapitalizma.

Na Zapadu Nemci su sebe videli kao žrtve nacionalsocijalističkog perioda i rezultata rata. Podela Nemačke od strane komunista bila je viđena kao da je to novi neprijatelj u Hladnom ratu. Bilo je veoma lako koncentrisati se na nove probleme. I dok je krivica za nacionalsocijalizam stavljena na individue kao što su Hitler i elita, novi problemi su olakšali nepominjanje sopstvene odgovornosti. Naravno, uvek je bilo suprotnih viđenja i izazovnih viđenja, ali to mogu samo ukratko da dodirnem.

U drugom periodu, od 1965. do 1990. pojavila se razlika zato što je generacija nacionalsocijalista i vojnika Vermahtha bila na neki način sklonjena sa scene, došlo je do smene generacija i naravno mladi vojnici bili su elita sada u Nemačkoj. Nemačka krivica bila je priznata ali veoma apstraktno. Postojale su druge stvari, kao što su TV serije o Holokaustu koje su potresle Nemce, američke TV serije, tako da je Holokaust postao tema u to vreme.

Nacionalsocijalizam i Holokaust postali su predmeti u školama, istoričari su počeli da se bave strukturalnim fenomenom Holokausta, ali ne samim Holokaustom, tako da su komemoracije postale moralna obaveza, ali sve je to ostalo veoma apstraktno.

Postoji takođe i konflikt Hladnog rata, Zapad je optuživao Istok da se ne seća na pravi način, a iznad svega možemo reći da su se Nemci više bavili nacionalsocijalizmom nego

žrtvama. U vremenu posle 1990, posle ujedinjenja Nemačke, komemorisanje Holokausta dobilo je zamah, a Holokaust je postao veliki predmet u školama.

Prvi problem bila je krivica. Ko je odgovoran za Holokaust. Jedan primer je debata o Vermahtu. Bila je jedna izložba o Vermahtu kao izvršiocu zločina u Istočnoj Evropi. To je bio žestoko diskutovan problem, pa se može videti da u Nemačkoj još nije gotovo sa ličnom krivicom dedova. Drugi problem je zajednička perspektiva koja se zaista tiče Holokausta, a koja je koncentrisana na nemačke Jevreje.

Ako pogledamo istočnu i jugoistočnu Evropu stvari se dešavaju onako kako bi to bilo normalno imajući u vidu da je većina žrtava Holokausta zaista živela u istočnoj i jugoistočnoj Evropi. Verovatno se to dešava zbog kompleksnosti dešavanja u toku Holokausta na jugoistoku Evrope. Ko je bio odgovoran, ko su bile žrtve, ko su bili kolaboracionisti. Izgleda da je tu zaista problem u načinu na koji se mi bavimo Holokaustom. I polazeći od toga ja bih želela da napravim predlog šta mi istoričari treba da radimo, jer nam je potrebna perspektiva o toj kompleksnosti. Mi treba da istražujemo Evropu sa Jevrejima, ne bez Jevreja, što je zaista tragičan rezultat Holokausta. To znači da istorijski ugao gledanja ko su bile žrtve, a ko izvršioc, zaista nije dovoljan.

To nam daje mnogo toga za diskusiju i mislim da to treba i da iskoristimo, jer je važno. Ja bih urgirala za širi pogled koji nam može omogućiti bolji uvid zbog kompleksnosti moderne evropske istorije a, takođe i zato što kompleksnost istorije jugoistočne Evrope čini različitost kultura, religija, identiteta i njihovih interakcija. Ja zato tražim da se odbrani moderna istorija koja najbolje može da se analizira sa tačke gledišta periferije manjina ka centru. Dadina iz Instituta Simon Dubnov nedavno je uvela ideju da je pisanje evropske istorije, pisanje istorije Jevreja u Evropi. Ja se nadam da takva istorija ne bi bila istorija destrukcije, već

kulturnih dobara, različitosti i višeznačja i nadam se da to važi i za jugoistočnu Evropu. Hvala vam.

Milan Koljanin

Thank you, hvala, hteo bih još samo jednu stvar da napomenem, to ne piše kod gospođe Ofer, naime ja sam napisao knjigu o logoru na Sajmištu, a trenutno radim na Holokaustu na okupiranim područjima u Srbiji i Makedoniji, to će biti naziv moje doktorske teze. Hteo bih da se vratim na ono na šta nas je gospođa Ofer upozorila, na istorizaciju čitavog problema. Ja ću početi jednim datumom, dakle sa 26. januarom 1942. godine, kada su preostali Jevreji iz logora u Šapcu prebačeni u logor na Sajmištu. Pitanje glasi: Zašto je ova grupa preostalih Jevreja, kao što znate jevrejski muškarci su ubijeni u masovnim streljanjima tokom oktobra 1941. godine, dakle zašto su baš tada prebačeni iz logora u Šapcu u logor na Sajmištu. Da bi se dao odgovor na ovo pitanje treba ukratko izložiti neke bitne momente u vezi konačnog rešenja jevrejskog pitanja na nemačkoj okupiranoj teritoriji u Srbiji. Dakle, kao i na drugim nemačkim okupacionim područjima, i u Srbiji je nemački napad na Sovjetski Savez, 22. juna 1941. označio naglo pogoršanje položaja Jevreja. To nije bio samo rezultat početka procesa sistematskog uništenja evropskih Jevreja nego i razvoja prilika u samoj Srbiji, pa i na nekim susednim područjima. Tokovi konačnog rešenja u Srbiji bili su deo događaja koji su obeleženi velikim širenjem ustanka kao i izuzetno ostrim merama nemačkih okupacionih snaga za slamanje ustanka. Inicijativa za uništenje Jevreja u odmazdama u samoj Srbiji nije došla iz Berlina. To je uglavnom poznata stvar, potekla je prema sopstvenom priznanju od šefa operacione grupe Policije bezbednosti Vilhelma Fuksa, pukovnika SS, što je ubrzo prihvaćeno u štabu vojnog zapovednika Srbije, Ludviga Fon Šredera. Od početka jula 1941. počela su streljanja Jevreja, što je ubrzo regulisano

i naređenjima. Šef upravnog štaba vojnog zapovednika, Harald Turner, naredio je 21. jula 1941. nižim organima vojnookupacione uprave da kao taoce za odmazdu treba prvenstveno uzimati Jevreje i Cigane. Kako se navodi u naređenju njihove žene i decu treba pokupiti i prebaciti u neki sabirni logor, da bi se Srbija očistila od njih. Nedelju dana kasnije, u predlozima vojnom zapovedniku za gušenje ustanka, Turner je predlagao masovna streljanja, iseljenja i raseljavanja Mačve, dakle ustaničkog područja, kao i likvidiranje srpske inteligencije, nezadovoljnika, Jevreja i Cigana. Iste predloge Turner je ponovio i 21. septembra 1941. godine, novopostavljenom opunomoćenom komandujućem generalu, Francu Bemeu, koji je dva dana ranije došao sa ovlašćenjima da najoštrijim merama uguši ustanak u Srbiji. Sledila su masovna interniranja i streljanja u srazmeri od 100 talaca za ubijenog i 50 za ranjenog nemačkog vojnika, ili folksdojčera. Zajedno sa više hiljada Srba do početka novembra 1941. ubijen i je i najveći broj jevrejskih muškaraca u Srbiji. Ubijanjem jevrejskih muškaraca “konačno rešenje” u Srbiji sprovedeno je samo polovično jer je ostao “problem” jevrejskih žena i dece. Pitanje interniranja jevrejskih žena i dece u Srbiji praktično je počelo da se rešava upravo u Šapcu, sa Jevrejima iz kladovskog transporta. Prvi zatočeniци novoosnovanog logora u manjim pionirskim barakama ispod šabačkog Starog grada na obali Save, bili su svi Jevreji iz kladovskog transporta, njih 1051. Toliko ih je na spisku, koji je sačuvan, koji su internirani 20. jula 1941. Nešto više od mesec dana kasnije, 22. avgusta, u logor su dovedeni i svi šabački Jevreji. To je bio prvi slučaj na nemačkom okupacionom području u Srbiji da su internirani svi jevrejski stanovnici nekog grada, dakle, ne samo muškarci nego i žene i deca. Interniranje banatskih Jevreja je poseban slučaj kojim ne bih ovde da se bavim. Dalja sudbina zatočenika iz logora na Savi direktno je zavisila od toka ustaničkih borbi i delovanja kaznene ekspedicije generala Bemea. Posle trodnevniх pokušaja ustanika da zauzmu Šabac nemačka 342. pešadijska

divizija, 23. septembra 1941. prešla je Savu i pohapsila celokupno muško stanovništvo grada, među njima i jevrejske muškarce iz logora na Savi. Posle stradanja sa ostalim zatočenicima u, po zlu čuvenom krvavom maršu od Klenka do Jarka, jevrejski muškarci su sa hiljadama Srba 30. septembra 1941. internirani u novoformirani prolazni logor, kako je bilo njegovo zvanično ime Durchgangs-lager Šabac, u vojnim kasarnama na Senjaku u Šapcu. Početkom oktobra vraćeni su u logor na Savi, a zatim su svi streljani u Zasavici, u velikim streljanjima 12. i 13. oktobra 1941. Uporedo sa masovnim streljanjima, kao jedna od mera za gušenje ustanka, bila je predviđena i velika akcija raseljavanja stanovništva sa ustaničkih područja i interniranje ustanika. Stoga je početkom oktobra 1941. godine odlučeno u vrhu nemačke vojnookupacione uprave da organizacija Tot podigne jedan veliki sabirni logor u, kako se navodi, luku Save kod Mitrovice, po uzoru na nemačke koncentracione logore, kojim bi upravljala operativna grupa policije. U logor je trebalo da bude internirano prvo 50 000, a kasnije 500 000 ljudi. Za mesto novog velikog logora određen je prostor sela Zasavice, gde će nešto kasnije biti vršena masovna streljanja Jevreja i Roma. Istovremeno, ovaj novi veliki planirani logor trebalo je da dobije i svoje mesto u nastavku konačnog rešenja u Srbiji. Prilikom razgovora šefa jevrejskog referata u berlinskom ministarstvu inostranih poslova, Frica Rademahera i dvojice predstavnika glavne uprave za bezbednost Rajha sa predstavnicima vojne okupacione uprave u Srbiji 18. oktobra 1941. godine, dakle, u jeku velikih streljanja, zaključeno je da se i preostali jevrejski muškarci streljaju. Tome je trebalo da sledi prikupljanje žena i dece streljanih Jevreja i Cigana u, kako se navodi, ciganskoj četvrti Beograda, a zatim njihovo interniranje na ostrvo Mitrovica na reci Savi. Tako se navodi, ali se pri tome sigurno računalo na veliki logor čije je formiranje počelo u Zasavici početkom oktobra 1941. godine. Ovaj novi veliki logor, koji je planiran da bude izgrađen po uzoru na nemačke koncentracione logore, do-

bio bi tako dvostruku namenu. Dakle, u okviru mera za gušenje ustanka logor bi služio za raseljavanje stanovništva sa ustaničkih područja i za interniranje, kako se navodi, 50 000 srpskih talaca. Istovremeno, u ovom logoru je trebalo da budu sakupljeni svi preostali Jevreji u Srbiji posle streljanja jevrejskih muškaraca. Masovna streljanja Jevreja uglavnom su okončana do početka novembra 1941. godine, pa je moglo da se pristupi interniranju njihovih porodica. Pokazalo se, međutim, da Zasavica, zbog poplava, nije najpogodnije mesto za logor. Stoga je general Beme 28. oktobra 1941. odlučio da se za ovaj novi veliki logor upotrebe izložbeni paviljoni Beogradskog sajma. Dakle, tada je doneta odluka da se Sajmište upotrebi kao logor za Jevreje – za taj veliki planirani logor. Uporedo su tekle i pripreme za interniranje preostalih Jevreja i Roma. Turner je već 26. oktobra tražio od vojnouppravne komande da se izvrše pripreme za prikupljanje žena i dece Jevreja i Roma u jedan sabirni logor. 3. novembra Turner je tražio da se izvrši priprema za prebacivanje jevrejskih i romskih žena i dece u, kako navodi, jedan sabirni logor u blizini Beograda, pri čemu sigurno misli na logor na Sajmištu. Međutim, odluka o interniranju Jevreja i Roma u logor na Sajmištu doneta je tek posle poraza ustanka u zapadnoj Srbiji, decembra 1941. godine, tek kada su nemačke trupe ostvarile svoj najvažniji cilj, slamanje ustanka. Tada je moglo da se pređe u novu planiranu fazu konačnog rešenja, interniranje svih preostalih Jevreja u Srbiji, uglavnom žena i dece. Istovremeno, promenjeni su i planovi o izuzetno represivnim merama prema srpskom stanovništvu. Prema izveštaju operativnog plana generala Bemea odloženo je iseljavanje žena i dece ustanika i ostalih nepozdanih elemenata u Banat, a svi Jevreji i Cigani biće prebačeni u koncentracioni logor kod Zemuna, dakle, u logor na Sajmištu. Počevši od 8. decembra 1941. godine počelo je interniranje svih preostalih Jevreja i Roma u novoformirani jevrejski logor Zemun, Juden Lager Semlin. Prvi internirci bili su beogradski i banatski Jevreji, kao i grupa je-

vrejskih žena i dece dovedenih iz drugih logora i drugi Jevreji dovedeni iz logora na Banjici. Planirano prikupljanje svih preostalih Jevreja na Sajmištu započelo je upravo prebacivanjem grupe iz šabačkog logora na Savi, 26. januara 1942. Posle slamanja ustaničkih snaga, dakle i partizana i četnika Draže Mihajlovića, i reokupacije zapadne Srbije, nemačke snage su nastavile operacije na susednom području NDH, u istočnoj Bosni, gde je srpski ustanak takođe imao velike razmere. Posle slamanja ustanka u istočnoj Bosni pred nemačke okupacione faktore svakako se postavilo pitanje oslobađanja prostora u logorima za interniranje novih zatočenika. Za tu namenu mogli su da posluže najbolje upravo logori u Šapcu, dakle, to su bili privremeni logor na Senjaku – prolazni logor i logor na Savi u kome su bile zatočene žene i deca iz Šapca i iz kladovskog transporta. To je svakako bio glavni razlog da se donese odluka o prebacivanju jevrejskih zatočenika iz logora u Šapcu na Sajmište, 26. januara 1942. godine. Ove događaje ovako je opisao jedan od svedoka: “26. januar 1942. godine, danas u deset časova, proterane su iz Šapca Jevrejke i njihova deca, kako se moglo doznati, oterane su u Zemun, na Sajmište, u barake. Sada u Šapcu više nema nijednog Jevrejina. Pre dvatri dana zašli su nemački vojnici u Šapcu po jevrejskim kućama i pokupili i odneli sve njihove stvari. Stanari u jevrejskim kućama plaćaju kiriju opštini”.

Ovakvo odvođenje preostalih Jevreja iz logora u Šapcu opisao je šabački sveštenik, prota Gliša Babović, poznat inače kao dečiji pesnik, u svom dnevniku naslovljenom sa “Šabac pod okupacijom 1941-1944”. Protu Babović je beležio najznačajnije događaje iz ratnog vremena. Posle mesec i po dana saznao je i nešto više o tome kako je proteklo prebacivanje Jevreja iz logora u Šapcu u logor na Sajmištu. “15. mart 1942. Spomenuo sam da su Jevrejke otpremljene iz Šapca 26. januara. Do Rume su ih vozili železnicom, a od Rume do Zemuna su išli pešice. Kako je bila ljuta zima, a put dug, deca koja nisu mogla da idu, padala su uz put od zime. Na putu su ostala i ona deca koju su

majke vozile u kolicima, uz njih su padale i starije žene. Svi su ostali na putu smrznuti. Između ostalih, od šabačkih Jevreja na putu je ostala i žena lekara Haima Rusoa, dete doktora Koena smrзло se na putu, dečija mati je poludela do Zemuna, sva se počupala i izgrebala. Toliko do sad o njima znamo.” Nekoliko dana posle okončanja ubijanja zatočenika u jevrejskom logoru u Zemunu, 10. maja 1942, vesti o tome stigle su u Šabac, o čemu je prota Babović ostavio kraću belešku u dnevniku: 14. maj 1942. godine, “U Šapcu se priča da su sve Jevrejke koje su zimus oterane u logor kod Zemuna likvidirane.” Zapisi u dnevniku prote Babovića pokazuju da su Šapčani želeli da doznaju šta se desilo sa njihovim jevrejskim sugrađanima i Jevrejima kladovskog transporta, kao i da je vest o njihovom tragičnom kraju relativno brzo postala poznata. Ona se verovatno proširila iz Beograda, gde se već neko vreme znalo da na užasan način u gasnim kolima ubijaju Jevreje iz logora na Sajmištu. Oni su ubijani na putu od logora do pripremljenih masovnih grobnica kod vojnog strelišta u Jajincima. Ubijeni jevrejski zatočenici tu su počivali do jeseni 1943. godine, zajedno sa desetinama hiljada drugih žrtava, dovođenih uglavnom iz logora na Banjici, dakle, iz drugog beogradskog logora. Od druge polovine novembra 1943. do početka februara naredne godine posebna komanda 1005 sprovela je akciju uništavanja tela u Jajincima. Tada su spaljeni posmrtni ostaci ubijenih jevrejskih zatočenika iz jevrejskog logora Zemun, među njima i onih iz kladovskog transporta. Hvala vam.

Dalija Ofer

Hvala vam, ovim smo završili prvi deo i, po mom mišljenju, veoma je dobro što ovaj deo završavamo opisom koji smo maločas čuli. Sada znamo koji su bili pravi problemi i o čemu govorimo. Sumirajući najvažnija pitanja koja su se pojavila u ovoj raspravi možemo se složiti da postoji pet

glavnih problema kojima se radovi na ovom skupu bave na različite načine. Zato bih predložila da se u drugom delu okruglog stola pozabavimo upravo njima. Tako je prvi problem stavljanje u istorijski kontekst: kako posmatrati događaje u kontekstu vremena, očima učesnika, kako je to rekao Diter Pol, i na koji način su oni mogli da razumeju šta im se dešava, kao što je Gabrijela istakla. U vezi s tim mislim da bi trebalo da se osvrnemo na pitanja odgovornosti, krivice i tumačenja ovog događaja, kao što su Haim i Manošek naglasili. Drugi problem je problem sećanja, sećanja na događaj u kontekstu sećanja na Holokaust sa gledišta društava koja oživljavaju prošlost i pokušavaju da očuvaju sećanje. U tom smislu individualno i kolektivno sećanje idu zajedno, bilo da se dopunjuju bilo da se međusobno suprotstavljaju. Suština poslednjeg izlaganja bila je da sećanje sa jedne strane čine individualna sećanja, ali, takođe, i institucije sećanja – muzeji, komemorativne svečanosti itd., ovde već pomenute.

Mislim da se podrazumeva da sećanje pojedinca, a svakako i kolektiva, nastaje u procesu koji povezuje ono što se u društvu dešava danas sa načinom na koji to društvo u sadašnjosti posmatra događaje iz prošlosti. To važi za Austrijance, Nemce, Izraelce, Jugoslovane i druge. Treći problem su gledišta ljudi različitih nacionalnosti koja možemo da povežemo kako sa problemom sećanja, tako i sa interesima tih nacija u vremenima kada su ostvarivale svoje ciljeve, recimo problem partizanskog rata u određenom periodu i njegovih posledica, ili kasnije, osnivanje jevrejske države u Palestini, različiti problemi u različitim zemljama, problem izbeglica koji je već pomenut ...

Smatram da je četvrti problem problem pojma. Haim Šacker je predstavio tri ili četiri pojma koje je Raul Hilberg izneo, u stvari koncepte počinilaca, žrtava, posmatrača i, recimo, spasilaca. Mislim da ono što smo ovde saznali i izložili ističe pojam rastegljivosti i, naročito koncept “bića”: počinilac može ponekad da bude posmatrač ili spasilac (za takve slučajeve znamo). Naravno, i posmatrač može da

postane spasilac. Recimo, neki Poljak može da postane počinilac u slučaju nekog Jevrejina i, sve u svemu, mislim da je to prilično složeno.

Zato smatram da pojmove ova tri stuba historiografija Holokausta mora ponovo da razmotri. Ovo je jedan od problema sa kojima historiografija počinje da se suočava i trebalo bi otići i dalje u istorijskim raspravama. Poslednji problem je sam proces ubistva, proces uništenja. Treba ponoviti da proces uništenja u Jugoslaviji jeste problem Jevreja, ali i drugih manjina: Srba iz drugih delova bivše Jugoslavije, odnosno Hrvatske iz tog vremena. Ovo takođe treba istražiti. Mnogo toga je rečeno o procesu uništenja u drugim područjima pod nacističkom okupacijom – Sovjetskom Savezu, Rumuniji, itd. Dosta se radi na ovom pitanju tako da smo saznali mnogo toga, a saznali bismo i više da je celokupna dokumentacija dostupna.

Nadamo se da možemo da joj pristupimo preko veb sajta, ne samo da bismo saznali čime vi raspolazete, već i da vidimo dokumente, a da ne moramo da putujemo u Vašington, što bi moglo da potraje unedogled. U svakom slučaju, ono što možemo da saznamo o procesu uništenja odnosi se na specifičan slučaj Jugoslavije. Iz njega možemo da saznamo mnogo: da nije bila u pitanju odmazda protiv partizana već genocid po svojoj suštini, čak i u ranim fazama konačnog rešenja, iako su ključne odluke i strategija doneti nekoliko meseci kasnije. Zato smatram da bi okrugli sto sa predstavnicima iz što više različitih zemalja i kultura, istoričarima Holokausta u širem smislu te reči, pokrenuo niz pitanja. Zalažem se za takav pristup, umesto da razmatramo samo ovaj ili onaj detalj. Ostavljam vas sada sa ovom idejom i dajem reč ...

Milica Mihailović

– Hvala. Htela bih da vas obavestim da smo hteli da pozovemo još dva učesnika, gosp. Kristofera Brauninga, koji je

napisao tekst o konačnom rešenju u Srbiji, ali nismo uspe-
li da dođemo do njegove adrese i nismo uspe-
li da ga pozovemo. Pozvali smo gospodina Bar Haima, predstavnika
Jointa za ovaj deo Evrope, i on je jako želeo da učestvuje
u razgovorima zato što je Joint bila organizacija koja je u
velikoj meri pomagala spasavanje Jevreja, ne samo iz ovog
transporta, nego uopšte iz Evrope. Pošto nije mogao da
dođe on je poslao kopije dokumenata. S obzirom na to da
ćemo mi štampati knjigu, odnosno zbornik sa svim mate-
rijalima sa ovog okruglog stola, na srpskom i engleskom,
htela bih da zamolim sve učesnike da nam do kraja godi-
ne pošalju svoje tekstove, uključićemo i sve materijale ko-
je je poslao gosp. Bar Haim, ali pošto me je on zamolio da
ih predstavim ovde, ja ću vam sada reći samo da se iz ne-
kih dokumenata vidi da je Šime Špicer, generalni sekretar
Saveza jevrejskih opština Jugoslavije, pisao gospodinu Vaj-
su u Ženevu, pisao je 3. decembra 1940. i izričito rekao da
imaju samo dvesta sertifikata, znači da podatak koji je da-
la Rut Kliger u svojoj knjizi nije tačan. Ona nije obezbedi-
la sertifikate, što je važno da ovde naglasimo, i drugo što
mislim da je važno to je da se u jednom izveštaju Jointa
kaže da je jedna trećina sredstava za pomaganje Kladovo
transporta bila prikupljena od strane Jointa. Sve ostalo su
dokumenta koja su već pominjana i korišćena u literaturi i
ne treba da vas time zadržavam. Htela bih samo još da
vam kažem da pored knjige koja će biti štampana ostaje
živ i veb sajt, imate adresu, pa će diskusija moći da se raz-
vija i dalje ako bude trebalo. To je sve, hvala vam.

Luci Petrović

Želela bih da kažem da je ovaj današnji dan za svakog
onog ko je došao da prisustvuje ovom okruglom stolu je-
dan veoma svečan doživljaj, zato što pred sobom ima lju-
de koji se bave naukom i istorijom i proučavaju jedan ve-

oma težak period u istoriji Evrope. Međutim, nešto mi je veoma žao. Sa velikim interesovanjem i odobravanjem slušala sam teze i informacije, ali danas ovde niko nije pomeno Jevreje koji su stradali na Kosovu i u Albaniji. Da li su oni zaboravljeni, da li ih imate u vidu vi koji se bavite istorijom? Ja imam u ruci jedan pamflet o spasavanju u Albaniji i podnaslov ove knjige je – Sto posto Jevreja u Albaniji je spaseno od Holokausta. Nažalost, to apsolutno nije istina. Ja molim ljude koji se bave naukom i istorijom da posvete malo pažnje ovom delu evropske istorije, koji je zanemaren čak i danas na ovom skupu. Cela jevrejska zajednica iz Prištine odvedena je u Bergen Belsen, priključeni su joj ostali Jevreji sa Kosova, 1944. godine iz zapadne Makedonije takođe. Albanija je formalno bila anektirana od strane Italijana, ali svu vlast u Albaniji Italijani su, lokalnu vlast, prepustili albanskim balistima i drugim fašističkim organizacijama i saveznicima okupatora. Nažalost zahvaljujući i tome došlo je do Holokausta i do teškog skrivanja ljudi od 1943. godine za vreme nemačke okupacije, samo to da dodam. U Albaniji je živelo nekoliko porodica, dve u Draču, jedna u Skadru, nešto u Elbasanu, oni jesu možda zaštitili svoje građane, ali nas izbeglice, ne samo što nisu štitili, nego smo mi morali sami da spasavamo glavu. Zato molim one koji se bave istorijom da posvete malo pažnje i ovome.

Milan Ristović

About the collective memory and the complex of holocaust history in Yugoslav and Serb historiography in last century, it is interesting, or I can talk in Serbian. Interesantna stvar se događala sa pitanjima vezanim za istoriju Holokausta u Jugoslaviji onakvoj kakva je bila do početka devedesetih godina. To je naravno proizvod specifičnih političkih i ideoloških okolnosti samog sistema koji je postojao i

celog kompleksa zajedničke jugoslovenske istorije. Na početku, odmah posle Drugog svetskog rata, bavljenje tim pitanjima bilo je ograničeno na ljude iz jevrejske zajednice Jugoslavije, i to je ona čuvena knjiga – “Zločini fašističkih okupatora”, izašla na srpskom i engleskom jeziku 1952. godine, zatim imamo fragmentarno pojavljivanje te teme u istoriografiji. Sve do osamdesetih godina praktično nemamo ozbiljniji istoriografski rad u jugoslovenskoj istoriografiji koji se bavi direktno temom vezanom za Holokaust. I sad se postavlja pitanje zbog čega se to dešavalo. Treba imati u vidu i jednu tendenciju koja je bila političke i praktične prirode. To ćemo videti ako pogledamo spomenike širom bivše Jugoslavije. Videćemo da ti spomenici imaju recimo veoma neutralne tekstove, stoji uglavnom tekst “Žrtvama fašističke okupacije”, a imate slučajeva da se žrtve stavljaju u jednu mnogo opštiju kategoriju i da se izbegava čak i pominjanje ko su bili direktni izvršioci zločina, kao da se na neki način neutrališe i ta uža pripadnost, nacionalna, verska ili neka druga, žrtava. Zatim, koncept koji je služio tome da se izbegne, iz političkih razloga, jasnije definisanje jedne konkretne istorijske situacije. Ta tendencija je trajala praktično sve do naših dana. Interesovanje za Holokaust se ne postavlja kao problem samo ako se bavite istorijom Jevreja, ili ste pripadnik jevrejske zajednice, ili se tako osećate. Uvek je bilo veoma malo istraživača koji nisu pripadali na neki način jevrejskoj zajednici ili imali vezu u porodici, da malo banalizujem stvar, sa sudbinom jevrejske zajednice. Interesantan fenomen koji je ostao sve do poslednjih, hajde da kažem, dvadesetak godina. Po meni je to takođe jedan od elemenata koji govori o pokušaju da se zajedničko iskustvo iz Drugog svetskog rata jugoslovenskih naroda, sa pozitivnim ili negativnim kompleksom, otporom, podelama, kooperacijama, žrtvama, i tako dalje, generalizuje. To je imalo svoje društveno i političko opravdanje, a sa druge strane istoričarima i istraživačima je stvaralo probleme. Istoričar ne može samo da se kreće u opštim kategorijama, kad se spusti na niži ni-

vo mora da se govori o konkretnim stvarima, o odgovornosti. Ko su bili oni koji su smislili, ko su bili oni koji su vršili, ko su bili žrtve, ko pomagači. Spasitelji i žrtve moraju imati svoja imena i prezimena. I to je stvaralo, da otvoren budem, i politički problem. Imali smo veoma složen kompleks odnosa u bivšoj Jugoslaviji, a to je stvaralo jednu, da tako kažem, ekstremnu dimenziju. Hvala vam.

Aleksandar Mošić

Da bih mogao da kažem što više u što kraćem vremenu ja ću govoriti srpski. Poštovano predsedništvo, dame i gospodo, danas u svom izlaganju gospođa Ženi Lebl je govorila o beogradskom logoru na Starom sajmištu. Ja bih hteo da dodam nešto njenom izlaganju što će nju zanimati i obradovati. Ima jedno šest meseci kako je jedna grupa dobronamernika u Beogradu osnovala inicijativni odbor za obnovu Starog sajmišta. Ideja je da se od Starog sajmišta napravi jedan istorijsko-kulturni centar. Zadatak je vrlo obiman, sredstva nisu velika, u stvari minimalna su, jedva da ih ima, i s obzirom na obim posla čak i optimistička predviđanja zahtevaju program od svojih 20 do 30 godina koji bi se obavio u tri faze. Ja vam mogu reći da bi prvi deo zahvatio severozapadni deo nekadašnjeg Sajmišta, obuhvatio bi i centralnu kulu koju je i gospođa Lebl pomenula. Ja bih mogao da kažem da je obnova centralne kule socijalni problem, arhitektonski i statički problem. Toliko o obnovi Starog sajma, vi ćete sutra ići na lice mesta i pretpostavljam da ćete mi dati za pravo. Ja bih još nešto hteo da spomenem: u svim dokumentima, spisima i naučnim delima na engleskom i nemačkom jeziku, uvek se naše Staro sajmište naziva "Juden lager Zemun". Ovde, na ovom mestu, posebno gospodi istoričarima hteo bih da naglasim, to je jedan potpuno pogrešan izraz. On potiče iz nemačkih dokumenata, koji su to tako nazivali, a kad budete na licu

mesta videćete da od tog mesta do Zemuna ima šest kilometara, između tog mesta i Zemuna bila je neprohodna močvara i jedan put sa tramvajskom prugom, prema tome tu nema neke logične veze. Mi Beograđani to nazivamo Staro sajmište, od 1935. godine, kada je podignut most između desne i leve obale Save, danas ga zovemo Brankov most, onda je počelo naseljavanje leve obale Save, i to Beograđanima, sirotinjom, a onda 1935-1936. godine bio je podignut sajam koji je bio biser arhitekture Beograda. Kakav je bio, takav hoćemo da podignemo i to je bio deo Beograda, ne Zemuna, sa svom ljubavlju za Zemun i poštovanjem prema istoriji Zemuna, to nije Zemun i ja vas lepo molim ubuduće, ako budete pisali i radili na tome, to je logor Staro sajmište, deo Beograda.

Ženi Lebl

Moram samo da odgovorim gospodinu Mošiću. Naziv "Juden lager" bio je glavni, a ovo Zemun, da li je to smatrano da je to deo Zemuna ili ne, nije važno, ono što je važno to je da su Nemci to nazivali "Juden lager", i ništa drugo mi nije važno ovde. Hvala vam.

Dalija Ofer

Hvala vam, mislim da bismo morali da se vratimo na Kladovo transport i Šabac, glavne teme koje su nekako gurnute u stranu i zamolila bih porodice da nam se pridruže.

Gabrijela Anderl

Želela bih takođe da napravim osvrt na pitanje Kladovo transporta. Glavni problem za mene, a ujedno je to veliki

problem u celoj priči i za sve učesnike transporta, okosnica celog puta, je razlog zašto je transport završio u Srbiji i zašto nisu nastavili svoj put za Palestinu. Napustili su Nemačku sa nadom da će stići u Palestinu a nekoliko nedelja kasnije našli su se u Srbiji, u Jugoslaviji, i u mnogo pisama i sećanjima preživelih nalazimo da su bili veoma ljuti što im niko od organizatora i niko iz zajednice ovde u Beogradu, u Jugoslaviji, nije rekao zašto ne mogu da nastave put. Ne želim ovo da stavim u kontekst krivice, ali to je interesantno pitanje: Šta bi se dogodilo da su ljudi znali da nema broda ili da je brod prodat Britancima? Da li bi postupili drugačije? Da li bi pojedinačno probali da pobegnu? Na primer, mislim da je veoma zanimljivo šta misli jedna od preživelih iz transporta, a to je pojedinačan slučaj. Radi se o Herti Rajh koja je živa i živi u Jerusalimu. Ja sam bila u kontaktu sa njom i ona je bila jedna od retkih osoba koja je pobegla. Ona nije uspela da pobegne pre nego što su Nemci došli, bila je i dalje ovde posle aprila 1941. i jedna je od retkih koji su pobegli i preživeli. I veoma je interesantno šta ona sada misli o celoj priči. Herta Rajh je bila iz Austrije, ne iz Beča već iz malog grada i stigla je u Kladovo transport. Tamo, u Kladovu zaljubila se u mladića iz Poljske. On je došao kasnije, ne sa transportom iz Beča, već je imao veoma uzbudljiv beg kroz Mađarsku. Tu je bila grupa od četiri-pet mladića koji su bili članovi cionističke jevrejske omladine, sa kojima su bili i ona i taj mladić. Uvek mi je govorila koliko je različit bio mentalitet tih mladih ljudi iz Poljske. Oni su prišli transportu jer nisu imali drugog izbora, s obzirom da je politika Jugoslovenske administracije bila da stavi sve ljude zajedno u neku vrstu otvorenog izbegličkog kampa, ali su oni uvek razmišljali o pojedinačnom nastavku bega, u manjim grupama. To je i bio razlog zašto im se ona pridružila i mislim da je to bio razlog što je uspela da pobegne, što je prošla kroz Italiju, završila u južnoj Italiji u izbegličkom kampu i na kraju preživela. Ona kaže da ima utisak da su ljudi koji su došli iz Nemačke ili Austrije veoma poštovali vlast, bez ob-

zira koju, da su im rekli da ostanu zajedno i da moraju da čekaju dok sve ne bude spremno. Ona tvrdi da niko nije ni imao ideju da pobegne pojedinačno (sam, na svoj način). Drugi preživeli su imali drugačije mišljenje (kažem ovo samo zbog diskusije), u transportu su bile različite grupe ljudi: veoma mladi ljudi iz cionističke omladine i stariji ljudi sa malom decom, pa je grupa bila veoma pomešana. Bilo je različitih cionističkih omladinskih grupa kao Hašomer haca'ir i Gordogni. Čini se da su one bile veoma važne za psihološko stanje ovih ljudi, jer ako ste uključeni u grupu, a postoji jaka disciplina u grupi gde svi imaju slična ideološka shvatanja itd., bilo je lakše da podrže ove mlađe izbeglice, nego starije, jer su bili sami i živeli sami. Sa ovim je povezano i pitanje koje je neko drugi ovde pomenuo, ne sećam se ko, da je postojala veoma snažna struktura grupe koja je bila veoma važna za psihičko stanje članova, zbog čega nijedan od članova nije ni pomislio da pobegne i odvoji se od grupe i da pokuša da nastavi sam, da pobegne u Italiju, šta god. To za mene nije pitanje krivice. To je jedan zanimljiv pristup. Hvala vam.

Dalija Ofer

U redu, mnogo Vam hvala, mislim da ste pokrenuli veoma interesantnu temu – razmišljanje o tome da je bekstvo u Italiju bilo spas, bar u nekim slučajevima, kao u slučaju grupe mladih iz Poljske. Ja sam, takođe, upoznala dvojicu od tih ljudi, i oni su imali stavove koji zaista pokazuju podelu i razlike između Austjuden (austrijskih Jevreja) i Westjuden (zapadnoevropskih Jevreja). Ali ako posmatramo sam transport, putovanje koje su započeli bilo je nešto što je pripadalo toj terminologiji, toj koncepciji, a bilo je sasvim suprotno ranijem načinu života. Ti ljudi su krenuli na put zato što su shvatili da se nešto slomilo u sistemu vrednosti. U većini slučajeva bili su to lojalni građani, građani koji se povinuju zakonu, pripadnici srednje klase, ni-

že srednje klase. I to nije bilo samo pitanje mentaliteta koji bi mogao imati udela u svemu tome, već i pitanje stvarnih mogućnosti. Pa mi i sami vidimo da su mnogi ljudi pokušavali da dobiju sertifikate (dozvole) za razne pravce, mnogi su pokušavali da stupe u kontakt sa svojim rođacima u Engleskoj, u Sjedinjenim Državama, u Švedskoj, ili Švajcarskoj, tražeći od njih pomoć, čak i od prijatelja koji su živeli u Jugoslaviji. Tako nekako mislim o tim mogućnostima ili rešenjima koje je mogao da ima pojedinac ... A isto tako je istina i to da su ljudi u getima, mladi ljudi u getima, ostajali, nisu odlazili odatle ili bežali u šumu, bilo zato što nisu hteli da napuste svoje roditelje ili svoju decu, bilo zato što su bili odani svojoj grupi. Oni su se snažno identifikovali sa svojom grupom. Mislim da je veoma važno sagledati način na koji su ti ljudi shvatali situaciju u to vreme. Pa čak i Herta Rajh – ona je krenula tek posle svih, zapravo oni su došli po nju. Herta ništa nije učinila za sebe samu, i to što su oni uspeli da dopru do nje bila je čista sreća.

Štefica Sabolić

Ja ću da govorim na svom jeziku.

Radi se o psihološkim problemima ljudi koji su bili u Kladovskom transportu i nisu mogli da se spasu. Gospođa je rekla nešto o tome i govorila je o disciplini i pokoravanju autoritetima, a govorila je i uopšte o disciplini koja je veoma mnogo uticala na to da ljudi ostanu tamo gde su bili i da ne preduzimaju individualna bekstva. Postojala je još jedna stvar – svi ti ljudi bili su uglavnom sa svojim porodicama i decom i bilo im je teško da se odluče da beže. Ali grupa mladih Poljaka bila je nešto drugo, nešto posebno. Toj grupi mladih Poljaka pripadao je i jedan mladić koji je bio obučavan na aliji i koji je uspeo da pešice signe od Poljske, preko Karpata do Zagreba i da se pridruži kladovskoj

grupi. Oni su imali tu posebnu mladalačku inicijativu koja ih je odvela do konzulata u Beogradu čak i u trenutku kada je Beograd bio bombardovan. Uspeli su da iz napuštenog konzulata uzmu neispunjene pasoše i da ih upotrebe da bi pobjegli u Italiju. Među njima je bio Romek Rajh, suprug Herte Ajsler. Ne želim da širim tu priču, samo želim da ukažem na razliku u toj vrsti duha.

Haim Šacker

Mislim da treba napraviti razliku između svesti i znanja. Znanje o Kladovo transportu bilo je nikakvo, oni nisu imali nikakve izvore znanja o tome – ali je svest o situaciji bila na visokom nivou. Uzmimo za primer roditelje koji su imali malu decu, od deset ili jedanaest godina – kako to da su bili spremni da decu pošalju samu na put, sem ako je to unutrašnje osećanje nesreće bilo tako razočaravajuće. Ima stvari koje se ne mogu jednostavno dokazati ili potvrditi ali, ipak, mislim da su ljudi početkom 1941. godine došli do zaključka da bi bar decu trebalo poslati što dalje. Takođe, imamo i drugačiju, obrnutu situaciju, kao recimo u Poljskoj gde su mladi ljudi bili među prvima koji su pristupili pokretu otpora.

Dalija Ofer

Mislim da bismo morali istoriju transporta da razdvojimo u više faza. Prvo pitanje koje bismo morali da postavimo jeste – na kakvim osnovama je počivala odluka da se napusti Austrija kada brod nije bio spreman za transport koji je sledio. Dakle, ljudi iz tog transporta, starešine transporta, odlučili su da odu iz Austrije, a brod čak nije ni bio u rukama onih koji su bili nadležni za transportovanje. Oni su odlučili da to urade imajući na umu da opasnost od

deportacije u Nisko Lublin, o kojoj Gabrijela (Gabrijela Anderl) govori u svom referatu, lebdi u vazduhu. Jedan od organizatora u Beču piše u svom dnevniku o tome da će nekako nabaviti novac da se ljudi iz transporta izbave, baš zbog postojeće opasnosti od deportacije u Nisko Lublin. Naravno, to još uvek nije bila deportacija u logor smrti, mada je bila zastrašujuća, ali je doneta odluka da se ide iako nije bilo broda koji bi ih čekao. On je razgovarao sa Mošom Agamijem, čovekom koji je bio nadležan za tu akciju. Agami je bio u Austriji neko vreme, dok ga Ajhman nije proterao iz zemlje što ga, međutim, nije sprečilo da nastavi da održava kontakte i da iz Ženeve organizuje brod za odlazak. On je rekao da broda u tu svrhu nema – ali dobro – neka se ide. Preuzeo je na sebe odgovornost i tako se postavio pred svojim pretpostavljenim u Evropi i Palestini. Dakle, to je bila prva faza – donošenje odluke i pored izuzetno visokog rizika. Odluka je doneta upravo imajući u vidu kakva je alternativa, a alternativa je bila deportacija u Poljsku. Da li je to bilo ispravno ili pogrešno ne znam, ali jedan brod kao što je bio Hilda u to vreme, konačno je krenuo na put, pošto je prethodno dugo vremena bio nasukan na obalama Balačeka, u Rumuniji. I jedan drugi čovek takođe je doneo takvu odluku koja je, na neki način, bila neodgovorna, a koju vi sada možete da procenjujete i ocenjujete, ali razmišljajući o tome kakve su alternative ljudi imali na umu u to vreme. U pitanju je bilo stanje duha.

Tako su Agami i ostali ljudi dospeli u drugu fazu. Da bi se domogli broda otpočeli su pregovore – bili su okupirani time da uspešnim pregovorima dobiju bilo kakav brod. Moramo misliti na to ko su bili ljudi koji su bili spremni da iznajme brod i da njime upravljaju. Radilo se o ilegalnoj operaciji u vreme kada je rat već počeo, i kada su Britanci rekli da će konfiskovati sve brodove. Dakle, imajmo na umu da brod oko kojeg su pregovarali sigurno nije spadao u flotu kraljice Elizabete. I sami smo videli kako je izgledao.

dao brod Car Nikola, a ni ostali nisu bili drugačiji. Pa i vlasnici, i ljudi koji su radili na brodu, nisu baš bili neki prvoklasni mornari. Prema tome, cela ova odluka je od početka bila krajnje riskantna. Bilo kako bilo, sporazum je postignut, da bi ga kasnije vlasnici broda raskinuli.

Sada počinje treća faza u kojoj Jevrejska zajednica Jugoslavije spasava transport tako što pomaže i omogućava ljudima da ostanu (u Jugoslaviji) dok zima ne prođe i dok se, u međuvremenu, ne obave pregovori za nabavku novog broda. To se dešavalo u martu mesecu, i ovaj drugi, novi brod skoro da je bio u rukama imigranata. Bio je to Vatan, turski brod, dovoljno veliki, koji je mogao da primi više od hiljadu putnika. Za tako veliki brod trebalo je mnogo više novca. Ljudi su smatrali da je to dobra ideja s obzirom da se nije radilo samo o ljudima koji su se, da kažemo, nasukali u Kladovu već i o drugima koji su bili u Čehoslovačkoj, u Bratislavi, kao i u Beču. Ono što želim da vam kažem jeste da je bilo u pitanju transportovanje ukupno oko tri i po hiljade ljudi, delimično u organizaciji Haluca. Svi su oni očekivali da ih brodovi pakupe i da odu. Zato su organizatori i rekli – dobro, uzećemo veliki brod i ukrcaćemo sve ljude koji čekaju u Kladovu. Ali, u poslednjem momentu, ovaj poduhvat je takođe propao. Turska Vlada je neposredno posle transfera novca iz Švajcarske u Tursku, koji su dali američki cionisti za brod, zabranila prepuštanje turskih brodova u tuđe ruke i time onemogućila ispunjavanje sporazuma. Kako, zašto se to desilo? Glavni razlog bio je pritisak koji su izvršili Britanci. Zapravo, turski brod Zaharija stigao je u januaru mesecu u Palestinu i odmah bio konfiskovan od strane Britanaca. Vlasnik broda obratio se turskoj Vladi sa molbom da interveniše da mu se brod vrati – a i samoj Vladi bio je potreban takav brod. Međutim, prilikom pregovora Britanci su odbili da vrate brod uz obrazloženje da je služio za ilegalni prevoz imigranata. Krajnji rezultat bio je – još jedan izgubljeni brod. Tako je izgledala treća faza, i sada prelazimo na četvrtu, kojom ćemo rezimirati ceo slučaj. Dobijen je treći brod.

Nisam dublje analizirala sve finansijske kalkulacije. Pomenula sam da su brodove, osim jednog, iznajmljivali a ne kupovali. Količina novca koju pominjem je ona ista koju navodi i Šacker, i ja sada ne mogu da se upuštam u detalje. Želim da pređem na četvrtu fazu. U toj fazi imali su brod, ali samo za ljude u Kladovu, s obzirom na to da brod nije mogao da primi više od sedam stotina ljudi, a njih je ukupno bilo oko hiljadu dve stotine. Ali znamo i to da je u grupi bilo ljudi registrovanih za ukrcavanje na brod koji su od toga odustali jer je opasnost bila prevelika. Ovde opet imamo situaciju na koju moramo da obratimo pažnju. Ovaj brod je bio zaista kupljen i registrovan na ime jednog američkog državljanina, Šmariasa Amere, koji je došao iz Sjedinjenih Država i u tom trenutku već boravio u Palestini. Počele su pripreme za ukrcavanje ljudi. Bilo je veoma mnogo radova na brodu jer ga je trebalo osposobiti da stigne do Palestine. Sada smo već u junu mesecu, kada u Italiji izbija rat i postavlja se pitanje da li se i dalje može ići preko Mediterana uprkos otvaranju novog fronta, tj. nove ratne zone. Opet ovi isti ljudi oklevaju u donošenju odluka, a u tom periodu svako oklevanje bilo je suviše veliko. Brod je još neko vreme stajao i ovo je bila faza kada je neodlučnost postala veoma opasna. Oklevanje je ljude vratilo na drugu fazu, koja je opet prolongirala njihovu neodlučnost. Zapravo, sve prerasta u jednu drugu situaciju koja se vezuje za borbu Britanaca protiv nacista, odnosno sa planom koji pominje Haim (Haim Šacker): da se blokira Gvozdena kapija potapanjem broda ... A sada govorimo o periodu juli – avgust 1940. godine, koji je od najveće važnosti za slučaj. Vidimo da je Mosad smatrao da ne može da odvede ove ljude u Palestinu jer je ulagao napore da dobije sertifikate za Omladinsku aliju, to se upravo odigravalo u pomenutim mesecima. Operacija alije omladine intenzivirala se u julu i avgustu, deca su izdvojena za useljavanje i roditelji su morali da daju svoj pristanak već tokom tog leta 1940. godine, a ne u januaru. Slušajte, roditelji su na to pristajali već godinama ranije, oni su slali

mlade u aliju, odvajali su se od svoje dece, tako da to nije bila jevrejska imigracija. Porodice su se razdvajale, deca su odlazila u Englesku, Švedsku, Holandiju i Palestinu, pa je odluka ovih roditelja išla uz slične odluke svih ostalih roditelja koji su tako postupali shvatajući šta se dešava.

Milica Mihailović

(Kraj trake, deo izgubljen)

..... jevrejske zajednice u Izraelu odgovorili, naravno na srpskom jer je taj bilten izlazio na srpskom. Jedan od njih je Bata Gedalja, sekretar Saveza jevrejskih opština Jugoslavije. On je bio u Kladovu i Šapcu i bio je od strane Saveza zadužen da se brine o izbeglicama. On je apsolutno bio upoznat sa detaljima svih problema. Šime Špicer je radio međunarodne kontakte, a Gedalja kontakte sa samim izbeglicama. Gedalja je (pošto je Špicer ubijen), rekao da sve ono što je izneto u knjizi Rut Kliger nije tačno i da on ni jednu odluku nije mogao da donese sam, da je sve odluke donosio u dogovoru sa vođama puta. Tu je postojalo tri broda, ne znam koliko grupa i svako je imao vođu puta i ni jedna odluka nije zavisila samo od Šime Špicera. Ja sam ovde donela zapisnik sednice izvršnog odbora Saveza jevrejskih opština održane 29. novembra 1940. godine. Neću vam naravno čitati ceo zapisnik, ali s obzirom da se tu radilo o tome da izbeglice svakako odu, doneta je odluka da odu i Šime Špicer tu odluku Saveza nije mogao da izmeni, ja ću vam pročitati zaključke koji se samo na to odnose. Generalni sekretar komentariše ugovor i ukazuje na rizike i situacije koje mogu nastati u vezi sa realizacijom ugovora (to je ugovor sa onima koji treba da izvedu putovanje do Dariena): – Može se dogoditi da transport iz nepredviđenih razloga ne stigne do Suline (gde je čekao Darien), ili da se u Sulini ne mogu prekrcati. Može se dogoditi da ceo transport ostane na putu u inostranstvu i da za

nas na taj način, u smislu ugovora, nastane obaveza od oko 300.000 dinara mesečno, sve dotle dok se brodovi rečne plovidbe ne oslobode putnika, u tom slučaju ne bi postojala mogućnost da se brinemo za ishranu ljudi, pa bi ta briga pala na teret jevrejske zajednice zemlje u kojoj su ljudi ostali. Generalni sekretar mišljenja je da se i pored svog tog rizika mora put pokušati i to zbog mogućnosti da našu zajednicu oslobodimo daljih materijalnih napora, jer je malo verovatno da ćemo u budućnosti moći računati na veću pomoć iz inostranstva. Zbog ljudi – i ovo je ključna rečenica za mene – koji neće nikada razumeti razloge koji su zaprečili njihov odlazak ako ih sami ne iskuse, i naročito zbog traženja državnih vlasti, a u dokaz da je sa naše strane učinjen najveći napor da ljudi odu iz zemlje.

Ženi Lebl

Ja bih htela samo nešto veoma važno da kažem. Ovde nije bilo govora o begu od smrti, u to vreme kada je taj transport krenuo niko u Evropi još nije imao logore smrti, već se išlo zato što su Nemci hteli da izbace Jevreje iz zemlje, zato što su bili teški uslovi i nije bilo ljudski ostati tamo, ali čak i u samoj Jugoslaviji, ako uzmemo 1941. godinu, niko živi nije znao šta će se desiti sa Jevrejima u Beogradu, recimo. Beograd je bio prvi na udaru tog konačnog rešenja. Ako su pobjegli u neku drugu državu, odnosno okupacionu oblast, neki su otišli u Makedoniju, mislili su da su tamo potpuno sigurni. Bili su manje-više sigurni tamo do 11. marta 1943. godine, kada su Bugari uhapsili sve makedonske i pirotske Jevreje i oterali ih u Treblinku iz koje se niko nije vratio. U Prištini je bilo sigurno do 1944, znači ni na jednom mestu nije bilo konačnog rešenja u isto vreme, a ovaj kladovski transport koji je u stvari vezan sa beogradskim Jevrejima niko nije shvatio kao pitanje života i smrti, nego je to bilo pitanje odlaska iz jednog pakla, i

to je sve, ja mislim da je to veoma važno znati, ne bežanje od smrti, hvala.

Gabrijela Anderl

Ja bih samo želela da ponovim da je veoma važno da se napravi razlika između onog što mi sada znamo od onog što su ljudi znali u to vreme, odnosno šta su mislili u toj situaciji.

Na primer možemo se zapitati šta su ljudi tada znali o deportaciji u Nisko (Nisko Lublin), s obzirom da mi danas znamo da je prvu eksperimentalnu deportaciju koju je Ajhman hteo da sprovede stopiralo vrhovno rukovodstvo iz različitih razloga (trenutno to je veoma komplikovano da se objasni). Ali, sam Ajhman to nije rekao Jevrejskoj zajednici već iz izveštaja Jevrejske zajednice u Beču mi saznajemo to da je on rekao da mogu da biraju – da li će ljude da izvedu iz zemlje na neki normalan način, ili će pustiti da budu deportovani.

Opet, mi sada znamo da je trebalo da prođe još godinu i po dana pre nego što je otpočela sledeća deportacija iz Beča. Ona se odigrala u martu 1941. godine, ali ljudi to nisu znali, to čak nije znalo ni rukovodstvo jevrejske zajednice u Beču. Pri tom, po mom mišljenju, to je samo jedan primer koji pokazuje kakva je bila situacija i važno ga je imati na umu. Štaviše, na osnovu pisama ljudi koji su bili u transportu poznato mi je i to da je bilo opštih napada na osobe koje su organizovale transport, naročito od strane starijih cionista zvanih vatikim, koji su smatrali da je celokupna organizacija opterećena korupcijom posebno kada je bilo u pitanju dobijanje sertifikata za odlazak u Palestinu. Baš u tom kontekstu mislim da je važno osvrnuti se unazad i razmotriti istorijat austrijske jevrejske zajednice u periodu pre 1938. godine, kada se ona sastojala od više različitih grupa ljudi. Neki su bili cionisti, neki nisu. Mali procenat jevrej-

ske populacije u to vreme pripadao je halucu, a upravo je haluc bio taj koji je pre 1938. godine zaista pokušavao da odvede ljude u Palestinu. S druge strane, među cionistima koji su od 1932. godine činili većinu u jevrejskoj zajednici bilo je malo onih koji su ozbiljno razmišljali o tome da napuste zemlju pre Anšlusa i odu u Palestinu.

U takvoj situaciji bilo je mnogo uzajamnih borbi među ovim grupama koje su se nastavile i posle Anšlusa, da bi se zatim pod ekstremnim okolnostima pojavio problem spašavanja života velikog broja ljudi – a posle Anšlusa taj problem se uvećavao i u samom Beču. Broj legalnih sertifikata koji su omogućavali odlazak u Palestinu bio je ograničen, postavljalo se pitanje ko ih dobija, a ko distribuirati. Došlo je do oštrog sukoba između Palestinske kancelarije, haluca i Omladinske alije. Svi ovi problemi uključujući i pitanje korupcije, otpočeli su još u Beču a nastavili se, pod očajnim okolnostima, u Jugoslaviji.

Želim da postavim pitanje onome ko možda zna nešto više o svemu ovome: Zašto je grupa izbeglica prebačena iz Kladova u Šabac? Koliko do sada znamo to je bilo povezano sa folksdojčerskim transportom iz Besarabije, koji je dovezen na isto mesto u Kladovo. Međutim, nije mi poznato ko je tačno doneo takvu odluku – da li je to bila jevrejska zajednica?

Dalija Ofer

Koliko ja znam, odluku su donele vlasti.

Gabrijela Anderl

Reklo bi se da je argument bio u tome da se izbegne sukob između Jevreja i tih folksdojčera za čiji transport je bio odgovoran SS. Ne znam tačno kakva je pozadina celog slučaja.

Dalija Ofer

... Ali, to je bila odluka zajednice doneta na zahtev vlasti. To nije bila autonomna odluka zajednice koja je značila da se izbeglice dovedu u traumatičan položaj – da se vraćaju nazad, umesto da idu napred ...

Gabrijela Anderl

... Daleko unazad ...

Iz publike

Šta je bilo u nemačkom mentalitetu što je stvaralo takav teror?

Dalija Ofer

Ja mislim da bi nešto trebalo ostaviti i budućim istoričarima. Cela ta priča kojom se nacistički period objašnjava sa psihoanalitičkog stanovišta ili utvrđuje pravac koji je vodio ka uništenju Jevreja, nije baš ubedljiva. Vaša pitanja su veoma važna, i ja mislim da će sledeća generacija istoričara morati da radi na tome da nađe odgovore.

Diter Pol

Najverovatnije da to i nije pitanje generacije. Razni profili naučnika ulagali su napore da otkriju šta je to tako specifično kod Nemaca da su ubijali druge narode. Isto je važno i za Austrijance u tim vremenima. Neki naučnici čak misle da su Austrijanci bili još gori od Nemaca imajući u vidu disproporciju u učešću u nacističkom članstvu, i slične stvari.

Kada se radi o psihologiji ličnosti u Trećem rajhu mislim da je važno bilo snižavanje moralnog praga u ideologiji tokom ratnih vremena, odnosno spremnost na to da se dru-

gi ljudi koji su žrtve ne gledaju kao ljudi. U početku bilo je potrebno neko vreme da se razvije takav odnos, ali ubrzo posle 1941/1942. godine, to je postala jednostavna stvar. Pitanje je da li se koren svega toga može potražiti u nemačkoj istoriji ili mentalitetu. Poslednji koji je to pokušavao, a upoznao sam ga u avionu kada sam dolazio ovamo, bio je Danijel Goldhagen. Mislim da nije bio baš uverljiv. Njegova razmatranja sezala su unazad do srednjeg veka, manje-više, ali nisu bila uspešna. Opšta interpretacija sadašnjih nemačkih istoričara odnosi se na to da su kriza morala, kriza identiteta začete u prvim godinama Vajmarske Republike, u izgubljenom ratu, izgubljenom autoritetu, i imate ubistvo na rasnoj osnovi u tim prvim godinama Vajmarske Republike. Na primer, slučaj Roze Luksemburg nije bio probni proces za konačno rešenje, ali jeste bio bar nekakav znak da se nešto promenilo u poređenju sa situacijom u Nemačkoj pre Prvog svetskog rata. U tom smislu, nasilje je postalo nešto što je mnogo prihvatljivije za jedan deo nemačke populacije i to kao sredstvo za ulazak u Drugi svetski rat – pripremilo ih je za taj novi rat, za ubijanje na mnogo široj osnovi. I to bi bilo sve što ja imam da kažem na ovu temu ...

Vi ste rekli da su ljudi znali da za njih nije obezbeđen brod. To je možda istina kada su u pitanju organizatori, ali ljudi nisu znali. Ovaj transport nije bio demokratski transport – ljude niko ništa nije pitao. Tri čoveka bila su nadležna za transport i oni su bili nešto kao komesari, dok ostale ljude niko ništa nije pitao, niti su oni donosili bilo kakve odluke. Zato, ja mislim da oni pojma nisu imali o tome da im nikakav brod ne stoji na raspolaganju.

Milan Ristović

Još jednom i poslednji put da se osvrnemo na ovo interesantno pitanje mentaliteta, o kojem je bilo reči na početku

diskusije. Samo da vas podsetim da postoji izvanredan izvor za proučavanje mentaliteta, i to onih ljudi koji su preživeli Holokaust a bili su smešteni u Osvego logor na granici između Sjedinjenih Država i Kanade u periodu 1944 – 1945. godine. To je zanimljiva stvar baš zbog same istorije srpskih Jevreja, kao i Jevreja cele bivše Jugoslavije, jer je u tom logoru bila jedna velika grupa jugoslovenskih Jevreja. Koliko znamo u logoru je postojala neka vrsta eksperimentalnog polja za masovno (opšte) snalaženje koje je organizovala američka Vlada. Interesantni su izveštaji o tome kako su Jevreji iz Jugoslavije bili agresivni i ratoborni. Oni su se žestoko svađali i diskutovali sa Jevrejima iz Poljske, a naročito sa Jevrejima iz Nemačke i Austrije, upotrebljavajući ovakve argumente: mi smo bili aktivni, naši ljudi su bili u partizanima, mi smo se borili protiv fašizma, a šta se dešavalo sa Jevrejima iz Poljske, Nemačke i Austrije ... Ovo vam daje odličan primer različitih lokalnih mentaliteta i to među onima koji su preživeli Holokaust. Bila je to zaista specifična situacija. Takođe, bilo je i diskusija o različitim jezicima u religijskim službama, ali Jevreji Jugoslavije nikad nisu insistirali na upotrebi srpskohrvatskog, niti jezika istočnoevropskih zajednica.

Moja druga opaska odnosi se na celu ovu složenu situaciju. Čuli smo od profesorke Ofer u kojoj meri je bilo komplikovano da se grupa organizuje, da se nekako nađu neka rešenja ... A s druge strane imamo svega nekoliko pisama, pa imamo interne jugoslovenske jevrejske organizacije i internacionalne jevrejske organizacije, različite političke ciljeve sa različitim idejama i stavovima o datoj situaciji. Povrh svega imamo u to vreme, počev od 1939. godine pa do nemačkog napada na Jugoslaviju, veoma dramatične promene u međunarodnom okruženju Jugoslavije. Te godine izbi-ja Drugi svetski rat, a već naredne godine dolazi do kapitulacije Francuske što je bio priličan šok za Jugoslaviju.

Jugoslavija nije reagovala kada je Čehoslovačka bila uništena, a pri tom je bila član Male Antante, zatim imala je po-

sebne odnose sa Nemačkom i Rumunijom 1939. godine – takozvani Pakt za naftu i naoružanje – i na kraju, imala je Italiju u blizini koja je bila glavna opasnost još od samih početaka jugoslovenske države. Jugoslavija je bila na neki način opkoljena, a uz sve to bila je prisutna i britanska namera da zaustavi, kako smo čuli, celu ovu posebno organizovanu akciju da se obezbede brodovi. Samo još da napomenem i to da je britanski ambasador Kembel vršio veliki pritisak na jugoslovensku Vladu, naročito u decembru, zatim u januaru i februaru 1939. i početkom 1940. godine. On je decembra meseca uložio vrlo oštru notu jugoslovenskoj Vladi i zatražio od nje da zaustavi svaki dalji transport Jevreja Dunavom, ali mu je Vlada odgovorila da to za nju nije moguće s obzirom da reka Dunav ima status internacionalne saobraćajne maršrute. Vlada je dala samo nekakvo obećanje da će pokušati nešto drugo, da će u budućnosti kontrolisati osobe koje imaju pečat sa znakom “J” u pasošu, ali da je to sve što može da učini. Dakle, jugoslovenska Vlada je vodila veoma komplikovanu i osetljivu igru.

Nemci su bili u našem okruženju, položaje prema nama zauzimali su Italijani, odnosi sa susednim zemljama, Mađarskom i Bugarskom, bili su vrlo nesigurni, a sa druge strane imali smo – Britance. U takvoj situaciji zaista nije bilo moguće uspostaviti neku vrstu neutralne ravnoteže. Sve je bilo do te mere komplikovano da je bilo nemoguće pronaći pozitivno rešenje za problem ljudi Kladovo transporta. Po mom mišljenju bilo je suviše prepreka i ograničenja – a jugoslovenska jevrejska zajednica i međunarodne jevrejske organizacije uložile su silnu energiju da ih prevaziđu, što pod ovakvim okolnostima ipak nije bilo moguće.

Milan Koljanin

Samo nekoliko napomena koje su se postavile ovde, nekoliko razjašnjenja, gospodin Mošić i Ženi Lebl postavili su pitanje zašto Zemun. Tu nema zaista nikakve dileme, to je

potpuno jasno i ne bi trebalo da se pravi pitanje gde ga nema, to je bila teritorija NDH i pripadala je području grada Zemuna. To je bilo čisto administrativno pitanje i Nemci, nemačka okupaciona uprava, smatrali su to delom Zemuna kao i Hrvatska i to je administrativno bio deo grada Zemuna. Nemci su tražili dozvolu od hrvatskih vlasti da naprave logor na Sajmištu i dobili je naravno bez ikakvih problema, s tim što je hrvatska vlast tražila da snabdevanje ide iz Srbije, to je sve poznato naravno u historiografiji. Druga stvar je u vezi prebacivanja iz Kladova u Šabac. Verovatno je da je to bilo zbog toga da se ne bi sreli sa transportima folksdojčera iz Severne Bukovine i iz Besarabije, koji su išli prema Rajhu. Samo da napomenem da su folksdojčeri iz Jugoslavije dobrovoljnim radom napravili dva prihvatna logora za svoje sunarodnike. I to u Prahovu, nedaleko od Kladova, i preko puta Sajmišta, na samom ušću. To je bio jedan logor baraka za prihvat putnika koji su dalje uzvodno išli prema Rajhu. Hvala.

Aleksandar Lebl

Ja sam bio odsutan jedan sat i izvinjavam se ako ću reći nešto što je ovde već pomenuto. Ja sam Beogradanin. Bio sam u poslednjoj grupi Jevreja koji su napustili grad 25. oktobra 1941. godine i otišao sam u Dalmaciju. Sada bih hteo da kažem nekoliko reči. Govorili smo o ulozi i odlukama Austrijanaca koji su bili ovde u većem broju. Najvažniji među njima bio je general Beme koji je bio glavni zapovednik u Srbiji i koji je doneo naredbu o ubijanju talaca. To jeste i nije bilo tačno jer je on samo ispunjavao naređenja feldmaršala Kajtela koji je bio na čelu vrhovne komande, i u praksi je samo davao ograničenja naviše i naniže. Samo je Beme odlučio o tome da podigne limit za Srbiju. Postoji jedan jugoslovenski Jevrej (on danas živi u Australiji), koji je bio zatvoren u logoru Topovske šupe, i

koji je bio jedan od nekolicine preživelih. Njegovo ime je Ivan Singer, on je napisao knjigu o svom iskustvu iz 1941. godine. On kaže da je Šime Špicer bio zarobljen (ne zna se gde i kako) i zatvoren u logoru Topovske šupe i kasnije verovatno ubijen. Na kraju hteo bih da vas podsetim na to zašto su Jevreji bili uzimani za taoce, što je u to vreme bilo nažalost dozvoljeno međunarodnim zakonima.

Postoji jedno svedočenje Heralda Tarnera, šefa vojno-upravnog štaba u Srbiji. Naime, on je napisao jedno pismo svom prijatelju u Berlin u kome piše da su za ubijanje kao taoци određeni pre svega Srbi ali da je on odlučio da to budu prvo Jevreji. On je imao dva razloga za takvu odluku – Jevreji su bili dostupni jer su bili u logorima (on je imao na umu logor Topovske šupe, logor Šabac, i druge...) i oni su bili osuđeni na uništenje u svakom slučaju. Hvala.

Valter Manošek

Mislim da je veoma važno ovo što ste rekli u vezi pisma koje je Tarner napisao svom prijatelju. Zapravo, na osnovu tog pisma vidi se da je Tarner tačno znao da to što se dešava apsolutno je protivno svim zakonima, ali se primenjuje kao jedno pragmatično rešenje, i ništa više. Međutim, ono prvo što ste pomenuli nije, u stvari, tačno. General Beme nije izvršavao Kajtelova naredbu, nije u tom smislu, jer Kajtel nikad nije napisao nešto tako o Jevrejima. Radilo se prosto o uzimanju talaca, tako da je sve ostalo bilo proizvoljno tumačenje, Bemeova lična odluka da koristi Jevreje u sprovođenju plana – za jednog sto talaca (za jednog nemačkog vojnika streljati sto talaca). Dakle, Kajtel nije bio taj koji je doneo takvu naredbu. General Beme uopšte nije bio primoran da tako postupa, nego je sâm sebi odredio da za taoce uzima Jevreje i Cigane te da na taj način sprovodi – sto za jednog – i tu je velika razlika.

Ima jedna druga stvar koju bih ja želeo da pomenem, a radi se o Nediću, tadašnjem marionetskom predsedniku Vlade. On je bio obavešten da će prvenstveno Jevreji biti pobijeni i nije se protivio, nego se sa tim složio. Zapravo, u praksi, on i nije mogao mnogo da učini, ali Milan Nedić je znao šta će se dogoditi i on je to – prihvatio.

Dalija Ofer

Mislim da smo manje-više sve povezali. Pa, ukoliko nema još nekog ko bi želeo da kaže nešto što do sada nije rečeno, ili da izrazi neko sasvim drugačije gledište, mislim da bi trebalo da zaključimo diskusiju. Hvala svima vama na strpljenju, mnogo hvala svim učesnicima.

Handwritten notes:
~~Be - & Sany~~
~~James by~~
7/21/40
in Japs
Hansen

OUTGOING CABLE

JUNE 22nd, 1940

NLT JOSEPH SCHWARTZ
HOTEL METROPOLE
LISBON (PORTUGAL)

LISBON SEVEN JUNE TWENTYSECOND SALYMAYER LAUSANNE CABLES QUOTE SEEN
BARLAS WEO PREPARES DEPARTURE ENTIRE STAFF PALESTINE STOP KLADOWA
LIQUIDATION EREZ ROPELESS STOP BELGRAD ORGANIZING CAMP BUT AUTHORITIES
DEMAND GUARANTEES STOP TROFERAGREED GRANT FIFTEENTHOUSAND DOLLARS
RELIEF STOP CABLE IF AGREEABLE NEGOTIATE TRANSFER LEREN HAJESSOD FUNDS
STOP CHATZAU LAUSANNE UNQUOTE

JOINTDISCO

TRANSLATION OF LETTER (in part)
FROM MR. SPITZER TO DR. WEISS OF GENEVA
(Re- the Kladova Group)

Belgrade
December 3, 1940.

Dear Dr. Weiss:

I have tragic information for you, namely that our Kladova group will unfortunately be obliged to remain here once more. All preparations had been completed and the people were already on board ship in readiness to go on, when suddenly storms in our own neighborhood and, according to information which came to hand, very severe weather in the Lower Danube as well as bad conditions around the delta, obliged our officials to disembark the passengers and moreover cause the government shipping line in these new conditions to refuse to carry the passengers abroad. Unhappily there is no other way than by water and no other ships available.

I cannot tell you how overcome I am and how hopeless in this matter. The question of material support is of course a serious one and yet in my view it is not today the most important question. These 800 people are now doomed to remain here without hope of getting further.

Apart from the certificates which we got for the youth, we received from Barlas and his people no single certificate although at that time we were able to rescue these people from the hell of their confinement on the Danube only on the basis of an express telegraphic assurance that certificates would be forthcoming.

Here we are now with 200 immigrants who do have certificates and whose passports already have Palestine visas and Syrian transit visas and for whom Barlas should obtain the Turkish transits. I have reason to believe however, that he has been concerned himself more with the question of the immigrants from Poland and Roumania and accordingly has neglected our group. If the position of these immigrants in Yugoslavia is not more difficult than it is, it is because of undertakings which we have given but which we shall not be able to fulfill. Unhappily we have already given many such undertakings which have not been carried out and faith in us has accordingly been very largely destroyed.

-Spitzer

Telegramm — Télégramme — Telegamma

75

von - de - to		No		Wahre Zeit Paris		Aufgeben den Code für Constantin II		Stunde (Hour) (Time)	
+65175 newyork w 985 26 24/3		sans heure = cial rs							
Echellen - Höhe - Niveau		Bezeichnet - Transmis - Tr		Stunde - Heures		Stunde - Heures		No	
13. H. 2		13. H. 2		13. H. 2		13. H. 2		2473	

Brieftelegramm
Lettre-télégramme
Telegrams-letters

nl t = saly mayer stgallen =

remittting eightthousand dollars for sole use
 •kladovagroup now emigrating groups fifty via greece
 turkey syria assume barlas communicating with you directly
 jointdisco +

A 51165-2101 - Q. O. T. O.

RESULTS OF REPORT
ON THE
KLADOVO GROUP

Wright 1/16
P. ...
Table

On December 30th, 1939 a heavy burden was placed on Yugoslavian Jewry by virtue of the fact that 1002 Jews could not continue their boat trip on the Danube due to ice. They had to remain in the winter port of Kladovo. At that time there were already 1400 Jewish refugees in the country and we did not know how the authorities would look on this new influx. These people on their boat were 70 kilometers away from the nearest railway station and we ourselves could reach them only after a seven to eight hour ride by sleigh.

Our cries for help to the Joint remained unanswered. We again contacted the Joint to secure financial means to make it possible for these people to continue their voyage. We were successful and it was planned for the people to leave the beginning of June, 1940. Political developments again made it impossible to carry out these plans.

There was a serious danger of an epidemic on the boat due to the sweltering summer heat. After having made a deposit with the Yugoslav authorities to guarantee that none of these refugees would remain in the country, it was possible for them to leave the boat and remain in the village of Kladovo, which has a population of 1800. Tent were put up and the people were for the first time a little comfortable.

At the end of August 1940 new complications arose. Receiving centers for Germans returning from Bessarabia were established in Kladovo and Prahovo. It was necessary therefore to select a new abode for our protegees. A few days before a refugee camp had been assigned to us for 250 people in Sabac, and we decided to take the Kladovo people as well to Sabac. On September 15th, 1940 our protegees moved to Sabac.

The first weeks were extremely difficult for these unwanted guests, but due to the admirable cooperation of the officials it was possible to carry on.

Life in the Camp

Our refugees live (1) in a mill. There is warm water, shower rooms, English water closets and a bed for each inhabitant. There is a large dining room, a dormitory for 100 single men and another dormitory for 100 single women. (2) About 120 persons live in a block of buildings which also houses the administrative offices of the camp, retraining classes, tailor, carpenter, grocery store, etc. There is a kitchen for 300 persons and a kosher kitchen for 200 persons.

(3) There is a former sanatorium which is being used as a hospital, with twenty beds. There are nine refugee doctors and two local Jewish physicians.

There is an apartment with full dental equipment.

There is a six room house in which 54 youthful members of Misrachi live. Another nine room house housing 104 young people. All these are performing important cultural work.

The police has given permission to these people to move about freely in the village

until 8 o'clock at night. There is one day a week on which there are no restrictions whatever.

Administration

The Jewish Community Council of Yugoslavia has decided to leave all matters of internal administration to a committee of the group itself. Only in very urgent and important matters was it necessary for the Council to intervene or arbitrate.

The Kladovo Group is under the general supervision of the Council. The Camp Commission, as we shall call the local committee composed of the members of the group, is not entitled to commit itself in any way financially. There is a liaison officer who was delegated to the camp by the Council. This liaison officer has the right to commit himself in urgent cases only up to the amount of 1,000 Dinar.

(4) Continuation of Voyage

Due to political conditions the steamship Darica arrived in Istanbul the beginning of November 1940. We advocated the request of Mr. Braginaki for an advance of \$4,000 for coals, subject to the approval of Mr. Nahum Goldmann. We could do this the more so since the Yugoslav authorities had promised that they would vouch for the safe conduct of the refugees up the Danube and trans-shipment at Sulina.

When the steamer arrived in Sulina, new difficulties arose due to various financial claims of the steamship company which we could not meet. The 2nd of December had been set for the date of departure. The boats had arrived in Sabac, people began to go aboard, when we suddenly heard that the boats would not be permitted to leave. The reasons given were that the boats would have to pass along 1,000 kilometers of the Bulgarian border and that the two boats were worth 15 million dinar. The steamship company insisted on a written order to sail, and since none, not even the Prime Minister, wanted to assume this responsibility, everybody had to leave the ships. The owners of the ship which was waiting in Sulina were equally perturbed. The next plan was to transport these refugees to Prahova. But this also could not immediately be effected. At the same time we heard of the shipwrecks of the "Salvador" and "Patric" On December 17th, 1940 our proteges finally left by special train. However, again it was not possible for them to continue their journey because the captain of the boat had received orders to return.

Financial

It is almost impossible to imagine what a financial burden all this has been on the small Yugoslav community. The following list will show you that, outside of the \$45,000 granted by you, we have contributed \$42,000 for the Kladova project. We have charged the increases in the budget in November and December with 50 percent to the Kladova budget and with 50 percent to the account of assistance to the other 2,600 persons.

From Jan. 1, 1940 to Dec. 31, 1940 we have spent the following amounts for the Kladova Sabac group: (we have informed you in Paris of our expenditures up to Dec. 31, 1939).

1. To the Yugoslav River Steamship Co. for rents and winter harbor fees	Din.	2,879,227.00
2. Food		7,238,340.24
3. Freight and wages for carting		38,963.00
4. Soap, leather, clothing, shoes, etc.		377,088.25
5. Medicaments		181,873.00
6. Hospital expenses, travel expenses for patients		94,539.53
7. Rebuilding costs and cutters for Kladovo		153,579.00
8. Moving from Kladovo to Sabac and building costs in Sabac		338,643.65
9. Cigarettes, newspapers, books		77,412.00
10. Postage stamps used by our protegees		38,697.00
11. Postage, telegrams, telephone		56,527.20
12. Customs, port, police fees and other taxes		176,694.50
13. Travel and supervision expenses		64,284.00
14. Salaries		31,540.00
15. Rents in Sabac		21,757.00
16. Lighting in Sabac		23,412.70
17. Heating		28,250.00
18. Special grants, luggage, family affairs, etc.		20,513.00
19. Matroth		30,000.00
20. Expenses in connection with repeated attempts to for the group to continue the voyage		
a) by boat		250,170.70
b) by railroad to Prabovo		
21. Various expenditures		28,651.95
22. Food over 70 days for 514 persons on the S.S. "Pentcho"		<u>213,025.00</u>
Total	Din.	12,383,188.72

We would like to call attention here to the great troubles and worries we have also had with the other refugees for whom the Zagreb Committee has to care and provide. In all there are now 3,000 refugees.

We are providing entirely for the various camps, such as Kursunlija with 252 internees, Breko with 251, Bos. Sanac with 83, Derventa with 181, Ruma with 258, Belgrade with 300 and Sabac with 260. These do not belong to the Kladovo transport. Therefore the following amounts have to be added to the above:

	Din. 12,383,188.72
Spent during 11 months of 1940, as reported on Dec. 10, 1940	9,064,195.00
Spent outside of Kladovo and Sabac	6,027,357.10
This makes a total spent for refugee work of	Din. 29,474,740.82

Of this amount Din. 15,208,040.95 was collected locally. We have made debts in the amount of Din. 3,060,926.00, and the balance, which is only about a third, was received from you partly direct and partly through Zagreb, partly via Zagreb from the Hicen and some from other institutions.

In considering the 1941 budget it must be considered that our expenses are never on a fixed basis. They were increased through the continual influx of refugees and amounted, for example, in December in Zagreb and Belgrade-Kladovo-Sabac alone to Din. 2,720,000.00. It is not to be expected that these expenses will be decreased. Rather is it to be expected that they will rise due to the increasing number of new arrivals and the steadily rising cost of living. We therefore will need \$50,000 a month. We have to leave it to your discretion to determine how much could be expected to be raised locally from the very small Jewish community. There are 70,000 Jews. Assuming that we should try to raise half of the above sum, it would mean that each individual would have to contribute \$5.00 which is a rather high amount.

Conclusion

We have made this report as brief as possible, and we hope that in spite of the fact that we have not complained and have not told you nearly all of our serious difficulties, you will see your way clear to granting us a considerable sum of money. There is one item which we have not yet mentioned: In addition to the money raised, we have collected considerable material contributions - such as clothing, underwear, shoes, etc. For the building activities in Sabac we were given large quantities of wood.

*From the...
... - 5/1/40*

DISCUSSION

Aca Singer

I think that today's round table will provide new answers to questions about the Kladovo Transport. Since the participants here present know more about this subject than I do, I now give the floor to them. I wish them a successful session.

Andrej Mitrović

Thank you. I will start speaking in one of the official languages, in our native language, the Serbian. I will explain today's agenda, how we will work and mediate our conversation. We have six hours in total, and we have already spent 20 minutes of those six hours, which, of course, is important. I have a list of speakers in front of me, with twelve speakers, but I can see that more people will take part, so we will try to organize our work so that we hear all the speakers between 10 a.m. and 1 p.m. Their papers will set the stage for the afternoon, when we will continue the conversation by letting each participant choose a topic, think about it, and have an opportunity to reply to those with different opinions, so that a conversation may develop. Our basic intention was to have a spontaneous discussion. The conversation, as I have been informed, will be conducted in two official languages, Serbian, which I thought I should use for opening this gathering, and English. I have been informed that all domestic parti-

cipants will speak in Serbian, so I would ask all non-Serbian speakers to use their headphones. Simultaneous interpretation is provided. We were looking for a form of dialogue that would ensure spontaneity. This means that we expect initiative from the audience, and I will allow this initiative. I would ask Prof. Ristović to start and help us break the ice. After him, Prof. Goldštajn from Zagreb, he is not here, but he sent in his paper, which will be translated, and so an opportunity will be provided for someone else to ask to speak. After six or seven colleagues have presented their papers, there will be a 15-minute break. So we will work for two hours and have a 15-minute break between two sessions. In the afternoon, we will start at 3 and work until 6. As I have already said, we hope to see free conversation develop. We encourage the participants of this gathering to speak freely; the first two hours will be dedicated to a discussion among the experts. Later, from 5 to 6, we will take questions and comments from our dear guests. The afternoon session, from 3 o'clock, will probably be moderated by Ms. Dalia Ofer, because I am not in my best health. So, I suggest that we should start with our work and I would like to invite Prof. Ristović to present his paper.

Please note that presentation time is limited to 10 minutes. Prof. Ristović, it is now 10.25, so you have until 10.35. We have to stick to this tight schedule since we do not have too much time at our disposal.

Milan Ristović

Ladies and gentlemen, esteemed colleagues, I will try to present, in these ten minutes, some of the general circumstances in Yugoslavia between 1938 and 1941, especially those connected to views of the government of the Kingdom of Yugoslavia and the Yugoslav authorities in general on the

problem of Jewish refugees from Central Europe. So I will provide a kind of framework for all the events that later directly or indirectly had to do with this event on which we are focused today, namely the Kladovo Transport. I will say nothing new when I say that to me the Kladovo Transport is a paradigm for the situation in Europe from the National-Socialists' seizure of power in Germany until the end of World War 2, and which was connected to the problem of refugees that emerged primarily after the Nazis came to power. The great powers – and here I refer to all European powers before the war, and the allied forces during the war – either did not want to solve the problem in a satisfactory way, or offered halfway solutions. The consequences of such policies were catastrophic. In 1938, the Kingdom of Yugoslavia found itself in a very specific foreign-policy position. Instead of Austria, a more dangerous neighbor emerged: the Third Reich. The roundup of the Kingdom of Yugoslavia, which was now unavoidable now became a real danger. On the other hand, the end of 1930s and the internal developments were very dramatic, primarily those connected to the complex of internal relationships of the political elites, primarily on the Belgrade-Zagreb axis, but also the active involvement of that third important component, that third constituent of the Kingdom of Yugoslavia, that is, Ljubljana. Jewish refugees began arriving in Yugoslavia in greater numbers since 1933, and according to the established data, more than 55,000 refugees, primarily from Germany, Austria, Czechoslovakia, and some other Central European countries, passed through, or resided in Yugoslavia for shorter and longer periods of time. The intensity and the rhythm of transit through Yugoslavia was determined by the developments in the territories controlled by the National-Socialists, so that the first big wave was at the beginning of that period; with the passing of the Nuremberg Laws, this wave grew and reached into climax after the Anschluss and the events in Czechoslovakia. So the problem of the status of Jewish refugees on the Yugoslav soil and the general policy of

the Yugoslav government were determined by the developments beyond its borders. The growing number of Jewish refugees in the Yugoslav territory raised some questions. This was in the late 1930s, when Yugoslavia was struggling to find a common language in foreign policy that would protect it first of all from Fascist Italy and National-Socialist Germany. This was during the mandate of Prime Minister Milan Stojadinović. Because of these reasons, which were political and which had to do with the country's position on these two dangerous neighbors, his government paid keen attention on the anti-Jewish legislation in force in the neighboring countries. More and more decrees had to be passed in order for the Yugoslav government to be able to deal with the Jewish refugees arriving to Yugoslav borders. Instructions were sent out to the Yugoslav representatives in Europe and the world informing them that Yugoslavia was getting ever stricter regarding the entrance of Jewish refugees as the neighboring countries introduced anti-Jewish laws. This was therefore a kind of restrictive approach towards accepting Jewish refugees in Yugoslavia. On the other hand, the Yugoslav embassies made sure that the restrictions would not be construed as anti-Semitism. Officially, Jewish citizens of the countries with no anti-Jewish legislation were allowed to enter the country. Interestingly, there were considerable differences in the treatment of this question among the different actors in the Yugoslav politics in the late 1930s. From the inter-ministerial government-sponsored talks about how to deal with the inflow of Jewish refugees in 1939 and 1940 it was clear that the Ministry of the Interior was in favor of more restrictive measures. By contrast, the Ministry of Foreign Affairs favored a more ethical approach and advised caution in dealing with such a sensitive issue. Of course, the problem of Jewish refugees was very complex. First of all, there was a problem of the Jews from Austria who had been *de facto* thrown out of the country and found themselves on no man's land at the border between Yugoslavia and Austria. This group of 200 people be-

came a symbol of a drastically changed situation that defied logic. In some instances, the Yugoslav government had the power to solve such cases, but often lacked the will to act. The government was caught in a situation where it had to respond to the huge pressure from the National-Socialist Germany and the countries introducing restrictive anti-Jewish policies; as a result, in October 1940 it passed two decrees by which its Jewish citizens were no longer treated as equal. This put them in a very different position. Both Zagreb and Belgrade expressed their reservations toward these measures, whose architect was the former Interior Minister Anton Korošec, now the Minister of Education. He wanted them to be all-inclusive and made a very strong case for them in the discussions within the government; records of this are found in the memoirs of the then Minister of Justice, Mihailo Konstantinović. After long discussions the decrees remained in place compromise within the government was reached. We must bear in mind that this situation was determined by external pressure, by all that went on in the area of anti-Jewish policy in Europe, which spread like a virus, and on the other hand there is this internal political strife within the Yugoslav state, complex and difficult. This came to be an important component of the country's foreign policy. Thank you.

Walter Manoschek

The killing of the members of the Kladovo Transport 1941/42

I was asked to talk about those responsible for the tragedy of the Kladovo Transport. You may find my answer somewhat surprising or provocative: the Nazis are guilty, and nobody else. Because it was the Nazis who had these people displaced, forced them out of Austria and Germany, and it was the Nazis who killed the members of the Transport in

Serbia. All the other organizations that were involved – the Jewish Community in Belgrade or the Zionist organization – tried to help the refugees. They made mistakes and they failed, to say the least. But they are not guilty. There is a big difference between being guilty and making mistakes. It was the Nazis who acted, who set the rules, and all the Jewish organizations could do was to react. And in reacting you sometimes make mistakes, because you are always one step behind and you cannot set the rules.

I would like to talk more about those who are guilty than about those who made mistakes. Because I think it might be of more interest for the relatives and the survivors to learn what had happened to the members of the Transport between autumn 1939 and spring 1942. We know a lot about the history of the Transport until April 1941, because we have letters and we can still listen to the stories of the nearly 200 survivors who had fled to Palestine shortly before the Nazis came to Serbia, in April 1941. But little was known about what happened after the occupation of Yugoslavia, when the members of the Transport again fell into the hands of the Nazis. After I tell you what happened between spring 1941 and spring 1942, you may understand better why I say that the Nazis are guilty and nobody else.

After the Nazi occupation, the members of the Transport remained in a camp in Šabac. In summer 1941 the Partisan uprising started in Serbia. The Nazis retaliated with a bloody reprisal policy against civilians. In autumn 1941, Franz Boehme, an Austrian and a Wehrmacht general who commanded the military forces in Serbia, ordered for the execution of 100 civilian men for every soldier of the Wehrmacht killed by the Partisans. And he explicitly wrote that primarily Jews, Gypsies and communists were to be shot by his soldiers. By Jews he meant not only the Serbian Jews but also the Jews of the Kladovo Transport, most of them Austrian. On the 17th of October 1941 the Jewish

men from the Transport became victims of a reprisal shooting. The men were singled out and taken to the little village of Zasavica. There, a group of Wehrmacht soldiers shot them. Most of them were Austrians.

The women and children who remained in Šabac did not know what happened to their men. By mid December 1941 they were taken to the Sajmište camp, near Belgrade. There they joined Serbian Jews and Gypsies, most of them women and children. The conditions in the camp were terrible. It was an extremely cold winter. The number of inmates now exceeded 6,000.

In the meantime the organizers of the Holocaust in Berlin decided that the remaining Jews in Serbia should not be transported to the ghettos in Poland, but killed on the spot instead. In March 1942 a special gas van arrived from Berlin. Before the gas van killings started, all Gypsies were released from the camp. Then the commander of the camp, an Austrian member of the SS Herbert Andorfer, told the inmates that they would be moved to a better camp. Believing this lie, the Jewish inmates voluntarily boarded the gas van. Every day between March and May 1942 the gas van transported Jewish inmates from the camp to Avala, about 20 kilometers south of Belgrade. During the transport the driver switched on a hand gear, releasing the gas inside the van. Once at the destination, the dead inmates were buried in common graves. At the end of May 1942 the camp was free of Jews. As much as we know, nobody from the Kladovo Transport survived the gassing.

Ivo Goldstein

The Federation of Jewish Religious Communities was established in 1919 in Zagreb, but Belgrade was chosen for its headquarters. The Belgrade office was in charge of all international contacts.

The situation changed in 1933, when Hitler's accession to power set off the first mass migrations of the German Jews. Zagreb became the country's major refugee center. From there, roads led further to the East, towards Palestine or the Adriatic ports of Rijeka and Split, the points of departure for many. What is more, the Zagreb Jewish community had 12,000 members and excelled all others in economic strength and social influence.

Already in April 1933, the Federation of Jewish Communities established the Central Board, with the mandate to provide assistance to the Jewish refugees. Soon, the Board managed to raise considerable aid money.

Since its foundation, the Board enjoyed generous financial backing of various Jewish institutions from abroad: Zagreb also became the home of the central Yugoslav subsidiary of HICEM, the world emigration and relief organization (Hias – Jca – Emigration – Federation, i.e. Hebrew Immigrant Aid Society), with headquarters in Paris. HICEM provided financial assistance to Jewish immigrants to Palestine and other overseas countries. The head office in Paris required a centralized nation-wide organization for the entire emigration operation and the Federation officially transferred the responsibility of the National Board for the Assistance to Refugees to the Zagreb board, in September 1936. The secretary of the Jewish community in Zagreb, Aleksandar Klajn, was also a HICEM agent. "The accommodation effort for emigrants is largely concentrated in Zagreb", a report to the Executive Board of the Federation. When HICEM organized a conference in Paris, it was deemed "natural to send someone from Zagreb". Consequently, mostly the people from Zagreb traveled abroad.

The American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) also committed considerable amounts of money. In early 1936, the JOINT turned down applications because both the Belgrade Federation and the Zagreb Board applied, while in late 1936 only Zagreb applied asking for

"extraordinary material aid" for the refugees. Belgrade agreed to "have the received aid split into even shares" between the Federation and the Zagreb Board, which indeed enjoyed substantial autonomy.

All these accomplishments – finding refuge for a large number of Jews from the Reich and the way in which that was done – were remembered among the Jews for its spirit of generosity and an impeccable organization. The Hevra Kadisha from Zagreb also helped, in money, but also by providing accommodation, education and specialized training for refugees. In Zagreb in the thirties the Palestinian Office for Yugoslavia was very active. It arranged for the immigration documents, i.e. performed consular duties. The office of the Jewish Agency for Palestine, based in Berlin, with a mandate to protect the interests of Jewish immigrants and Jews in general was also on the list of contacts. The Jewish Agency was recognized by the British Government and its offices in Palestine. The Zagreb Board collaborated with the Berlin-based Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe, founded in 1933 with the aim to help the German Jews to leave the country and start a new life in a third country.

In the period between 1933 and 1941, the Zagreb Board welcomed, provided advice and referred to other countries some 55,000 persons. In 1939 alone, it helped some 15,400 people.

The number of refugees soared dramatically since the Anschluss (annexation), in March 1938, putting additional financial and organizational burden on the Zagreb community. Its secretary and HICEM agent, Aleksandar Klajn, traveled to Paris to raise the needed funds. The outcome of this trip is unknown. In February 1940, the local members of the Main Board of the Federation of Jewish Centers met in Zagreb to form a "body that, in line with the conclusions of the Executive Board and regarding the issue of collecti-

ve dwellings, will represent the Federation in the Jewish Center in Zagreb and provide it with instructions".

Although the language of the minutes was rather diplomatic, the Zagreb group began acting on its own, i.e. some in Belgrade held that "a new body has been formed in Zagreb consisting of the members of the Main Board, which might pass decisions independently from the Executive Board". Clearly, the financial problems were in the background of the conflict. Both centers analyzed their costs once again; because "new circumstantial details have surfaced on both sides and Zagreb was "asked to, for the sake of common good, accept all the friendly remarks". It was calculated that, until the end of April, Zagreb covered "almost one half of the total costs" of the Yugoslav Jewish community, amounting to as much as 7 million dinars.

With the establishment of the Independent State of Croatia (NDH), in April 1941, the Zagreb Jewish Center operated under changed circumstances. It remained active throughout the war, which made it unique in NDH.

Leaving a certain degree of freedom and autonomy to the Jewish Community, the new Croatian Ustashe authorities copied the Nazi model to some extent. There was nothing in the activities of the officials of the Jewish community between 1941 and 1945 similar to the activities of the Judenrate, the Jewish Councils, which existed in other European countries. Quite the opposite, in the circumstances which deserved to be called impossible, there is no doubt that the Jewish Religious Community of Zagreb did its utmost, and sometimes succeeded, to provide assistance to at least some of its members in distress, and save some of them.

The Ustashe authorities in NDH obviously estimated – perhaps even followed the recommendations of the German representatives – that letting the Jewish Center remain active would make it easier for them to control what was left of the Jewish community in Zagreb and elsewhere in NDH

and, above all, the channels of financial aid from abroad. What is more, some in the regime may have believed that the existence of the Center could be used for propaganda purposes. The regime could thus boast about its liberal Jewish policy before important visitors from abroad (Vatican and the International Red Cross, for instance).

As those international organizations (the American JOINT most of all) were ready to offer considerable material assistance to their victimized brothers, the Zagreb Center maintained indirect contacts with them – via Italy, with neutral Switzerland, and via Budapest with the representatives of Palestinian Jews in neutral Turkey (Istanbul). The Zagreb Jews who managed to flee to Switzerland played a particularly important role here, with Zionist leader Aleksandar Licht taking a prominent place. On the basis of the existing documentation it is not possible to establish the exact scale of financial aid that came in through those channels, but it is clear that the packages sent to concentration camps through the Zagreb Center, as well as the operation of "Lavoslav Schwartz" home for the aged were largely financed from those sources. Unfortunately, very few documents have been saved to provide evidence about these events.

To get foreign aid, the representatives of the Jewish Community traveled to Budapest, Ljubljana, Hungary, Italy and Switzerland. RELICO from Geneva also sent help. Some money also came from Delase, the Italian Jewish organization, which focused mainly on helping Jewish refugees in Italy and in the Italian occupation zones.

In the last mass transport of Jews to Auschwitz, in May 1943, superior rabbi Miroslav Salom Freiburger and president of the Jewish center Hugo Kon were deported. Ašer Kišický and Robert Glücksthal took over the center. They were saved from deportation thanks to being married to "Aryan" wives. Although they were exposed to harassment and could never be sure whether they would live to see

the next day, and once even detained for five days, Kišicky and Glücksthal faced a lack of understanding from the part of the Jewish organizations abroad when they tried to explain the situation of the Jews who still remained in Zagreb. Glücksthal wrote that in Budapest there were "people who do not seem to recognize us as the members of the same family". The probable reason for this attitude was the entirely unfounded suspicion that the two men were Ustashe collaborators.

When the war ended, the Zagreb Jewish Community sent letters to the Diaspora — from California to Israel — informing relatives and friends about the fate of their loved ones. Most of them were informed that the persons in question were "taken to the camp. Given that the above mentioned individual has not appeared until present day, there is a probability that he/she is no longer alive". The dryness of the bureaucratic lingo only underlines the horror of the information. Similar letters were dispatched from Zagreb until 1952, as a reminder of times past. The Zagreb Center and the entire Jewish community faced different challenges in the post-war period.

Vesna Aleksić

Thank you, ladies and gentlemen.

Because we gathered here today to talk about the Kladovo Transport, let me say something about the banks as the instrument of theft of the Jewish property organized in Serbia by the Nazis between 1941 and 1944.

From the 1920 event in a Munich brewery and the early attempts to introduce in Germany's public life the ideological division of citizens into first-rate and second-rate, and the concept of racial purity and "German blood" (as laid out in *Mein Kampf*, the Nazi political platform advocating the rebirth of humanity in an ethnically homogeno-

us national state), to the passing of the so-called Nuremberg Laws in 1935, now officially introducing anti-Semitic measures, cases of harassment of Jews multiplied and became more brutal than ever.

However, there still remained one important area in which Jews were seen as a valuable asset for the German state: economy or, more precisely, the banking and financial sectors, traditionally dominated by Jews ever since the 18th century. Their experience, ability and, above all, good international contacts – the guarantor of the much-needed economic stability – were vital to the Third Reich, which was going through the period of economic recovery and getting ready for war.

Following the annexation of Austria, in 1938, the Reich gained full control of the Austrian banking sector, heavily reliant on the international Jewish capital and the expertise of Jewish bankers. Germany's racial experiment extended to this sector as well. The Deutsche Bank, one of the leading private banks in Germany, expressed interest in acquiring Austria's number-one bank, the Creditanstalt-Wiener Bankverein, affiliated with international capital circles (British, French and Czech). The leadership of the Reich found this interest to be perfectly in line with its policy of absorbing the Austrian economy as quickly as possible and placing German capital in the countries of Southeastern Europe, where this Austrian bank had many partners, of which the Opšte Jugoslovensko bankarsko drustvo (All-Yugoslav Banking Society) is the most relevant for our today's topic. One of the biggest private foreign banks in the Kingdom of Yugoslavia, the Society was run by the leading Austrian, Belgian and Czech bankers, members of the executive and supervisory boards, of which half were Jewish. In addition, all the directors, senior managers and most of the staff of the Belgrade head office and the branches in Zagreb and Novi Sad were also Jewish. Besides, through

generous loans, this bank supported a number of businesses owned predominantly by local or foreign Jews.

As of 1939, Germany's military advances were immediately followed by the offensive of the country's largest banks. The banks first seized the controlling package of shares of the Czech division and then, in 1940, of the Belgian branch of the Creditanstalt-Bankverein, i.e. the All-Yugoslav Banking Society. By summer that year, the Deutsche Bank had already owned 93 percent of the Society's shares. Stating routine staff shrinkage, it immediately started to lay off non-Aryan employees in Belgrade, Zagreb and Novi Sad. Although the Yugoslav government criticized the changes in the ownership structure, this blatantly anti-Semitic act left the Yugoslav public indifferent. In the eyes of the Third Reich, the successful implementation of the National Socialists' racist classification of staff created almost perfect conditions for this bank to become Germany's main financial instrument for securing her economic and later political supremacy in Yugoslavia.

Following the 1941 April War and the breakup of Yugoslavia, the All-Yugoslav Banking Society was divided into two twin banks (the Banking Society for Croatia and the Banking Society, in Belgrade). Their roles in their respective areas of operation in the occupied territories of Yugoslavia were basically identical. Because it was impossible to make any serious plans that year, the volume of the assets of the Banking Society in Belgrade was ensured through confiscatory measures, namely the seizure of Jewish property. The 1941 annual report shows a 140.3 percent increase of assets compared to the previous year. The bulk of the funds originated from the liquidation, i.e. sale of a large number of Jewish companies and other Jewish-owned real estate which the German authorities had seized from their rightful owners. All the confiscated Jewish property was registered on special accounts belonging to the General Trade Representative for Serbia at the Society, where they

were deposited by the SD (Sicherheitsdienstst – Gestapo), the Devisenpolizei, various other German institutions, commissariats for Jewish property and local banks. Sales of goods, businesses and real estate were stated as the sources of these funds. After the sale, i.e. the "Aryanization" of property – one of the accounts was marked "Arisierungserloese" – the funds were deposited onto the collective account of the general trade representative for Serbia, marked GBW.

However, due to constant lack of money, by the end of 1942 the German occupational authorities were forced to move the entire Jewish property – savings accounts, stocks, insurance policies, jewelry, gold and other valuables – stored in the Serbian banks and branches of the former Yugoslav banks to the vaults of the Banking Society in Belgrade. According to Miodrag Ugričić, a senior consultant of the National Bank of Yugoslavia, the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia, then in process of liquidation, and the Serbian National Bank played an active role in this undertaking. They authorized and supervised the transfer of the amounts corresponding to "old" and new outstanding Jewish debts made during the occupation, from the Banking Society to the account of the General Trade and Commerce Representative for Serbia. This transfer was carried out gradually, from December 1942 till 1944, according to the category of debt and the time needed to sort out the amounts, i.e. "liquidate" them. That this took a lot of effort is clear from the fact that the Banking Society now controlled even the payments from the prisoners' camps – if the recipients or senders were Jewish. The National Bank alone transferred more than 18 million dinars to the accounts at the Banking Society. These special accounts of the general trade and commerce representative in Serbia open for this purpose at the Banking Society had different names. "Sperrkonto" was a temporary account containing expropriated Jewish property; "Sicherhei-

ten" a temporary one-off account for completed expropriations; "Liquidationserloese" and "Arisierungserloese" contained money from other accounts and collective sums from other one-off accounts, transferred by the Special Representative. It was also possible to make direct payments to these accounts.

Yugoslav analysts put the numeral equivalent of the damage from the expropriation of Jewish property in the occupied Serbia, facilitated by the Banking Society, at roughly 885.883,000 Serbian dinars or 17.717,660 dollars, according to then valid exchange rate. The bulk of it, mainly gold and other valuables, was taken to Germany in late 1942 by Adolf Mozlek, the then commissary for Jewish property in Belgrade. The rest was gradually transferred in 1944, paid to business people and private individuals, or divided among the German military and political representatives in Serbia.

One final sentence. It is clear that the assessment of the material loss suffered by the Jews during the World War 2 will never have the same importance as the memory of the human suffering these people had to endure. Nevertheless, they serve as a necessary reminder that greediness and misappropriation of other people's property, combined with a suitable ideological – in this case racist – ideology, can easily turn all institutions of the state, including the banks, into their tools.

Thank you.

Branka Prpa

I would like to follow up on what professor Andrej Mitrović has talked about. So, I am not going to approach this matter as a Jewish history scholar but as the director of an archive that houses documents on the history of this people. The oldest documents date back to the 16th century.

We can follow the history of the Jewish people who came to live in Serbia as a special segment of the history of this region through documents dating back to the 19th century. In order to elaborate the concept of the Holocaust, I would like to draw the attention of all future researchers, as well as those who are already familiar with the material we have at the Historical Archive of Belgrade, to three very important collections kept there. The first is BDS, or the Gestapo, i.e. the personal files of those interrogated by the Gestapo; the second is the Special Police, the quisling administration close to the Nedic government; the third is the Banjica concentration camp files of individual inmates. My colleague Ristović has already spoken about the administrative language used when referring to the elimination of people. I think that the books of prisoners of the Banjica concentration camp provide one of the most horrifying testimonies of the moment when the values of our civilization were abandoned. These books contain the following information: name, marital status, nationality – Serb, Jew or other – and conclusion: shot or sent to forced labor. This is information about human beings and the way in which it is referred to what had happened to them, how they ended their lives, speaks about those times more eloquently than anything else. Now, speaking as an historian and not as the director of the Belgrade City Archives, I have to say that our historiography has not dedicated enough space to investigating the history of the Jewish people in Serbia. There is no systematic research, it is mostly haphazard and sporadic. We need a systematic research on the Holocaust in Serbia and Belgrade, especially today when we are witnessing that attempts are being made to reinterpret the anti-Fascist idea and the victims of World War II in general. I think that historians should embark upon a constructive redefinition of the history of the 20th century by systematically researching the Holocaust and the history of the Jews in Serbia. I would therefore plead, as an historian, for a more complex to approach to the his-

tory of the Jews, to explain the ways in which they have participated in Serbian society, in this state and this city. I think the history of the Serbian people would be much richer than it is today. Thank you very much.

Chaim Schatzker

I prepared a paper of 29 pages. Too much. Then I reduced it more and more but still it would take me half an hour. So I leave my paper and I shall speak to you without my notes. I shall deal with Jewish community in Palestine and its organization. Their task... have been in Kladovo and Šabac transport. Mr. Manoschek has differentiated between guilt and mistake. I wished I could say that from the Jewish side in Palestine only mistakes were. I am sorry. There were mistakes mixed up with guilt. In Holocaust research we divided in four categories: murderers, victims, bystanders and those who wanted to help wholeheartedly. There are a few objective factors that sealed the fate of the Kladovo Šabac transport: the English wouldn't help, Danube was frozen, Italy entered the war. A shortage of ships and various difficulties in buying or hiring vessels. This was common to all transports from Vienna to Palestine. Kladovo Šabac did not make it Why?

The two books that I compare, the book by Professor Manoshek and Gabriela Anderl and the book by Professor Dalia Ofer and of late Hannah Weiner. Those books have a special tendency.

The Austrian authors wanted to leave out their countrymen and to put the blame on their own country. Therefore to put the guilt or some guilt on Jewish institutions was not their task. On the contrary, it would be contra productive for what they want. The book by Jewish authors was written with what we called Palestinecentered, Zionist tendency. Which one to defend... everything what was

done by the institutions and organizations in Palestine, everything could be an excuse. We can look at three points. One in which those definitions could be very clearly seen. The first was acquire big vessels instead of small vessels, it could help the Kladovo Šabac transport.

Money. Sixty thousand dollars collected by Jewish labor movements in America. Sixty thousand dollars for the explicit aim: to put the Jewish Kladovo Šabac transport out. There's nobody's guilty for wasted money and lost and nobody could have see it before. But to take money which was donated for one reason and to spend it for another without asking the donors is not very legal. In every state, in every normal state such a thing would come to a trial. Especially when the lives of a thousand people were... Darien II was bought and without any clear reason the ship was taken away from the Mosad, and given to the British (which was a fantastic plan to run sabotage on the Danube together with the British. The reason was to sacrifice the lives of a thousand people to ensure good relations with the British after the war.)

As Chaim Weizmann put it: there are times when you have to sacrifice the immediate goal for a long-term one.

As a matter of fact, there was no program, the British were not interested, and they were left, as abolishment of a near goal for nothing. And David Hakohen, one of the eagle spirit, who fought against he couldn't remember afterwards what wasn't Three months without any task... the three months in which the people gathered... And then when the ship was returned without reason (all this I have in my papers) when the ship was returned (and I forgot to tell that there was the shipment money raised for the... Kladovo Šabac). The money wasn't enough. And then was November, and in December, the Danube may freeze. And then people started to... the Yugoslavian Jewish Community and the JOINT....Who should pay for the coal for the ship? One whole month before the Danube froze

was wasted on who would pay for the coal. Is this mistake or guilt. And then in the last minute difficulties Mosad had bad contacts. Even than the Mosad took the ship and made some trips for people who had the certificates just to.... And then the last minute come, it was too late. Where is the border between mistake and guilt? The border between bystanders and helpers? The Jewish Community in Palestine did absolutely nothing, nothing. If you read this Jewish book, you get the impression that it was war between the British Empire and the Kladovo Transport. The British Empire on the one side, and the Kladovo transport on the other. And when the Jewish Palestine saw that it is impossible to fight the British Empire they did nothing.

Dalia Ofer

Good morning, I would like to thank the organizer for inviting me and in particular Milica for giving me the opportunity to be here. I tried to come here many years ago, but could not get the visa. For the past three days I have been visiting all those places that I had pictured in my mind. Going through the details of the tragic story of the refugees is a very important experience for me and I would like to thank the organizer and all who made this conference possible.

I think that Chaim Schatzker, my colleague who had already been a well-known university teacher when I was a student, I think that what he presented here was really, if I may call it that, the need for the historization of this event. For each of the events that Chaim mentioned I could give you week-to-week and day-to-day details about when and why they happened and what caused them to happen. And I do not think that we historians should in any way assume the role of a court of justice. We are trying to do our best in order to examine the past, certainly with biases, because we historians are all human beings living in a society

that is interested in the past because of the present issues that worry and bother us as human beings and citizens of this community. But we try to be methodologically as careful as possible in putting historical events in a context. This is very difficult with the Holocaust because we know the end, we know today the tragic end of the Kladovo Transport, but not in March 1940, when money had been collected in the US by Eliau Goldong, the head of the Hagana, from the Labor Party. In June 1940, Goldong decided to hold up preparations for several weeks because Italy had gone to war, and he wasn't sure what would happen in the seas, if it would be possible to sail. And the same was true in November 1940, shortly before the boat was to sail to Sulina, nobody knew and nobody could possibly have imagined that the mass killings, or the final solution, would take place. They began about a year later, in summer 1941. Nobody could have imagined that Yugoslavia would be attacked and occupied by spring of 1941. And although we know now, I think we must be very careful in the very detailed historization of the issues. I do not want to open a debate on this, but what I do want (and I already lost five minutes) is to put the story in this general context where we have to make a detailed analysis of the events. So the organizers, the Jewish community in various countries, the emissaries would it be in Yugoslavia, or in Austria, later they had to leave the country, and worked from outside Austria, the organizations that they represented are all players in this story. Apart from the players on the ground -the operatives and the organizers – there were others who worked behind the scenes but were directly involved in trying to formulate the way to make a strong case of the Jewish cause with the leading forces, the British in particular, and then the British who were really very careful to stop illegal immigration, not because they hated the Jews, not because of the anti-Semitism, I don't think they were any more or less anti-Semitic than anybody else – they let the Kinder transport of 10,000 mostly Jewish children in England in

1939 – their policy had been to stop illegal immigration down to the last immigrant, because of the political reasons that were the reasons of the war. They were already involved in the war when they decided to change the policy in Palestine. This was because they saw the war coming, and they had political reason for why they should separate between the refugees issue and the issue of Palestine. To them, Palestine was connected with the Arab issue, the refugees issue was connected with the Nazis and with the Jews, and they did not want to combine it. Of course, it was very tragic, not only with the Kladovo Transport, for many, many more Jews. Not because they hated the Jews and also in the British policy there were arguments like in other cases, this is the right or the wrong way, so I think we have to look at the protagonists and to see what it was that each of them could have done, how they could operate under constraints (I don't know if I have time to continue), but I think that this is how we should look at each protagonist and their relationships under the circumstances. And just to tell you that during the months when the Kladovo people were here the haluc, the organization responsible for immigration, had ordered 3,500 refugees ready for a transport and the Kladovo people were part of it, and not all of them arrived, other boats arrived, actually the Mossad did not manage to bring boats on time. Again, looking at the whole event in a broader context, I really think that historization of the period is extremely important, and responsibility, yes, – guilt, I accept Manoschek's approach. He said the only guilty ones are the Nazis, who started the operations against Jews in 1933. Thank you.

Gabriele Anderl

My name is Gabriele Anderl and I want to make it quite short, because I don't want to repeat what other speakers

already said. The history of the Kladovo Transport is connected to different aspects of the general history of the 20th century. National Socialism is the most important one, and the Second World War, but also some aspects of the British policy in Palestine before the foundation of the Jewish state, in 1948. And the history of the Zionists movement and also the refugee policies of the so-called Free World at this time. The members of the Kladovo group were directly affected by two different stages of the German and the Jewish policy. First was the policy of expulsion or forced emigration, and later the policy of direct physical destruction of the whole population. The members of the Kladovo group were first forced to leave the country, to leave Austria, and it had already started at that time that the Austrian perpetrators played a very important role in this process, there was Zentralstelle für Jüdische Auswanderung in Vienna with Eichmann as its head. And later, it was succeeded by Alojz Bruner, who, as many of you know, was responsible and carried out the deportations in many other parts of Europe, for example in Greece, France, Slovakia. And other members of this *zentrale* also worked with Eichmann for example in Hungary on the deportations. First deportations from Vienna started already in October 1939. I think it is very important to keep in mind that back then it was not the physical destruction that the Nazis had in mind, but it was a stage between these two parts that I mentioned before. In doing it, they were trying to find a solution in terms of an alternative plan, and in Nisko it was called Generalgouvernman . But anyway, this first deportation in Vienna was an important event for the beginning of the Kladovo Transport because the Zionist organizations knew it was very important to take these people out of the country. But at this time, they knew that there was no ship available to carry them to Palestine across the Black Sea. So everything was rather disorganized and they took the group out of the country without knowing how exactly to get them all the way to Palestine.

But I think it was a good decision to send them to Palestine because nobody knew exactly what would happen later, and what would happen if those people had been deported to Nisko. Later on, as Mr. Manoschek mentioned, after the people came under the German rule again in April 1941, it was again the Austrians who were involved in the murders of this group. When the people of the Kladovo group came together to join the transport, they suffered all kinds of humiliations and they had relatives in Austria who had been taken away most of their property, and driven out from their land and homes. They had been completely isolated from the rest of the Austrian population, and nobody was there to help them. Shocking numbers of the Austrian population took part in the persecution and the so-called Aryanization of the Jewish property. Some 65,000 Austrian Jews were murdered by the Germans, roughly 16,000 of whom had previously escaped from Germany but were hunted down in different European countries and killed. The members of the Kladovo Transport belonged to this group of 16,000. They wanted to flee to Palestine, but they ended up in Yugoslavia and were killed there. It also seems important to mention that a hallmark of all Nazi expulsion policy was financial expulsion of the Jewish property as they did not want to spend any German money or finance these expulsion programs. But on the other hand it was the Jews from abroad, especially Jewish relief organizations, for example the Joint Distribution Committee in America, who were more or less forced to take part in this program by sponsoring those who had fled the country. In the countries of refuge, the refugees were without any means, they had to leave their homelands without any property, and here they had to be supported by somebody, depended on others for food, and it was again the Jewish organization from abroad that collected money for these people. So I think also this aspect is very important, and sometimes we also forget, for example, the Jewish community in Yugoslavia, which I think

had introduced a special levy for helping the refugees because there were thousands of them in the country. And I say this because in this discussion about who is guilty for the fate of this transport sometimes also the Jewish community in Yugoslavia is blamed, and so is Šime Špicer. I think it is important not to forget how much money they had collected for these people. When we talk historically about the Kladovo group, we must also mention the refugee policy of the "Free World", as it was then called. Already in July 1938, at the Evian Conference on political refugees, it was obvious that the rest of the world was unwilling to give shelter to the victims of the Nazi operations. After the war broke out, in September 1939, the situation became desperate. The so-called illegal transport to Palestine became even more important. It was generally supported by the Nazis as a means to get the Jews out of Germany, but violated the British immigration restrictions to Palestine. While many of the illegal transports were successful, and thousands of Jews were saved in this way, the Kladovo transport was the only one that did not succeed to escape the Nazis. It has to be stated in this context that the refugee policy of the Kingdom of Yugoslavia at the time was relatively moderate and humane, compared to other countries. I just want to make sure that it is clear in this discussion who is guilty for this transport, and I do not have much to add. As an Austrian, I think it is important not to forget who was responsible in the beginning for the expulsions of tens of thousands of people, and I think it is legitimate to discuss also the internal aspect of Zionists policy, but I think it is dangerous to forget this *gewichtung*. And to wrap up, let me give you an example that shows that already in 1940 in Yugoslavia, in Kladovo and especially later on in Šabac the fate of these people had been discussed by those responsible. And I remember something: a son whose parents died there told me their story in a letter. His parents died in the Kladovo Transport, they were killed by the Germans, and he was 14 then and had been

previously sent to Palestine with a youth aliyah. His parents wrote to him to try and get immigration certificates for them as well, and everyone who knew the situation knew how extremely difficult it was to get them, because the British policy was very restrictive. So this little boy in a kibbutz, he was not allowed to leave the kibbutz because the rules were very strict at that time, and he got the letter from his parents. They became very angry: we are here in Serbia, and you are not doing anything for us, we are hungry, and you sit in Palestine and you don't do anything for us. And he couldn't. And they were killed in the end. I met this man, now he is in his seventies or eighties and he told me: soon I am going to die and I still feel so guilty for the death of my parents. I just wanted to mention, it is very understandable from the point of view of the victims, the survivors, the relatives. This shows the many dimensions of this discussions and it is very understandable. Thank you.

Ženi Lebl

Because my statement will be published in the Journal, and because it is largely based on the minutes of meetings of the Executive Board of the Association of Jewish Centers of Yugoslavia – something I believe is not found in other statements – let me quickly go back to a couple of points raised during this conference when some speakers, no doubt subconsciously, referred to Zasavica, and they really meant – Sajmište.

Let me draw your attention to several mistakes that have been repeated again and again, including at this gathering. Many inaccurate interpretations were made, for instance when talking about the passage from Kladovo to Šabac. It was said that the distance between Kladovo and Šabac was 1,800 kilometers, which is completely wrong.

But as it is always the case, one source simply copied from another, setting this chain mistake in motion.

Another matter I think is very important and has not been mentioned in the books, and I know this because I looked it up in all the books, is that we should pay tribute to this man whose name was Josif Dojč, of Pančevo, and who owned a small shipping company. Let me read you a couple of lines from the minutes:

“Because of some technical problems, the Association contacted Mr. Josip Dojč, a ship owner, for advice and help. But Mr. Dojč provided a lot more than just advice. He told the gentlemen who came to see him that he was ready, as soon as there was a chance to continue the voyage, to have our dependents taken to the Black Sea on his own vessels. Sadly, the Association again is not in the position to reward such a deed according to merit, and can only express its deepest gratitude.”

As far as I know, the Association was never in the position to thank this man. At least he must never be forgotten.

I have this thing about mistakes, it is a deformation, I cannot help it, they simply keep popping up into my face all the time, that's just the way I am.

One more point: Mrs. Ruth Kluger, who later changed her last name into Eliav, wrote a book about her work. In this book, she is particularly critical of Šime Špicer, and through him, of course, of the Association of Jewish Centers, which, as you all well know, did the best it could. Not just the Association, but all the Jewish centers countrywide as well.

Let me quickly say a few words about Šime Špicer, who had spent most of his tenure helping Jewish refugees – an operation that required serious organizational skills. In this operation, coded after him the Špicer Operation, he had the support of the Association of the Jewish Centers, the Zionist Union, the Supreme Rabbis and other commu-

nity leaders. Ruth Kluger had permanent contact with Špicer. In her book, "The Last Resort", published in 1973, she gives account of her activities. She was born a Romanian Jew, had strong connections with people on top positions in Romania and was an active member of the illegal Alya Bet. Of course, she mentions the Kladovo Transport and the efforts to ensure the continuation of the voyage. It is clear from the text that she had been aware of the joint plan of the Jewish Agency and the British intelligence concerning the ship Darien 2, mentioned here earlier. I will not go into any more details about this because I do not have time for it now, but if you want, I can tell you what the plan with Darien entailed.

Anyway, she knew, but she never shared this information with anyone from the Association of the Jewish Religious Centers, including Špicer, with whom she claims to have had almost daily telephone conversations, and who she says on page 306 was the President of the Jewish Center (which he was not). Therefore, she could have told him what she had known. What's more, she makes a historic revelation about having offered Špicer transit visas for the people from the Kladovo Transport to continue their voyage to Konstanz, by train. This is the only place this is ever mentioned, and only in her book. I believe that she made things up. I believe that she fabricated this too, and it is important to know that neither Špicer, nor the Association of Jewish Communities of Yugoslavia, were ever aware of this. They wrote that the Association refused to help the Transport because the wisdom at the time was that Yugoslavia was not threatened by war and that there was no reason to panic. If this was the case, Špicer would not have sent his two children to Palestine. His son died there and his daughter is still living in Givat Aim, Israel. For his two children, Ruth and Jakov, active members of Akiva, Špicer obtained immigration papers for Palestine in July 1940, and informed the Executive Board of the Association abo-

ut it. The minutes read that Špicer, remaining loyal to the values on which he raised his children, would now entrust them to the institutions in Palestine and that he had obtained the approval of the relevant authorities. If he had sent off his children, he must have known that Yugoslavia was threatened by imminent danger.

Now about Špicer's death. She writes on pages 446-447 that later on she learned that the Germans had reached the camp in Kladovo and started rounding up the Jews. They allowed them to run for cover for two miles, then went after them, the men, the women and the children, and shot them. There were no survivors, she writes. The march of death continued through Šabac, and Špicer was shot. This is what she says.

Let me tell you one thing: because of his work, Špicer was blacklisted by the Germans. He was executed in 1941, at the age of 47. The circumstances of his death were never clarified. But, David Alkalaj, a lawyer, wrote that in September 1941 Špicer was arrested, taken to Banjica, where he was interrogated and tortured. Doctor Jung killed him in the camp. These are facts that can be verified in the Banjica files despite their incompleteness. These lists are all we have left.

And there is more. Whatever the case, Efraim Lahav says that Špicer had intentionally and persistently lied about the date of the continuation of the voyage. He also says that during their stay in Kladovo and Šabac people were so starved that they searched the ground for rotten potatoes. Ehud Nahir, whose exhibition you saw, says that he learned about what happened to Špicer from a certain Heršman, who fled Šabac before or immediately after the Germans got there. So, this Heršman told him that he had heard that "our people, the Jews from Šabac, complained about him to the Germans, and the Germans killed him. They say they found a lot of money on him". I am using this to show you what has been written about this and

how all who wrote about this came to accept this story without checking their facts.

And finally, one last remark. Tomorrow we'll be visiting the monuments dedicated to the memory of the victims from the Kladovo Transport. One is at the Jewish cemetery in Belgrade, another in Jajinci, just outside of Belgrade, and the third one is in Sajmište, the site of the German death camp. Just a few words about that. First of all, there are two phases in the history of this camp. One was between December 8, 1941 (I was here, I was here until December 1941, my mother was arrested on December 12 and I fled on December 11, but I accompanied my grandmother to the registration office). No records were ever found, but we have records from the Banjica camp. Jews were detained there, but there were others as well, all the nations mixed together. But in Sajmište it was only Jews and the official name of the camp was indeed Judenlager Semlin. To my knowledge, this was the only one of its kind, and history scholars can confirm or deny whether this was the only camp in Europe called Judenlager, the Jewish camp. After May 1942, this Jewish Lager Semlin was transformed into durag, i.e. the Durgansgang Lager for the enemies of the regime, mostly partisans. Durgansgang Lager means that from there the prisoners were taken to Germany, in most cases. Most of them survived. When this monument at Sajmište was put there – and that is not Sajmište to start with, this is not where the camp was, local people know where Sajmište is and we from Israel we could see a tower as we were passing. These are the remains of the Judenlager Semlin. I think that all of us here should insist that this central tower is marked in some way, it has remained there and it serves no purpose. No one lives there, painter Besarabić used to live there, I do not know if anyone is living there now, but this tower should be reconstructed and a monument dedicated there. Because when this existing monument was put there — not where Sajmište really was

but somewhere nearby– it was dedicated by the then president of Yugoslavia Mr. Lilić. The press and TV said that hundreds of survivors were present. This cannot be. Not even a dozen people survived the first year until May 1942. This is why from this place I appeal to all present and to those who have access to people in high places to keep alive the memory of at least 8,500 women and children from Serbia and Banat and the Kladovo Transport who perished here. To turn this tower into a symbol of suffering of the Jews from Belgrade and all other places.

Thank you.

Andrej Mitrović:

About the fairground: most of it was built during the mandate of Prime Minister Stojadinović. It was built in the Italian style of Mussolini's era. It is a very successful reproduction, very similar to Esposizione Universale di Roma, only much smaller. The design was by architect Tatić and attempts were made to have it rebuilt. This building would be one of the architectural jewels of Belgrade. Fascism, of course, was despicable, but one must give it credit for architectural monumentality. There was a big exhibition dedicated to this architectural style a month ago in Rome... This place of sorrow is also the site of destroyed buildings, which were never rebuilt, it has been neglected all the time because it was used as a camp even after 1945. Valuable architectural heritage, entire neighborhoods and monuments were also destroyed here.

Zvi Loker

I would like to present myself as someone who is not much of a Holocaust researcher. For the last 30 years, I've

had an interest in recording and preserving the heritage of the Jewish way of life in the territory of Yugoslavia and Kingdom of Yugoslavia and in the framework of Yad Vashem I have edited a lexicon *Pinkas Jeudei Yugoslavia*. I have prepared a paper that is not so long but I'm not going to read it. I will just mention two aspects. The title of the paper is Tripartite Cooperation in pursuing and killing Jews. An unrecorded column of Holocaust victims in Šabac. Now I come to the end and lot has been said and will be said about the Kladovo Transport in Šabac. But I am talking about the Sava Camp and its victims. There were three categories of victims killed in Šabac, Zasavica and Sajmište, as has been said many times. The main group was the Jewish refugees from Vienna and the Kladovo-Šabac transport. But the Šabac Jews, who were a small community and tried to help their brothers when they arrived there, were themselves victims of the Wehrmacht. And the third group my paper is dedicated to are mixed categories: Jews from two small communities of Temerin and Čurug in Bačka, in the Vojvodina region. They had been driven out of their homes in late April and taken to the Danube, to the border of the Hungarian territory, and transferred to the other side. The right bank of the Danube River had already been controlled by the new Independent State of Croatia, a Fascist state of Pavelić. And these people were escorted by the Croatian armed units to the border on the banks of the Sava River. There they crossed the river (this I did not know before) but apparently the Narodna straža, a police unit of the quisling Serbian government, awaited them. They took over from there and handed them over to the Wehrmacht in Šabac or somewhere in the vicinity of Šabac. This was a small group. My old friend and colleague Pavle Šosberger has more details about this event and I am encouraging him to write a paper about it. But the important thing is that in Šabac the Jews and the Serbs shared the same fate because the other Jewish group the Hungarian were the settlers, or the kolonisti,

while Serbs who settled in those areas in Staro Djurdjevo, Bački Jarak about relatively large group 870 such settlers were expelled under the Hungarian policy of ethnic cleansing, which was well recorded on the Jewish side by Randolph Braham on the so called Kamenets Podolski. Very many non-Hungarian nationalists were transferred and later brutally executed by the Ukrainians. These were smaller groups and this was also episode of common tragedy of Yugoslav Jews and Serbian with Serbian compatriots. Now there is an international dimension. This relatively small group – and this has not been recorded so far to the best of my knowledge – came under the authority of at least three sovereign states: Hungary, Croatia and, finally, the Nazi Germany. In between apparently there were also some small role to Nedic's policy. As small it may be in the context of the Holocaust, this unfortunate group were victims of an international and inhumane Fascist killing cooperation. And that is what I've been trying to document.

Dieter Pohl

Ladies and Gentlemen,

I feel quite honored to speak here as a kind of German representative, at this conference. Even if I am not an expert on the Kladovo Transport and the Holocaust in Serbia, I would like to touch on three topics. The first is the place of Serbia in the history of the Holocaust. The second is the killings of the Central European Jews until the end of 1941. The third is the question of responsibility, as I would call it, and it is the first. The German campaign against Yugoslavia, in April 1941, was the second anti Slavic but the first specifically anti Semitic campaign, because in the Polish case in 1939, there was an outrageous anti Jewish violence visible in the first place by the security police, other SS units, but also by the Wehrmacht. But this was

not in pre campaign official policy which was published. That was different in the case of Serbia and Yugoslavia in 1941. During that period, the German policy towards the Jews was determined by the deportation schemes on the one side, that was a kind of utopian goal which was never reached, as we know, while the genocide in the Soviet union, which began in June 1941, was intensifying, and we see that was parallel to the radicalization of policy towards Jews in Serbia and in the Soviet Union. But the Soviet case was always one step ahead. I would also like to make some remarks about the so called reprisal policy, which proved to be lethal in the case of Jewish men in Serbia. This was not reprisal policy, but rather genocide, no doubt about that. The first fact there, of course, is the number of victims, we have heard about this ratio of 100 civilians executed for every German killed. Secondly, this policy had been directed predominantly against the Jews. And thirdly, thing is of course the only loose connection of the victims to the acts against Germans which should be reprisal. Of course this policy was not in accordance with the international law, which recognizes hostage-taking and reprisals. And in the end of 1941 this I would say unclear German policy evolved into an all-European problem of obvious genocide against the Jews. In terms of the policy of deportation to immediate executions, in 1941 and early 1942, and from this more regional approach to the central policy of deporting European Jews to extermination camps.

And my second topic is the fate of the Central European Jews, mostly German and Austrian. They were scattered all over Europe when the so-called final solution began. There were either individual escapes from the Reich, especially to the Netherlands, Czechoslovakia, or France, but also to other countries, as we have heard. Others left in an organized way, like the Kladovo Transport, or very early deportations, such as the case of Nisko, which has been

mentioned, or to Southern France, or from Vienna to areas in Poland, till the end of 1941. This created a very difficult situation for the deported in the host countries because it was very difficult to provide shelter for these people, but also most of these people were caught in the subsequent Wehrmacht campaigns. But for the Central European Jews the genocide did not start in 1941 but already in 1940, when German Jews who were in psychiatric institutions, the mentally ill, had been killed already in April and May 1940 as the first victims of the "Euthanasia Program". And there were other cases of German and Austrian refugees becoming victims of genocide. Mister Loker spoke about the Kamenets Podolski Massacre, which included Jews from Transcarpatia, then under Hungarian occupation, who were taken to the area controlled by the Wehrmacht and killed by the police, most of whom were German, and not Ukranian. The killings of the Jewish men in Serbia fit into this general picture, because it was also a regional case decided by regional authorities. Only by the end of November 1941, the Central European Jews started being targeted and transports began leaving the Reich, to Kaunas and Riga. Big massacres took place there and this became common practice as of Spring 1942.

Finally, I would like to address the question of responsibility again. I think that the history of the Holocaust shows an extreme variety of responsibilities, and it has to be a task of historians to reconstruct the history but also to identify the causalities and define the criteria for the analysis of such an extraordinary event. I fully agree with Professor Ofer: it is necessary to historicize the history of the Holocaust and we need to ask two questions: what they knew and what they expected, what were their horizons at that time. And secondly, what was the latitude, what was the freedom of their action. And again, I wish to emphasize the responsibility of the German state apparatus, which created the conditions for the flight of Austrian

and German Jews, but also determined the anti-Jewish policy and the atmosphere in all these areas. The Fascist international was acting all over Europe but under one, German umbrella. Be it under occupation, or through collaboration, like in the cases of Romania, Croatia or Slovakia, this must not be forgotten.

What made the killings of the Serbian Jews possible is the interaction of German authorities in Serbia and those in Berlin. We do not know exactly who took the initiative, we do not have an absolutely clear picture about that. What happened in Austria in case of individual responsibility of Austrian perpetrators, they acted inside the Reich policy. That is important to know, and I agree fully with Manoschek that it is not the Nazis, it is the Germans in the occupational authorities, because if you look at the Wehrmacht itself, you see mostly conservatives and in some cases even anti-Nazis there. And there is also the case of generals and officers on the Eastern Front who participated in violence and crimes against the Soviet population, especially non-Jewish, and then in 1944 they participated in the plot against Hitler, so they belonged to the German resistance. If there is this ambivalence within the German society, it is not only the convinced Nazis, unless you want to call every German in those days a Nazi. It is important to see that the ideology of National Socialism, which inspired those people, is essentially anti-Semitic and based on something they called military necessities, which was highly ideologized.

My two final points are about the responsibility of the British. I cannot talk about it in detail. The southeastern European governments were still active and finally the internal problems and difficulties that the Jewish institutions had in organizing flights and rescue of the Jews in occupied Europe, I again want to emphasize the absolutely extraordinary situation in which they were acting at that time so you have to compare these different kinds of re-

sponsibilities if you want to make an historical analysis. Thank you.

Vadim Altskan

First of all, let me thank Milica and Aca Singer for inviting me to this interesting round table. Fortunately, it coincided with my business trip to Yugoslavia, and unfortunately I am not a specialist for the history of Yugoslav Jews or the Holocaust in Yugoslavia. And I think my presentation has less to do with the subject of this round table than anybody else's. So forgive me for this. But I was thinking about what this audience might find interesting to hear. Since I have only ten minutes, I will tell you about our program, particularly in Yugoslavia. What is the aim of this program, and what will be its final results. But before I start I would like to say a few words about our acquisition program in general. We started our programs long before the museum was opened. It was opened in 1993, and I believe many of you visited our museum. But acquisitions program, specifically in Eastern Europe, had started much earlier, in 1986, and I am pleased to inform you that today we have about 18 million pages of documents, and after Yad Vashem in Israel, our museum is the second largest, perhaps even the first in accumulating so much material. We are working in forty countries, including such exotic places like Uzbekistan, a former Soviet republic, China and other countries. I can explain later what it is that we do there if someone is interested. Upon returning to Europe we signed an agreement and we work very closely with the East European and West European countries, maybe with one exception – Albania. So in the case of Yugoslavia, our major acquisitions are mostly in Belgrade. There are several reasons why our acquisitions started so late – because of the well-know political climate and circumstan-

ces, which I do not need to spell out, and also because Belgrade was the capital of former Yugoslavia. Our major partners are the Federal Archives of Yugoslavia, where right now we are microfilming one of the largest and most important collections, called Commission for the Investigation of Crimes Committed by Nazis and Their Collaborators in Yugoslavia, which will include all the former republics. Our second major partner is the Institute for Military History. I do not need to explain what they have, but just briefly: several collections divided mostly by language and by subject. Collection of mostly German documents, the so-called German collection with records kept by the German occupying forces, then Croatian records and of the government, of collaborators, Milan Nedić's government, Italian records, and other records. One of the richest archives in Yugoslavia is the City Archive of Belgrade. Unfortunately Dr. Prpa is no longer present, but basically, she told me what they have, and it is one of the most important archives in Yugoslavia. We are also trying to work with other archives in Serbia, not only in Belgrade, but also in Vojvodina, in the archives in Novi Sad, Subotica and other major places in the territory of Serbia.

This is in short what we do. We have also established a very good cooperation in the area of the history of Jews in Yugoslavia. Our first records came from the Jewish Museum in Belgrade. Our cooperation, which started in 1991, preceded the opening of the Museum. The first and so far the only documents that were catalogued came from the Jewish Museum and we have always been very thankful to this particular institution.

One more comment about the aim of our programs. We cooperate not only with the government institutions but also have close working relationship with the non-governmental organizations, private collectors, anyone who has something we want, even if it is just copies of documents. Also, we work with quasi government institutions, rese-

arch institutes, partially funded by the government and partially independent. In terms of subjects, we defined the subject of our collections as the Holocaust and its historical context. This definition covers a very broad spectrum of work. It is ambitious and means not only the history of the Holocaust in a particular country, but also the history of the Jewish communities in, say, a particular town. We are also interested in documents dealing with the life of Jews in Europe before the war. This is why we are going back to the cooperation with the Jewish Museum in Belgrade, which has these records. We are also collecting artifacts and it we have one of the richest archives of this kind. Many of them you can see on the Internet.

And very briefly: why do we do this. It may sound as archival imperialism, collecting all these documents. I agree, but this said, I think that we also have to understand the benefits of this effort. We have records from Yugoslavia, and we will have more, but we also have records from Hungary, Bulgaria, Germany, and all other countries involved. You can imagine the bulk of work someone writing a book about the Holocaust in Yugoslavia has to undertake going through every regional or federal archive. So, we offer researchers a combined approach, where you can come to our museum (we have a generous fellowship program, it is available on the web). You are able not only to use different archives, you can also combine your research with different documents that are not developed in this country, but which were received from other archives. Let us take the example of Macedonia: one set of records is here in Yugoslavia, but another set is in the Bulgarian archives. So, by merging this documentation, we can get a better picture of the events in Yugoslavia. There are many examples, let me give you another one that is closely connected with our event here: a collection of documents of the Joint Jewish Distribution Committee. Half of these documents are in Jerusalem, and half in Cincinnati, Ohio, in

the American Jewish Archives. For the first time in history large groups of documents will be merged together. Three groups of documents from Jerusalem, Cincinnati and Washington will be microfilmed. So, I think it is very normal and rather beneficial to be "imperialistic". Thank you.

Anke Hilbrener

Thank you very much for the kind introduction, and also I thank you very much for inviting me to this round table, I find it very interesting and I find it also to be a way of remembering the Holocaust here in Yugoslavia.

My topic is "Remembering the Holocaust in Germany". While I was preparing this paper, I was not sure how much it would stay within the topic, but after what I have heard I think it will be OK.

To tell you that the history of remembering the Holocaust in Germany is not a success story may come as a surprise. No society can deal with its future without relating to the past and this is true for the German society also. Before I go into details, let me remark upon the very nature of the collective memory, which is not monolithic. Everyone remembers what he or she finds worth remembering, but it is structured but a discourse that underlies the society. The cornerstones of this discourse are public events, museums, memorial days, and dominant parts of historiography that normally make their way to school and textbooks. But, different or opposite or challenging memories are always possible and always will be. There are quarrels that the collective memory will always change and that it changed during the past. And it is also true that there will be no total memory, even if we historians go on researching and we find every detail about the past, we will never remember the past as it is, but we will be selective. And, the way a society reflects upon its past tells us more about that so-

ciety than about its past. For Germany, we can divide the history of remembering the Holocaust in roughly three phases. The first phase is from 1945 till 1965, the second w from 1965 until 1990, and the third from 1990 until today. Of course, we have to take into account the division into East and West Germany. What is common for all three phases, although particularly obvious in the first phase, is that the Germans thought of themselves as victims and this is why we have this problem today. They refer to the Second World War and National Socialism as a German catastrophe, the people in Germany had to mourn their own dead soldiers and destroyed cities, the deportees from Eastern Europe had their own share of tragic stories. The Wehrmacht claimed to have been abused by Hitler, the elite was abused by Hitler, and the outcome of the world war – the division of Germany – was also seen as a catastrophe that the Germans had to endure. There is a strong division between the East and the West, and for the people in the East it was even easier to see themselves as Hitler's victims because the anti-Fascist Germany claimed that the anti-Fascists, Communists and Socialists were Hitler's first victims, and all the concentration camps were full of anti-Fascist fighters.

East Germany tried to establish this monolithic way of commemoration. East Germany ascribed all the responsibility and guilt to West Germany, which was seen as a legitimate heir of National Socialism, which, in turn, was seen as a particular kind of capitalism. In the West, the Germans saw themselves as victims of the National Socialist rule, and the outcome of the war, the division of Germany by Communism, was seen as a new enemy in the Cold War. It was very easy to concentrate on the new problems, and while guilt for National Socialism was laid on individuals, like Hitler and the elite, the new problems made it easy not to talk about own responsibility. Of course, there always were opposing and challenging views, but

I can only touch this very briefly. In the second period, from 1965 until 1990, things changed as the generation of National Socialist and soldiers of the Wehrmacht withdrew from the scene to make room for new generations. The German guilt was recognized, but very abstractly. There were other things, like the TV series about the Holocaust, that moved the Germans, the American TV series, so the Holocaust against the Jews became a topic. National Socialism and the Holocaust were taught in schools, historians began researching the structural phenomena of the Holocaust, even if not the Holocaust itself, commemoration became a moral obligation, but still remained very abstract. Waging the cold war, the West blamed the East for not remembering properly, but overall we can say that the Germans were more concerned about the National Socialism than about the victims. After 1990, when the German division came to an end, the commemoration of the Holocaust gained momentum, it became a big topic in schools, on TV, public commemorations, we got new museums, scientific institutes, it became a big topic in science and historiography, but we had a lot of problems with it. The first is the problem of guilt. Who is responsible for the Holocaust? One example is the debate about the Wehrmacht, there was an exhibition about their activities in Eastern Europe, it was a very hotly debated issue, and the other, is the personal guilt of the grandparents of young Germans. Another problem was the common perspective, it is really concerning the Holocaust, it is concentrated on the German Jews. The view on Eastern Europe, and as we can see on Southeastern Europe, does not take place as much as it should considering that most of the victims of the Holocaust really lived in Eastern and Southeastern Europe. This is probably due to the complexity of the events of the Holocaust in Southeastern Europe. Who was responsible, who was the victim, who was the collaborator. This really seems to be a problem in our way of dealing with the Holocaust. And because of this I would like

to make a claim of what we as historians can do, we need a perspective on that complexity, we need to research Europe with Jews and not without Jews, because a Europe without Jews is the tragic outcome of the Holocaust. So that means that the historical angle of who was the victim and who was the perpetrator is really not enough. It gives us a lot to discuss, and I think discuss is what we should do. But I appeal for a broader view, which could give us a better insight, because of the complexity of modern European history, and also the complexity of the history of Southeastern Europe. There is a diversity of cultures and religions and approaches and their interaction to be identified. Therefore, I would claim that those defined the features of modern history, and can be best analyzed from the view of the periphery of the others to the minority towards the center. The Director of the Simon Dubnow Institute, recently suggested that to write the History of Europe means to write the history of the Jews in Europe. I hope this history would not be one of destruction alone, but also of cultural wealth, of diversity and multiplicity, and I hope that this could also be true for Southeastern Europe. Thank you.

Milan Koljanin

Thank you. There is one more thing I would like to add, you won't find this in Mrs. Ofer's book. I wrote a book about the Sajmište camp. I am presently doing a research on the Holocaust in the occupied territories in Serbia and Macedonia. This is also the title of my doctoral thesis.

Let me go back to what Mrs. Ofer cautioned against, and that is the "historicizing" of this problem. My point of departure is a particular date, January 26, 1942, when the surviving Jews from the Šabac camp were transferred to Sajmište. The question is: why was this group of survivors

– as you know, the Jewish men had been killed in mass executions during October 1941 – why was this group transferred from Sabac to Sajmište on that particular day? To answer this question, let us quickly go over the crucial moments of the Final Solution in Serbia in the territories held by the Germans. With the attack on the Soviet Union, on June 22, 1941, the position of the Jews in Serbia, like in all other countries, became more difficult than ever. This did not come only as a result of the process of systemic destruction of the European Jews, which was gaining momentum, but it was also a consequence of the developments in Serbia and the neighboring territories. The beginning of the Final Solution in Serbia coincided with the spreading of the insurgence movement and the introduction by the German occupational authorities of draconian counter-measures. The initiative to kill Jews in reprisal for acts of rebellion in Serbia did not come from Berlin. As it is well known, it came from the head of the operational group of the Security Police and SS colonel, Wilhelm Fluchs, according to his own confession. It was soon embraced in the headquarters of the military commander of Serbia, Ludwig Von Schroeder. The executions of Jews started in early June 1941 and were soon followed official orders. The military commander's head administrative officer, Harald Turner, ordered on July 21, 1941 to the lower bodies of the occupational administration to, when taking hostages, go for Jews and Gypsies first. The order also referred to their wives and children. In order to purge Serbia of them, they were to be rounded up and put away in a collective camp. A week later, in a memo on counter-insurgency measures, Turner called for mass executions and removals of the population of Mačva, the stronghold of the insurgence, and extermination of Serbian intelligentsia, dissidents, Jews and Gypsies. Turner repeated these proposals on September 21, 1941 to the newly appointed commanding officer, Gen. Franz Boehme, who had arrived in Serbia two days earlier with strict orders to the insur-

gence. Mass internments and executions followed. The Germans killed 100 hostages for each of their number killed and 50 for each wounded. Until the beginning of November 1941, the majority of Jewish male population was wiped out, together with several thousand Serbs.

With the Jewish men killed, the Final Solution in Serbia was only half-way through, because there still remained the "problem" of the Jewish women and children. The solution began to present itself when the Jews from the Kladovo Transport arrived in Šabac. The first inmates of the new camp, consisting of small barracks located outside the old city, on the banks of the Sava River, were the Jews from Kladovo, 1,051 of them. This is how many they were according to the list of July 20, 1941, the day of their imprisonment. A month later, on August 22, they were joined by the Jews from Šabac. This was the first time in the German-ruled Serbia that a city's entire Jewish population, including women and children, was collectively interned. The internment of the Banat Jews calls for a separate discussion, and I will not deal with it here.

The fate of the prisoners of the Sava camp directly depended on the outcome of the operations against the insurgents, and the activities of Gen. Boehme's punitive expedition. After the insurgents tried for three days to take the city, the 324th German infantry division crossed the river on September 23 and arrested the entire male population of Šabac, including the Jewish men from the camp. After enduring terrible suffering together with other prisoners, including the notorious "March of Blood" from Klenak to Jarak, on September 30, the Jewish men and thousands of Serbs were taken to a new transit camp, the Durchgangslager Šabac, in the old military barracks in Senjak, Šabac. In early October, they were first taken back to the Sava camp and then killed during two-day executions on October 12 and 13, in Zasavica.

Alongside mass executions, the counter-insurgency measures included broad-scale removals of the population from the regions where the insurgency movement was strongest, and putting away the insurgents. Hence in early October 1941, the German military command in Serbia commissioned the Todt Company to build a large concentration camp on the Sava near Mitrovica, according to the model of the camps in Germany, run by the operative wing of the police. At first, the camp was to take in 50,000 inmates. In time, this number was to rise to 500,000. The camp was to be built in the village of Zasavica, where later on mass executions of Jews and Gypsies would take place. Moreover, this large camp was to play an important role in the Final Solution in Serbia.

During the talks between the head of the Jewish Bureau of the German foreign ministry, Friz Rademacher, and two representatives of the supreme security administration of the Reich with the representatives of the occupational military command in Serbia, held on October 18, 1941, i.e. at the peak of the mass executions, it was decided to have all the remaining Jewish men executed. Then, the women and children of the murdered Jews and Gypsies were to be rounded up in what was said to be Belgrade's Gypsy neighborhood, and imprisoned on the island of Mitrovica, on the Sava River. Most likely, this referred to the big camp in Zasavica, whose construction began in the beginning of October 1941. The purpose of this new camp, built to the model of German concentration camps, was two-fold: accommodation facility for those displaced from the insurgency-hit regions, and prison for 50,000 Serb hostages. At the same time, the families of the Jewish men killed in mass executions, which became fewer by the beginning of November 1941, were also to be detained there. However, it turned out that Zasavica was a flood area and as such not a suitable camp site. On October 28 Gen. Boehme decided to use the pavilions of the Belgrade fairground in-

stead. So this is when the decision was made to use Sajmište as the camp for Jews. At the same time, the final measures for putting away the remaining Jews and Gypsies were in progress. Already on October 26 Turner asked the administrative command to be ready for putting away the Jewish and Gypsy women and children in a collective center. On November 3, Turner ordered them taken to a "collective camp near Belgrade", Sajmište most likely. However, this decision did not take effect until the Germans defeated the insurgents in Western Serbia, in December 1941. At the same time, the procedure with the Serbian population changed. According to Boehme's activity report, the practice of displacement of the women and children of the insurgents and other "disrupting elements" had been abandoned.

The first load of Jewish and Gypsy prisoners arrived in the Jewish camp Zemun, the Judenlager Semlin, or Sajmište, on December 8, 1941. It consisted of Jews from Belgrade and Banat, a group of women forwarded in from other camps, as well as Jews from the Banjica camp. The internment of all the remaining Jews began in earnest after the group of prisoners from the Sava camp in Šabac were transferred to Sajmište, January 26, 1942.

After crushing the partisan and Chetnik insurgents, and retaking Western Serbia, the German forces moved the operations to Croatia and Eastern Bosnia, where Serbs also put up strong resistance. After defeating the rebels in Eastern Bosnia, the Germans now needed space for new prisoners. The camps in Šabac – the transit facility in Senjak and the Sava camp housing the women and children from Šabac and the Kladovo Transport – looked like a good solution. No doubt this is the main reason why they were transferred to Sajmište on January 26, 1942. An eyewitness described these events in the following way: "January 24, 1942: At 10 o'clock this morning the Jewish women and their children were driven out from Šabac. From

what we know, they were taken to Zemun, to Sajmište, into the barracks. There are no more Jews in Šabac. Two or three days ago, the German soldiers raided Jewish houses and took away their things. The tenants in Jewish houses are now paying the rent to the municipality."

Gliša Babović, a local priest and children's poet, described the deportation of the last Jews from the Šabac camp in his diary published under the title "Šabac Under Occupation 1941-1944". Babović made notes of the major events during the war. A month and a half after the deportations from Šabac to Sajmište, he learned how it had happened: "March 15, 1942: I've mentioned before that the Jewish women were driven out from Šabac on January 26. They took a train to Ruma and then walked from Ruma to Zemun. As it was biting cold and the road was long, the children could not endure and collapsed along the road, freezing. Even the babies in strollers were left behind on the road. Next to them collapsed the elderly women. They all froze to death and were left there. Among other Šabac Jews, the victims include the wife of Dr. Haim Ruso (Žana), and Dr. Koen's child (Luci, 4) froze to death en route. This is all the news we've had of them so far."

By the time they reached Zemun, her griefstricken mother Elza had gone mad, pulled out her hair and was covered in self-inflicted scratches.

In the days following the extermination of Jewish prisoners in Zemun, the news of their death reached Šabac. Priest Babović made a brief note in his diary: "May 14, 1942: rumor has it that all the Jewish women who were driven away to the camp near Zemun last winter have been eliminated."

The notes in priest Babović's diary show that the citizens of Šabac tried to find out what happened to their Jewish fellow-citizens and the Jews from the Kladovo transport, and that the news of their tragic end reached Šabac rather quickly. It probably spread from Belgrade, where people

were aware for some time that the Jews from the camp in Sajmište had been the victims of hideous killings, that they had been gassed to death. The Jewish victims had been buried in mass graves in Jajinci until the fall of 1943 together with tens of thousands of other victims. Since the second half of November 1943 until the beginning of February 1944, the Special Command Unit 1005 (Sonderkommando 1005) destroyed all the bodies, including those of the prisoners of the Zemun camp, the Kladovo refugees among them.

Thank you.

Dalia Ofer

Thank you very much. We have now come to the end of the first part, and I think it would be appropriate to go over the main points raised here. I think it is safe to say that there are five major issues that the papers dealt with one way or another. I suggest that we should go back to them during the second part. The first was the issue of historization, and of how to look at things in the context of the period and through the eyes of the protagonist, as Dieter Pohl put it, and of how they were able to understand what they had gone through, as Gabriele put it. In relation to this, I think we should deal with the question of responsibility, guilt and interpretation of the events, as Chaim and Manoschek put it.

Then, there is the issue of memory, the memory of the event in the context of the memory of the Holocaust, from the perspective of the societies that are experiencing the past and trying to preserve the memory. In this respect the issue of individual memory and collective memory are kind of coming together either by complementing or contrasting each other, while we understand from the last presentation that we have to look at collective memory, on

the one hand, but also agencies of memory, such as museums, commemoration ceremonies, etc. that were mentioned here, that are constructing the memory. I think it goes without saying that the memory of the individual, and certainly that of a group develops in a process that relates to what a society experienced in the past, and how it is viewing the past at the present time. This is true about Austrians, Germans, Israelis, Yugoslavs, and others.

The third issue is the perspective of different nationals, which can be combined with the issue of memory, but also with the interests of different nations at the time of the goal they had to pursue, like the issue of the partisan war in the certain period and its result or the issue of the establishing of the Jewish state in Palestine in the future, so the different issues that come up in the different countries, the issues of refugees that was mentioned here...

I think that the fourth issue is that of concepts. Chaim Schatzker mentioned three or four perpetrators, victims, bystanders, and rescuers. I think that what we learned and presented here and what we presented here, that sometimes the concepts of elasticity, in particular the concept of being, the perpetrator can sometimes be the bystander or rescuer, and we have these cases, and also of course. I mean, it is rather complex. The Holocaust historiography has to be readdressed, and I think this is one of the issues historiography is starting to deal with.

And the last issue is the process of murder, the process of destruction. And again to say that the process of destruction in Yugoslavia is the issue of the Jews, but also of other minorities, of Serbs in other parts of what was the former Yugoslavia, in Croatia of that time, we have to look. A lot of things were said about the process of destruction in other occupied countries, the Soviet Union, Romania, etc. I think a lot has been done on this issue and now we know much more. But we would know even more if all the documents were available. We hope we can access them

from the web site, not only to know what is there, but to be able to see the documents without having to fly to Washington D.C. We can learn a lot about the process of destruction from the Yugoslav example: rather than the case of reprisal against the Partisans that was genocide, even if in the early stage of the Final Solution and ahead of the major decisions and strategy laid out in the subsequent months. I think that this round table, with delegates from different countries and cultures, and with the participation of historians of the Holocaust raises a host of questions. I would urge you to relate to it, and not just deal with one detail or another. I will leave you now with this issue, and I invite Milica to take the floor.

Milica Mihailović

Thank you. I would like to inform you that we wished to invite two more guests, Mr. Christopher Browning, the author of the paper on the Final Solution in Serbia, but we couldn't find his contact address. However, we did contact Mr. Bar Chaim, the representative of JOINT for this part of Europe, who was very interested in taking part in this conference because of JOINT's role in saving Jews, not only Jews from this transport, but from all over Europe as well. He could not be here with us today, but he has sent us copies of some documents. Because we are planning to publish a book, or a newsletter, with all the materials from this round table, in Serbian and in English, I would like to ask all the participants to please mail us their papers before the end of the year. We are going to include all the documents provided by Mr. Bar Chaim, too. He asked me to present them here today. Some of these documents clearly show that Šime Špicer, Secretary-General of the Association of Jewish Communities of Yugoslavia, wrote to Mr. Weiss in Geneva, he wrote on December 3, 1940, and he

resolutely claimed that they had been given only 200 certificates. In other words, the figures that Ruth Kluger mentions in her book are not correct. She did not supply any certificates, and I think it is important to clear that away. Another matter that I think is very important is that in one of its reports the JOINT claimed having that it had raised one third of the aid money intended for the Kladovo Transport. The rest are documents that have already been mentioned and used in different books and studies and I am not going to waste your time on this. Let me add that along with the book we will make a web site, you have the address, so this discussion can go on after this conference, if this is what we want. This would be all, thank you.

Luci Petrović

Let me say that for all of us who came here to take part in this round table today is a very solemn day. Sitting among us are scientist and history scholars who specialize in a very difficult period of Europe's history. But there is something that truly saddens me. I have been listening carefully and with interest to all the theories and information presented here, but no one mentioned the suffering of the Jews from Kosovo and Albania.

Are they forgotten? Do you, history scholars, ever include them in your researches? What I have here is a pamphlet, rescued in Albania, and the subtitle of this book is 100% Jews in Albania saved from the Holocaust. Unfortunately, this is absolutely not true. I plea to historians and researchers to pay attention to this part of Europe's history, which has been ignored all this time, just as it has been ignored at this gathering. The entire Jewish community from Priština was taken to Bergen-Belsen and was joined by other Jews from Kosovo and Western Macedonia in 1944. Albania was formally annexed by the Italians, but

the true power was in the hands of the local fascists and collaborators. Unfortunately and as a result of this, the Jews were victims of the Holocaust and many went underground since 1943, when the Germans came in. Several Jewish families lived in Albania, two in Durres, one in Skadar, a few in Elbasar. The local people sometimes offered shelter for their Jewish fellow citizens, but we refugees were left completely on our own, without any protection whatsoever. This is why I plea to the historians to pay attention to this.

Milan Ristović

The research of the issues relating to the history of the Holocaust in Yugoslavia took an interesting turn in the early nineties. Of course, this was a result of specific political and ideological circumstances and the system of the day, and the entire complex of the common Yugoslav history. In the first post-war years, only members of the Jewish community in Yugoslavia studied the Holocaust. "The Crimes of the Fascist Occupying Forces", their well-known work, was published in 1952 in Serbian and English.

After that, historiography's interest in this topic vacillated. There was hardly any serious study about the Holocaust until the eighties. The question is why. One has to take into account the then prevailing political practice. If one looks at the monuments across the former Yugoslavia, one will notice that, as a rule, they were dedicated to the "victims of the fascist occupation", a rather neutral formulation. In some instances, the identification of the victims is even vaguer, and the perpetrators were never mentioned by name. Moreover, the nationality, religion or any other feature of the victims was never specified. The idea behind this was to avoid, for political reasons, defining a specific historical situation in more specific terms.

This trend persisted until recently. A researcher's interest in the Holocaust was always just a side-effect of his or her interest in the Jewish history, but never a topic in its own right, and only if he or she belonged – by birth or by sentiment – to the Jewish community.

The researchers outside this circle were few. This interesting phenomenon was still present until some two decades ago. To me, it is one more proof of the effort to oversimplify the common experience of the Yugoslav peoples from the World War 2, with all its positive or negative complexes, all the resistance, divisions, collaborationism, victims, and so on. For a while, this was socially and politically justifiable, but on the other hand it created problems for historians and researchers. An historian cannot move within so broadly defined categories. On a lower level, one must talk about specific things, about responsibility. Who were the ideologues, who were the perpetrators, who were the victims and who offered to help. The rescuers and the victims must be named. To be honest, this created a political problem, too. Our relations in the old Yugoslavia were very complex and this added an extreme dimension to them, if I may say so. Thank you.

Aleksandar Mošić

To save the little time I have, I will do this in Serbian.

Honorable members of the presidency, ladies and gentlemen,

In her speech today Ms. Ženi Lebl talked about the Belgrade camp located at the site of the Old Fairground, or Sajmište. I would like to add to her statement something that I think she might be interested and glad to hear.

Six months ago, a group of enthusiasts launched the initiative to rebuild the old fairground here in Belgrade. The idea is to make a cultural center where the old fairground

used to be. This is a very ambitious plan, the funds are not significant, in fact they are rather minimal, nil to be exact, and given the size of the job it would take between 20 and 30 years to have it done even by the most optimistic scenario. This scenario is three-phased. All I can tell you is that phase one will focus on the north-west section of the old fairground, including the central tower, which Mrs. Lebl also mentioned. Let me add that the reconstruction of the central tower is a community problem, but also a problem of design and actual building. This is all I wanted to say about the reconstruction of the Old Fairground, you will visit the site tomorrow and I am sure you will see what I mean.

One more thing: in all the documents, papers and academic studies in English and German our old fairground is referred to as the "Judenlager Zemun". Let me make it clear right away, especially to the history scholars, that this term is downright wrong. It appears in the German documents, but when you get there, you will learn that it is six kilometers from there to Zemun, a thick marsh in the middle, a railroad... so this name makes no sense. We Belgraders have called it the Old Fairground since 1935, when the Brankov Bridge was built over the Sava River and the left bank received its first settlers – the Belgrade's poorest. When it was built in 1935-36, the fairground was one of the city's architectural landmarks. We want it rebuilt exactly as it was. It belonged to Belgrade, never to Zemun. When you write about it or study it in the future, please make sure to remember that it was the Old Fairground camp, in Belgrade.

Ženi Lebl

Just one remark in reply to Mr. Mošić: Judenlager was the main name of the camp, and whether it was considered a

part of the municipality of Zemun or not is of no relevance here, the only thing that does matter to me is that the Germans had indeed called it Judenlager. Thank you.

Dalia Ofer

Thank you. I think we should go back to the Kladovo Transport, and Šabac, our main topics that we somehow put aside. I would like to ask the families to please join us.

Gabriele Anderl

I would also like to go back to the Kladovo Transport. One main question for me – and this is a big problem in this whole story and for the members of the Transport: were they ever informed about the entire route, about the reasons behind the fact that the Transport had gotten stuck in Serbia and never continued its voyage to Palestine? They left Germany hoping to get to Palestine and a couple of weeks later they ended up in Serbia, Yugoslavia, instead. In the survivors' many letters and memoirs we find that they had been furious because no one, neither the organizers nor the community here in Belgrade – had told them why they could not continue the trip. I do not want to talk about guilt, but it is an interesting question: what would have happened had the people have known that there was no ship or that it had been sold to the British? Would they have acted differently? Would some of them have attempted escape? There is a case of Herta Reich, one of the survivors of the Transport and one of the few who managed to escape. She lives in Jerusalem and I have been in contact with her. She could not escape before the Germans came and was still there after April 1941. Her view of the whole story is quite interesting. Reich come from in a lit-

tle town Austria. In Kladovo she fell in love with a young man from Poland. He had joined the Transport later than her, after an adventurous flight through Hungary. There was a group of four or five young men, members of the Zionist Jewish youth group, and she was with this boy. She told me that the young Polish members of the group had such a different mentality. They joined the group, but they did not have a choice because it was the policy of the Yugoslav administration to put people together in a relatively open refugee camp. Their intention was to continue in smaller groups. That is why she joined this group and I think that is how she managed to escape. In the south of Italy, she ended up in a refugee camp and survived. She said that her impression was that people who had come from Germany or Austria respected the authorities wherever they came from, but they never thought there was this group, and they told them to stay together, and you have to wait until everything is ready. She said nobody so much as thought about trying to escape on their own. The Transport was a very mixed group of people: very young people from Zionist youth groups, couples with small children... There were different Zionist youth groups like Hashomer Hatzair and Gordonia. They seem to have been rather important for the group's morale, with their strong discipline and a common ideological background. Somehow it was easier to support these younger refugees than the older ones, they were alone and lived alone. This especially strong group structure was very important for the mental condition of the members, and its result was that the members had never considered escaping, separating themselves from the group and trying to continue alone by fleeing to Italy or wherever. To me, this is not a question of guilt, but an interesting aspect (of this story). Thank you very much.

Dalia Ofer

I think that you have raised a very interesting issue. To think that escaping to Italy was a rescue, in some cases, not all, for this group of young Poles. I met two of the men and they too believed that there was a difference between the Austjuden and the Westjuden. But if we look at the group itself, they embarked upon the voyage knowing that it would change their way of life, and they did it because in most cases they were loyal, law-abiding middle-class citizens, and they understood that their system of values had been destroyed. This was not entirely the question of mentality, but also the question of what options they had had. We know that many tried to get the certificates, many tried to get in contact with their relatives in England, or in the States, Sweden, Switzerland, and seek help. It is also true for the people in the ghettos, young people included, that they would not leave or escape to the forest either because they did not want to leave behind their parents, or a child, or because of this devotion to the group. They identified strongly with the group. It is very important to look at the way they understood it at the time and even Herta Reich, she left after they left, and they came to take her actually. She did not do it on her own and they were really lucky to have made it.

Štefica Sabolić

I am going to speak in my native language. At issue here is the state of mind of the members of the Kladovo Transport who could not have saved themselves. Mrs. Anderls has spoken about the discipline and so on, the respect for the authorities. That discipline within the group did keep people away from attempting individual escapes. There is another interesting element here: most of them were couples with children and it was difficult for them to decide,

but the group of Poles is a different story, they were young men, aly students who had been through thick and thin crossing the Carpathian Mountains from Poland, reached Zagreb and joined the Transport. They were the group's young blood and full of initiative which led them to the Polish consulate in Belgrade just at the moment when Belgrade was bombed and from the abandoned consulate building they took blank passport forms and used them to get to Italy. To make a long story short, Romek Reich, Herta Eisler's husband, was in that group. I just wanted to stress how zealous they were as opposed to others.

Chaim Schatzker

I think one should make a difference between consciousness and knowledge. The Kladovo Transport people knew nothing. But their consciousness was high. The parents who had little children, 10 or 11-year-olds, why were they prepared to send them away alone, it would have failed the inner feeling of disaster. Some things you cannot prove but already in early 1941 people knew that they should at least send the children away. However, in Poland those youngsters were the first to join the resistance.

Dalia Ofer

I think that we should divide the history of the Transport into a few stages. The first thing we have to ask is why was the decision made to leave Austria when the boat had not been ready on time. They decided to do it because the danger of deportation to Nisko Lublin, that Gabriele mentioned, was imminent. One of the organizers in Vienna wrote this down in his diary. Now, this was not a deportation to a death camp yet, it was frightening of course, but

the decision was to go, even though there was no ship waiting. He spoke to a person in charge in Geneva, Moshe Agami, who was in Austria for a while, and who was expelled from there by Eichmann but was all the time in contact with the organizer of the ship from Geneva. He told him, We don't have the ship, but OK, go. He took responsibility upon himself and told the people above him in Europe and in Palestine. So this is the first stage, the decision was made, although the risk was quite high. The decision was taken after considering the only other option, and that seems to have been deportation to Poland. Was it right or wrong, I don't know, but another boat, the "Hilda", made it through, after a long stop in Balachek, Romania. Another man also made this decision, which was in a way irresponsible, but you should judge this decision against the alternative they had. This was the prevailing state of mind then. Now Agami and others moved to the second stage. They negotiated a boat and got one, or at least they believed that had gotten it, but we have to think who were the people who were ready to rent and navigate a boat because it was an illegal operation, the war had already broken out when the British said they would seize all the boats, so you should keep in mind that those were not Queen Elizabeth boats. We saw the Tsar Nikola, and the others were the same, and the owners and the people that operated the boats were not exactly first-rate sailors. Therefore, this was a risky decision from the start. Now, the deal was made and later breached by the owner of the boat. We are moving to the third stage, when the Jewish community in Yugoslavia helped the Transport by ensuring its stay until the end of the winter and negotiating for a new boat. In March, they almost managed to secure the Watan, a very big Turkish boat, they needed a lot more money for a big boat that could carry more than a thousand people. This was considered a good idea, because it was not only the Kladovo people who were stranded, but there were others in Bratislava, in Vienna, and I want to

tell you that the three boats that carried people in Kladovo that was a transport of 3,500 people, part of them organized by the Haluc and they awaited to take them. They said, OK, we will take a bigger boat, we will take Kladovo people. And this also failed at the last minute, because after the money, donated by members of Zionist groups and people from the US had been transferred to Turkey from Switzerland, the Turkish government embargoed the rental of Turkish boats to other parties. Why? The main reason was British pressure. In January, the Zacharia, another Turkish boat, had been seized by the British and her owner complained to the government asking to get her back. The Turkish government also needed the boat, but the British refused to give her back saying that she had been used for the transport of illegal immigrants into Palestine. So, one more boat was lost.

This is the third stage, and we are getting to the fourth stage. To sum it all up, they finally got a boat. I did not go into all the money details... As I said, they were renting, not buying, the boats, except one. The money I mentioned was the amount Schatzker mentioned.

I want to go to the fourth stage. On that stage they have a boat, a boat only for the Kladovo people, because it could not take more than seven hundred, but there was over 1200 people. And we know that in the group there were people who had been on the list of passengers, but would not go because it was too dangerous. This is another issue we need to keep in mind. This boat was bought and registered in the name of Shmarias Amere, a US citizen who had already been in Palestine. Preparations for the voyage started in June and coincided with Italy entering the war. The question was whether the Mediterranean was still safe for navigation. Again, the same people delayed the decision and this vacillation became very dangerous because the boat had waited. And this was the other issue that came in with the cooperation with the British to fight the Na-

zis, with the plan that Chaim mentioned: to have the Iron Gate blocked by sinking the boat. July and August 1940 were the crucial months. And we see that the Mossad thought that it could not bring people in because it would follow the effort of getting certificates for the youth Allyah people, this was the month that this was done. The operation of the youth alyah was intensifying, in July and August children were selected and the parents had to consent, not in January, but already in the summer of 1940, and listen, these parents already did it years before, they sent youth on Allyah, they separated from the children, so we see that it is not Jewish immigration, but families were separated, children are going to England, to Sweden, to Holland and Palestine, so the decision of the parents to do it goes along with many other parents, and they started to do it because of what they realized.

After Italy entered the war, and I think the time that really was wasted in August and September, but very soon after the people organized the voyage they realized the plan of the British was not really clear, already in August they decided to go back to take the ship back (the Darien) for the Kladovo group. So that crucial month was wasted. We have to realize that. The ship is leaving Egypt, and going back to Konstanz, Romania, not to be sunk in order to block the Iron Gate, but to receive passengers. It seemed like a smooth operation: because on the boat there were people, they were ready to leave, and we see that the month of September was gone, and in October the people were told they were going to the voyage, they think that in November they will leave, and they do not leave in November. In the meantime, the situation in Romania changed and it was no longer favorable for immigrants. The fear that the Romanian authorities would seize the boat, move the people to take 150 Jews from Romania, they were not Romanian Jews, many were Polish who fled to Romania, and had certificates, and they took them from Kon-

stanz to Istanbul and from there they had another boat that took them to Palestine. It is not because they wanted to taxi anybody, but because they thought that the boat is under risk. Second, they needed to help these people that could not take the train to Istanbul, for certain reasons at that time, and they were doing this voyage.

We are now moving to the final stage. The boat was ready and waiting to receive passengers, but now think of Šime Špicer and the Kladovo group and how much trust had been lost during all that period of more than one year. They were told that they would get a boat in the fall of 1939, and they didn't. Then again in spring 1940 and in the early summer, then in the fall, and it was delayed, and delayed, and delayed...

Milica Mihailović

One of them is Bata Gedalja, secretary of the Association of Jewish Communities of Yugoslavia. He visited Kladovo and Šabac as the person responsible for the refugees. He was fully aware of all their problems. Šime Špicer was the person in charge of international contacts, while Gedalja was responsible for contacts with the refugees. Commenting on the allegations about the late Špicer made in Ruth Kluger's book, he dismissed them as untrue, saying that Špicer had never made a single decision on his own and that all the decisions were made in agreement with the group leaders. We are talking about three ships, I do not know how many groups, each having a leader, and not a single decision was Špicer's alone.

I am holding the minutes of the session of the Executive Board of the Association of Jewish Centers of November 29, 1940. I am not going to read the whole text, just the part referring to Špicer and the fact that he was powerless to reverse the decision of the Board to let the refugees le-

ave the country. The secretary-general warns of the risks and problems that may arise from the contract (this is the contract signed with the organizers of the trip to where Darien had awaited them). There was a possibility that the convoy might not reach Solina (where Darien was) for whatever reason, or that, once in Solina, they would be unable to switch ships. There was also a danger of the entire transport getting trapped somewhere along the road, in which case the Association was bound by the contract to pay roughly 300,000 dinars monthly until the ships of the River Transport Company had been vacated. In this case, Belgrade would not be in the position to supply provisions and this would be the responsibility of the Jewish community in that respective country. "The secretary-general believes that, despite the risks, the voyage should continue because this would relieve our community of further material burden, since it is very unlikely that in future we will receive any assistance from abroad. And because of those people (and now comes the key sentence) who will never understand the reasons for which they could not leave unless they have experienced them, and especially because of the requirement of the state authorities, and to prove that we did our utmost to make it possible for those people to leave the country..."

Ženi Lebl

Let me add something I think is very important: the fact is that these people did not undertake this voyage to escape death, because when this transport set off, no death camps yet existed in Europe. They decided to leave because the Germans wanted to expel Jews from their country, because the living conditions were difficult and to stay became humanly unbearable.

In 1941 in Yugoslavia no one could possibly know what would happen to the Jews in Belgrade, for instance. Belgrade was first in line when the final solution came about. Those who fled to another country, i.e. to another occupational zone, like Macedonia, believed that they would be safe, which was relatively true until March 11, 1943, when the Bulgarians had all the Macedonian Jews and the Jews from the city of Pirot arrested and deported to Treblinka. No one returned. In Priština, this period of relative safety lasted until 1944, the final solution did not take place everywhere at the same time. The people from the Klado-vo Transport, including the Belgrade Jews, did not realize that this was the matter of life and death, they were trying to escape hell, not death. I think it is important to know this. Thank you.

Gabriele Anderl

I just wanted to repeat that it is very important to separate what we know now and what the people at that time knew, what they thought about the situation. For example what they knew about the Nisko deportation, because now we know that the first deportation attempt by Eichmann was stopped from above for different reasons (far too complicated to explain now), but Eichmann himself did not inform the Jewish community about it and we know from a report of the Jewish Community in Vienna that he had told them that they could choose between getting out by normal *auswanderung* or being deported. And now we know that it took one and a half year until the next deportation from Vienna. It was March 1941 but they did not know it then and even the leadership of the Jewish community in Vienna did not know it. This is just one example to illustrate the situation and it is important to keep this in mind. I have also learned from the letters of the members of the Transport that there was a lot of hostility towards

the organizers of the Transport and especially on the part of the veteran Zionists, the so-called vatikim, who thought that there was a lot of corruption in the whole business, especially in connection with valid immigration papers for Palestine. And I think especially in this respect we have to look back to the history of the Austrian Jewish community before 1938. It consisted of a lot of different groups, there were the Zionists, and the non-Zionists. The Halutz made a small percentage of the Jewish population back then, but it was only them who really tried to get the people out to Palestine before 1938, and on the other hand, the Zionists had the majority since 1932 in the community, there were very little people, even from among the Zionists, who really considered leaving the country and going to Palestine before the Anschluss. There was a lot of strife between these groups and it continued after the Anschluss and it was now the question of saving the lives of so many people, and these problems arose even in Vienna after the Anschluss. The number of valid certificates for Palestine was limited and it was a question of who gets them and who distributes them, and there was struggle between the Palestine Office and the Halutz and the youth aliyah, and this question about whether there was corruption started already in Vienna and remained open under these desperate conditions in Yugoslavia. And I would like to ask if anyone knows more about why the group was transferred from Kladovo to Šabac. As far as we know, it was connected to this transport of Volksdeutschen from Bessarabiya and there were some temporary.. they were brought to the same places to Kladovo, but I don't know who exactly made the decision and if it was the Jewish community.

Dalia Ofer

As far as I know, it was the authorities.

Gabriele Anderl

Somehow the argument was that they tried to avoid the Jews getting in conflict with these Volksdeutschen, it was the SS who were responsible for this transport, so I don't know the exact background of that.

Dalia Ofer

... But it was the decision of the community upon the authorities' request. It was not an autonomous decision of the community. For the refugees it was very traumatic, they had to go back instead of forward.

Gabriele Anderl

A long way back...

Question from the public

What are the traits of the German mentality that helped create a state of total terror?

Dalia Ofer

Well, I think we should leave something to future historians. This whole story about using psychoanalysis to explain the Nazi period or the extermination of Jews was not convincing. Your questions were very important and I think the next-generation historians will have to deal with it.

Dieter Pohl

This is probably not a generational issue. Many scholars tried to find out what is so specific about the Germans that made them kill all the peoples, at least in that area, including the Austrians. And there are even scholars who think

that the Austrians were worse than the Germans, because you can see the disproportion of the participation in the Nazi membership, and so on and so on. I think the important thing about the personality psychology in the Third Reich is the lowering of the moral threshold during the war, the readiness to see others, the victims, as non-human, and this took a while in the first place, but after a while, after 1941-1942 it was very simple to do. The question is to trace that back in the German history or German mentality. The last one that tried to do this, I met him on the plane on my way here, was Daniel Goldhagen and I think it was not very convincing, he traced it back to the Middle Ages more or less, and I think all these efforts failed. The interpretation by the German historians right now is that this crisis of morality, the crisis of identity, stems from the early years of the Weimar Republic, the lost war, the lost authority, and you have a racial murder in the early years of the Weimar Republic, for example the Rosa Luxemburg case is not a trial for the Final Solution, but it is at least a sign that something had changed in comparison to the pre-First World War in Germany. Violence became much more acceptable for a segment of the German population, it prepared the ground for the next war, readiness to kill on a much larger scale.

Chaim Schatzker

You said that the members of the Transport knew that there was no ship for them, this may be true for the organizer of the Transport, the people did not know. The transport was not democratic, its members were never asked anything, the three people who were in charge of the Transport were like commissaries, no decision was made by the people, so I think they never knew that there was no ship.

Milan Ristović

There was an interesting question about the mentality earlier in the discussion, just to remind you there is an excellent source on the mentality of the survivors of the Holocaust in the Oswego Camp at the border between US and Canada, in 1944-1945, and it is interesting because of the history of Serbian Jews and Jews from former Yugoslavia, because there was a large group of Yugoslav Jews there, in Oswego Camp and as we know there was some kind of experimental field for the mass psychology organized by the US government and there are interesting reports about how the Jews from Yugoslavia were aggressive, they were arguing and discussing with Jews from Poland and especially with Jews from Germany and Austria saying, We were active, we had people in the Partisan movement who fought against Fascism, and what happened with Jews from Poland, Germany and Austria, and this gives you an excellent example of the different local mentalities of the Holocaust survivors, it was a very specific situation. There was a discussion about the different language used during religious services, the Jews from Yugoslavia never insisted on using the Serbo-Croatian (also not a language of Eastern European communities).

A second remark is about this very complicated situation, we heard from professor Ofer how complicated it was, how difficult it was to organize the group and try and find some kind of a solution. On the other side, you have a few letters, and there is this internal Yugoslav Jewish organizations and international Jewish organizations, different political meanings and different ideas. Between 1939 and the German attack on Yugoslavia a very dramatic change occurred in Yugoslavia's neighborhood: the war broke out, France had capitulated, all this came as a shock. Yugoslavia did not react when Czechoslovakia was destroyed, and Yugoslavia was a member of the Small Entente. Then there are special relations with Germany and Romania, in

1939 the German-Soviet Pact, and then there is Italy, which was the main danger for Yugoslavia, from the beginning of the Yugoslav state. Yugoslavia was surrounded. And then there is the British intention to stop this action organized by the special operations unit, with these ships, but just to mention there was a big pressure especially in December, then in January, in February of 1939 and in early 1940, on the Yugoslav government by the British ambassador in Belgrade, Campbell, who presented a very sharp note to the government in December and asked the Yugoslav government to stop all subsequent transports of the Jews on the Danube. The Yugoslav government responded that it was not possible because the Danube was an international route. But they made a promise to do something else, In future, we will control the persons with the J seal in their passports and nothing else. The Yugoslav government was playing a complicated and sensitive game. The Germans were in the surroundings, the Italians on the other side. The relations with Hungary and Bulgaria were unclear. And then, there were the British. It was impossible to strike the right balance. It was impossible to solve the situation of the people of the Kladovo Transport. This is my opinion, too much obstacles and problems, and people in Yugoslav Jewish community and international Jewish community wasted too much of their energy.

Milan Koljanin

Let me make a few points, a few clarifications. Mr. Mošić and Ženi Lebl have asked why Zemun. There is no reason for dilemma, all is quite clear, so why ask questions when there is no reason for questions: this was the territory of NDH, the Independent State of Croatia, it belonged to the City of Zemun. This was a purely administrative question, and the Germans, the German occupational authorities, considered this a part of Zemun, as did Croatia, so admi-

nistratively speaking, this was the territory of the City of Zemun. The Germans asked the Croatian authorities for permission to build the camp in Sajmište and got it, of course, with no problem, although the Croatian authorities requested that the provisions came from Serbia, this is all common knowledge among historians.

Secondly, about the passage from Kladovo to Šabac. This was probably done to avoid contact with the ships carrying the German nationals from Northern Bukovina and Bessarabiya to the Reich. Let me add that the German nationals from Yugoslavia volunteered to build two reception camps for their fellow nationals, one in Prahovo, not far from Kladovo, and opposite Sajmište, at the confluence, right across the river, this was a camp consisting of wooden shacks for the reception of passengers on their way upstream to the Reich. Thank you.

Aleksandar Lebl

I am a Belgrader, born and bred. I was in the last group of men to leave the city, on October 25, 1941, for Dalmatia. We spoke earlier about the role and decisions of the Wehrmacht generals, of whom many were Austrians. The most important among them was Gen. Boehme, the military commander of Serbia, who passed the notorious hostage-taking order. This is true, and yet not entirely true, since he simply obeyed the orders of Feldmarshal Keitel, head of the supreme command, and in practice he was lowering or raising the quotas. So, Boehme's decision was to raise the quota for Serbia.

Ivan Singer, a Yugoslav Jew now living in Australia and one of the few survivors of the Topovske Supe camp, wrote a book about his ordeal in 1941. He says that Sime Spicer was captured (it remains unknown when and where), sent to Topovske Supe and probably killed there.

And finally, let me remind you why the Jews were taken hostages in the first place – and that, sadly, in compliance with the international law.

There is an interesting piece of evidence from Herald Turner, head of the military-administrative headquarters in Serbia. In a letter to a friend in Berlin he said that the hostages were originally to be the Serbs, but he had decided that the Jews should go first. The reason for this decision is two-fold: Jews were at hand in the camps (the ones he had had in mind were Topovske Supe, Sabac, and others...), and - they had been singled out for extermination anyway.

Walter Manoschek

The letter that Turner wrote to his friend is very important because it shows that he had known that it was absolutely against all laws, it was just a pragmatic solution, nothing else. The first thing you mentioned was not really correct, because General Boehme did not carry out Keitel's order because Keitel never wrote anything about Jews. It was just the hostages, so it was an interpretation, it was Boehme's decision to hunt down and kill 100 Jews for each German soldier killed. This was not Keitel's idea, general Boehme was not forced to do it, Keitel issued such an order. Moreover, Nedić, the prime minister of the puppet government, was informed that the Jews would be killed and never defied this decision. He could not have done much, but he knew about it and did nothing.

Dalia Ofer

Unless someone would like to add something new or offer a new angle, I thank you all for your patience, thank you very much.

BANKS AS INSTRUMENTS OF THE NAZI THEFT OF JEWISH PROPERTY IN SERBIA DURING THE SECOND WORLD WAR

By Vesna S. Aleksić

SUMMARY: *This paper is looking into whether there was a method – and if yes, what kind of method – in the Nazi racist experiment conducted in the banking system of Serbia during the World War 2, and to establish the exact value of Jewish-owned property was stolen during that period.*

From the 1920 incident in a Munich brewery, to the early attempts to divide German nationals into first – and second-rate citizens by standards of racial purity and "German blood" (as laid out in *Mein Kampf*, political platform calling for the rebirth of humanity in an ethnically homogenous national state), to the passing of the so-called Nuremberg Laws in 1935, now officially introducing anti-Semitic measures, cases of harassment of Jews multiplied and got more and more brutal.

However, there was one important area in the life of the German state where Jews were still considered a valuable asset: economy or, more precisely, banking and financial sectors, traditionally dominated by Jews ever since the beginnings in the 18th century. Their experience, skillfulness and, above all, good international connections – the guarantor of the much needed economic stability – were crucial to the Third Reich, which was undergoing economic recovery and preparing for war.

Following the annexation of Austria, in 1938, the Reich gained full control of the Austrian banking sector, heavily reli-

ant on the international Jewish capital and the expertise of Jewish bankers. Germany's racial experiment extended to this sector as well. The Deutsche Bank, one of the leading private banks in Germany¹, expressed interest in acquiring Austria's number-one bank, the Creditanstalt-Wiener Bankverein, affiliated with international capital circles (British, Belgian, Swiss and Czech).² The leadership of the Reich found this interest to be perfectly in line with its policy of absorbing the Austrian economy as quickly as possible and placing German capital in the countries of Southeastern Europe, where this Austrian bank had many partners, of which three in Yugoslavia: Jugoslovenska udružena banka, Zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu and Opšte jugoslovensko bankarsko društvo.³ Because of its location, combination of know-how and means, as well as its international importance, they chose Vienna to be the link between the Reich and the countries of Southeastern Europe, its supple-

¹Already during the economic crisis, the management of the Deutsche Bank showed a strong liking for the measures for economic recovery proposed by the National Socialists, and soon established contact with them. Only three out of 33 members of the bank's management came from the bank's administration, while all the others represented various industrial sectors and insurance companies. See: Milan Ristović, Nemački "Novi poredak" i Jugoistočna Evropa 1941/1942 - 1944/1945, Planovi o budućnosti i praksa, Beograd, 1991, p. 225.

² Since 1919, the Wiener Bank-Verein was run by an international consortium, led by one of Europe's oldest banks, Société Générale de Belgique, from Brussels, founded in 1822. Other members of this powerful consortium were: Banque Belge pour l' Etranger, a subsidiary of Société Générale de Belgique, with headquarters in Paris due to the volume of its own operations, under a different name, and another two Swiss banks: Banque Commerciale de Bâle, from Zurich, and Basler Handelsbank, from Basel. In March 1930, Deutsche Bank und Disconto Gesellschaft joined the consortium, as did a little later the Czech Bank Union, from Prague. See: Eric Bussiere, Pascal Griset, Christophe Bouneau, Jean-Pierre Willot, Industrialisation et sociétés en Europe occidentale 1880-1970, Paris, 1997, 111-113; Lothar Gall und andere, Die Deutsche Bank 1870-1995, Munchen, 1995, p. 378-379.

³ Eberhard Czichon, Die Bank und die Macht, Hermann Josef Abs, die Deutsche Bank und die Politik, Koeln, 1995, p. 155-156.

mentary partners. The city was to be the center of all their interests.⁴ This is why already since 1936 Germany tried to strengthen the presence of its capital in Yugoslavia by founding the first German-owned bank there. However, the preponderance of Czech, French and Swiss – i.e. Western European – financial capital in the Yugoslav banking sector proved to be a serious problem.

The acquisition of the shares of Creditanstalt-Wiener Bankvereina opened a window of opportunity for Deutsche Bank to seize a Controlling package of shares in its major subsidiary in Yugoslavia, Opšte jugoslovensko bankarsko društvo, A.D., the All-Yugoslav Banking Society. One of the biggest private foreign banks in the Kingdom of Yugoslavia, the Society was run by the leading Austrian, Belgian and Czech bankers, members of the executive and supervisory boards, one half of whom were Jewish. In addition, all the directors, senior managers and most of the staff of the Belgrade head office and the branches in Zagreb and Novi Sad were also Jewish. Besides, by way of generous loans, this bank supported a number of businesses owned predominantly by local or foreign Jews.⁵

The German financial circles liked the fact that the foreign-capital share in the Kingdom of Yugoslavia's private banks amounted to as much as 62 percent, enough to keep the state's credit policy under control.⁶ Grouped around the Middle European Economic Council (Mitteleuropasche Wirtschaftstag, MWT), together with other German and Austrian business people – the heart of German economic (and political) power until 1941 – they founded the Yugoslav-German chamber of commerce in 1936. In fact, that year saw the take-off of the Four-Year

⁴ Andrej Mitrović, *Nacistička ideja velikog privrednog prostora i jugoistočna Evropa* (1940), in: "Zbornik Filozofskog fakulteta", Vol. XI-1, Beograd, 1970, p. 723.

⁵ Vesna S. Aleksić, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 192- 1945*, Beograd, 2002, p. 73-92.

⁶ Sergije Dimitrijević, *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd, 1958, p. 16.

Plan, Hitler's project for gearing Germany's industry towards military production within four years. The plan was supervised by Hermann Goering. Therefore, the chamber's primary mission was to facilitate a more aggressive German presence in Yugoslavia, while at the same time setting up strong economic intelligence service.⁷ This brought to Belgrade Goering's special envoy for Southeastern Europe, Franz Neuhausen, that same year. Another Austrian, Georg Saal, was appointed the chamber's head. Together with another high-ranking official of MWT and Deutsche Bank, Hermann Josef Absom, these two men will be instrumental in giving German financial capital full control over the Society.⁸

As of 1939, Germany's military advances were immediately followed by her largest banks' taking new territories. The banks initially seized the controlling package of shares of the Czech division and then, in 1940, of the Belgian branch of the Creditanstalt-Bankverein, i.e. the All-Yugoslav Banking Society. By summer that year, the Deutsche Bank had already owned 93 percent of the Society's shares. Stating routine staff shrinkage, it immediately started to lay off non-Aryan employees in Belgrade, Zagreb and Novi Sad. Although the Yugoslav government protested against the change in ownership structure, this blatantly anti-Semitic act left the Yugoslav public indifferent.⁹ In the eyes of the Third Reich, the successful implementation of the racist Nazi-Socialist classification of staff created almost perfect conditions for this bank to become Germany's main fi-

⁷ Milan Ristović, *op. cit.*, p. 116.

⁸ State Archive of Serbia and Montenegro (ASCG), fund of the Opšte jugoslovensko bankarsko društvo (151) - f. 1 - j.o. 1: minutes and reports from the sessions of the Managing Board for fiscal years 1938 and 1939; State Secretariat for Internal Affairs of the People's Federal Republic of Yugoslavia (FNRJ), Administrative Office of the State Security, Vol. II, Nemačka obavestajna služba u staroj Jugoslaviji (German Intelligence Service in the Old Yugoslavia), Beograd, 1955, 32, p. 159-160.

⁹ For more details, see: Vesna S. Aleksić, *Otpuštanje Jevreja službenika Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1940. godine*, in: "Godišnjak za društvenu istoriju", IV, 1/1997, Beograd 1998, p. 49-53.

nancial instrument for ensuring her economic and subsequently political position in Yugoslavia. With new management at its helm, the bank, which until 1939 worked as the main channel of financing of both local and foreign Jewish industrial and trade companies, now assumed a clear political role in the framework of Germany's war-oriented economy – a fact to which it owns its historical importance.¹⁰

Following the 1941 April War and the breakup of Yugoslavia, the All-Yugoslav Banking Society was divided into two twin banks (the Banking Society for Croatia and the Banking Society, in Belgrade). However, its role and its management largely remained unchanged. What made the status of the Banking Society somewhat special was that, although officially a Serbian bank, controlled by the newly founded Serbian Ministry of National Economy, it was, in fact, a German bank, given that its operations and business policy were controlled exclusively by the German members of the management, which ensured its autonomy. Therefore, H. J. Abs, Josef Joham, Nikola Berković and Ludwig Fritscher were at once members of the managements of both societies, in Zagreb and Belgrade. At the session of the Managing Board of the Banking Society in Belgrade, held on October 21, 1941, F. Neuhausen was nominated chairman of the Belgrade division, while another member of the management, J. Soengen, was appointed head of the military administration for Southeast at the Serbian National Bank.¹¹

The list of documents issued by the military commander of Serbia, under number 7 of May 31, 1941, contains the Decree on the Provisional Regime of Banking Operations and Transfer of Money, banning the Serbian nationals from disposing of their

¹⁰ Vesna S. Aleksić, *op. cit.*, p. 73-92.

¹¹ ASCG, 151, see material of the Directorate Office of the Banking Society (BD), 1941-1944; it was not before March 1942 that BD officially applied with the Ministry of National Economy for a new name. However, in the application the Bank virtually guided the Ministry through the registration process in order to be in full compliance with the wishes of the German trade and military administration in Serbia.

deposit and savings accounts opened before April 18, 1941, as well as opening their personal safe deposit boxes in the absence of German foreign-currency deposit supervisors. In addition, Jews were required to declare their entire property, and Jewish-owned stores and companies were placed under the authority of a special commissariat.¹² Jewish property was now managed by the Jewish Property Protectorate at GBW, supervised by F. Neuhausen. After some hesitation, their personal belongings and jewelry were transferred under the control of the German operative group Sipo-SD.¹³ During the first month and half, 3,498 Belgrade Jews had their property registered.¹⁴ By a new decree of July 22, 1941, their entire property was confiscated and they could no longer dispose of their real estate, savings and credit accounts and personal deposit boxes.¹⁵ Next, Jewish stores and companies were put up for sale, mostly to German trade and military officials in Serbia. The money from these sales, as well as the outstanding amounts collected from Jewish

¹² According to a special order of April 19, 1941, the Belgrade Jews were required to register with the German military authorities. Out of 12,000 Jews living in Belgrade until April 1941, 9,145 persons registered by June 12, 1941. See: *Savez Jevrejskih opština FNRJ, Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji (Crimes of Fascist Occupying Forces and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia)*, Beograd, 1952.

¹³ Christopher R. Browning, *Konačno rešenje u Srbiji – Judenlager na Sajmištu – Studija slučaja, (The Final Solution in Serbia – Judenlager in Sajmište – A Case Study)*, in: "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja", 6, Beograd, 1992, p. 408.

¹⁴ Jovanka Veselinović, *Spisak Jevreja i supružnika Jevreja koji su prema Naredbi Vojnog zapovednika u Srbiji od 30. maja 1941. podneli Opštini grada Beograda prijave o imovini (List of Jewish persons and their spouses who following the Decree of the Military Commander in Serbia of May 30, 1941 submitted property registration forms to Belgrade municipal authorities)*, in: "Zbornik Jevrejskog istorijskog muzeja", 6, Beograd, 1992, p. 375-406.

¹⁵ In the meantime, the Decree of May 31, 1941 no longer applied to non-Jews in Serbia. See also: Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, *The Third Reich: initiator, organizer and executant of anti-Jewish measures and genocide in Yugoslavia*, in: "The Third Reich and Yugoslavia 1933-1945", Beograd, 1977, p. 674.

debtors, went to the Banking Society, to the frozen "Unterdepot" accounts with the distinctive three-letter mark – "GBW".¹⁶

Given that during the first war year in Serbia it was unrealistic to make plans for economic development, the Society used the confiscated Jewish property to "increase the volume of operations and savings". The 1941 annual report shows a 140.3 percent increase in balance compared to the previous year. Most of the funds came from the liquidation, i.e. sale of a large number of Jewish companies and other real estate owned by Jews which the German authorities had seized from their rightful owners.¹⁷

All the confiscated Jewish property was registered on special accounts belonging to the General Trade Representative for Serbia at the Society, where they were deposited by the SD (Sicherheitsdienst – Gestapo), the Devisenpolizei, various other German institutions, commissariats for Jewish property and local banks. Sales of goods, businesses and real estate were stated as the sources of these funds. All the financial transactions were taken care of for each company by special commissaries and through separate accounts at the Banking Society. After the sale, i.e. the "Aryanization" of property (one of the accounts was marked "Arisierungserloese"), the funds were deposited onto the collective account of the general trade representative for Serbia, marked "GBW".¹⁸

According to the 1942 business report, the annual balance of payments account recorded a surplus of 701.538,867 dinars (from 972.679,423 in 1941, to 1.674,218,290 dinars in 1942).¹⁹ In the meantime, as finding buyers for Jewish property became increasingly difficult, the representatives of the Reich

¹⁶ ASCG, 151 – Archived records of expropriated Jewish property in BD, 1942-1944; Zločini fašističkih okupatora...(Crimes of the Fascist Occupying Authorities...), p. 46.

¹⁷ Vesna S. Aleksić, op. cit., p. 132-150.

¹⁸ Idem

¹⁹ Idem

gave it to the state of Serbia as a "gift" in exchange for higher war-damage payable by Nedić's (Serbian prime minister) government.²⁰ On August 26, 1942, the Serbian Finance Ministry transferred the control of Jewish property to the State Hypotecary Bank, which auctioned it off and paid the money earned through these sales to the account of the "Jewish Property Administration Board – Real Estate". Reparations to Germany were paid from this account.²¹ Even the Banking Society transferred several of its accounts receivable from Jews to the State Hypotecary Bank, demanding their settlement against the sale of Jewish property.²² Based on the research by historian Nikola Živković, 1 billion dinars had been collected through the sale of Jewish real estate by December 14, 1943, of which 600 million went to the Department of Military Administration for the payment of war damages to the ethnic Germans from the Banat region, while the rest was spent on the reconstruction of the Bor mining complex, etc.²³

However, the constant lack of money compelled the German occupational authorities to, by the end of 1942, move the entire Jewish property – savings accounts, stock, insurance po-

²⁰ Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, Idem. 674; The Commissariat for Jewish real estate managed to sell 133 pieces of land until September 1942, totaling 147 million dinars, despite the fact that their real value was estimated to have exceeded 10 million. See: Zločini fašističkih okupatora... (Crimes...), 9.

²¹ Jaša Romano, Ladislav Kadelburg, Idem., 674, Zločini fašističkih okupatora... (Crimes...), 49.

²² ASCG, 151 – File "Prijava jevrejskih dugova – Državna hipotekarna banka, 1942, 1944" (Registration of Jewish Debts – State Hypotecary Bank, 19452, 1944). In July 1944, this bank successfully sold a house in 6, Skenderbegova Street, property of Hajim Bararon, one of BD's debtors. However, despite its obligation to do so, it failed to inform the BD about this transaction, prompting the German branch to intervene requesting to be paid the amount of exactly 531,249 dinars, with a 9.5 percent interest. There are no data confirming that the State Hypotecary Bank complied with this request.

²³ Nikola Živković, *Ratna šteta koju je Nemačka učinila Jugoslaviji u Drugom svetskom ratu* (German War Damages in Yugoslavia in the Second World War), Beograd, 1975, p. 446.

licies, jewelry, gold and other valuables – kept in Serbian banks and branches of the former Yugoslav banks to the vaults of the Banking Society in Belgrade, and that upon special orders by the general trade and commerce representative in Serbia on the sale of Jewish banking debts and deposits at credit banks.²⁴ With Jewish companies now seized and sold, it was time to appropriate the shares they had in Serbian companies and financial institutions. According to Miodrag Ugričić, a senior adviser at the National Bank of Yugoslavia, the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia, then under the process of liquidation, and the Serbian National Bank played an active role in this undertaking. They authorized and supervised the transfer of amounts corresponding to "old" and new outstanding Jewish debts made during the occupation, from the Banking Society to the account of the general trade and commerce representative for Serbia. This transfer was carried out gradually, from December 1942 till 1944, according to the category of debt and the time needed to establish the amounts, i.e. to "liquidate" them. That this was an extensive effort is clear from the fact that the Banking Society now even controlled the payments from the prisoners' camps – if the recipients or senders were Jewish. The National Bank alone transferred more than 18 million (18. 487,868, to be exact) dinars to the accounts at the Banking Society.²⁵

These special accounts of the general trade and commerce representative in Serbia open for this purpose at the Banking Society had different names. "Sperrkonto" was a temporary account containing expropriated Jewish property; "Sicherheiten" a temporary one-off account for completed expropriations; "Liquidationserloese" and "Arisierungserloese" contained money from other accounts and collective sums from other one-off ac-

²⁴ See under 21; BD vault, in which Jewish property was kept, was at a branch office in 2 Terazije Street.

²⁵ Miodrag Ugričić, *Novac u Jugoslaviji za vreme Drugog svetskog rata, s naročitim osvrtom na metode finansiranja okupacije* (Money in Yugoslavia during the World War Two, with special focus on the methods of financing the occupation), Beograd, 2000, p. 114-117.

counts, transferred by the special representative. It was also possible to make direct payments to these accounts. As of December 1942, jewelry, golden coins and other valuables seized from Serbian Jews were also deposited in the vaults of the Banking Society. This is clear from the records of expropriated Jewish property kept by the Society's clerks.²⁶

Following the completion of these transfers, it turned out that until 1940 Jewish capital participated in almost all private banks in Serbia, totaling 18.281,745 dinars, or 4.1 percent. Jews had a 50% or bigger share in Beogradska trgovačka štedionica (99.94%), Metropol banka (66.33%), Kolonijalna banka (64.10%) and Merkur banka (50%), all in Belgrade.²⁷ This figure did not include the share capital invested into the Privileged Agricultural Bank, totaling 5.285,500 dinars, nor the value of shares of the National Bank of the Kingdom of Yugoslavia owned by Jews, amounting to 1.743,000 dinars.²⁸ Unfortunately, the staff of the Banking Society failed to calculate the value of Jewish shares in manufacturing and trade companies. Jewish shares found in Neuhausen's storeroom and the records of expropriated Jewish property made on the basis of reports from

²⁶ ASCG, 151 – Archive material about the expropriation of Jewish property in the Banking Society, 1942-1944; these files (made in alphabetical order and ad hoc, as the data from other banks were coming in) are incomplete. All files under B, C, E, F, G, H, I, J, K, M, N and U are missing. According to our liberal estimate, this makes roughly one half of the total number. For instance, out of the files of 61 share holders of the Privilegovana agrikulturna banka (Privileged Agricultural Bank), 31 files of Jewish share-holders are missing.

²⁷ ASCG, 151, correspondence between the Banks Supervisory Office and Banking Society, May 12-18, 1943.

²⁸ Idem; we came to an approximate value of the Jewish share capital in both banks by consulting the listing of "various shares expropriated from Jews" found in the "storeroom of the military commander for Balkan operations – head of the military authority G.B.V", in 1945. The total value of the expropriated Jewish shares in banks, according to these documents, amounted to 15.189,710 dinars, i.e. 3.092,044 less than in the Banking Society's report to the Banks Supervisory Office. This difference is probably a consequence of withdrawals from the "storeroom" between 1943 and 1945.

other banks,²⁹ put the value of Jewish shares in Serbia's industry, trade and mining at around 17.090,053 dinars.³⁰

Aleksandar Ungar, a Beočin steel plant share-holder, believes these figures to be far too conservative: "After we'd learned that the Jews in Belgrade were being decimated, we went into hiding... and through an intermediary made contact with Dr. Hajnsel of the Gestapo. He told us that the Gestapo would give us passes to leave Novi Sad if we agreed to sell our shares, now deposited in a vault in Beočin, belonging to myself and Julius John, and worth around 5 million dinars in those days. We were left with no choice: to die with the others or give away whatever property we'd had. So, in the presence of witnesses, we signed a contract with a Gestapo agent for the sale of our shares to Wiener Bankverein, for the price of 5,000 dinars, or 500 per share. In addition, we had to agree to have that money paid to an inaccessible account at Bankverein — you can still find proof of this in the official records. Nevertheless, the Gestapo refused to give us the passes, advising us instead to disappear from Belgrade".³¹ We found confirmation of this statement in the storeroom, where under "Beočin Steel Plant" it reads that the shares were transferred to there from a so-called Allgemeine Depot account. The name of their real owner was therefore unknown, unlike in the case of most other shares. Moreover, neither the number of shares nor their value matches the figures mentioned in the statement. The storeroom contains 205 shares with a nominal value of 1,500 dinars, meaning that their total value was a mere 307,500 dinars.³²

²⁹ Idem.

³⁰ See under 27.

³¹ Minutes of the testimony of Aleksandar Ungar given on October 9, 1945, from: *Zločini fašističkih okupatora... (Crimes...)* 47.

³² See note 27. Only the shares of another two companies, the First Bosnian Asphalt Industry, from Sarajevo (100 shares at 750 dinars each) and "Kroatija", the manufacturer of portland cement, from Zagreb (320 shares at 200 dinars each) were transferred from the same "Allgemeine Depot" account to the storeroom. In some cases the figures from these two sources are iden-

While comparative analysis of these two sources shows that the numbers of recorded Jewish shares and their nominal value were occasionally incompatible, it was presumed that some of the expropriated bills were simply missing from the storeroom, and their total value came at 77.010,322 dinars. The value of 90 savings accounts (and this is not their full number) amounted to 5.793,476 dinars and the totals of valuable life insurance policies, which were more numerous than the bills and savings accounts combined, is unknown.³³

Interestingly, the storeroom did not contain any jewelry, golden coins or other valuables seized from Serbian Jews that were repeatedly mentioned in the records of expropriated Jewish property.³⁴ In the region of Banat, a special procedure was developed for the expropriation of valuables from Jewish safes (usually opened by force in the presence of a special German commission). The items of value were submitted to the Pančevo People's Bank for evaluation, which then forwarded them to the Banking Society, while the less valuable items were sold to the members of the Reich, at GBW's premises.³⁵ A segment of the seized Jewish property, especially gold and other valuables, which were deposited in the bank since 1943, were taken to

tical. For instance, the dossier of one Josif Amodaj (of 29, Jevremova Street, Belgrade) contains a letter from the Franco-Yugoslav Bank of December 14, 1942 confirming that the Jew in question possessed 338 shares in that bank, worth 1,000 dinars each. The figure mentioned in the storeroom is exactly the same. The letter also states that "for the safekeeping of the above-mentioned bills until the end of this year, as well as for the costs of breaking the safe, which have not been covered by the individual in question, we hereby charge with a debit of...", see: ASCG, 151, Records of expropriated Jewish property (in alphabetical order) in BD, 1942-1944.

³³ See note 27; the high level of German "business pedantry" displayed during the expropriation of Jewish property is particularly evident in the handling of savings accounts, some of which contained less than 100 dinars (23 or just 13).

³⁴ *Idem*

³⁵ ASCG, 151, Records of expropriated Jewish property in BD, 1942-1944; *Zločini fašističkih okupatora... (Crimes...)*, 51.

Berlin in June that year by the newly appointed commissary for Jewish property in Belgrade, Adolf Mostbek.³⁶

With this in mind, one will read the 1943 annual report of the bank's management with more "understanding". The report shows a raise in balance by 333,000 dinars, i.e. from 1.674,000, in 1942, to 2.007,300, in 1943. This trend was even more noticeable in the accounts receivable, which went up by 158.60% (1942, i.e. by another 37.77% in 1943) – i.e. from 398.336,909 to 1.030,108.159 dinars in 1942, and by an additional 389 million in 1943.³⁷ While in 1942 the savings dropped from 39.131,145 to 20.030,214 dinars, in 1943 they increased by 352%, i.e. to 108.6 million dinars. "The increase in volume of operations is evident from the turnout figures: from 22.404,000 to 47.065,000 dinars, or by 110%."³⁸ In 1943, the bank's profits were at their highest since the bank's founding: 11.207,701 dinars.³⁹

Yugoslav analysts put the numeral equivalent of the damage from the expropriation of Jewish property in the occupied Serbia, facilitated by the Banking Society, at roughly 885.883,000 Serbian dinars or, according to the exchange rate from those days, 17.717,660 dollars. The bulk of it, mainly gold and other valuables, was sent to Germany in 1943. The rest was gradually transferred there in 1944, paid to business people and private individuals, or divided among the German military and political representatives in Serbia.⁴⁰ A purely financial institu-

³⁶ ASCG, Reparations Commission of the Government of FNRJ (54) f. 513, evidence of the theft of Jewish property from the Banking Society in Belgrade No. 15640, April 22, 1948.

³⁷ ASCG, 151, Report from the session of the managing board of the Banking Society about the business policy in the fiscal year 1943, held on April 27, 1944. Comparisons with the 1942 annual report are needed primarily because one part of the expropriated Jewish property was reflected in the balance for 1942, and another in 1943.

³⁸ *Idem*

³⁹ *Idem*

⁴⁰ Miodrag Ugričić, *op. cit.*, p. 114-117; Vesna S. Aleksić, *op. cit.*, p. 132-150.

tion successfully contributed to the establishment of interrelation between military and economic occupation of Serbia by the Third Reich, by facilitating the application of measures of economic exhaustion of the country. At the same time, it helped a systematic expropriation of the entire Jewish capital. Its case sets an example of successful racist experiment in the banking system in the occupied Serbia.

A.D.

INTERNATIONAL CONTACTS OF THE ZAGREB JEWISH COMMUNITY

By Ivo Goldstein

The Federation of Jewish Religious Communities was established in 1919 in Zagreb, but Belgrade was chosen for its headquarters. "The original idea was to establish the Federation as a manifestation of our unity in an enlarged common country and a permanent common interpreter of all the aspirations and needs of our community." In time, the "Federation turned into an intermediary between the state authorities and our community, gradually its cultural and national programs gained shape" and it later "became capable of autonomously performing a host of tasks related to the Jewish community, thus turning into an official authority in its own right".¹ Of course, the Belgrade headquarters was also in charge of all the international contacts.

The situation changed in 1933, when Hitler's accession to power set off the first mass migrations of the German Jews. In the early days, they crossed the territories of France, the Netherlands, Switzerland, and Czechoslovakia, while these countries were still allowing them transit, in order to reach European ports and sail off to Great Britain and the United States. Here again, Yugoslavia played an important role.²

As most refugees traveled by train, Zagreb, which is conveniently situated at the point of conjunction of the continent's main railway corridors, became the country's major refugee center. From there, roads led further to the East, towards Palestine or the Adriatic ports of Rijeka and Split, points of departure for many.

¹ Minutes of the 5th session of the Federation's Main Board, January 23-25, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 3

² See: Ristović, *Jevreji* (The Jews), various places.

What is more, there was a 12,000-strong Jewish community in Zagreb in the period between the two world wars. The Belgrade and Sarajevo Jewish communities were similar to it in size, but the one in Zagreb excelled in economic strength and social influence, especially in comparison with its Bosnian counterpart. Other reasons for its supremacy are to be found in the fact that Zagreb was a Central European city with a sizeable German-speaking population.

As early as April 1933, the Federation of Jewish Communities set up its Central Board, charged with providing assistance to the German Jews. The Yugoslav Zionist Union, with a veteran Zionist activist Dr Alexander Licht, at its head, immediately joined in, suggesting that the aid should be "concentrated in one place".³ The Zionist Union had already decided that "refugee care" was one of the priorities.⁴

A "great meeting of the Zagreb Jews" was held in Zagreb in May to discuss the ongoing expulsions of Jewish in Germany". The chief rabbi and senator Isak Alkalaj, Licht himself and a non-Zionist Rudolf Rodanić together addressed the meeting, obviously to underline the sense of unity within the congregation. The meeting established the Local Board for the Assistance to the Jews Coming from Germany⁵, and was renamed into the Jewish Refugees' Relief Board, in 1939.⁶ Dr. Makso Pscherhof, the then president of the Community, chaired it, while the secretary of the Jewish Community, Aleksandar Klajn, was in charge of the operations.⁷ In July 1933 the Board asked the Zagreb Jews "not to undertake individual actions aimed at providing any type of assistance to the Jews from Germany. All that work and the entire action are concentrated in one place,

³ Židov (The Jew) 18, 19/1933.

⁴ DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, 126; submitted minutes of the session of the Federal Board of the Zionist Union of May 28, 1934

⁵ Židov 20, 21/1933; 36/1936; 13/1937; Völkl, Religious Community, Lipa, *Pomoć (Assistance)*, 7-17; Ristović, *Jevreji*, 27; Boeckh, Židovska vjerska općina (*Jewish Religious Community*), 52; Dojč, *Utočište (Refuge)*.

⁶ DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, Zionist activities

⁷ Lipa, *Pomoć (Assistance)*, 7-17, Ristović, *Jevreji*, 27

the Local Board.”⁸ In a fund-raising drive, the Zagreb community collected 572,000 dinars in just two weeks of May 1933, and 1.18 million until the end of the year.

Since its foundation, the Board enjoyed generous financial backing of various Jewish institutions from abroad: Zagreb also became the home of the central Yugoslav subsidiary of HICEM, the world emigration and relief organization (Hias – Jca – Emigration – Federation, i.e. Hebrew Immigrant Aid Society), with headquarters in Paris. HICEM provided financial assistance to Jewish immigrants to Palestine and other overseas countries. The head office in Paris required a centralized nation-wide organization for the entire emigration operation and the Federation officially transferred the responsibility of the National Board for the Assistance to Refugees to the Zagreb board, in September 1936.⁹ The secretary of the Jewish community in Zagreb, Aleksandar Klajn, was also a HICEM agent.¹⁰ “The accommodation effort for emigrants is largely concentrated in Zagreb, which was also the center of correspondence with HICEM,” says a report to the Executive Board of the Federation,¹¹ and when HICEM organized a conference in Paris, it was held that it would be “most useful to send someone from Zagreb”, so Klajn went.¹² In January 1937, Klajn and Oton Heinrich attended a similar conference in Vienna.¹³

That this autonomy was quite unusual in other activities was evident from the fact that the Rules of the Jewish Community in Zagreb provided that the Community needed a

⁸ *Židov*, 30/1933

⁹ *Židov* 13, 45/1937

¹⁰ Minutes of the 3rd session of the Executive Board of the Federation, held on July 4, 1939, Jewish Historical Museum, 67

¹¹ Minutes of the 12th session of the Executive Board of the Federation, held on February 11, 1937, Jewish Historical Museum, Belgrade, 10

¹² Minutes of the 3rd session of the Executive Board of the Federation, held on June 4, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade 8; minutes of the 4th session of the Executive Board of the Federation, held on June 15, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade, 1

¹³ Minutes of the 12th session of the Executive Board of the Federation, held on February 11, 1937, Jewish Historical Museum, Belgrade, 1

formal approval of the Executive Board of the Federation when electing its rabbi.¹⁴

HICEM was covering only the travel costs for Jewish emigrants going to other countries, but their stay in Yugoslavia was the responsibility of the local Jewish communities that provided temporary residence. In Paris, Klajn was “promised a certain amount of money for the emigrants, but its effects were yet to be seen”. However, certain communities sometimes sent the emigrants to Zagreb, and they were warned that the “Zagreb community will have to send them back to their previous place of residence.”¹⁵

The American Jewish Joint Distribution Committee (JOINT) also committed considerable amounts of money.¹⁶ In early 1936, the JOINT turned down applications because both the Belgrade Federation and the Zagreb Board applied, while in late 1936 only Zagreb applied asking for “extraordinary material aid” for the refugees. Belgrade was agreed with to “have the received aid split into even shares” between the Federation and the Zagreb Board.¹⁷ True, the Zagreb Board enjoyed substantial autonomy, since the Federation, for instance, asked it to “send us copies of its letters in order to keep our archives updated” and it later committed itself to “letting the Zagreb Board have 50% of the funds received from abroad”.¹⁸

All these accomplishments – finding refuge for a large number of Jews from the Reich and the way in which that was done – was remembered among the Jews for its spirit of generosity and an impeccable organization. The Hevra Kadisha from Zagreb also helped, in money, but also by providing accommodation, education and specialized training for refugees.

¹⁴ Minutes of the 11th session of the Executive Board of the Federation, held on November 23-24, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade, 2

¹⁵ Minutes of the 5th session of the Executive Board of the Federation, held on July 13, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade, 12

¹⁶ Boecks, *The Jewish Religious Center*, 52; Dojč, *Utočište*

¹⁷ Minutes of the 9th session of the Executive Board of the Federation, held on November 23-24, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade, 8

¹⁸ Minutes of the 9th session of the Executive Board of the Federation, held on November 23-24, 1936, Jewish Historical Museum, Belgrade, 8

In Zagreb in the thirties the Palestinian Office for Yugoslavia was very active. It arranged for the immigration documents, i.e. performed consular duties. The office of the Jewish Agency for Palestine, based in Berlin, with a mandate to protect the interests of Jewish immigrants and Jews in general was also on the list of contacts. The Jewish Agency was recognized by the British Government and its offices in Palestine. The Zagreb Board collaborated with the Berlin-based Zentralstelle für jüdische Wirtschaftshilfe, founded in 1933 with the aim to help the German Jews to leave the country and start a new life in third countries.

In the period between 1933 and 1941, the Zagreb Board welcomed, provided advice and referred to other countries some 55,000 persons. The table below shows their numbers by year.

1933.	4,400
1934.	4,200
1935.	2,400
1936.	2,200
1937.	2,800
1938.	11,700
1939.	15,400
1949.	9,300
1941.	3,100

Source: Völkl, Religious Community

In July 1933, according to the Local Board for the Assistance to the Jews from Germany “scores of Jews from Germany are pouring in daily, some of them staying here, and others continuing their journey, hoping to find better living conditions for themselves and their families elsewhere”.¹⁹ A prominent Jewish activist, Belgrader David Albala, also claimed in those days that the people in Zagreb were “overloaded” with the work they were doing for the refugees from Germany.²⁰

¹⁹ DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, 439

²⁰ DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, 72

The Yugoslav consular authorities even recommended emigration into Yugoslavia, not only out of altruism, but also expecting that this would ensure the influx of hardworking, constructive and enterprising people, who would also bring capital into the country. "Indeed, the first wave did introduce into Yugoslavia a couple of hundred of immigrants, who tried to position themselves on the market using the capital they brought with them".²¹ Thus, for instance, "a German lawyer with 80,000 dinars worth of capital is looking for a job or any suitable area of work".²² This group included several major investors in Zagreb's industry, but those investments were never brought about because, among other things, of the German laws obstructing international money transfers.²³ Several rich families settled permanently on the Croatian coast, while "a large number of intellectual proletariat and civil servants continued for Palestine."²⁴

By the end of 1937, refugee numbers began to subside; namely, to that date, only 400 German refugees made a stop in Yugoslavia. Of those 400, 60 stayed in Zagreb, seven of them invested considerable capital in different sectors of industry (chemical in particular), three became stockholders, five had traveling documents as representatives of foreign companies, four were granted work permits as special personnel, a dozen families lived off the interest on the capital that they either brought with them or had it in other countries, ten received training in different trades under the auspices of the Zagreb Relief Board, in order to later leave for Palestine. Many came and went, but the number of those who between 1933 and 1936 permanently settled in Zagreb essentially remained the same.²⁵

²¹ The report of Aleksandar Klajn, secretary of the Board for the Assistance to Jewish Refugees in Zagreb, *Židov*, 36/1936

²² *The Jew* 30/1933

²³ Völkl, *Religious Community*

²⁴ Aleksandar Klajn's report – *Židov* 36/1936

²⁵ Aleksandar Klajn's report, *Židov* 36/1936

The newcomers in Zagreb included families with children of school age, from elementary school to college. Already in 1933, the Zagreb Jewish school formed a special class for the children of German immigrants, whose numbers fluctuated as they came and went, but in the school year 1933-34, the class had between 15 and 20 students, of which nine were assigned to the regular school.²⁶

Under such circumstances, there were 60 Jewish German refugee families registered in Zagreb in 1937 who paid for their own accommodation, while another 78 persons were supported by the Refugee Relief Board. Also, all refugees attended language lessons and vocational training, and the Board also tried to find them jobs. Many refugees from the Reich arrived without any money or valuables, and the Board also provided them food, accommodation, took care of their traveling costs, and even paid them a small allowance. In 1939, the Supreme Rabbinate in Zagreb invited "families who are willing to host refugees for the Seder dinner" to apply.²⁷ Thus, the Korda family had one immigrant coming to lunch and another one to dinner – "We entertain young men and women of the same age as my brother and I, we get together... forget about fear and the threats from the Nazis, we dance, laugh, tell jokes."²⁸

The Refugee Relief Board did its best to attract German Jews, above all those with considerable capital, to settle in Yugoslavia and thus make the Jewish community here stronger. It maintained contacts with the Berlin-based *Hilfsverein der Juden in Deutschland*, an association that informed the German Jews about the living and working conditions in Yugoslavia. However, it turned out that permanent residence was very difficult to obtain, and only those who had no place to go or did not leave on time were still there when the Germans occupied Croatia, in April 1941.

²⁶ Židov 12/1939

²⁷ Židov 12/1939

²⁸ Korda, *Nikad dosta suza (Never Enough Tears)*, 35

The number of refugees soared dramatically since the Ansschluss (annexation), in March 1938. By the end of March, the Executive and Main Boards of the Federation of Jewish Religious Centers sat in Belgrade to “explore the possibility of providing assistance for the Austrian brethren, much needed after the latest developments in that country.”²⁹ The boards established the Central Support Fund as a permanent institution to which Jewish communities countrywide would make regular contributions by either levying an extra tax upon their members or by introducing it as a separate budget entry.³⁰ This marked the beginning of a series of emergency situations requiring extraordinary assistance – in money or other – almost on a daily basis.³¹ “Difficulties are getting ever bigger, since the growing needs exceed the inflow of funds,” an October 1938 report said.³²

In late 1939, the Federation of Jewish Communities estimated that it needed a total of 1 million dinars per year for refugee assistance, a sum that soon proved insufficient as the number of refugees increased.³³ The Social Board of the Federation of Jewish Communities calculated in May 1939 that the Zagreb Center needed to spend more than 2 million dinars per

²⁹ Minutes of the extraordinary session of the Executive Board of the Federation, held on March 28, 1938. Jewish Historical Museum, Belgrade, 48; minutes of the extraordinary session of the Main Board of the Federation, held on March 31, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 45

³⁰ Report of the Executive Board of the Federation about its work since the last meeting of the Main Board to the last one, held on November 28, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 109. Minutes of the extraordinary session of the Main Board of the Federation, held on March 31, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 45-47

³¹ The Zagreb Jewish Communities informed the Federation of Jewish Communities on April 9 and again on May 2, 1939, that it gave 27,181 dinars to the “emigrants” – minutes of the second session of the Main Board of the Federation, held on May 22, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 64; Minutes of the 7th session of the Executive Board of the Federation, held on November 30, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 102

³² Minutes of the 32nd session of the Executive Board of the Federation, held on October 27, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 79

³³ Minutes of the eight session of the Executive Board of the Federation, held on December 3, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 107

year on the “registered refugees” alone. Other estimates put this amount to “200,000 per month”, that is almost 2.5 million per year. Obviously, Zagreb needed help and it was suggested that the centers nationwide should raise their contributions to the Social Fund from 10% to 15% and “observe in full their obligations to the Social Fund” of the Federation of Jewish Communities.³⁴ Towards the end of that year, the situation became increasingly dramatic. “The Community will not be able to carry the load that the circumstances had forced upon it. The number of its protégés is rising sharply,” Zagreb reported to Belgrade. In fall, the number of protégés “came to around 400”, and in December to “over 600, and indications are that it will soon reach 1,000”. “The Zagreb Community does not expect to be crowned with laurel for its work, since it has only done its duty, but it does expect all the parts of our community to be equally dutiful.”³⁵ Money came to Zagreb from various funds. In early 1939, for instance, the Zagreb Community was refunded by the Central Support Fund 30,297 dinars worth of “money spent on aid for various refugees”.³⁶ The Federation did not pay Zagreb the required sum until the end of the year, stating that “we were so taken aback by the circumstances that it was virtually impossible to effectuate the payment earlier”.³⁷

The secretary of the Zagreb community and HICEM agent, Aleksandar Klajn, traveled to Paris to raise the needed funds. It is not clear whether this trip was a success.³⁸

³⁴ Minutes of the fourth session of the Executive Board of the Federation, held on September 12, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 78-79; minutes of the sixth session of the Executive Board of the Federation, held on July 25, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 92

³⁵ Minutes of the 8th session of the Executive Board of the Federation, December 3, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 109

³⁶ Minutes of the 36th session of the Executive Board of the Federation, March 9, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 15

³⁷ Minutes of the 8th session of the Executive Board of the Federation, December 3, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 113-114

³⁸ Minutes of the 29th session of the Executive Board of the Federation, July 14, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 60

Help came in different forms: in June 1939, the Zagreb community had to purchase new boat tickets for 32 refugees “because the Italian Steamboat Association refused to accept the tickets paid in German marks”.³⁹ Refugees who lived outside Zagreb also needed assistance. Addressing a meeting of the Main Board of the Federation, the Community’s president Dr. Horn “described the difficult situation in which a group of 43 refugees from the Austrian province of Burgenland found itself in Podravska Slatina, and asked the Federation to do whatever it could to help these people as efficiently as possible”.⁴⁰ When two months later “they were given the opportunity to leave”, “the Zagreb Community provided 35,000 dinars for traveling expenses, since at this point the Federation had no money.”⁴¹

The assistance provided by the Zagreb Jewish community to the refugees from the Reich was uninterrupted. In a document describing the refugee situation in April 1940, the Jewish community asked its members to “perform the duty that, as Jews, they have to their victimized brethren by donating generous amounts, and commit acts of personal sacrifice, since only by making personal sacrifice can we contribute to the effort of our community to help these poor people.”⁴² Judging from Alexander Licht’s correspondence, Belgrade fell short of expectations in this respect.⁴³

Since early 1938, after the Italian policy toward Jews became more rigid the previous year, Jews from Italy frequently

³⁹ Minutes of the 6th session of the Executive Board of the Federation, October 30, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 96

⁴⁰ Minutes of the 37th session of the Main Board of the Federation, March 12, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 21

⁴¹ Minutes of the 31st session of the Executive Board of the Federation, September 8, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 78; minutes of the Second session of the Main Board of the Federation, May 22, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 64-65

⁴² DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, Zionist activity

⁴³ DAZ, Fund of Lawyer and Notary A. Licht, 129-130

tried to reach Yugoslavia.⁴⁴ Italian government started implementing anti-Jewish measures. The next year, the Italian authorities “asked Jewish foreign citizens to leave Italy within a set deadline”, and a royal decree on the “defense of the Italian race”, passed in November, banned, among other things, the institution of mixed marriage.⁴⁵ Those illegal transfers from Italy to Yugoslavia at Susak were subject to special police investigation by the police, after tips suggesting that they were organized by “a certain Goldstein from Varšavska Street, Zagreb,” and that the “transfers are getting through by boat” and then “by cars, all the way to Zagreb”. The investigation resulted in a wrongful arrest of a Zagreb Jew Hinko Živko Goldstein, “known as a reliable and honest merchant and citizen”. It was eventually concluded that some Italian Jew provided the boats, but that people had to fend for themselves once they reached Sušak. Besides, “the transfers never assumed massive proportions”.⁴⁶

This is when the HICEM agent for Yugoslavia tried to “convince HICEM to also provide assistance for individuals who entered Yugoslavia before 1933 and are now requested to leave the country.”⁴⁷

Yugoslavia and the Zagreb community became particularly highly valued among the refugees after the war broke out in Europe, in 1939, since Yugoslavia managed to stay out of it until April 1941. As France, Poland and Czechoslovakia were no longer penetrable, Yugoslavia was one of the few countries that still offered some chance of escape. Furthermore, some Polish Jews, escaping the Nazi army, attempted to enter Yugoslavia through Romania and Hungary.⁴⁸ Some refugee transports tra-

⁴⁴ HDA, Fund 145, SBDZ, box No. 25, 345/1938

⁴⁵ *Jevrejska tribuna* (The Jewish Tribune) 41/1938; Ristović, *Jevreji*, 34-35; Kovačić, *Kampor*, 245; Hilberg, *Destruction*; Goldstein, *Holocaust*, Feral

⁴⁶ HDA, Fund 155 (BVBN), 3688/1941, box No 75

⁴⁷ Minutes of the 3rd session of the Executive Board of the Federation, July 4, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 67

⁴⁸ This is suggested in the documents of the Ministry of Interior in Belgrade and by the district authorities in Zagreb. For more details, see: HAD, BH, ODZ, Povijesni spisi (Historical Documents), 45870/1939, box No 328

veled down the Danube River, and were taken care of by the Jewish community of Vukovar.⁴⁹ The Jewish community in Čakovec looked after a “large number of refugees” stationed there.⁵⁰ In those months, the number of refugees went up dramatically and it only began to drop in 1940, when the borders of the Reich became virtually tight-closed for Jews. To be precise, since the beginning of the war in September 1939, the Gestapo started expelling Jews from Austria without any documents; the Yugoslav authorities, usually after prolonged waits in the no-man’s-land, were left with no choice but to let them into the country, leaving them in the hands of the Jewish organizations, based mainly in Zagreb and the surrounding municipalities.⁵¹

The wave of refugees got bigger and bigger: in October 1939, at the “German-Yugoslav border near the village of Ciringga, in the larger Maribor area, the border guards arrested “three suspects who smuggled Jews into our country...” One of them, a certain Aleksandar Kanik, was caught while waiting for “three Jews at the border” and before this he smuggled Jews into Zagreb, where there is already “an endless number of such run-aways”. He claimed that an entire organization existed in Zagreb... with a countrywide network of agents.”⁵²

Early 1940 in Croatia saw the establishment of “collective dwellings” for the Jewish refugees who resided in a certain area “while in no possession of a valid residence permit (i.e. illegally)”.⁵³ The first dwellings were in the towns of Sombor (in the

⁴⁹ Minutes of the 4th session of the Executive Board of the Federation, July 25, 1939, Jewish Historical Museum, Belgrade, 74

⁵⁰ Minutes of the 25th session of the Executive Board of the Federation, February 17, 1938, Jewish Historical Museum, Belgrade, 33

⁵¹ Bauer, *American Jewry*, 62; Ristović, *Jevreji*, 24.

⁵² HDA, team of the Institute for Contemporary History – group 24, 1938, reg. No. 173, *Politika*, Belgrade, October 22, 1938

⁵³ Minutes of the extraordinary session of the Main Board of the Federation, February 14, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 10

Tonšetić Villa)⁵⁴, Lipik, Daruvar, Jastrebarsko, Fužine and Po-dravska Slatina.⁵⁵

The heaviest load, both financial and organizational, again fell to the Jewish Community in Zagreb. In February 1940, the local members of the Main Board of the Federation of Jewish Community met in Zagreb to form a “body that, in line with the conclusions of the Executive Board and regarding the issue of collective dwellings, will represent the Federation in the Jewish Community in Zagreb and provide it with instructions”.⁵⁶ Although the language of the minutes was rather diplomatic, the Zagreb group began acting on its own, i.e. some in Belgrade held that “a new body has been formed in Zagreb consisting of the members of the Main Board, which might pass decisions independently from the Executive Board”. This marked the beginning of a debate about the relations between the headquarters in Belgrade and Zagreb. It unfolded very carefully, in gloves, with acceptance on both sides (“we acknowledge the great effort our friends in Zagreb have invested in the refugee issue”, and “the Zagreb Center, its president and secretary, Mr. Klajn, as well as many members of the Main Board who with love and understanding supported the Federation all deserve praise”)⁵⁷. However, the discussion that started during the session of the Executive Board “was marked with a sense of mistrust toward the Zagreb members of the Main Board”. The vice-president of the Zagreb Community Lavoslav Steiner was given a free hand to inform that

⁵⁴ HDA, Fund 155 (BVBN), 56977/1940, box No 52

⁵⁵ Minutes of the Seventh session of the Main Board of the Federation, February 1, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 4

⁵⁶ Minutes of the 10th session of the Executive Board of the Federation, March 3, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 12; minutes of the session of the members of the Zagreb members of the Main Board of the Federation, held on February 15, 1940 in the assembly room of the Jewish Community in Zagreb, following the session of the Executive Board held on February 14, 1940, in Belgrade, Jewish Historical Museum, Belgrade, 21

⁵⁷ Minutes of the 12th session of the Executive Board of the Federation, March 18, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 19; minutes of the 3rd session of the Main Board of the Federation, May 23, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 48

“the Zagreb members of the Main Board were, are and will be the best and the most loyal keepers of unity within our community”.⁵⁸ Clearly, the financial problems were in the background of the conflict. In early March, a telegram was dispatched from Zagreb to Belgrade in which “the Zagreb members of the Main Board” reported that the Zagreb Community was soon expected to make a payment of 313,000 dinars, that it was “penniless and determined to avoid being in debts in the future”.⁵⁹ Both parties then analyzed their costs once again; “new circumstantial details have surfaced on both sides”, and Zagreb was “asked to, for the sake of common good, accept all the friendly remarks”. However, at the session of the Executive Board of the Federation, its secretary general Šime Spitzer “pointed out the frustration of our friends and colleagues from Zagreb, who feel abandoned in this difficult situation and who have truly been pushed into a hopeless financial position”.⁶⁰ It was calculated that, until the end of April, Zagreb covered “almost one half of the total costs” of the Yugoslav Jewish community, amounting to as much as 7 million dinars.⁶¹ At that time, the Zagreb Jewish Community claimed more than 230,000 dinars from the Federation.⁶² On the other hand, both the Ashkenazi and Sephardic communities “appear among the Federation’s major debtors”.⁶³

In September 1940, “the members of the Main Board from Zagreb, the members of the Working Board of the Zionist Federation of Yugoslavia and some prominent Jewish public figures”

⁵⁸ Minutes of the 19th session of the Executive Board of the Federation, June 10, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 50

⁵⁹ Minutes of the 11th session of the Executive Board of the Federation, March 12, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 16

⁶⁰ Minutes of the 12th session of the Executive Board of the Federation, March 18, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 20

⁶¹ Minutes of the 3rd session of the Main Board of the Federation, May 23, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 48

⁶² Minutes of the 17th session of the Executive Board of the Federation, May 16, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 39

⁶³ Minutes of the 3rd session of the Main Board of the Federation, March 23, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 49

met in Zagreb. The situation was getting increasingly dramatic, since the Federation and the Zagreb Community to that date had supported some 3,000 persons in collective dwellings, and getting clearance for their departure for Palestine and other countries involved a complicated procedure with an increasingly uncertain outcome.⁶⁴

With the establishment of the Independent State of Croatia (NDH), in April 1941, the Zagreb Jewish Community operated under changed circumstances. It remained active throughout the war, which made it unique in NDH.

Leaving a certain degree of freedom and autonomy to the Jewish community, the new Croatian Ustashe authorities somewhat followed the Nazi model. In big Jewish ghettos in the occupied Poland between 1939 and 1941, the German authorities ordered the formation of the Jewish Councils (*Judenräte*), which as a rule consisted of the more prominent members of the given community. Those councils acted as intermediaries: they conveyed the orders and demands of the occupational authorities and represented the Jewish community in its dealings with the occupational authorities. The council members enjoyed a certain (short-lived) safety and other privileges, but as soon as mass deportations to the death camps started in 1942, they were deported and killed together with everybody else.⁶⁵ In Germany's ally countries, such as Hungary, Slovakia, Bulgaria, and to a degree Romania, the Jewish centers never stopped working. When in spring of 1944 the Germans occupied Hungary, Eichmann's communication with the Hungarian Jews went mainly through the Jewish Community in Budapest and its representatives. The Jewish councils in the ghettos attempted, and sometimes briefly succeeded, to alleviate a bit the hardship that the members of their communities endured. There were examples of the members of the councils who, in order

⁶⁴ Minutes of the 23rd session of the Executive Board of the Federation, September 17, 1940, Jewish Historical Museum, Belgrade, 79-82

⁶⁵ Ben-Sasson, *History*, 1026-1027

to save their lives, collaborated with the Nazi authorities to the detriment of their fellow Jews, something that Hannah Arendt called “undoubtedly the most sinister chapter of the entire tragic story”.⁶⁶ There is no record of any such activities of the members of the Zagreb Council and other officials of the Zagreb Jewish Community. Quite the opposite, in the circumstances which deserved to be called impossible, there is no doubt that the Jewish Community of Zagreb did its utmost, and sometimes succeeded, to provide assistance to at least some of its members in distress, and save some of them. The Ustashe authorities in NDH obviously estimated – perhaps even followed recommendations by German representatives – that letting the Jewish Community remain active would make it easier for them to control what was left of the Jewish community in Zagreb and elsewhere in NDH and, above all, the channels of financial aid from abroad. What is more, some in the regime may have believed that the existence of the Community could be used for propaganda purposes. The regime could thus boast about its liberal Jewish policy before important visitors from abroad (the Vatican, for instance).

The establishment of NDH resulted in the breakup of Zagreb’s contacts with the major international Jewish organizations, both direct ones and the ones maintained through the Federation in Belgrade. Amid a changed political reality, even the neighboring Slovenia became a distant foreign country, as did Split, a coastal town in Croatia, and many other parts of the country that were under the control of Italy or Hungary.

As those international organizations (the American JOINT most of all) were ready to offer considerable material assistance to their victimized brothers, the Zagreb Center maintained indirect contacts with them – via Italy, with neutral Switzerland, and via Budapest with the representatives of Palestinian Jews in neutral Turkey (Istanbul). The Zagreb Jews who managed to flee to Switzerland played a particularly important role

⁶⁶ Arendt, *Eichmann*, 117

here, with Zionist leader Alexander Licht taking a prominent place. On the basis of the existing documentation it is not possible to establish the exact scale of financial aid that came in through those channels, but it is clear that the packages sent to concentration camps through Zagreb, as well as the maintenance of "Lavoslav Schwartz" home for the aged were largely financed from those sources. The benefactors preferred to see their money go to institutions that they could reasonably trust rather than to individuals. The Ustashe authorities put up with this, because it enabled them to have full control over the inflow of funds, apart from some other substantial indirect benefits, such as conversion of the much-needed hard currency, misappropriation of packages, etc. All this contributed to the authorities' decision to leave alone the Zagreb Jewish Community, and let it survive, its activities reduced to a minimum, throughout the war. The Jewish communities in Hungary and Slovakia, which in the final phase of the war received considerable assistance from the International Red Cross as well, operated under similar circumstances.⁶⁷

Unfortunately, very few documents have been saved to provide evidence about these events, and very few people were in a position to testify about them. To be sure, some contacts were never revealed, despite the regime's eagerness to have a full insight into the dealings of the Community.

The trip of Alksandar Klajn to Ljubljana, in March 1942, well illustrates the zeal with which the Ustashe authorities scrutinized the international aid intended for the Jewish Center. The purpose of the trip was to "make arrangements regarding assistance to refugees". "He was accompanied by Geza Farbak, deputy head of the Jewish Department of the Ustashe Administrative Office", clearly to be kept under 24-hour control.⁶⁸

⁶⁷ Laquer, *Secret*, 58-60

⁶⁸ HDA, collection of the Ministry of Interior of the Republic of Croatia III-24, 1179

While the activities of most Jewish Communities in Croatia were practically brought to a standstill by fall of 1941, Zagreb remained active in a number of ways. It gradually assumed the role of the umbrella organization for not just local Jews, but all Jewish sufferers in Croatia, as well as Bosnia-Herzegovina. This situation is well described in a circular sent by the Zagreb Community to all the Jewish Communities in Croatia on May 21, 1941: "We hereby inform you that by permission of the relevant authority our center will continue with its regular activities. Since it has been charged with taking care of the refugees in the territory of Croatia (that is, NDH – I.G.) we kindly ask you to do your utmost to support our efforts."⁶⁹

The Ustashe authorities proclaimed that Jewish inmates in the camps were to get all the supplies only from the Jewish religious centers, notably from Zagreb. At the same time, the centers had to help their members and their families who were left with no income or living means. Their duties also included providing supplies for the transports that passed through Zagreb, on their way to the concentration camps. All this entailed tremendous effort, in terms of both manpower and finance, and the Community's council and staff endured it with fascinating perseverance.

There were three major sources of financing. First, the members' contributions, which proved insufficient already during the summer and fall of 1941, because the majority of the members had been robbed, many sent to camps, or fled Zagreb. Second, responding to the Community's repeated requests, in 1942 the Ustashe authorities began releasing tiny and inadequate sums from the Community's accounts that they had previously frozen. Third, the initially limited donations from the Jewish organizations and individuals from neutral countries (Switzerland, Portugal, Turkey), as well as Hungary and Italy, which began coming in in late 1941, became since summer 1942 the Community's

⁶⁹ Jewish Historical Museum, Fund of the Zagreb Jewish Center, registration No 4859, sign. K-65-1-1/1-172

main source of funds that kept alive the line of supplies for the camps, as well as other humanitarian activities.⁷⁰

The Zagreb Jewish Community dispatched the first truckload of clothes for Jasenovac in November 1941. This shipment was allegedly authorized by the future camp commander Vjekoslav Maks Luburić himself, then the head of Office III, responsible for setting up, running and securing concentration camps in Croatia. The Community's clerk, Robert Stein, accompanied the shipment. The Community had a list of 400 inmates who were to receive the packages and Stein was sent there to monitor the delivery.⁷¹ As of November 1941 considerable quantities of drugs – more than 150 different kinds – and sanitary material arrived in Jasenovac.⁷² The members of the Zagreb Jewish Community “mailed hundreds of packages to relatives and friends”, but “the Ustashe let the prisoners have just the leftovers”.⁷³ According to Egon Berger, a Jasenovac inmate for 44 months, in November and December 1941 “suddenly thousands of packages started pouring in. We could see them, but could not know who they were for, because the Ustashe had removed all the addresses. Of course, many of the recipients were already dead. Those who sent those packages... will probably remember the enthusiasm and joy they put into making the food, and it was all eaten up by the Ustashe”.⁷⁴ Ante Ciliga, a politician, writer and Jasenovac inmate whose account of the time spent in the camp stirred controversy, described the relief shipments in the following way: “Certain manifestations of Jewish solidarity which I came across in Jasenovac stroke me as extraordinary, fantastic. The only aid shipments that arrived in the camp from the outside in a system-

⁷⁰ HDA, Fund ZKRZ GUZ, No 306, box 10, 93

⁷¹ HDA, Fund 252, Section 28371; Jewish Historical Museum, Fund of the Zagreb Jewish Center, Reg. No 4866, sign. K-66-1-1/1-67

⁷² Jewish Historical Museum, Fund of the ZJC, Reg. No 4866, Sign. K-66-1-1/1-50

⁷³ HDA, Fund ZKRZ GUZ, No 306, box 10, 87-8

⁷⁴ Berger, *44 Months*, 31

atic, steady and organized manner were Jewish, and all that through the Jewish Religious Community in Zagreb! Every week, this Community collected packages from individuals and made its own packages for the Jews who had no one to help them. They packed them together into two or three crates and, accompanied by a Catholic Croat hired especially for the occasion, sent them by rail to Jasenovac. The shipments were made each Thursday, so that the packages could be handed out in time for Sabbath, during the day on Friday".⁷⁵

Despite all the generous efforts of the Community's leadership, some were not satisfied with its work. In a letter sent to some relief organizations abroad in late 1941, a certain Leopold Pick, a refugee from the Reich, "gravely insulted and smeared the Community and its secretary general, Klajn."⁷⁶

Already in the summer of 1941, and again on two occasions in 1942, Klajn traveled to the JOINT's Budapest office in order to get assistance. Indeed, the JOINT had promised to give money.⁷⁷ What is more, it seems that a representative of the JOINT had arrived in Zagreb in July 1941, because the position of the Jewish Department was that "the money orders that might come in this way are both needed and welcome".⁷⁸ It seems that neither Klajn nor the Jewish Community got much money that time, only the equivalent of about USD 2,000 paid in the Hungarian currency. Several smaller payments that followed were not enough to cover even one third of its most urgent needs. In March 1942 Klajn also traveled to Slovenia's capital Ljubljana "for the purpose of making arrangements for the assistance to refugees".⁷⁹ Dragutin Rozenberg traveled to "Hungary, Italy and Switzerland" with the same mandate,⁸⁰ as did Dezider Abra-

⁷⁵ Ciliga, *Sam kroz Evropu (Across Europe, Alone)*, 305

⁷⁶ Minutes of a session of the Council of the ZJC 1941, JCZ Archives

⁷⁷ HDA, Fund 252, RUR, Ž. Section 27352, 27793; *Minutes of the Council of ZJC 1941*, ZJC Archives; Ristović, *Jevreji*, 184

⁷⁸ HDA, Fund 252, RUR, Jewish Dept. 27554

⁷⁹ HDA, Collection of the Ministry of Internal Affairs RH III-24, 1179

⁸⁰ HDA, Fund 252, RUR, Jewish Dept., 28575, 29153, 29154

ham.⁸¹ As these effort proved completely unsatisfactory, in early 1942 Zagreb turned to Jewish and other organizations in Switzerland, above all to Dr Alfred Silberschein, the chair of RELICO, in Geneva.⁸² In this way, one contingent of 1,200 boxes with provisions – sardines, sugar, macaroni, and canned food – was sent to concentration camps through the International Red Cross.⁸³ Registered as a Swiss company, RELICO could afford to let its activities sometimes overlap with the JOINT's. A Swiss businessman, working as middleman, transferred financial aid to the Zagreb Jewish Community. At the same time, the JOINT sent three shipments – directly through the International Red Cross – of “large and wonderful packages” containing various drugs, mainly those that were in short supply in Zagreb. Most of them were forwarded to the camps.⁸⁴ One of the shipments (“11 crates with medical products”) were sent to the Croatian Red Cross in July 1943 and distributed to the camps through the Zagreb Jewish Community.⁸⁵ In a brief overview of the war years, the Federation paid special tribute to Mr Kelert, the wartime Swiss consul in Zagreb, who was secretly bringing money for the Jewish community from Jewish international institutions' agents in Turkey.⁸⁶ Some support arrived from Delasem, the organization of Italian Jews, which provided assistance primarily to Jewish refugees in Italy and the territories under Italian occupation. Ante Ciliga claims that, in 1942, his Jewish fellow-inmates in Jasenovac told him that the money for the distribution of packages to the camp arrived in Zagreb through Budapest, “mostly from Jews in America and England”.⁸⁷

⁸¹ HDA, Fund 252, RUR, Jewish Dept., 29153.

⁸² HDA, Fund 252, RUR, Jewish Dept., 29153; Ristović, *Jevreji*, 184

⁸³ HDA, Fund ZKRZ GUZ, No 306, box 10, 93; box 16, 4687-4770

⁸⁴ HDA, Fund ZKRZ GUZ, No. 306, box 10, 93

⁸⁵ Jewish Historical Museum, Fund of the ZJC, Reg. No 5386, Sign. K-65-6-1/1-315

⁸⁶ *Spomenica SJOJ 1919-1969*, 89

⁸⁷ Ciliga, *Sam kroz Europu*, 305

According to some accounts, in this way the Jewish Community sent to Jasenovac, Stara Gradiska, Lepoglava and some other camps remarkable quantities of clothes, medicines and hygiene products, and somewhere between 50,000 and 51,000 packages containing food (and tobacco).⁸⁸ If this number is correct, it means that during the four years of war, including Sundays and holidays, the Jewish Community sent an average of 25 to 30 packages to the camps every week.⁸⁹ The packages were “stuffed with supplies and parceled in a professional way... and precise records were kept of when they were dispatched”. Although they had to be standardized, thanks to the accounts of “various people and non-Jews who had been released from camps... we sometimes learned that food for cooking was taken away from the inmates in Stara Gradiska and that they were allowed to keep ready-to-eat dry food only. Later on, we were informed that women prisoners were only allowed to keep cookies... We then adjusted the contents of the packages taking these information into account.” For instance, as regarded a shipment of clothes and men’s underwear to Jasenovac, the Community learned that “the Ustashe took more than 90% of it for themselves”.⁹⁰

Relief shipments from abroad – mainly Switzerland — contained medicines as well, but not regularly. In a letter sent to RELICO on January 30, 1943, the president of the Jewish Community, Hugo Kon, and rabbi Miroslav Shalom Freiburger complained about not having received a shipment of medicines for more than two and a half months.⁹¹ In a telegram to HICEM of February 13, 1943, Freiburger and Kon requested a shipment of medicines for that month. In those weeks, they approached other organizations in Geneva with the same request. It appe-

⁸⁸ HDA, Fund of KRZ GUZ, No 306, box 10, 94

⁸⁹ HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 15, 3877, box 16, 4479.

⁹⁰ HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 15, 3877

⁹¹ Jewish Historical Museum, Fund of ZJC, Sign. K-65-4-1/1-94; for more details, see: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu (The Holocaust in Zagreb)*, 456-457

ars that at one moment foreign suppliers were replaced by a local producer.

In February 1943, Freiburger went out of his way to find matzo for Passover. The Jewish centers in Genoa and Trieste replied that a government ministry there had prevented the export of even the smallest of quantities.⁹² He sent the same letter to Geneva, Rome, to several addresses in Budapest, Subotica. The outcome of this endeavor remained unknown.

More than ever, the international contacts of the Zagreb Jewish Community proved vital during the operation "Kindertransport".

In early 1942, the Jewish Agency initiated an extensive operation to save several thousand Jewish children from Hungary and neighboring countries and take them to Palestine. The Palestinian Office in Budapest allocated 50 children's passes to the Zagreb Community.⁹³ The representatives of the Catholic Church in Croatia, as well as the Swiss Consulate in Zagreb also took part in the action. A number of offices and individuals in Budapest and Istanbul who were to accompany the children during their journey maintained extensive correspondence with Zagreb. The Istanbul office of the Jewish Agency for Palestine coordinated the entire action.⁹⁴

Initially, the Zagreb Community submitted a list with the names of 87 children and nine escorts. However, their numbers dropped all the time, and in early fall of 1942 only 32 names remained on the list, then 25, 20... On January 15, 1943, the list contained 15 names, and only 12 by the end of that month.⁹⁵

⁹² Jewish Historical Museum, ZJC Fund, Reg. No 5382, Sign. K-65-5-1/1-54, 1-61, 1-74, 1-75, 1-80, 1-81, 1-93, 1-94, 1-101 to 1-106; for more details, see: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 458

⁹³ For more details, see: Ristović, *Jevreji*, 320-324

⁹⁴ Krišto, *Katolička crkva (The Catholic Church)*, II, 219; HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 16, 4526-4687, 4771-4818, 4825, 4877

⁹⁵ See records of applications for travel documents: HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 16, 4500-4520; Jewish Historical Museum, ZJC Fund, gn. K-67-1-1/1-101; Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no reg. No/sign.

Many from the list got deported or had fled the country. The identity of the children was carefully hidden from the Ustashe authorities, and their addresses and other details never appeared on any list. The Jewish organizations in Budapest and Switzerland complained about the ever-changing numbers, but to no avail.⁹⁶ In a letter to Budapest dated January 14, Freiburger and Kon requested precise answers to the following questions: "When are the children due to leave?", "What must they have on them (minimum)?", "How much are they allowed to take with them (maximum)?", "Will the escorts go with them all the way to Turkey and if not, will someone be allowed to take them to Budapest?" Three days later, they thanked a certain Otto Komoly from Budapest for his efforts,⁹⁷ and started applying for passports two days after that.⁹⁸ On January 22, a telegram arrived from HICEM, confirming a list of 14 passengers.⁹⁹ However, getting Hungarian visa proved to be a problem and Freiburger and Kon, now rather disheartened, turned to the management in Geneva, urging them to reply to the letters they had sent almost two months earlier and begging them to speed up the bureaucratic procedure.¹⁰⁰ On January 28, HICEM informed them that the children's passports had been approved and that Hungarian visas were now a matter of urgency. Three days later, they had a confirmation that Hungarian visas had been granted.¹⁰¹ On February 3, news arrived from Budapest that the "pictures are sent" and that the departure "should now be speeded up".¹⁰²

⁹⁶ HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 16, 4459-4476; Lengel-Krizman, *Supplement* 8, 16-18

⁹⁷ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign.

⁹⁸ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign.

⁹⁹ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign. Established in Paris, in 1927, HICEM is an acronym for its three co-founders: HIAS (United Hebrew Sheltering and Immigrant Aid Society), ICA (Jewish Colonization Association), and EMIG (Emigration Direct).

¹⁰⁰ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign

¹⁰¹ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign

¹⁰² Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign

Freiberger also turned to the Catholic Church for help, urging it to get involved in making the transport possible. Vatican diplomats and the Archbishop of Zagreb, Stepinac, spoke with the top officials of the Ustashe state, which is probably how the children eventually got their passports, given that until the very last moment the Ustashe authorities did everything to obstruct their departure.¹⁰³ Finally, on Sunday, February 7, 1943, 11 little boys and girls left for Palestine, Freiberger's eleven-year-old son Ruben among them.¹⁰⁴ Freiberger was offered to leave with the children, as their escort, and get out of harm's way, but he had refused.¹⁰⁵ During their stop in Budapest, the Jewish children from Hungary and Slovakia took the names of the Croatian children from the original list, the majority of whom were either deported or dead. It is very likely that the certificates were out for sale.¹⁰⁶ The children reached Bucharest on February 12, five days after leaving Zagreb. From there, the Jewish Center in Zagreb received a telegram saying that "they are doing well and have continued the journey".¹⁰⁷ Marija Bauer, who had lived in Istanbul for many years and was one of the key players in this rescue operation, hoped to see her grandson Fedor Fedja Franko in the transport, but discovered that a different child had arrived under his name.¹⁰⁸ In all likelihood, little Fedor perished in the Nazi camp in Zemun, near Belgrade.¹⁰⁹

After 16 days, the children finally reached Palestine. Zagreb had news about them through Marija Bauer. Letters conti-

¹⁰³ HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box 10, 92; Krišto, *Katolička crkva*, II, 242-243, 254, 280-281

¹⁰⁴ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, Sign. K-65-4-1/1-106; HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box. 16, 4487-4492

¹⁰⁵ HDA, Fund of ZKRZ GUZ, No 306, box. 16, 4487-4492

¹⁰⁶ Shomrony, *Kako su prodani certifikati (How the Certificates Were Sold)*

¹⁰⁷ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, Sign. K-65-4-1/1-114

¹⁰⁸ Ristović, *Jevreji*, 320, 324

¹⁰⁹ *Card catalog of the Jewish Symbol; List of victims*

nued to arrive even after May 1943, when Kon, Freiberger and others had already been deported.¹¹⁰

One of the last actions that Hugo Kon and Miroslav Shalom Freiberger undertook shortly before their deportation in May 1943 was an attempt to organize a new childrens' transport. Already on January 28, the two men sent to Budapest a list of 28 names.¹¹¹ This new transport stirred more interest than the previous one: life in Zagreb was getting more difficult, hope of survival in the city was fading, and people started snatching at straws. Besides, it seems that in the days of the first transport, few believed that the children could actually reach Palestine. The success of the fist transport boosted hopes that escape was possible, and the Community's leadership suggested that a new transport should include "45 children". Writing on February 9 to Drago Rosenberg, a member of the Zagreb community who had fled to Vicenza, Kon and Freiberger said that they were "trying to obtain the authorization for the new list of children to leave the country".¹¹² However, the new transport never came into being, although Freiberger asked people in Budapest "to get the approval as soon as possible". They wrote again on February 11, asking to add some more names on the list; an exchange of telegrams followed.¹¹³ But it was all to no avail, the transport never left Zagreb and most children from the list were deported to Auschwitz in the beginning of March 1943.

In June 1943, an initiative was launched in the Italian-run camp of Kraljevica (located some 20 km south-east of Rijeka, on the Adriatic coast) to send the children from the camp to Palestine. In early May, a list with the names of approximately 70 children from Kraljevica – potential immigrants to Palestine –

¹¹⁰ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign

¹¹¹ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, No Reg. number and sign. It says on the list that Lea Deutsch was born in 1933, while in fact she was six years older. This inaccuracy was probably intentional because only children under 16 years of age could be included in the transport.

¹¹² Jewish Historical Museum, ZJC Fund, Sign. K-65-4-1/1-114

¹¹³ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no Reg. No/sign

was dispatched to Zagreb and Budapest. The news about the possibility to organize another transport reached other camps on the east coast of the Adriatic Sea, then under the control of the Italian forces. In a camp near Dubrovnik, as well as in the confinement camp on the Isle of Lopud, "in the spring of 1943 rumors started that the children were leaving for Palestine. The lists with names were made, but the parents were too distrustful to let children have. Soon, this was no longer mentioned."¹¹⁴ The deportations from Zagreb in May 1943 put a stop to the action, since it was all to be organized through the Zagreb Community. Nothing could be done through other channels either, because the Kraljevica prisoners were taken to the Island of Rab in the northeast Adriatic. After the capitulation of Italy, in September 1943, rather than to Palestine, the children were taken to other safe destinations.¹¹⁵

Kon and Freiburger still maintained extensive and often unpleasant correspondence with those asking for information about the fate of their relatives or friends. Letters arrived from all parts, from Macedonia to the parts of Croatia under Italian occupation. To some they replied that their relatives were in Jasenovac, and to others that they did "not know anything about the Jews who were taken to the labor camps in Germany".¹¹⁶

After Freiburger and Kon were deported in May 1943, Ašer Kišický and Robert Glücksthal took the helm.

Although they were exposed to harassment and could never be sure whether they would live to see the next day, and once even detained for five days, Kišický and Glücksthal faced a lack of understanding from the part of the Jewish organizations abroad when they tried to explain the situation of the Jews who still remained in Zagreb. Glücksthal wrote that in Budapest there were "people who do not seem to recognize us as the members

¹¹⁴ Isaić, *Od Mostara do Raba (From Mostar to Rab)*, 12

¹¹⁵ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, reg. No 5993, sign. K-62-6-1/1-146, 1-159, 1-166, 1-171; Jewish Historical Museum, ZJC Fund, no reg. number or sign.; Ristović, *Jevreji*, 325-328

¹¹⁶ For more details, see: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 461-463

of the same family”.¹¹⁷ The probable reason for this attitude was the entirely unfounded suspicion that the two men were Ustashe collaborators. The Federation paid them special tribute after the war. “Under the circumstances that prevailed in those days, the Community was as active as it was still possible. Certainly, the credit for this goes to Dr. Robert Glücksthal, engineer Djura Kastl and Ašer Kišicky, who, at the cost of exposing themselves to gravest dangers, kept the Zagreb Community operational throughout the war – thus making it unique among 115 Jewish centers that existed in the pre-war Yugoslavia.”¹¹⁸ All three men survived the war thanks to the fact that they were married to non-Jews and continued to lead the Zagreb Jewish Center until 1946.

One of Kišicky’s and Glücksthal’s very first undertakings involved making international contacts, They wrote to the Jewish prisoners in the camp in Osnabrück¹¹⁹ and to the Hungarian Jews Relief Committee (Magyar Izraeliták Pártfogó Irodája).¹²⁰ They dealt with similar matters as the leaders of the Center for the next two years.

When the war ended, the Zagreb Jewish Community sent letters to the Diaspora – from California to Israel – informing relatives and friends about the fate of their loved ones. Most of them were informed that the persons in question were “taken to the camp. Given that the above mentioned individual has not appeared until present day, there is a probability that he/she is no longer alive”.¹²¹ The dryness of the bureaucratic lingo only underlines the horror of the information. Similar letters were dispatched from Zagreb until 1952, as a reminder of past times. The Zagreb Center and the entire Jewish community faced different challenges in the post-war period.

A.D.

¹¹⁷ Ristovic, *Jevreji*, 80

¹¹⁸ *Spomenica 1919-1969*, 89

¹¹⁹ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, reg. No 5386, sign. K-65-6-1/1-262, 1-263, 1-265 to 1-268, 1-275 do 1-279, 1-305

¹²⁰ Jewish Historical Museum, ZJC Fund, reg. No. 5386, sign. K-65-6-1/1-309; for more details, see: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 541-542

¹²¹ See: Goldstein, *Holokaust u Zagrebu*, 650

**“IS THERE A COLLECTIVE MEMORY OF CRIME?
REMEMBERING THE HOLOCAUST IN GERMANY
FROM 1945 UNTIL TODAY.”**

By Anke Hilbrenner

In May 2003 Nicolas Berg published his study “Der Holocaust und die westdeutschen Historiker“¹. In his study Berg explores the reasons why the Holocaust was marginalized in West German historiography for so long. Berg claims that many West German historians, while working deservedly about the history of National Socialism, they neglected its most central part, the Holocaust, as they were unwilling to accept the guilt of countless Germans, including themselves or their fathers, brothers or teachers. Berg’s book was therefore perceived as an assault on the moral integrity of the West German historians, who devoted their studies to “Zeitgeschichte” (contemporary history) and up to this point had been considered a moral authority, because they were professionally dealing with “Vergangenheitsbewältigung” (coming to terms with the past), which became a central factor of German identity.

Starting with Norbert Frei’s review in the “Süddeutsche Zeitung”, there arose a heated discussion about the book from the very same day it was published.² The German feuilletons had a new “historians’ debate”.

¹ Berg, Nicolas. *Der Holocaust und die westdeutschen Historiker. Erforschung und Erinnerung*. Göttingen 2003. The following discussion arose after the round table on the Kladovo transport, October 19th 2002, documented here. It illustrates my remarks well and is therefore included into this paper.

² Frei, Norbert. *Mitläufergeschichten? Heute erscheint Nicolas Bergs Studie über die NS-Deutungen deutscher Zeithistoriker*. In: *Süddeutsche Zeitung*, 8.5.2003. See for the discussion also a forum on Germany’s most important historical newlist: <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/forum/id=415&type=diskussionen>

Historians' discourse on the Holocaust, on National Socialism and on the role of the historians in National Socialism, as well as coming to terms with the past, have been issues of the German public discourse since 1945.³ The "Historikerstreit" or the argument on the involvement of historians in National Socialism, which is closely linked with the "Historikertag" in Frankfurt/Main 1998, are just two examples from the recent past. The fact has already been pointed out that those debates were to a large extent due to a generational conflict, the case of each historian being very much linked to his position in academia and society.⁴ The arguments on the crucial points of German history were thus not merely put forward after a thoroughly scientific process, but were formed by the sociological context of the historians involved.

Berg now stresses the point, that the methodological innovations of the "Zeithistoriker" such as the "structuralist approach" to history was due to the historians' sociological context, their experiences of followers of National Socialism in their early years or their enrootment in a society of delinquents. Their way of exculpating individual perpetrators was to shift historical interest to "processes" and structures. Jewish historians in return, searching not for structures but for the perpetrators as their view was that of the victims, were marginalized by those "Zeithistoriker" out of their position of academic power.

Berg's opponents argue that he does not value the merits of the "Zeithistoriker". Very often with a hint to close cooperation with the "Zeithistoriker" in question, those critics defend their colleagues as distinguished scientists and doubt Berg's integrity: "Beware the moral high ground"⁵.

³ Sabrow, Martin, Jessen, Ralph, Große Kracht, Klaus (Hg.). *Zeitgeschichte als Streitgeschichte. Große Kontroversen seit 1945*. München 2003.

⁴ See f.e. Leggewie, Claus. *Mitleid mit den Doktorvätern oder Wissenschaftsgeschichte in Biographien*. In: *Merkur* 53, 5 (1999) S. 433-444.

⁵ Kershaw, Ian. *Beware the moral high ground*. In: *Times literary supplement*, 10 October 2003.

Berg's book and probably unintendedly also the following discussion are case studies on the interaction between historiography and collective memory. The still valid positivist image of the historian implies objectivity and a strong opposition between historiography and collective memory. According to this image, the scientific approach to the past is more likely to show the relativity of one historical event or group in relation to another than, like collective memory, their exclusiveness and uniqueness. Historiography therefore deals with reality, while memory produces rather mystical narratives informed by the partisanship of the person or collective who remembers.

But, as Amos Funkenstein holds against that, collective memory is informed by historical consciousness and "thinking about history reflected the moods and sentiments of the community in which this thinking took place."⁶ Derived from Funkenstein's observation, I want to explore the Holocaust in German collective memory, taking the historical discourse into account. In the course of time the attitude towards the Holocaust in German society has changed, but are there continuities as well? How are political and social needs of its contemporaries nitted into the web of collective memory? Is there a collective memory of delinquent?

Being a contribution to a round table discussion, this paper cannot cover all sources and phenomena of collective memory, neither in- nor excluding historiography. It is argumentative rather than complete. But it is supposed to point out problems of dealing with one's past, especially with the memory of the Holocaust. It is fairly striking, I think, that the techniques of avoiding the memory of the Holocaust, while undergoing certain changes in the course of time or within different political or social circumstances, still remain basically constant regarding important questions. The setting we find directly after the defeat of Germany and thus after the end of the Holocaust will reappear under different circumstances in different times from 1945 until today.

⁶ Funkenstein, Amos: *Perceptions of Jewish History*, Berkeley and Los Angeles 1993. p. 8.

Victims and perpetrators after “Zero Hour”

“Zero hour” is a common myth concerning Germany after the end of World War II. It is commonplace among historians and intellectuals that there was no “zero hour”, but in collective memory it still refers to a German restart in 1945. For the Germans, the date of May 8, 1945 was not a day of liberation, but one of defeat, of unconditional surrender. “Zero hour” implies the promise of looking ahead and not dealing with the past even though the past and its effects were undeniable. Confronted with their past in everyday life, Germans perceived themselves as victims. More than 5 million Germans died in the war, 500 000 of those were civilians. Others were soldiers and left their families without fathers, brothers or sons. Another 1,5-2 million POWs⁷ were held especially in the Soviet Union and only a part of them returned. The emotional loss of the remaining families was accompanied by lacking a bread-winner in economically difficult times. The fate of the remained and mostly female society was left to the members of the occupying forces with varying results. Mass rape and abuse were frequent especially for the women in the Eastern part of Germany, where the Red Army held power. The borders between violation and prostitution because of economic and security reasons were streaming.⁸

In most cities simple shelter was not available and the destruction by the allied air raids would be visible for a long time. Very soon the fate of the “Volksdeutschen” added to their self-perception as victims. Almost 12 million of ethnic Germans were banished from Eastern Europe, many of them died. The others were refugees in a destroyed, ruined and needy country.

⁷ Prisoners of war

⁸ See f.e. Anonyma. Eine Frau in Berlin. Tagebuchaufzeichnungen vom 20. April bis zum 22. Juni 1945. Frankfurt/Main 12003.

Under these circumstances the Germans regarded themselves as victims. The Jewish suffering was, if mentioned at all, considered to be no greater than their own. The question of guilt was avoided and this remained as such for a long time.⁹

The self-perception of the Germans as victims was not only common in the broader public but also in the intellectual discourse. Very telling for the case of the historians is Friedrich Meinecke's book "Die deutsche Katastrophe", published in 1946.¹⁰ According to Meinecke, Nazism was something that happened to the Germans. He politically wrote against the identification of Nazism and Germany by the Allies, proving the "un-German" character of Nazism. Hitler and the Nazi elite had brought "catastrophe" over the Germans, who were now suffering from the consequences. As those consequences there were identified: military defeat resulting in the loss of independent statehood of Germany, partitions of Germany and the loss of the East European territories. The Holocaust was not considered. The perpetrators were a small and vicious Nazi elite. Their very first victims were the Germans themselves.

Victims and perpetrators in East and West Germany

The German partition and the double and hostile statehood of the two post-war Germanies added complexity to the question of the memory of the Holocaust in Germany, but was there really a "divided memory"?¹¹ Of course both Germanies

⁹ Margalit, Gilad. *Divided Memory? Expressions of a United German Memory*. In: Michman, Dan (Hg.) *Remembering the Holocaust in Germany, 1945-2000: German Strategies and Jewish responses*. New York u.a. 2002. P. 31-42. P. 32-33.

¹⁰ Meinecke, Friedrich. *Die deutsche Katastrophe. Betrachtungen und Erinnerungen*. Wiesbaden 1946.

¹¹ Herf, Jeffrey. *Divided memory: The Nazi Past in the Two Germanies*. Cambridge, Mass. 1997.

remembered the Nazi past differently, but on the other hand we can trace down certain similarities concerning the question of guilt, of victims, and perpetrators.

GDR

The GDR continued the German policy of perceiving themselves as the “first victims” of National Socialism. In the focus of the official collective memory there were the communist fighters against fascism. The memorial sites in the GDR were stili- zed to become memorial sites of anti-fascism rather than the Holocaust. Those anti-fascist fighters were considered the found- ing fathers of the GDR and the most of the members of the po- litical elite had themselves been victims of Nazi concentration camps or had fled from Nazi Germany. The “normal” Germans living in the GDR were considered to be victims as well, at least most of them: All Germans injured by the war, including Ger- man soldiers, were considered victims of fascism and war and thus belonged to the same category as the Jewish victims. This category counted for second rate victims in terms of preferen- tial pensions and social benefits, while the first place was awarded to the anti-fascist fighters. This policy of official com- memoration was due to the attempt of shaping an anti-fascist collective memory in order to legitimatize the new socialist Germany that had risen out of the ruins of destructed Hitler- Germany. It was also necessary to include the “normal” Ger- mans, to regard them as victims in order to build the bridges between the anti-fascist party oligarchy and the “normal”, most- ly non-communist Germans.

With their official identity of “anti-fascist” Germany, the elites of the GDR felt no need to consider themselves or any- body in their new state former perpetrators. The perpetrators were the “other” Germans in the FRG.

As, according to Marxist theory, National Socialism was merely an extreme form of capitalism and imperialism, i.e. everything that was resembled by the West, the FRG together

with its new western partners was the legitimate heir of Nazi Germany. The GDR pointed out to the continuities in the elites transforming from nazis to democrats in new West Germany to prove its eligibility and thus showed that the FRG was really the country of delinquent, of the perpetrators of National Socialism, of the repressions against the Germans, of the war and not at last of the Holocaust. Together with the FRG nazis, their new western partners became the target of GDR propaganda. Thus the GDR renewed the German belief, inherited from the time of the Third Reich, that they were victimized by the Western Allies.¹²

FRG

In West Germany the myth of "Zero Hour" remained alive for a long time. The official GDR policy was right with pointing out to former nazis in influential positions of the new democratic Germany, but politicians and society in the FRG wanted to look ahead. For the process of rebuilding the country they figured they were in need of the old elites and dealing too long with questions of guilt would not help.

The establishment of the FRG continued with the emphasis on German suffering during and after the war. The Germans remained victims and this perception was due to the anti-communist course of the FRG integration into the West. The Cold War helped and led the Western Allies to weaken their policy of "Ent-Nazifizierung" (de-nazification), since they were in need of a loyal ally in West Germany. The communists were identified as the new culprits. The Soviet Union and the new communist regimes in Eastern Europe were held responsible for the German suffering especially after the war. They were involved in the unsolved problem of the POWs, in the expulsion of the Germans from Eastern Europe, the soldiers of the Red army had raped German women and had plundered German cities and

¹² Margalit, *Divided Memory?* p. 33-36.

last but not least, the communists were responsible for the consolidation of the German separation. As well as the official collective memory of the GDR, the establishment of the FRG renewed an old Nazi stereotype that had been very valid during the time of the Third Reich: Anti-Bolshevism.

The political elite of the FRG strongly rejected any idea of “collective German guilt” for the murder of the Jews. It is interesting to note that the Germans were always eager to deny the idea of “collective guilt”, while as Helmut Dubiel showed, nobody ever formulated this accusation. Dubiel concludes that this kind of “projection” is a form of unconscious acknowledgement of guilt, while denying it.¹³

The Holocaust was regarded as not committed by the Germans, but it was “crimes committed in the name of the German people” as Konrad Adenauer had put it.¹⁴ The question of who had committed those crimes in the name of the German people was never answered. Guilty were the elites of Nazi Germany, but in a very limited understanding of the term elite, the SS and Hitler himself. It was only a narrow circle around Hitler and those convicted by the trials, who in a very abstract sense were guilty of a mass murder that involved thousands of perpetrators. This Nazi elite was seen as separated from the German nation as a whole.

In the collective memories of the GDR and the FRG, as superficial as they are sketched above, there stand out striking similarities. In both German states the official memory politics regarding the questions of historical guilt were somehow a continuation of the situation right after “Zero hour”. Both German states perceived their German inhabitants as victims of war and National Socialism. The Jews or the Holocaust were hardly ever

¹³ Dubiel, Helmut: *Niemand ist frei von der Geschichte. Die nationalsozialistische Herrschaft in den Debatten des Deutschen Bundestages*, München 1999. p. 71.

¹⁴ Quoted after: Margalit, *Divided Memory?* p. 37.

mentioned. If those “unspeakable crimes” were referred to at all, they remained somehow abstract and unconcrete.

In both states, stereotypes of the enemy of the Third Reich were transformed into the new historical consciousness: Anti-Bolshevism in the FRG and anti-western attitude in the GDR. Always “the others” were guilty. The shifting of guilt towards the “others” was used to stabilize and legitimize one’s own state in contrast to the other German state.

New impact on the collective memory: from the 1960s to 1989

In the 1960ies the public discourse in West Germany was changing due to a generation shift. The academic elite who was reaching their historical chairs by the 1960s had been born in the 1930s and thus were not contemporaries but had lived in the Third Reich as children. In historical science and from there also in the public sphere it became possible to make the Nazi past as well as the Holocaust a subject after a long time of silence. With a new generation appearing, the attitude towards the German past changed. More and more Germans came to accepting a general German responsibility for the nazi crimes. But this feeling of responsibility remained abstract. Here Nicolas Berg’s observations fit into the picture. Historiography dealt with the history of the Third Reich, but the Holocaust itself somehow remained in the background.

Starting with the early 1960s, West German historiography dealt with National Socialism in a scientific, non-moralistic manner. They tried to explain why the unspeakable crimes had happened but they did not describe how they had happened. The Holocaust was always present in the works of the distinguished “Zeithistoriker”, such as Martin Broszat or Hans Mommsen, but it was present by absence. It was treated as a point of reference, but

did not become the main subject of research. Therefore the “unspeakable crimes” remained abstract, in sciences as well as in the broader public.¹⁵ The 1960s were the time when the Germans, especially the young people, turned against the personal continuities from the time of the Third Reich. They protested against the policy of “looking ahead” and demanded a reworking of the past. But most of those who rebelled against the older generation left out their own parents and turned to an abstract “German guilt”. More than that, the Holocaust was not in the main focus in the public discussions about the nazi past in the 1960s.

It was in this social context, that the “Zeithistoriker” devoted themselves to questions about the structures of the nazi state. While the intentionalists still concentrated on the intentions of a small nazi elite, the functionalists researched the structures of the Third Reich resulting in the “unspeakable crimes”. The structures leading to the Holocaust exculpated the individual, since the crimes had happened due to “cumulative radicalization” of the double structure (state and party) of the NS state. Under this circumstances, individual guilt became “negligible portions of guilt”, as Martin Broszat later claimed: “The need for a historical presentation of the magnitude and singularity of the horrifying events of the destruction of the Jews that is comparable to its diabolical causation has come into conflict with historical treatments which demonstrate that the full magnitude of this crime was made up of a multitude of often very small contributing elements, and of frequently negligible portions of guilt.”¹⁶

This quotation is taken from the correspondence between Martin Broszat and Saul Friedlander, published in the “Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte” in 1988. Broszat’s thoughts abo-

¹⁵ See the brilliant analysis: Lorenz, Chris. *Border-crossings: Some Reflections on the Role of German Historians in Recent Public Debates on Nazi History*. In: Michman, Rembering. p. 59-94. p. 71-76.

¹⁶ Broszat, Martin an Saul Friedlander, München, 26.10.1987. In: *Vierteljahreshefte für Zeitgeschichte* 36 (1988) p. 348-353. p. 352.

ut a historical method fit for a historiography of National Socialism have been notoriously quoted especially in the Berg debate. It is a very telling source though, even if written some 20 years later, about the self-perception of the innovating “Zeithistoriker”, who renewed the discipline in the 1960ies and from then on dominated the discourse on the German past.

It was in the very same context that Broszat claimed that historiography about National Socialism should not center around a perspective given by Holocaust, symbolized by the code “Auschwitz”: “The German historian, too, will certainly accept that Auschwitz – due to its singular significance – functions in retrospection as the central event of the Nazi period. Yet qua scientist and scholar, he cannot readily accept that Auschwitz also be made, after the fact, into the cardinal point, the hinge on which the entire factual complex of historical events of the Nazi period turns. He cannot simply accept without further ado that this entire complex of history be moved into the shadow of Auschwitz – yes, that Auschwitz even be made into the decisive measuring rod for the historical perception of this period. Such a perspective would not only serve after the fact, to force totally under its usurped domination those non-National Socialist German traditions which extended on into the Nazi period and, due to their being ‘appropriated’ by the regime, to a certain extent themselves fell prey to National Socialism.”¹⁷

Looking back into the traditions of “remembering the Holocaust in Germany” it is striking, that Broszat, who turned over the way Germans thought about their nazi history and among others started off with a critical historical consciousness, holds Auschwitz against the “non-National Socialist German traditions” that “fell prey to National Socialism”. He thus continues to a certain degree the relativization between Jewish and German victims, which was constantly present in any attempt not to “remember the Holocaust in Germany”.

¹⁷ Ibidem, p. 353.

Broszat also interestingly distinguishes the matter of the centrality of Auschwitz between himself “qua scientist and scholar” and the collective memory: “Auschwitz has in retrospect rightfully been felt again and again indeed to be the central event of the Nazi period – and this not only by Jews. Consequently, Auschwitz also plays a central role in the West German historical treatment of the Nazi period – in school books, for example – as can be readily shown.”¹⁸

It is true that in the 1980s the Holocaust was already a topic in public discourse. But not for too long. Starting with the political change in the late 1960s, when the Social Democrats came into power, the political culture as well as the official collective memory underwent changes. Willy Brandt, who was known to have been an active Nazi opponent and who had lived in exile during the war, became the first Social Democrat chancellor of the FRG. In 1970 he begged the victims of the Warsaw Ghetto pardon by his famous prostration in Warsaw. In 1977, his successor Helmut Schmidt visited Auschwitz as the first chancellor of the FRG. The greatest impact however had the mass media.

With broadcasting the TV series “Holocaust” in 1979, not only the notion of Holocaust but also the topic became a part of popular culture.

In January 1979 the American TV series was broadcast in Germany after a heated discussion in the media about value and problems of a “commercialized” and fictional representation of the genocide of the European Jews by mass media. The discussion started in the USA and continued in West Germany but the instant success of the series changed the reception. While, for example, the magazine “Der Spiegel” was critical in the beginning, two weeks after the broadcast it claimed on its front page: “Holocaust – The murder of the Jews is moving the Germans”.¹⁹ The TV series seemed to have really affected the

¹⁸ Ibidem, p. 352.

¹⁹ Der Spiegel, 29.1.1979.

German memory of the Holocaust. Between 43% and 48% of the German households watched the "Holocaust", two thirds of them were "deeply moved" by it. Those who watched it claimed that their knowledge of the Holocaust had now greatly increased. Especially younger and less educated viewers stated that they had not known very much about the Holocaust before the broadcast.²⁰ From that time on, public awareness of the Holocaust was increasing.

Remembering the Holocaust after the re-unification of Germany

From the 1980s on, the public taboo on discussing the Holocaust was decreasing. But after 1990, remembering the Holocaust reached a new quality. The re-unification of Germany raised suspicion among some of the former Allies that a new Germany would emerge without any consciousness of Germany's dreadful history in the twentieth century. There were some indicators fostering this suspicion, as for example the scandal attached to the name of Martin Walser. The speech by the famous German author Martin Walser at the ceremony for the Peace Award of the German bookselling trade in 1998 was only the peak of an ongoing discourse of unwillingness to remember the German guilt. Walser demanded an end of "the permanent representation of our blemish". Even though there had never been such a "permanent representation", some prominent Germans took his side. Ignaz Bubis, head of the "Zentralrat der Juden in Deutschland" at that time, was shocked and started with his public answer what was later called the "Walser-Bubis-Debate".²¹

²⁰ Wilke, Jürgen: Die Fernsehserie "Holocaust" als Medienereignis <http://www.zeitgeschichte-online.de/md=FSHolocaust-Wilke> 1. 04. 2004.

²¹ See Schirmacher, Frank. Die Walser-Bubis Debatte. Eine Dokumentation. Frankfurt/Main 2000.

If we look at the history of remembering the Holocaust in Germany we will see that Martin Walser's refusal to actively remember the German guilt was not a singular scandal, reaching a new quality of historical oblivion, but rather proves the continuities of German "Vergangenheitsbewältigung".

Probably the scandalizing power of Walser's speech was that heavy as in the 1990s, public awareness of "German guilt" and the Holocaust was bigger than it had ever been in German post-war history. The re-unification ended the "German catastrophe" and thus effected the German public debate on the consequences of National Socialism. Germans had no need to feel as victims of their own history any longer and were able to concentrate on the other victims. After the "German catastrophe" had vanished there was only the "Jewish catastrophe" left. The German confrontation with the nazi legacy was steadily increasing, as can be shown by the numerous debates of the 1990s, such as the "Goldhagen" and the "Wehrmacht" debate, to name but two of them.²²

The book by Daniel Noah Goldhagen, "Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust"²³ effectively raised, notwithstanding its scientific quality, a new question in German society: Who committed those "unspeakable crimes"?

The same question was discussed in the "Wehrmacht" debate. It started with an exhibition of the "Hamburger Institut für Sozialforschung" documenting the crimes committed by the German Wehrmacht soldiers against civilians in Eastern Europe, Jews among them. This exhibition, "Vernichtungskrieg. Die Verbrechen der Wehrmacht in Osteuropa 1941-1944", put an end to a common myth of German postwar society; the myth of the „saubere (clean) Wehrmacht“. Up to this point it had been a common belief that the war crimes as mass murder of civilians

²² See Lorenz, *Border-crossings*, p. 76-81.

²³ Goldhagen, Daniel Noah. *Hitler's willing executioners. Ordinary Germans and the Holocaust*, New York 1996.

had been committed mostly by the SD or SS, while the German Wehrmacht had been engaged in „normal“ warfare in Eastern Europe. The exhibition, by displaying photographs and letters from soldiers, that the perpetrators had foremost been “ordinary” German soldiers who had been at the scene of the crime at the time of the crime.²⁴

It is interesting to note that those debates were initiated outside the German historical profession and that there were several attempts from within the profession to discredit them. Using disciplinary arguments, finding wrong sources and proving that e. g. some of the photographs displayed by the “Wehrmacht” exhibition had been interpreted incorrectly, German senior historians tried to convince the public that the given answer to the new question “who committed the ‘unspeakable crimes?’” was entirely wrong.

But still those debates fostered an historical consciousness about the Holocaust and the German guilt in a broader public, and within the historical profession in Germany there emerged a couple of scholars of a younger generation dealing with those questions on a high level of quality.²⁵

Albeit the seemingly success story of public memory of the Holocaust in Germany after the re-unification it should be kept in mind that in spite of democratization and liberalization of the German society after the war it took almost 50 years (two generations) before the society was able to stand the confrontation with German guilt. A “Vergangenheitsbewältigung” in other traumatized and “guilty” societies such as the post-soviet or the former Yugoslavian society should not be judged without that consideration.

Regarding the continuities of “remembering the Holocaust in Germany” there is an interesting phenomena to note which

²⁴ See Heer, Hannes (Hg.) Vernichtungskrieg: Verbrechen der Wehrmach 1941-1944, Hamburg 1995.

²⁵ See f.e. Pohl, Dieter. Verfolgung und Massenmord in der NS-Zeit, Darmstadt 2003.

should be kept in mind. Among school children and especially among those with higher education, the knowledge of the Holocaust and about the history of Nazi Germany has become very high in Germany in recent years. But this historical consciousness of guilt remains abstract. A quantitative public opinion poll from June 2002 found out that while Germans know a lot about the Holocaust and National Socialism, almost nobody relates this knowledge to a personal guilt of his/her own parents and grandparents. In the group with the highest education, 56% of the respondents were convinced that their parents or grandparents had been opponents to National Socialism and only 1% believed that their own family members had been involved in the “unspeakable crimes”. To the contrary, 26% of the interviewed were certain that their parents and grandparents had “helped Jews”. Today’s grandchildren again perceive their grandparents as victims. 71% think that “they suffered a lot during the war”.²⁶

According to this poll, almost 60 years after the Holocaust there is still no feeling of any “personal” form of guilt. While German society is ready to accept a general liability for the “Holocaust” there is still a tendency to avoid feeling guilty in a more immediate sense. Instead, close relatives who lived during the war and the Holocaust are still perceived as victims of war and thus of National Socialism.

The paradigms of “remembering the Holocaust in Germany” thus are irritatingly constant. The self-perception as victims, while blaming “the others”, emerged in “Zero Hour” and remained intact until today.

This observation leads to the conclusion that it might be impossible for a group to deal with its own guilt. There seems to be no collective memory of crime. On the other hand the German example shows how closely linked modernization of soci-

²⁶ See Welzer, Harald; Moller, Sabine und Tschuggnall, Karoline: „Opa war kein Nazi“, Nationalsozialismus und Holocaust im Familiengedächtnis. Frankfurt/Main 2002, p. 246-248.

ety and the establishment of modern values are to outright and fair-minded historical consciousness without the avoidance of the dark chapters of history. Therefore, even if it seems to be impossible, we need a collective memory of crime.

THE LAST VOYAGE OF THE KLADOVO TRANSPORT*

By Milan Koljanin

On their voyage down the Danube, a large group of more than 1,300 Jewish refugees from Central Europe was stopped at the port of Prahovo, Yugoslavia, on December 20, 1939. By the end of that month, they were transported to the winter port at Kladovo, 73 km upstream from Prahovo. In the second half of September 1940, the refugees were moved to Šabac, where they witnessed German occupation, in April 1941. Shortly before the war broke out, a group of between 200 and 280 youths and children who had obtained immigration certificates left for Palestine, via Greece. The German occupying forces interned the refugees from the Kladovo transport to Šabac in July 1941. During the anti-insurgency campaign in Šabac and its surroundings, and the mass executions by the "punitive expeditions" of the German Wehrmacht, at the execution ground near the village of Zasavice, on October 12 and 13, 1941, all Jewish men from the Kladovo Transport and Šabac were killed. The remaining Jews, women and some children, were deported to the Jewish camp Zemun (Judenlager Semlin) in Sajmište (the Fairground) in Belgrade, by the end of January 1941, where they were killed together with other prisoners in spring that same year. This paper examines some of the factors that led to the transfer of refugees from Kladovo to Šabac, the conditions of their deportation to the camp in Sajmište, the number of victims, as well as some other issues.

*This work was originally written for the Project "Serbian People and Yugoslavia in the Second World War – European Frameworks of the Ideological Divisions and Repression" (No 2159), sponsored by the Ministry of Science and Environmental Protection of the Republic of Serbia.

I

After a series of news about imminent departure, the convoy of ships carrying Jewish refugees finally left Kladovo, a small town on the Yugoslav-Romanian border, on September 19, 1940. However, instead of in the direction of the Black Sea and Palestine, the Jewish refugees were taken upstream, to the Sava River and the town of Šabac, and into the Serbian inland. The voyage from Kladovo to Belgrade (236 km), and from Belgrade to Šabac (101 km) lasted until September 22, when approximately 500 Jewish families arrived in Šabac, a town with a population of 16,000.¹

While still in Kladovo, the refugees first learned about the possible transfer to Šabac in early September 1940. They learned that roughly one half of the group would be transferred there, upon the orders of the Yugoslav Interior Ministry, because Kladovo was too small to accommodate such a large group of people. However, the refugees soon found out that the reason behind the transfer was something else. Two SS troops from a German ship anchored off-shore landed in Kladovo on September 14. The refugees soon learned that the ship would continue downstream towards Romania the next day, and that it would be used for the transport of German nationals.

Šime Špicer, Secretary-General of the Federation of Jewish Religious Communities of Yugoslavia, later stated in his reports that the immediate reason for moving of the refugees from Kladovo to Šabac was the wish Yugoslav authorities to avoid contact and possible incidents between the Jewish refugees and the

¹ Gabriele Anderl, Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der juidische "Kladovo-Transport" auf dem Weg nach Palaestina 1939-42*, Wien 1993, p. 100-101, 145. According to the testimony of Jefta Kujundžić, a municipality clerk in Šabac who kept record of the Jewish new arrivals, the transport arrived on September 21, 1940; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu (Camps in Šabac)*, Novi Sad 1967, p. 135. For the exact distances between the cities on the Danube and Sava, see: Miloš Đonić, *Plovimo našim rekama (Navigating Our Rivers)*, Belgrade, 1978.

members of the ethnic German coming from Bessarabia and North Bukovina. There was a genuine risk of this happening because, according to Špicer's information, Prahovo and Kladovo were intended to be used by ethnic German refugees as havens and ports of embarkation.²

The transfer of ethnic Germans from Romania in the fall of 1940 was just a detail in a broader scheme of the National Socialist Germany for the "reorganization" of the European space, i.e. the displacement of millions of Europeans and the Germanization of their territories. The execution of this plan began after the division of the Eastern Europe into the zones of interest between Germany and the Soviet Union, on August 23, 1939, followed by the German offensive in Poland, which marked the beginning of the Second World War. By a secret decree signed by Hitler on October 7, 1939, the SS Reichsfuehrer Heinrich Himmler was appointed Commissary of the Reich for the "strengthening of Germanism". He was in charge of bringing ethnic Germans from other countries back to the Great Reich and of "regulating the status of the members of foreign nationalities" and "preparing new German lands for colonization". According to the decree, the largest among the "new German lands for colonization" was the annexed part of Poland, with 10.7 million Poles, other Slaves and Jews, who were treated as "foreign nationals". Germanization entailed their expulsion and internment, followed by the arrival of between 132,727 and 151,000 ethnic Germans from Bessarabia and North Bukovina, and later from the Romanian region of Dobruzha as well.³

² G. Anderl/ W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 100-104

³ Robert Koehl, *RKFDV. German Resettlement and Population Policy 1939-1945. A History of Reich Commission for the Strengthening of Germanism*, Cambridge 1957, p. 101; Tone Ferenc, *Nacistička politika denacionalizacije u Sloveniji u godinama od 1941. do 1945 (The Nazi Policy of Denationalization in Slovenia Between 1941 and 1945)*, Ljubljana-Beograd 1979, p. 30-31; *Basic Book for Germany, chapter 3, 1944, Umsiedlung*. Anderl/W.Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 102-104.

These large-scale resettlements were organized by the central SS office for Germans in foreign countries, the *Volksdeutsche Mittelstelle*. The ethnic Germans from Yugoslavia also volunteered to set up the temporary reception camps in Prahovo and Zemun. In early September 1940, the dry, sandy, flat terrain near Belgrade, on the confluent of the rivers Sava and Danube, in the vicinity of the city's fairground pavilions, became the scene of a hurried construction of a camp for ethnic Germans from Bessarabia and North Bukovina. This seemed like a perfect location, not only for a port, but also because of the vicinity of the railway station in Zemun, from where the deportees were taken to the reception camps in the Reich. The construction works were done by the German Traffic Bureau (*Verkehrsbureau*). The camps were designed to receive ten transports of 12,000 ethnic German deportees each.⁴

The governments of Yugoslavia and Germany signed an agreement on the organization of accommodation and transfer of the German settlers from Romania. The details of this agreement are unknown, but some of the provisions can be conjectured from a protest note of the British government to the Yugoslav government. The British insisted that the presence in Yugoslavia of more than 1,000 uniformed German troops, including the SS, constituted a breach of Yugoslav neutrality. The SS troops were in charge of the organization of the transports of their fellow nationals. The Yugoslav government did not share this view, and replied that the German presence there was only temporary.⁵

⁴The Belgrade Historical Archives (Istorijski arhiv Beograda, abbr. IAB), Belgrade Municipality Fund, Technical Direction, Inv. No. 493, Operative Section of the Administrative Office of the City of Belgrade for Melioration, the "New Belgrade" Construction Site, Engineering Section of Technical Direction, Belgrade, September 5, 1940. Among other things, this document shows that the developer employed security officers (the "guard") to prevent any unauthorized access to the construction site, and that the works obstructed free access to the banks of the Danube.

⁵Envoy in Belgrade, Campbell, to the Foreign Office, No. 699, Belgrade, September 19, 1940, in: Živko Avramovski, *Britanci o Kraljevini Jugoslavi-*

Did the German government request that the agreement with the Yugoslav government include the resettlement of the Jewish refugees from Kladovo, or did the Yugoslav authorities initiate their transfer in an attempt to prevent possible incidents? It is not possible to give a reliable answer to this question without knowing the details of the agreement. However, it seems more likely that the German side insisted on the Jewish refugees being taken out of Kladovo and that this was the reason for the visit of the two SS officers on September 14, 1940, of which there exists a testimony by one of the refugees, Walter Klein.⁶ The Germans' request to have the Jews taken elsewhere could have been inspired not only by the risk of clashes between the Jewish refugees and ethnic Germans, but also by other, probably more important reasons.

After the first big German victories in Western Europe, in the spring and summer of 1940, the Balkan Peninsula more and more became the arena of the conflict of interests of the warring parties. After Hungary and Romania allied with Germany, in the fall of 1940, Yugoslavia found it increasingly difficult to retain its policy of neutrality. When in late October 1940 Italy invaded Greece, it practically became surrounded with German allies. The Anglo-German conflict of interest in Yugoslavia unfolded on different levels, making its international position even more difficult. In an attempt to weaken the enemy's military potentials, Britain endeavored to have Germany brought to a standstill by, among other things, cutting its oil supply from Romania. In a memorandum of May 11, 1940, the British Ministry of War even suggested that the oil fields in Romania should be destroyed and acts of sabotage carried out on the Danube, Germany's main oil-supply artery. It seems that for the sa-

ji (*The British on the Kingdom of Yugoslavia*), Vol. 3, (1939-1941), Belgrade 1996, p. 515; Foreign Office to Campbell, No. 548, London, September 25, 1940, in: Idem., p. 518; Envoy Campbell to the Foreign Office, No. 718, Belgrade, September 29, 1940, in: Idem., p. 519.

⁶G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 101-102.

botage and blockade of the Danube at its most sensitive section, the Djerdap Gorge (the Iron Gate), the British secured *Darien 2*, a ship provided by Haganah, the illegal Zionist army in Palestine, originally intended for the transport of the Jewish refugees from Kladovo. This ship was never used for sabotage, but it never reached the Kladovo refugees, either.⁷

The British intelligence in Yugoslavia and Romania tried to obstruct navigation on the Danube by sinking cement-laden barges at the Iron Gate or by mining the steep rocky riverbanks. The British attempted to obstruct German navigation on the Danube also by buying up the entire fleet of the *Schultz and Deutsch* shipping company from the city of Pančevo. In addition, they paid full salaries to the Danube pilots who navigated vessels through the Iron Gate not to do their job.⁸

On her part, Germany invested massive efforts to secure unhindered navigation on the Danube. A broad navigation security network, consisting of the members of intelligence services, chiefly the military intelligence, *Abwehr*, was up and running. The network's main pillar of support was the *Donau-Dampfschiffahrtsgesellschaft*, or the DDSG, the Vienna-based Danube steamboat society, and it could also count on a system of camouflaged lookouts along the banks. On several occasions, the German services received information about the British plans for sabotage on the Danube, and passed them on to the Yugoslav authorities, expecting them to act. This put the Yugoslav authorities in a delicate position, as they tried, in line with their policy of neutrality, to keep good relations with both warring sides. On the one side, it was in their interest to stop

⁷Rd, p. 110-111.

⁸A German police investigation, conducted in October 1941, confirmed this after the arrests of two pilots; *Zbornik dokumenata i podataka o narodno-slobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda*, (*Collection of documents and data about the freedom struggle of the Yugoslav peoples*) (hereinafter: *Zbornik NOR*) Belgrade 1949, Vol.1, book 1, p. 543-545, Report about the events in the US-SR No. 119, Berlin, October 20, 1941.

every attempt at disrupting navigation of the Danube, which was a vital interest of Germany, but also Yugoslavia's obligation as one of the Danube countries. At the same time, it was important to maintain good relations with Britain, a traditional but also prospective war ally. To achieve these goals, a special military command for the protection of Djerdap was established. This command was connected with the British intelligence service and knew about the British plans of sabotage through one of its agents. Before the German occupation of Yugoslavia, on April 6, 1941, there were no major disturbances of the navigation of the Danube. It was no coincidence, of course, that the German aggression on Yugoslavia began with an attack in the Djerdap Gorge. The German forces managed to prevent the sabotage.⁹

It is not known whether the intention of the British intelligence service was to use the Jewish refugees from the Kladovo transport for sabotage purposes. However, it is certain that it was in the interest of the German service to thwart such a possibility, especially in the course of the large-scale movement of ethnic Germans from Romania. Under the circumstances, the Yugoslav authorities too thought that it would be better to have the Jewish refugees moved from such a sensitive location near the Djerdap Gorge, where the risk of sabotage was very high. Precisely in September 1940, Hans Helm, one of the top German intelligence officers in Yugoslavia, received news of a planned British sabotage to German tankers.¹⁰ All this urged the Yugoslav authorities to have the Jewish refugees transferred from the border on the Danube to the interior part of the country. Perhaps Šabac was selected for the fact that it was located on the banks of the river Sava, which potentially allowed easy and quick transport of this rather large group of people. Besi-

⁹*Nemačka obaveštajna služba (The German Intelligence Service)*, book 2, Belgrade 1955, p. 544-549, 550. This publication for official use only is largely based on the German police sources from the days of the occupation of Yugoslavia, and the archives of the state institutions of the Kingdom of Yugoslavia.

¹⁰Idem, p. 536-537.

des, the prosperous region of Mačva, of which Šabac was the capital city, would easily provide housing and supplies. It was recorded that the Šabac mayor, Dr. Milorad Petrović, was in favor of the idea to receive the refugees there.¹¹

II

In order to shed light on the circumstances leading to the death of the Jewish refugees from the Kladovo transport, let us briefly recap the main points of the “Final Solution”, or the *Endlösung*, in force during the German occupation of Serbia.

Just like in other occupied territories, the arrival of the German troops in Serbia involved the implementation of an already well developed mechanism of repressive and humiliating anti-Jewish measures: registration, labeling, introducing all sorts of bans and restrictions in economic and public life, forced labor, looting and “legal” expropriation. All this was accompanied with various forms of torture and detention, followed by internment and mass executions.

The German attack on the Soviet Union on June 22, 1941 worsened the position of the Jews and marked the beginning of the process of systematic annihilation of the European Jewry. The occupied Serbia's rapid inclusion in the Final Solution of the Jewish question had a decisive impact on the breakout and spreading of the uprising, which the occupying forces quelled with extremely severe measures. Along with the communists and other anti-German elements, the Jews too became victims of mass executions in reprisal for acts of sabotage and German losses in combats with the insurgents. In such reprisals the German occupying authorities saw a good opportunity to launch a systematic anti-Jewish campaign in Serbia as of the first half of July 1941.

This initiative to exterminate Jews in acts of retribution in Serbia did not come from Berlin. It came, according to his own

¹¹ Miloš Jevtić (editor), *Šabac i Jevreji u susretu (Šabac and Jews Meet)*, Belgrade 2003, p. 8-9, 53-54.

account, from Wilhelm Fuchs, a SS colonel and head of the Operational of the Security Police and the Security Service (*Einsatzgruppe der Sipo und des SD*). The Military Commander of Serbia, Ludwig von Schroeder, and his successor, Gen. Heinrich Danckelmann, soon embraced the initiative. As a result, in reprisal to acts of sabotage and attacks on the German troops, since the beginning of July 1941, together with other arrestees, the Jews too were shot, and this practice was soon formalized through specific orders. Since August 22, mass internments of Jews began in Belgrade. First in line were the Jews from the Banat regions, then Jews from Belgrade. On that same day, the few remaining Jews from Šabac were also interned.¹² In such retributive executions, which were getting increasingly frequent, some 1,000 communists and Jews were shot or publicly hanged until the end of August 1941.¹³

Wilhelm List, Military Commander Southeast, was not pleased with the anti-insurgence measures thus far. On September 5, 1941, he ordered the Military Commander of Serbia to do everything to “destroy the Serbian rebel movement quickly and terminally”. He ordered “ruthless and immediate measures against the rebels”, their collaborators and relatives (hanging, burning their homes down, increasing the number of hostages, deporting relatives to concentration camps, and so on).¹⁴ Following the guidelines from the Field Marshal List’s order, the Military Commander of Serbia ordered on September 12, 1941 to “have arrested all active officers, non-commissio-

¹²Christopher R. Browning: *Fateful Months, Essays on the Emergence of the Final Solution*, New York, London 1991; Milan Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu (German Camp at the Belgrade Fairground)*, Belgrade 1992, p. 26-35; Walter Manoschek, “Serbien ist judenfrei”, *Militaerische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42*, Muenchen 1993, p. 35-49.

¹³Arhiv Vojnoistorijskog instituta (Archives of Institute for Military History, abbr. AVII), German Archive (abbr. NA), K-70, File No. 18/14; Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944, (Terror and Crimes of the Nazi Germany in Serbia 1941-1944)*, Belgrade 1970, p. 48.

¹⁴Zbornik NOR, Vol. I, book 1, p. 390-392.

ned officers, all Jews and Gypsies, because they are secretly plotting against the Germans as spies and intelligence agents of the enemies of Germany".¹⁵ New arrests and executions of Jews, the most massive of which took place on September 17, ensued.¹⁶

When in August and September 1941 the armed resistance in Serbia assumed large proportions, the German occupational forces found it increasingly hard to crush it. Three divisions in Serbia were totally inadequate for larger-scale operations against the insurgents, despite fresh reinforcements. Having accepted List's proposal, Hitler appointed Gen. Franz Boeme on September 16, 1941, who had the authorization to crush the insurgent movement in Serbia by using extreme measures.¹⁷ The head of the Wehrmacht Supreme Command, Field Marshal Wilhelm Keitel, requested in his order of September 16, 1941,

¹⁵ A VII, NA, K-41F, f-1, d-9/3318-3319. This order was obviously based on the fresh evaluation of the cooperation and joint activities of Partisans and Chetniks (led by Col. Dragoslav Mihailovic) against the Germans, which Field Marshal List had pointed out already in early September. The report of the head of the Military Headquarters of the Military Commander of Serbia Gen. Gravenhorst, Belgrade, September 16, 1941, *Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 433.

¹⁶ There remain very few information about the camp at Autokomanda. According to a document of the Representative Office of the Jewish Community of October 23, 1941, an average of 1,400 Jews were detained in that camp; IAB, OGB, File No. 2. However, accurate data about the Jews brought to the Banjica camp exist in the books of the inmates' personal details (the so-called Banjica Books). Soon after they were brought to the camp, on September 17, 1941 202 Jewish men were executed; IAB, Fund of the Administrative Office of the City of Belgrade (UGB), *The Banjica Books*, Book 1, No. 219-420. That same day, the Commander of Serbia informed the Military Commander Southeast about the arrests of the Jews in Belgrade. As of September 17, 65 Jewish women were arrested and taken to Banjica. M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, p. 34-35.

¹⁷ Radiogram of the Military Commander Southeast List to the Military Commander of Serbia, the Supreme Command 65 and a German general in Zagreb, on September 19, 1941, *Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 440. Boem's appointment actually meant the replacement of the Military Commander of Serbia, Gen. Danckelmann, who was recalled from Belgrade in mid October 1941.

on behalf of the leader of the Reich, to “apply the severest possible measures” in order to “suppress this general communist rebel movement” as soon as possible. Keitel came up with new guidelines: “The general rule provides that between 50 and 100 communists will be executed in reprisal for each German soldier killed.”¹⁸ On September 28, Keitel added new categories to his list of political enemies of the National Socialists that needed to be arrested. Apart from the communists, the list included the patriotic and democratic bourgeoisie, which was linked to specific attacks against the members of the Wehrmacht.¹⁹

The new radicalized repressive policy in Serbia covered the Jews as well, i.e. the entire male Jewish population, in line with the policy of the occupational military authority, adopted earlier. Since the beginning of October 1941, Boeme’s orders identified “Jews and communists” as first-choice hostages and victims of executions. According to his order of October 4 that year, 2,100 inmates “from the concentration camps in Šabac and Belgrade (primarily Jews and communists)” were to be shot in reprisal for 21 German soldiers killed. His order of October 10 now formally amended Keitel’s order of September 16, 1941. Among other things, Boeme ordered the following: “All garrisons in Serbia should hunt down, arrest and detain as hostages all communists, all suspicious men, all Jews and a certain number of nationalistic or democratically oriented locals”. For each German soldier or ethnic German killed, 100 prisoners or hostages were to be shot, and 50 for each one wounded.²⁰ This order inspired mass executions of Serbs, as well as an extensive campaign of arrests and an almost total annihilation of all adult Jewish males by early November 1941.

Anti-Jewish measures of the German occupying forces in Serbia affected not only the local Jewish population, but also the

¹⁸ Idem, p. 431-432.

¹⁹G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 225.

²⁰Idem, p. 102.

Jewish refugees in Yugoslavia, who now found themselves in the middle of the war. What is more, some measures were targeted against them in particular. The first massive internment of Jews in Serbia took place in Šabac after all Jewish refugees from the Kladovo transport were detained. In the barracks of the new camp previously occupied by a pontonier squad, near the Old City, more than 1,000 Central European Jews were detained until July 15, 1941. The camp was right next to the river Sava, on which the refugees arrived in Šabac the previous fall. The "Jewish camp in Šabac", as it was called in some documents, was the first camp for Jews. The local Jews, 65 of them, paid ransom to delay their internment, but this merely postponed the inevitable until August 22 that year.²¹ Also, this was the first time in the German-occupied Serbia that a city's entire Jewish population, including women and children, was interned. In Banat, internment of Jews and their subsequent deportation to Belgrade began as early as in mid August.²²

In August 1941, the rebel movement in Western Serbia gained momentum through large-scale operations, and Šabac was threatened by imminent attacks of Chetnik and partisan forces. Like in other Serbian cities, various measures aimed at intimidating the population were used in Šabac as well, above all executions and public hangings, which included Jewish victims. In clashes with the partisans on August 19, 1941, some 20 km outside of Šabac, three soldiers and one policeman were killed, and 10 soldiers from the German units stationed in Šabac were wounded. In the night of August 21, the Germans retaliated.²³

²¹The internment of the Jewish refugees in Šabac followed a police order, carried out by the county military authorities (Kreiskommandantur 847). They also set up the camp, but later let the Operational Command of the Police Security Service use it (Einsatzkommando der Sipo und des SD). See the statements of Dr. Walter Boehne and Fritz Trothe, AVII, NA, k-27/S II, file No. 40/7. Valuable data about the events in Šabac are found in *Šabac pod okupacijom (Šabac Under Occupation, diary 1941-1944)* by Gliša Babović, a Šabac priest and children's writer.

²²M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, p. 32-33.

²³G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 214.

Among the ten men who were shot that night and left lying in pools of blood in the city's busiest street was Alfred Bata Koen, a doctor. Being a Jew was his only crime.²⁴ At nine o'clock the following morning, German guards ordered a group of Jews from the Sava camp to hang the dead bodies on power poles. Koen was killed and hanged in front of the National Bank building, whose facade bore a large anti-Jewish banner. This whole scene conveyed a strong symbolic message and the slogan on the banner belonged to the repertoire of both old and freshly coined anti-Semitic stereotypes.²⁵ That same evening, using a municipality garbage cart, the Jews from the camp moved the bodies to the remotest corner of the Šabac graveyard, in Donji Šor.²⁶ On the following day, the Šabac Jews were also taken to the camp. Because the insurgent activities grew in intensity and got closer to the city in September, the German authorities in Šabac tightened the safety measures, began fortifying the city and the institutions of the occupational authorities. More and more people who had been known for their pro-leftist views

²⁴The report of the Committee of the Communist Party of Yugoslavia for Šabac County of August 23, 1941, *Zbornik NOR*, Vol. 1, book 1, p. 76-77; Statements No. 34-53 about the crimes of the occupying forces and their helpers, *Statement No. 34*, Belgrade 1945, p. 404.

²⁵Milan Koljanin, *Antisemitski stereotipi i progandna u Srbiji 1941-1942*, *Istorija 20. veka (Anti-Semitic Stereotypes and Propaganda in Serbia, History of the 20th Century)*, No. 1, Belgrade 2003, p. 89-100.

²⁶G. Babović, *Šabac pod okupacijom (Šabac Under Occupation)*, August 21, 1941, "Glas Podrinja", Šabac, april 5, 1962; Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu (Camps in Šabac)*, Novi Sad 1967, p. 43; Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." "Tragična sudbina Jevreja izbeglica u Šapcu 1941", *Zbornik 4*, Jewish Historical Museum, Belgrade, 1979, p. 259-260. H. Anderl and W. Manoschek (Idem, p. 214) say that 10 hostages were shot and hanged on August 18, and that in the night of August 21 between 10 and 20 men were shot and later hanged, including an unknown number of local Jews. As their source, they quote the above mentioned article by M. Jovanović (p.259) and the doctoral thesis of V. Glišić, *Teror u zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. (in German, p. 60). However, the translation from the quoted article is inaccurate. Glišić, citing Filipović's book, says that in Šabac on August 21 10 hostages were shot and hanged (Serbian edition, Belgrade 1970, p. 49).

and suspicious links with the insurgents were taken to the Šabac District Court prison. The family members of those belonging to the insurgent movement were also kept as hostages. A group of 38 prisoners were transferred to the Banjica Camp (Anhaltelager Dedinje) on September 15, 1941. They included two Jews, Lazar Hauzer from Ruma, and Berthold Kaiser, whose last place of residence was the "Jewish camp in Šabac".²⁷ One can only speculate about the reasons for their transfer, but let it be noted that most members of their group were arrested because of their links with the insurgents or as communist supporters. Since the Banjica camp was one of the major "human pools" for mass executions throughout October 1941, Lazar Hauzer and Berthold Kaiser were soon among the victims. The 200-strong group of prisoners from the Banjica camp who were shot at Jajinci execution ground included more than 100 Jews, the two young men from Šabac among them.²⁸

The future of the Kladovo transport, i.e. the Jewish inmates of the Šabac camp, depended directly on the outcome of the insurgents' attack on the city and Gen. Boeme's "punitive expedition". Wehrmacht's bloody campaign in Western Serbia first started in Šabac, the city that suffered tremendous devastation by the Austro-Hungarian army, in 1914. After three days of attempts by Partisans and Chetniks to take the city, the units of

²⁷IAB, UGB, The Banjica Books, book 1, No. 442, Hauser Lazar, technical student from Ruma, born April 3, 1921 in Ruma, residente of Ruma, Jew, brought on September 15, 1941 from Šabac; Idem. No. 443, Hauzer Berthold (or Kaiser Berthold), shop assistant, born April 12, 1921 in Munich, last place of residence the "Jewish camp in Šabac", brought in on September 15, 1941 from Šabac. See: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 46. On the list of Jewish victims of December 24, 1945 (M. Jovanović, p. 270), the entry 439 reads: Kaiser Berthold, 4/12/1921.

²⁸ IAB, UGB, The Banjica Books, book 1, No. 442, 443. According to the report of the head of the Security police and Security service of October 20, 1941, because of the murder of two German soldiers in Belgrade "200 communist, i.e. Jews were shot in reprisal"; *Zbornik NOR*, Vol. I, p. 543-544, Report about the events in the USSR No. 119, Berlin, October 20, 1941; Idem, Vol. I, book 2, p. 358-360.

the 342nd division entered Šabac after crossing the river Sava on September 23, 1941. That same day, Gen. Boeme ordered all the men in the city aged between 14 and 70 arrested and deported to the “collective prisoner camps”, and later the “concentration camps north from Sava”. On the following day, the city’s entire male population was arrested, including Serbian administration officials, civil servants, police officers and gendarmes, totaling 4,410 persons. They were rounded up at the outskirts of the city, where the Jews from the Sava camp already awaited them. The Jewish women were soon taken back to the camp, while the men were escorted across the river, to Klenak, in the territory of the Independent State of Croatia. After the men left, the city became the scene of a terrible crime. According to the report of the commander of the 342nd division, Gen. Hinghofer, by September 29, 1941, 830 people were executed there. They were mostly farmers from the nearby villages who were brought into the city and shot on the Bara execution ground.²⁹

After two days spent in the open, the victimized prisoners had to run the distance of 23 km from Klenak to the new temporary camp in Jarak in less than 4 hours on September 26, 1941. All who collapsed or were or legging behind due to exhaustion were killed on the spot by Germans and the Ustashe, the Croatian troops. The participants in this “Bloody March” estimated that between 120 and 200 prisoners, including 24 or 25 Jews, were killed in this way.³⁰ They remembered the names

²⁹Zbornik NOR, Vol. I, book 1, p. 454-455, 456-457, 475; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 47-55.

³⁰According to priest Babović, some 120 people, of which 96 Serbs and 24 Jews, died along the way. He later learned that 86 Serbs and 25 Jews were killed on the road to Jarak. G. Babović, *Šabac pod okupacijom, 30. septembar 1941; 7. decembar 1941* “Glas Podrinja”, August 2, 1962, September 13, 1962. A survivor Anna Hoecht learned from her husband that 24 Jews had died; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 222. In his diary, a Šabac resident Vasa Mikić put the number of victims at between 180 and 200 people, 25 of them Jews. Vasa P. Mikić, *Burni događaji 1941-1944. godine (Turbulent Events 1941-44)*, p. 27, manuscript in the library of the Institute for Contemporary History (ISI) in Belgrade.

of three victims, their fellow citizens from Šabac. The remaining 22 Jewish victims were the people from the Kladovo transport - the very first victims from the ranks of Jewish refugees in Šabac.³¹ Three days later, on September 30, the prisoners from Jarak were taken back to Šabac and detained in the army barracks now serving as concentration camp, in Senjak. The Jewish men returned to the Sava camp, but only for a short while.

Throughout October 1941, thousands of men from Mačva, Jadar, and Pocerina were being brought to the camp in Senjak, Šabac. At the same time, the German "punitive expedition" committed massive atrocities throughout the country. According to Gen. Boeme's report of October 20, 1941, the camp population was 22,658 men, 5,004 of whom were released, 1,968 shot, and 2 died. Therefore, the total number of inmates was 15,684.³² The victims of the shootings included the Jewish men from the Sava camp. Following the killing of 21 German soldiers between Belgrade and Obrenovac (in the surroundings of Topola), on October 4 Gen. Boeme ordered, 1941 the execution of 2,100 prisoners from the "concentration camps in Šabac and Belgrade (primarily communists and Jews)". The military units were to take care of the actual executions, while the Security police was charged with providing the requested number of pri-

³¹They were Haim Ruso, Samuilo Malamed and Naum Gidić; Archives of Yugoslavia (AJ), Fund of the State Commission for the Establishment of Facts About the Crimes Committed by the Occupying Forces and Their Collaborators (Fund reference: 110), 691-192, Fact-finding commission for crimes committed by the Occupying Forces and Their Collaborators against Jews in Vojvodina, Prijava, Šabac, February 23, 1945. This list contains the names of 64 Šabac Jews. Boriška Vetendorf was the only survivor. The list does not include the name of Dr. Albert Koen, shot and hanged on August 21, 1941. The list should also include the names of the members of Mika Bararon's family: wife Salika, children Jakov and Berta, and a four-year-old grand-daughter, Matilda Maza Mandil. They were arrested in the village of Gradojević, sent to Banjica from the camp in Šabac and shot on August 24, 1942. IAB, UGB, registration books of the Banjica Camp, book No. 4, No. 6920-6924. The survivors among the Šabac Jews include Rašela Bararon and her daughter Elza Anaf, who were hiding in Belgrade, and Haim Avramović, a POW in Germany. S. Filipović, *Logori u Šapcu*.p. 144. See also the memoirs of Gradimir Slavković (ISI library, Belgrade).

³²*Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p.546-547.

soners. Eight hundred and five Jewish and Gypsy (Roma) inmates from the camp in Šabac were to be executed, and the rest were to be supplied from the "transit Jewish camp in Belgrade", i.e. the Topovske Šupe camp, in Autokomanda. When in the meantime another wounded German soldier died, the number of Jews and Gypsies to be shot rose to 2,200. The execution of the inmates from the camp in Belgrade started on October 9 in the city's surroundings, and on October 12 and 13 the inmates from the camp in Šabac were executed.³³

The Jewish men from the Sava camp in Šabac were taken away on October 11 and shot and buried in the next two days near the village of Zasavice.³⁴ There have been discrepancies among the sources and researchers on the exact number and structure of people killed in those killing sprees.

During its campaign of destruction of war-crimes evidence, in the fall of 1943, the Special Command 1,005, or the *Sonderkommando 1,005*, under the command of SS Colonel Paul Blobel, arrived in the occupied Serbia and started exhuming and cremating the bodies of victims on a number of locations. For some reason, the Command never went to Šabac, and the bodies of the victims of mass crimes of the Wehrmacht's 1941 "punitive expedition" there were not destroyed. This enabled the post-war fact-finding State commission to carry out exhumations and forensic analyses.

The bodies of the Zasavica victims were exhumed on June 12, 1945. There are two official documents about this exhumation.

³³ Idem, p. 480-481; 498-499; 526-528; 545; 555; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*.p. 225-226. As priest Babović noted, only two days after the executions, rumor started in Šabac that all Jewish men from the camp had been shot, as well as some 200 Gypsies (Roma); *Šabac pod okupacijom, 15. oktobar 1941*, "Glas Podrinja", August 28, 1962. This news was confirmed on November 6. Priest Babović learned from eye witnesses that between 100 and 120 Gypsies and around 600 Jews were killed, and wrote down some other details about the executions. Idem, November 6, 1941; "Glas Podrinja", November 6, 1962.

³⁴As under 30. According to this list, 23 Šabac Jews were killed in Zasavica. Left behind were Jakov Bararon, Binja Mediina and Julius Guenzberger, who were seriously ill. They were shot in Šabac immediately after being released from hospital. Idem.

tion. According to a document of the district office of the Serbian Commission For the Establishment of Facts About the Crimes of the Occupying Forces and Their Collaborators in Šabac (No. 519 of September 13, 1945), 868 bodies were exhumed in Zasavica on June 12, of which 47 were positively identified as Jewish on the basis of the personal documents that were found on them. However, the minutes of the Investigating Commission of the Serbian Office for the Establishment of Facts About War Crimes of the Occupying Forces and Their Collaborators (No. 3107), taken in the town of Bogatić, the center of the Mačva County, on June 12, the day of the exhumation, suggest that 834 bodies were exhumed. It is stated that the relatives had identified 61 bodies and that another 48 were identified thanks to the personal documents they had on them, putting the total number of bodies at 109.³⁵ However, the list of names has only 105 entries, of which 59 are Roma and Serb victims, and 46 Jews. This document contains the forensic report in which the victims are categorized according to age and gender, as well as other details about the crime. The Commission used these figures and based its subsequent rulings on these findings.³⁶

According to the investigating Commission, out of the 834 people executed in Zasavica, 832 were men, 725 of them

³⁵ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 143-144. The exhumations were carried out by German war prisoners, who stayed in the same grain warehouse in Šabac that was home to the Jewish refugees from the Kladovo transport shortly before the war. M. Jovanović, *Wir packen, wir auspacken*, p. 265.

³⁶ AVII, NA, K-53, File No. 12/2. Odluka o utvrđivanju zločina (Decision on the Establishing of Crimes, Zl. Br. 17.033. According to the report of the head of the Security Police and Security Service about the events in the SSSR No. 119 of October 20, 1941. (*Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 543-544), 910 prisoners were killed until that day. G. Anderl/W. Manoschek (p. 229-230) believe, based on this report, that on October 12 and 13 910 Jews and Gypsies from the Šabac camp were shot in Zasavica. The June 12, 1941 exhumation established the exact and reliable data about the number (834) and structure of the victims. The figure 910 from the abovementioned report is probably the combined number of those shot in Zasavica and several other groups executed before October 20, 1941. For more details about these executions, see: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 47-55, 98-101.

Jewish refugees, 23 were Jews from Šabac, 84 Gypsies (Roma), and there was a certain number of Serbs. Forty-four out of 46 identified Jewish victims were refugees, and two were local Jews. Two bodies were identified as being those of two Jewish women from the Kladovo Transport, Alice Stein and Berta Zwicker. This brings the total number of Jews executed in Zasavica to 750. There were 84 Roma victims, including several Serbs. According to the Commission's early reports, there were 727 Jewish victims (725 men and two women) and 23 Jews from Šabac.³⁷ The Commission mistakenly included Salomon Fingerhut, a rabbi from the town of Ruma, among the Jewish refugees, instead of among the local Jews. It is therefore safe to conclude that 726 victims were Jewish refugees, and 24 local Jews.

This structure of victims raises the following question: why were the two women shot together with the men? When storming the villages, the Wehrmacht's punitive expedition as a rule wiped out the entire population, including women and children, but they otherwise rarely detained and executed women. The women who were killed with the men were mostly members of the rebel movements or illegal organizations. The same applied to the Jewish internees: as a rule, only men were shot. Perhaps the explanation for the killing of these two Jewish women lies in the fact that there were not enough men to fill the quota for the execution, particularly as the number of Jews killed in Zasavica is conspicuously rounded off to 750.

III

After the men were taken away, the remaining Jews from the Sava camp faced total uncertainty. The Germans deliberate-

³⁷All the names from the list attached to the abovementioned Decision are transcribed in Serbian and often misspelled. A comparison with the lists from 1945 shows that "Štejn Aljese" and "Zviker Berta" are in fact Stein, Alice and Zwicker, Berta. For a complete list of identified Jewish victims exhumed in Zasavica see the Addenda.

ly gave contradictory answers to the inmates' many questions, which only made the waiting worse. Some said that the men had been taken to perform labor, others that they had been shot. Prolonged uncertainty, which kills a person's wish to put up resistance, was indeed part of the standard procedure with prisoners in the German camps. A survivor Dorothea Fink gave the following testimony: "*Now they told us that the men were building roads, and next they said that they had all been shot. They took pleasure in seeing the women and children cry, and told us that the same would happen to us if we didn't stop weeping. But to us it already made no difference...*" Another survivor, Anna Hecht, confirmed that this was how the guards treated the prisoners.³⁸

Despite the contradictory news about their men's fate, the Jewish women preferred to believe that they had been used for slave labor. In his diary under November 6, 1941, priest Babović offers the details of the killing of Jews and Gypsies in Zasavica based on the testimonies of the eyewitnesses. He also managed to find out how the women in the camp had reacted to this news. "*Despite the fact that this whole event has been described by eyewitnesses, there is still hope among the Jewish women that their men had not been killed, but that they were used as laborers near Novska, in Croatia. Rumor has it that the Jewish women are hide their adolescent male children at the mere sight of a German soldier near their camp.*"³⁹ After the Jewish men were taken to the other side of the river Sava on October 11, 1941, and to the Croatian territory, those who stayed behind were led to believe that they were going to be used as laborers. In addition, there is a psychological explanation for this self-delusion: good news is easier to accept than bad news, especially if the bad news is so devastating. A month or so later, the Ger-

³⁸G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 229.

³⁹G. Babović, *Šabac pod okupacijom, 6. novembar 1941*, "Glas Podrinja", August 28, 1962. It is unknown how the Jewish women found out about it, but there really existed two camps with Jewish prisoners near Novska at that time. They were the first camps under to the command of the biggest Croatian death camp, Jasenovac, where the majority of Jews from the fascist Independent State of Croatia were killed.

mans unambiguously confirmed that the men were alive and, what is more, that they would get to meet with them soon.

On Saturday, December 13, 1941, Babović wrote down the following: "*The Jewish women were told yesterday that they and the children would be transferred from the Sava camp to the camp in Sajmište, near Zemun. They were also told that their husbands were waiting for them there*".⁴⁰ The part about the transfer to the new camp in the pavilions of Belgrade's fairground was not a lie. For several days, since December 8, Jewish women and children were rounded up in Belgrade and taken to this camp. All the remaining Jews from other parts of Serbia, including those from Šabac, were to be transferred there. The German assurances only reinforced the women's belief that their men were indeed alive. This is corroborated by a Red Cross postcard of December 27, 1941 signed by Johanna Hansi Hahn, who somehow managed to have it mailed from the camp to Palestine. Against all the odds, seven months later the postcard reached the addressee, Leo Klein, the father of Walter Klein, who was shot together with other men in Zasavica. The card contained just a few lines: "Walter labors outside camp. Thinking of you, will pass news." After receiving the postcard on August 2, 1942, Leo Klein replied, hoping that this illegal correspondence could be maintained.⁴¹ By that time, however, neither Hansi Hahn nor any of the Jews in Serbia who failed to escape the occupational authority, were among the living.⁴²

Why were the remaining Jewish prisoners in the Sava camp in Šabac transferred to Sajmište precisely on January 26, 1942? In order to find the answer to this question, one more aspect of the German policy of repression in Serbia needs to be examined.

⁴⁰G. Babović, *Šabac pod okupacijom, 13. decembar 1941*, "Glas Podrinja", September 13, 1962.

⁴¹G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 230.

⁴²Peter Longerich (Hrsg.), *Die Ermordung der europaischen Juden. Eine umfassende Dokumentation des Holocaust 1941-1945*, Munich 1989, p. 294.

In addition to the mass executions, the leadership of the military occupational authorities in Serbia decided in the fall of 1941 to organize large-scale internments and resettlement of the population from the regions where the insurgent movement had been particularly strong, Northwest Serbia in particular. In line with this decision, they ordered the construction of a large concentration camp shortly before the arrival of Gen. Boeme's punitive expedition. Gen. Boeme's order to the 342nd division to "evacuate Šabac", given on September 23, 1941, entailed moving all the people from Šabac to a "concentration camp that the division will build north of the river Sava".⁴³

This order applied to the temporary transit camp in Jarak, where the prisoners from Šabac arrived after surviving the Bloody March on September 26, 1941. However, the improvised camp at Jarak was inadequate for the planned large-scale internment of both insurgents and population. This is why on September 30 the prisoners from Jarak were taken back to Šabac, and into the newly built barracks in Senjak, known as the "Transit camp Šabac", (*Durchgangslager Šabac*), and built as a temporary facility only. It had a population of more than 20,000, the majority of whom lived in the open. It was obvious that such a camp could not provide a more permanent solution for a large number of people. Gen. Boeme suggested to the Field Marshal List to have all the prisoners from the Šabac camp deported to Germany, but List refused to do so.⁴⁴ Surely, List's

⁴³*Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, 454-455. This order specified what belongings the prisoners were allowed to take into the camp, including food from their own supplies. In the report to Military Commander Southeast of September 24, 1941, Gen. Boeme mentioned that the population of Šabac would be "resettled" starting September 24. *Idem*, p. 458.

⁴⁴C. R. Browning, *Fateful Months*, p. 47-48. As the police investigation failed to prove any of the thousands of the Šabac prisoners guilty, they were released following List's orders. This enraged the commander of the 342nd division Gen. Hinghofer, who in his report to Boeme of October 15, 1941 said the following: "It is safe to say that the rebel movement in Mačva, due to the release of a large number of people from the concentration camp, may grow fresh impetus as soon as the division moves to a new area of activity"; *Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 537-538.

refusal to have the detained rebels deported to Germany encouraged Boeme to look for a solution to the problem of large-scale internment in Serbia by building a large camp that had been mentioned in the orders since September 18, 1941.

Gen. Boeme's headquarters decided on October 6, 1941 to build the new camp next to the village of Zasavica, at the northernmost point of the German occupational area along the river Sava and the border with Croatia. "In the Sava bend at Mitrovica, Organization Todt was to erect a collection camp according to the model of German concentration camps." The initial capacity of this camp will be 50,000, amendable to 500,000 people".⁴⁵ It cannot be purely by coincidence that right there, near the village of Zasavica, mass executions of Jews took place on October 12 and 13. This village and the surrounding area had already been evacuated and it seemed like a suitable place for terrible crimes, including a new camp. After heavy rains turned the terrain into a pool of mud, Gen. Boeme stopped the works on October 28, 1941, and ordered the pavilions of the Belgrade fairgrounds to be turned into a camp instead.⁴⁶

At the time of the execution of the Jewish men, the first phase of the "final solution" in Serbia, carried out chiefly by the Wehrmacht, was being completed. But the problem of Jewish women and children still remained. The members of the top brass of the occupational military command in Serbia did not see eye to eye on the Jewish issue, which prompted the visit of a delegation of the Foreign Ministry and the RSHA from Berlin, in mid October 1941.⁴⁷ It became clear from the talks that the "final solution" was already well underway in Serbia. In the acts

⁴⁵Zbornik NOR, Vol. I, book 1, p. 498-499; Idem, Vol. XII, book 1, p. 486-487. While still under construction, the camp was named "Transit Camp 183" (*Durchgangslager 183, Dulag 183 for short*); AVII,NA, K-44h, f-1, d-7/55, Auszug aus dem Kriegstagebuch des Generalkommando XVIII (Geb.) A.K. (18.9.41-8.12.41).

⁴⁶Idem, priest Babović wrote down on November 9, 1941 that it had been raining incessantly for four weeks, since October 12. *Šabac pod okupacijom*, "Glas Podrinja", August 30, 1962.

⁴⁷C. R. Browning, *Fateful Months*, p. 51-52; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 231-232.

of reprisal for the killing of German soldiers more than 2,200 Jewish men had already been shot, and another 4,000 remained. The participants in the talks agreed to have 3,500 shot “by the end of that week”, and to use the remaining 500 men to maintain order and organize provisions and medical services in a ghetto where all the remaining Jews and Roma were to be confined. This ghetto, was planned to be just a transit area for the prisoners on their way to the camp, located on the “Serbian island Mitrovica” on the river Sava. The island was to have two facilities: one for the Jews and Roma, and another for “50,000 Serbian hostages”. The Jewish camp was also to be used as a transit prison, before the technical possibilities allowed the transfer of prisoners to a “reception camp” in the east.⁴⁸ In fact, both the Foreign Ministry and the RSHA consistently asked for the “final solution” to be carried out in Serbia and nowhere else.

The order to have the Jews and Roma interned in the camp in Sajmište was not issued until early December 1941, after the insurgence in Western Serbia was quelled, which had been the German’s top priority. The conditions now existed to switch to the second phase of the “final solution”: the internment of all the remaining Jews in Serbia. According to a report from Gen. Boeme’s headquarters to the Military Commander Southeast of December 5, 1941, “all the Jews and Roma will be transferred to one concentration camp near Zemun. (For the time being, some 16,000 people). It can be proved that they procured intelligence for the rebels”.⁴⁹ This was one of Boeme’s last orders before he

⁴⁸Idem; Rademacher’s report about the trip to Belgrade in: AVII, NA, mf. London, r-1, s-297 105 to 297 108: The numbers of the remaining Jews vary significantly depending on the source. On the basis of Benzler’s telegrams, Rademacher believed that there were 8,000 Jewish men in Serbia and 20,000 other Jews, while the police sources in Serbia put that number at “around 10,000 Jewish women and children”; *Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 543-545, Report about the events in the SSSR No. 119. Different sources offer different numbers of Jews and Roma who were to be interned to the camp in Sajmište.

⁴⁹Idem, Vol. I, book 1, p. 624-625. This paper also announces the arrest of 1,200 active officers in Belgrade and their transfer to a POW camp in Germany, as had long been planned by Turner.

left Serbia, on December 6, 1941, when his successor, Gen. Bader, took office. As of December 8, all the remaining Jews and a certain number of Roma in the occupied Serbia were sent to the new Jewish camp Zemun (Military Commander Southeast). The Jews from Belgrade and Banat were among the first prisoners, together with a group of Jewish women transferred from the camp in Banjica. According to Gen. Bader's report, 5, 281 persons were brought to "the camp for Jews and Gypsies" by December 15. The transfer of Jewish women and children from other camps throughout the country was next.

Historiographers disagree on the date of transfer of Jewish prisoners from Šabac to Sajmište, as well as the circumstances of this transfer and the number of prisoners. Relying on the notes from priest Babović's diary, S. Filipović accepted as correct the information that the remaining Jews from Šabac were transferred to the camp in Sajmište on January 26, 1942, but did not specify their number. On the basis of a statement from Lav Brandajs, the former president of the Jewish Religious Community in Zemun, G. Anderl and W. Manoschek accepted that the group had between 730 and 800 Jewish women and children and that their transfer to Sajmište took place on January 3, 1942.⁵⁰ No doubt, priest Babović is a credible witness and his notes are a reliable historical source. However, the question remains of the number of the deportees, their structure and the circumstances under which the transfer took place. To answer this, one has to take into account the total number of Jews from the Kladovo Transport and from Šabac who were interned and killed in either Zasavica or Sajmište.

There are several lists of victims from the Kladovo Transport and Šabac. All derive from the one kept in the Šabac municipality archive (No. 11.181 of November 16, 1941). Jefta Kujundžić, a war-time municipality clerk, gave an affidavit for the war-crimes commission confirming the existence of the list.

⁵⁰ S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 144; G. Anderl/W. Manoschek, *Geschiterte Flucht*, p. 234.

The Commission established that upon the arrival of the Kladovo Jews in Šabac, in September 1940, their leader eng. Stern gave Kujundžić a list of names of all the Jews from the group, "asking him to keep it in case they were killed by Germans".⁵¹ Two most reliable post-war lists of victims are the one kept in the Jewish Historical Museum in Belgrade, with 1,037 names, and the list made in Belgrade on December 24, 1945, with 1,057 names.⁵² These two lists, combined with additional research, resulted in a directory of 1,051 names, the most comprehensive one so far, which Anderl and Manoschek added to their book about the Kladovo Transport. However, this list too is incomplete, because some names from the list of December 24, 1945 were left out, not all available lists were consulted, and a few minor mistakes crept in.

Three names should be added to the list of December 24, 12 persons from four lists of Jewish refugees that were not included in the research, and eight names from an overlooked list of the Šabac Jews. All these names will be listed in the addenda to this paper. Simple addition brings the number to a total of 1,074 victims. Of this, 64 are local Jews (63 from Šabac and the rabbi from Ruma) and 1,010 are the Jews from the Kladovo Transport. Three out of 64 local Jews died during the Bloody March, 24 were shot in Zasavica (only two were positively identified), three were shot in Šabac later on and 34 were taken to the camp in Sajmište. Out of a total of 1,010 Jews from the Kladovo Transport, 22 perished during the Bloody March, 726 were shot in Zasavica (44 identified) and one prisoner was taken to Banjica on September 15, 1941, where he was shot on October 17 that year. The remaining

⁵¹AVII, NA, k-53, reg. No. 12/2, Inv. No. 18.612.

⁵²JIM, k-24-3-1/1, "Verzeichnis der seitens deutschen Okupationsbehoerden im Oktober 1941 im Dorf Zasavica bei Schabac erschossenen Juden". The other list is entitled "Spisak šabačkih Jevreja i Jevreja izbeglica koji su ubijeni u Zasavici oktobra 1941. godine" (The list of Šabac Jews and Jewish refugees killed in Zasavica in October 1941). This list is appended to M. Jovanovic's *Wir packen, wir auspacken*, p. 266-277. The titles of both lists are inaccurate because they also include the names of the Jews killed at Sajmište.

prisoners, 261 of them, were taken to the camp in Sajmište on January 26, 1942, and killed there.

However, the total number of the victims from the Kladovo Transport exceeds 1,010. On the list of December 25, 1945, entry No. 407 features the name of Irma HilkoVIC, along with a note explaining that she had three children, one of them born in Šabac. Only the name of her eldest child, Haim, is known, as well as that all three were boys.⁵³ The father, Kurt HilkoVIC, was executed in Zasavica, together with all the other men. The mother, Irma, left for Zemun on January 26, 1942, along with the rest of the group. All three of her children perished en route. Little Haim HilkoVIC and his two nameless brothers should be included in the list of the victims from the Kladovo Transport and the total number put at 1,013. However, this figure too needs to be revised.

The group of prisoners sent from Šabac to Sajmište included two Christian women, Dorothea Fink and Anna Hecht, both German and both married to Jews, who were subsequently released from the camp in Sajmište. As expected, their names are not found in the two most complete lists of victims. On the shorter list of prisoners of the camp in Šabac the word “no” is written next to the name of Dorothea Fink, meaning that she had not been killed. Obviously, the State commission for war crimes knew that she had survived, while Anna Hecht was still listed as dead. After the war, both survivors gave official statements about this.⁵⁴ However, another two women from the Kladovo Transport were released from Sajmište – a fact we shall examine in more detail later in the paper. Therefore, the list of victims from the Kladovo Transport should contain 1,011 names.

Therefore, the total number of Jews from the Kladovo Transport who were sent to Sajmište on January 26, 1942, was

⁵³ M. Jevtić (Ed.), *Šabac i Jevreji (Šabac and the Jews)*, p. 120; the caption says that the photo shows Kurt HilkoVIC (the correct spelling should be HilkoVIC) and his youngest son, Haim.

⁵⁴AJ, 110-691-199 to 200, “Emigrants From the Camps in Šabac – Families with Children”; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, passim.

266. They were joined with 34 Jews from Šabac. The group included more Jews from other Serbian towns, as well.

By mid December 1942, the Jews from Belgrade and Banat were detained in the camp in Sajmište. Since January 1942, all the remaining Jews from the country were rounded up to be taken to Sajmište. In Obrenovac, the local German authorities arrested six Jewish men on September 19, 1941, and sent them to the camp in Banjica. Their family members, 12 of them, were taken to Šabac on January 10, 1942, where they joined other Jewish prisoners.⁵⁵ This raised the number of Jewish prisoners in the "Jewish camp in Šabac" to 312. Only several days later, in mid January, preparations for their transfer to Sajmište were underway.⁵⁶

The deportation of Jews from the country's interior to Sajmište began with the transfer of a group of around 100 Jewish women and children from Kragujevac, on January 14, 1942. The deportation of Jewish women and children from the camp on the river Sava in Šabac followed on January 26, 1942. This was the first of three major groups of Jews deported to Sajmište from the inland. The time of the year and the circumstances of the deportations not only reveal the Germans' total lack of human sympathy, but also show that the transports were organized in a rather hasty manner.

The resistance of both Partisans and Chetniks crushed, and control of Western Serbia reestablished, German military operations moved to the territory of the neighboring Independent

⁵⁵AJ, 110-384-600, Written statement from Pera Pavlović, former Obrenovac municipality clerk, before the local office of the Serbian Country Commission for War Crimes, Obrenovac, August 20, 1945. According to this statement, the local military commander was a second lieutenant Heinrichs (probable spelling). The register of German war criminals (f.br.11.435) contains also a German lieutenant Henriex, local commander in Obrenovac; Miodrag Zečević/Jovan Popović (Eds.), *Dokumenti iz istorije Jugoslavije (Documents from the History of Yugoslavia)*, Vol. IV, Belgrade 2000, p. 559. This is probably the same person. The list of Jews from Obrenovac is appended to this paper.

⁵⁶AVII, Nedić Archive, (NdA), k-36. F-1, d-23.

State of Croatia, in Eastern Bosnia. Serbian insurgence there was strong enough to jeopardize the German position in Serbia proper. Since January 14 until the beginning of February 1941, two German divisions, helped by the Croatian forces, defeated Serbian insurgents, Partisans and Chetniks. Following the advice of their commanders, the majority of more than 1,000 Chetnik prisoners peacefully surrendered to German troops. They were taken to the transit camp in Šabac on January 18 and 22, 1942. As the operations in Eastern Bosnia and low-intensity fightings with Partisans in Western Serbia continued, the issue of additional space for new prisoners in internment camps came up. The camps in Šabac seemed like a perfect solution. This was certainly the main reason for vacating the Sava camp and for the decision to have 312 Jewish prisoners transferred to the camp at Sajmište, on January 26, 1942. Soon after they left, the captured Serbian insurgents from Eastern Bosnia arrived in the camp.⁵⁷

Surely, the order to move the Jews from Šabac to Sajmište came from Belgrade and was carried out by the German military and police authorities in Šabac. Did Lieutenant Herbert Andorfer, commander of the Jewish camp Zemun, have a role in this? According to the studies available so far, based on Andorfer's statements during his 1967 trial, he was in Belgrade in the second half of January 1942, i.e. he could not have been involved in the deportations. However, some historical sources describe his activities during this period in an entirely different light.

According to his statement, in the aftermath of the occupation of Yugoslavia, Andorfer was commissioned to Zagreb as a member of the Third department of the *Sicherheitspolizei*, the security police, from the Operational Squad headed by the SS colonel Wilhelm Fuchs. This department's task was to be an impartial observer of all "walks of life", collect information and

⁵⁷By early February 1942, 1,470 Serbian rebels were captured and interned to the camps in Šabac; Zdravko Antonić, *Ustanak u istočnoj i centralnoj Bosni (Insurgence in Eastern and Central Bosnia)*, Belgrade 1973, p. 515; S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 145-152.

pass them to other departments of the police, army and administrative authorities. This department's personal evaluation reports could send people to prison or camp, or even get them killed.⁵⁸ Soon after moving to Belgrade, on October 29, 1941, Andorfer was commissioned to Šabac. His task was to interrogate a prisoner in the "Transit camp Šabac". The insurgents and those accused of helping them were executed immediately, while others were convicted to hard labor in Serbia's mines, or released. According to his own testimony, Andorfer was in charge of interrogating the members of the Chetnik movement. At the time of his arrival in Šabac, the camp in the barracks in Senjak was packed with prisoners; on October 25, 1941, there were 16,445 of them.⁵⁹ During the next two months, exhaustive interrogations of prisoners took place. They included torture, which claimed more than just a few lives.⁶⁰ According to him, by mid January 1942 the camp in Šabac had been vacated, following the execution of some 500 Partisans. This was the end of his mission in Šabac, and he returned to Belgrade. After, as he put it, being "virtually jobless" for a while, the head of the Third department, SS Major Hans Rexeisen, appointed him commander of the "Jewish camp Zemun" in late January or early February 1942. He replaced Edgar Enge, a non-commissioned SS officer, who became his assistant. In his statement, Andorfer insisted that as camp commander he was responsible to the Third, and not the Fourth department of the police, the *Geheimstaatspolizei*, or Gestapo, for short.⁶¹

Andorfer's statement that he took office as camp commander at Sajmište in late January or early February was false. Already since December 23, 1941, the documents from the

⁵⁸G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 243; *Nemačka obavestajna služba (German Intelligence Service)*, book IV, Belgrade 1956, p. 453-454.

⁵⁹*Zbornik NOR*, Vol. I, book 1, p. 571, Gen. Boeme to the Military Commander Southeast Operations, October 30, 1941.

⁶⁰For tortures and executions during Andorfer's term in Šabac, see: S. Filipović, *Logori u Šapcu*, p. 104-116.

⁶¹G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 244.

Jewish camp Zemun bear the signature of Andorfer in the capacity of camp commander.⁶² As of December 26, these documents bear the signature of Enge, but always "on the orders of the camp commander". After January 23, 1942, Andorfer again signed the documents as the camp commander, as often did Enge, but again always "on the orders of the camp commander". This means that shortly before or soon after the Jewish camp Zemun was set up Andorfer was made camp commander, and held that office until the camp's closure. The last document with his signature in the capacity of camp commander is dated April 24, 1942. Enge represented Andorfer during his absence in the period between December 26, 1941 and January 23, 1942.⁶³ According to Andorfer's statement, he was in Šabac until mid January 1942. This means that, in all likelihood, he returned to Šabac by the end of December 1941, but this time as the commander of the Jewish camp Zemun.

It is almost impossible that Andorfer, as the camp commander playing a central role in the Final Solution in Serbia, could have remained in the Third Department of the police. And yet, this possibility should not be discarded if one knows that there was no strict division of authority between the departments within the Operational Squad.⁶⁴ In principle, the Final Solution was under the jurisdiction of the Fourth department, i.e. the Gestapo, and its Jewish section (IV B4). The command of the Sajmište camp, as well as of the camp in Banjica, was or-

⁶²IAB, Fund of the Municipality of the City of Belgrade, Inv. No. 314. Andorfer requested some stationery and office material from the Belgrade municipality, as well as drugs, medical equipment and supplies for "opening a hospital and a hospital pharmacy" in the camp.

⁶³M. Koljanin, *Nemački logor na Beogradskom sajmištu*, p. 66-67. Andorfer's statement that after his service in the camp he left Serbia is also false; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, p. 250. When a German police center of operations was established in Novi Pazar, in September 1942, Andorfer was appointed its head; *Nemačka obaveštajna služba*, book IV, p. 850-851. Perhaps that is when he returned to the third police department.

⁶⁴*Nemačka obaveštajna služba*, book IV, p. 405-406.

ganized as an independent unit (*Sonderkommando*) under the direct command of the head of Gestapo, SS Major Hintze, and through him to the head of the Operational Squad of the Security Police and the Security Service, Fuchs. One can assume that Andorfer returned to Šabac to terminate his previous job with the Third department. However, the assumption that his arrival had to do with his new duty of camp commander seems more plausible, all the more so because, according to his own statement, the evacuation of the imprisoned Partisans from the camp in Senjak, in Šabac, was finalized in mid January 1942. Besides, these two missions do not necessarily exclude one another.

Andorfer's reappearance in Šabac, by the end of December 1941, coincided with the German preparations for military action in Eastern Bosnia. They knew from experience that a new wave of prisoners was to follow, and that new space was to be made for them in the camps in Šabac. It is therefore to be assumed that the arrival of Andorfer as the commander of the Sajmište camp had to do with the preparations for the deportation of Jewish prisoners from the Sava camp in Šabac. The Jews themselves expected to be moved to Sajmište soon. Already on December 21, 1941, according to priest Babović's evidence, the Germans had informed the Jewish women from the camp in Šabac that they would be moved to the camp at Sajmište, where they would meet their men, who had been taken there two months earlier. To them, to leave Šabac meant not only meeting with their loved ones, but also ending the dreadful time in the camp. None of the survivors recalled Andorfer visiting the Sava camp, but it is quite likely that he too took part in stirring up their hopes in getting reunited with their men. Besides, during the executions of prisoners in Sajmište from late March until May 1942, Andorfer would offer plenty of proof of his talent for deception. On January 23, 1942, at the latest, he was already back on duty as the commander of the Sajmište camp. Therefore, he must have been present when, three days later, a large group of Jewish women and children came in from Šabac. His

statement that he was in Belgrade and “without works” at that time is false. He was very busy running the camp with around 5,300 women and children and getting ready for the arrival of a large transport of Jews from Šabac and other camps from the country’s interior.

There are two testimonies about the moving of Jewish prisoners from Šabac to the Sajmište camp in Belgrade. They are based on first-hand observation and partly second-hand information. In his diary, priest Gliša Babović wrote down the following: *“January 24, 1942: At 10 o’ clock this morning the Jewish women and their children were driven out of Šabac. From what we know, they were taken to Zemun, to Sajmište, into the barracks. There are no Jews left in Šabac. Two or three days ago, the German soldiers raided Jewish houses and took their belongings away. The tenants in the apartment buildings owned by Jews are now paying rent to the municipality.”*

He learned more about the forcible eviction in mid March.

“March 15, 1942: I mentioned before that the Jewish women were driven out of Šabac on January 26. They reached Ruma by train, and from Ruma they went Zemun on foot. It was biting cold, there was a long way ahead of them, the children could not endure and collapsed along the road, freezing to death. Babies in strollers were left on the road. Next to them collapsed the elderly women. They all froze to death and were left there. Among other Šabac Jews, the victims include the wife of Dr. Haim Ruso (Žana), and Dr. Koen’s child (Luci, 4), who froze to death en route. Her grief-sticken mother, Elza, had gone mad before reaching Zemun pulled out her hair and was covered with self-inflicted scratches. This is all the news we’ve had of them so far.”

In her testimony about the event, witness Mira Jovanovic said: *«The cold was devastating. At about 10 o’clock in the morning on January 26, 1942, dressed in raggs and wearing tattered shoes, a group of women and children begin their journey across the river Sava to Klenak-and to their death. Packed in freight cars, freezing Germans transport them to Ruma. Later on, the rail workers from Ruma told with horror that the women, their hands*

completely frozen, helped the children into the wagons, and that they, the rail workers, helped them load several strollers in and you could hear the Germans banging with rifle butts and shouting the already notorious: Los, los! Later, there were many stories about the Golgotha of the Jewish women and their children on the road of death. They had to walk from Ruma to Zemun. It was a very cold winter, the road was long, and the small children were falling into the deep snow. White death was mowing down. The children froze in the hands of their mothers, who tried to warm them up against their bosom. The mothers were hurriedly burying their frozen children in the snow, believing that, come spring, people would give them decent burial. The wife of Kurt Hilkovec (Hilkovic) lost her three children on the road. The youngest, born in Šabac, froze on her bosom. The mothers went insane from pain. The frozen bare road echoed with the cries of pain. They pulled their hair out, scratched their face, hit themselves in the bosom. Some elderly women also froze to death and remained there lying on the road. “

The treatment of the Jewish refugees was a display of extreme cruelty on the part of the German guards, who, obviously, did not care if the prisoners died on the road. They may even have had special orders, given that it was reasonable to assume that making the already exhausted prisoners march in the biting cold, particularly harsh those couple of days, would be as good as killing them. It is known for a fact that at least four children perished during the march (three children of Irma Hilkovic, and Luci Koen) and one woman, Žana Ruso, but the death toll was probably higher. Given that a total of 312 prisoners left Šabac, probably some 300 reached Sajmište. They all suffered extreme physical and emotional pain, and some women, like Elza Koen, suffered a total nervous breakdown. Under the circumstances, reaching Sajmište might have brought temporary relief. However, a terrible disappointment followed shortly. Instead of getting reunited with their fathers, husbands and brothers, like the Germans had promised, in the camp they found thousands of Jewish women and children from Belgrade and Banat.

The uncertainty about the prisoners' fate lasted until the second half of March 1942, when the camp commander Andorfer informed them that they were soon to be "resettled" to a new camp in Romania (or Poland). In fact, this was just a trick used to conceal the imminent mass executions.

The "problem" of Jewish prisoners in Sajmište was "solved" by sending a gas van from Berlin to Belgrade. From early April until May 10, 1942 hurried executions of Jewish women and children took place between Sajmište and the burial ground at the Jajinci execution site, prepared in advance. Already in early May 1942, the first group of Partisans and other patriots was brought to the camp, now almost empty. The Sajmište camp changed name and purpose and became known as the Anhaltelager Semlin – reception camp Zemun.

Of all the prisoners in the camp, there remained only a small group of Christian, mainly German women, whose husbands were killed with other Jews. Among them were some women from the Kladovo transport. Apart from Anna Hecht and Dorothea Fink, this group included another two prisoners, whose names appear on the list of the victims, and who are mentioned by one of the prisoners, a Swiss woman Hedwig Schoenfein⁶⁵. On the list of the victims of December 24, 1945, under the entry No. 685 is the name of one of them, Gertrude Neumann. The Zimmermann woman is probably Lydia Zimmermann, whose name appears under 1,038 on that same list. This means that these two names should be deleted from the list of 1,013 victims from the Kladovo transport. This puts the total number of the Kladovo transport victims at 1,011. The number of Jewish victims from Šabac (and one from Ruma) is 64. Therefore, the complete list of all the victims from the Kladovo transport and Šabac should have a total of 1,075 names.

⁶⁵ JIM, k-24-2-2/6. Schoenfein testified that the following women were also released: Gertrude Neumann, Anna Hecht, Zimmerman, Klauber and Eškenazi. Shoenfein was released together with her younger daughter, Ljiljana; the testimony of Ljiljana Đorđević (born Schoenfein) to the author, Belgrade, September 24, 2001.

In the days following the extermination of Jewish prisoners in Zemun, the news of their death reached Šabac. Priest Babović made a brief note in his diary:

"May 14, 1942: rumor has it that all the Jewish women who were driven away to the camp near Zemun last winter have been eliminated. "

The notes in priest Babović's diary show that the citizens of Šabac tried to find out what happened to their Jewish fellow-citizens and the Jews from the Kladovo transport, and that the news of their tragic end reached Šabac rather quickly. It probably came from Belgrade, where people had been aware for some time that the Jews from the camp in Sajmište were being killed in a hideous way, in a gas van. The Jewish victims were buried in mass graves in Jajinci until the fall of 1943, together with tens of thousands of other victims. Since the second half of November 1943 until the beginning of February 1944, Paul Blobel's Special Command Unit 1005 (*Sonderkommando 1005*) destroyed all the bodies, including those of the prisoners of the Jewish camp Zemun, the Kladovo refugees among them.

Addenda

I

The names of the Jewish victims to be added to the list of 1,051 names from Anderl and Manoschek's book about the Kladovo transport

The spelling of the names is as it is found in the sources; where needed, the probable original form is given within brackets.⁶⁶

⁶⁶The names of 64 Jews from Šabac have already been mentioned. Another two lists are kept in the Yugoslav State Archives, "List of Jewish Emigrés" with 616 names (110-691-195 through 205) and "Emigrés from the camp in Šabac - families with children" (110-691-199 through 200), with 432 names. These two lists will be marked with Roman numbers, the first with IV, the second with III. The Jewish Historical Museum in Belgrade has two more lists: "Jewish Emigrés from the camp in Šabac" (k-24-3-1/8) with 333 names. These lists are marked II and I, respectively.

Germany is stated as the country of origin of nearly all of them; this includes the entire Third Reich, with Austria, where most of the refugees came from.

Three names are missing from the list of December 24, 1945, and one of them appears in one of the lists that have not been analyzed: 1) Heimbacher Eli (No. 374), 2) Hofmeister Klara (No. 397, ?) and 3) Rosenstingl Gyula or Julius (No. 769, December 12, 1920, aus Ungarn, 1/238, IV/236).

According to the lists of the Jewish refugees overlooked so far, the following 12 persons are missing: 1) Goldschmidt Artur (I/95, IV/94, Oct. 22, 1921, Germany); 2) Hoenig Max (I/I 14, IV/113, August 12, 1921, Germany); 3) Herrstein Fritz (IV/413, Sept 12, 1906, Germany); 4) Keifinger Wienek (IV/29, May 16, 1900, Germany); 5) Kochstein Heinrich (IV/48, May 19, 1920, Germany); 6) Kohn Ernest (I/148, IV/147, March 9, 1910, Germany); 7) Kreutner Robert (IV/607, Nov. 13, 1887, Germany); 8) Leinkram Besalel (IV/599, Oct. 20, 1897, Poland); 9) Mamber Hugo (IV/472, March 23, 1889, Germany); 10) Schneider Hedwig (III/400, March 19, 1905); 11) Singer Friedrich (I/251, IV/249, Sept. 8, 1922, Nemačka) and 12) Spiegler Ernest (IV/255, June 10, 1908, Germany).

When this list is compared against the list of Šabac Jews, it becomes evident that the following eight persons are missing: 1) Abinun Bukica (No. 46, housewife, 39 years old); 2) Avramović Nahama (No. 57, widow, 63 years old); 3) Avramović Erna (No.58, student, 25 year old); 4) Bararon Edenija (No. 34, child, 10 years old); 5) Guenzberger Natalia (No. 60, housewife, 46 years old); 6) Moreno Zumbula (No. 61, housewife, 56 years old); 7) Moreno Navila (No. 62, housewife, 40 years old), and 8) Moreno Zelma (No. 63, child, 9 years old).

II

On June 12, 1945 the War-crimes investigation commission organized the exhumation of those executed in Zasavica on October 12 and 13, 1941. Among them were 750 Jews, 46 of

them positively identified (44 from the Kladovo transport and two local Jews). On the original list, the victims' names are transcribed in Serbian, in phonetic spelling. Here, they are listed according to the two most complete lists and in their original spelling. Next to the names are other general details found in the Commission's document and in the original order.

- 1) Salomon Fingerhut, priest from Ruma; 2) Paul Feintuch from Vienna; 3) Hermann Paul from Paderborn; 4) Benno Deutsch; 5) Arie-Leib Gelbard, 6) Adam Bergeld; 7) Richard Neumann; 8) Haim Hermann Gottesmann from Vienna, 9) Marcel Schwarz; 10) Otto Bazman; 11) Aron Friedmann; 12) Siegfried Nowak; 13) Wolfgang Kahn; 14) Alice Stein; 15) Leo Stein; 16) Geršon Eisner/instead of: Eisner Dušan/; 17) Samuilo Abinun from Šabac; 18) Arnold Hacker; 19) Isidor Kohn, pharmacist; 20) Isidor Kinberg, Berlin; 21) Kurt Gottlieber; 22) Karl Rotestreich from Colomea, 23) Friedrich Rosner, Vienna; 24) Robert Buchelovič, Vienna; 25) Georg Hauser, Vienna; 26) Aron A. Langsam; 27) Max Glaser, Vienna; 28) Markus Klug, Vienna; 29) Breier Sigmund, Vienna, 30) Herbert Aleksandar; 31) Walter Bauer; 32) G. Bauber; 33) Paul Baumann; 34) Walter Marchfeld; 35) Robert Zwicker; 36) Samuel Nachmann; 37) Berta Zwicker, Vienna; 38) Julius Zwicker, Vienna, 39) Fedor Hambach; 40) eng. Alexandar Brod, 41) Leo Gutstein; 42) Erwin Ehrlich; 43) Dr. Salo Ignatz Bergwerk, 44) Moses Austerer; 45) Isak Fieselmann /or Fieselson/; 46) Josef Stern, Vienna.

III

The list of Jews from Obrenovac has 19 entries, but only 11 are listed by name. Among them are two refugees from Petrovgrad (Banat). On September 19, 1941 the men were taken from Obrenovac to the Banjica camp, one of them to Valjevo on December 10, 1941, from where he was probably taken to the

Banjica camp. Women and children were taken to Šabac on January 10, 1942, and transferred to the Sajmište camp with other Jewish prisoners, on January 26, 1942.

- 1) Marko Ruso, 48, wife Lela; 2) Aron Ruso, shop owner, 42, wife's name unknown, and a 7 year-old son; 3) Mile Daniti, around 22, single, father Isak, around 62, mother Bukica around 45; 4) Moša Ruso, around 45, wife lived in Belgrade, name unknown; 5) Ignjac Gros, over 60, married, wife's name unknown, had 4 sons, the eldest Edvard, around 38, married; 6) Bernard Rotenberg, around 50, wife Bukica-Ana, around 45, daughter married in Belgrade. Refugees from Petrovgrad. Bernard was taken to Valjevo around December 10, and Bukica-Ana was taken together with the others to Šabac, on January 10, 1942.

A.D.

TRAGEDY OF THE KLADOVO-ŠABAC TRANSPORT REFUGEE RELIEF BOARD

By Ženi Lebl

The first emigrants from Germany started arriving in Yugoslavia immediately after the National Socialists came to power, in late February 1933. Individuals or entire families arrived with or without luggage, some with money, others possessing no more than what little clothes they were wearing. The first bigger Jewish center close to the northern border was the one in Zagreb, which had been granted full autonomy by the Federation of Jewish Religious Centers of Yugoslavia (SJVOJ). With the Federation's approval, the Zagreb Center set up the Refugee Relief Board, headed by Dr. Makso Pšerhof, the Center's vice-president. Aleksa Klajn was appointed its secretary (later Arnon).

In collaboration with other Jewish organizations in Zagreb, several commissions responsible for financial, cultural, educational, medical, social, religious, legal and other matters were established within the Board. The Center supported this complex project by providing office space and administrative staff.

Fortunately, generous individuals who volunteered to work for the Board did not lack in those days. Among them, Marko Rozner, an industrialist from Maribor, stood out. A compassionate and openhanded man, he not only sponsored and staffed the entire first-aid service, paid for the railway tickets and other traveling costs, but also – with the tacit approval of the local authorities – organized housing and financed soup kitchens. What's more, he helped the illegal immigrants get re-

leased from jail. This particular work was of great help to the Board.

In 1933 and 1934, the Board in Zagreb registered approximately 4,400 refugees each year. To stay in Yugoslavia, they were required to have temporary residence permits, as well as the Federation's guarantee that the burden of their maintenance would not fall to the state. These documents were quite difficult to obtain, as they depended on the administrative discretion of the Interior Minister Anton Korošec himself (1872-1940), known for his anti-Jewish stance. At first, the majority of refugees stayed in inland Croatia and Slovenia, and later spread to Serbia, Vojvodina, Bosnia and Dalmatia. In fact, the actual number of Jewish refugees in the territory of Yugoslavia exceeded the official figures, because some of them had never contacted Jewish organizations for assistance.

Having realized that Yugoslavia's small Jewish community would not be able to sustain this huge effort on its own, the Federation focused its attention on establishing connections with Jewish institutions abroad. Soon, links were created with the Jewish Joint Distribution Committee, or the Joint, and HICEM – Hebrew Immigrant Aid Society in New York, i.e. their offices in Paris, which provided wide-range assistance to the refugees in Yugoslavia. The Palestinian bureau of the Yugoslav Zionist Association did all the necessary paperwork to get as many immigration certificates as possible, while Joint and HICEM provided immigration visas for overseas countries. The Yugoslav section of Women's International Zionist Organization (WIZO) already from 1934 ran a successful campaign for collecting clothes, shoes, underwear, bedclothes, books, toys and other items. It also provided nursing care for the sick.

In September 1935, after the anti-Jewish racial Nuremberg Laws were put into force, the Yugoslav Zionist Association, with the financial and moral support of social, women's and youth organizations, set up the first preparatory agricultural centers, called the Hachshara, for the refugees from Germany.

Between 1935 and 1938 the number of temporary-refuge seekers in Yugoslavia dropped, probably because the Jews believed that the situation in the Reich had stabilized and that the persecution would stop.

On March 11, 1938, Hitler annexed Austria, changing its name into Ostmark and making it a part of the great Third Reich. The persecution of Jews in Ostmark in the aftermath of the Anschluss was even more severe than in Germany. Panic and despair set in. For many, intellectuals in particular, suicide was the only way out. The Jewish Zionist organizations, particularly youth groups, loud advocates of immigration to Palestine (despite a constant shortage of certificates) had already before organized the Hachshara, which gave the prospective immigrants a vocational training in farming, thus preparing them for a new life in the land of their fathers. After the Anschluss, these groups were flooded with applications from disillusioned "Austrians of Moses' faith", who, rather than applying for ideological reasons, used them as "travel agencies" to get out of the Nazi hell. These organizations struggled to get the certificates, which were getting increasingly scarce. All legal channels exhausted, people traveled in illegal *alyah*, groups that worked with young immigrants to Palestine, despite all the dangers at the border crossings, on the roads and rivers. In this way, around 4,800 immigrants from Austria arrived in Yugoslavia right after the Annexation.

The Group From the No-Man's-Land

Since 1938, the number of Jews who had burned their bridges behind them and were left with no place to go was constantly on the rise. New obstacles were still ahead of them: barriers at border crossings and discriminative immigration policies. As a result, many of those expelled, humiliated, naked, ba-

refoot, starving and freezing people remained on the other side of the border.

By mid March 1938, shortly before the Pesach, the Refugee Relief Board received the news that the entire Jewish population was driven out from Burgenland, a triangle of land between Austria, Yugoslavia and Hungary. The town of Rechnitz was hit particularly hard. Because the Yugoslav authorities denied them entrance, some 60 families counting at least 120 persons, were left there, in the open, in the narrow strip of the no-man's-land, at the threshold of Yugoslavia, near the town of Murska Sobota.

This was the first real test for the Board: the situation required that these people be contacted urgently, provided accommodation and food, and the Ministry of Interior convinced to grant them asylum in Yugoslavia.

That same day, Aleksa Klajn, the Board's secretary, and a certain Wohlmüt, whose sister was among the refugees, drove to the border. The refugees were allowed to use the customs warehouse for provisional shelter.

The refugees' major concern was that Yugoslavia would not grant them entrance, which would certainly result in their forceful repatriation and disaster. Indeed, Klajn could see policemen on the other side of the state line, standing right next to the gate and shouting that the refugees' return to Austria was out of question. If Yugoslavia was not to have them, they were to be deported straight to the Dachau concentration camp.

The arrival of the group of refugees was reported to the nearest two Jewish centers, in Donja Lendava and Murska Sobota, which immediately organized a shipment of supplies. Already on the next day, Klajn telephoned to Šime Špicer, the president of the Federation, and asked him to urgently intervene with the Interior Ministry. Without delay, Špicer contacted the head of the Ministry's visa department, Dr. Hocevar, who said that Minister Korošec alone made all the decisions regarding Jewish refugees. Going directly to the Minister seemed li-

ke the only solution. It turned out that Korošec was away on a leave "somewhere in Slovenia". As he was needed at once, Dr. Peršhof drove to Slovenia that same evening to locate him. Where he looked, whom he talked to and how he finally learned that Korošec was in a hotel near Rogaška Slatina is not known. Also, it is not known how he managed to get Korošec to see him. All in all, he left without any firm guarantee, but the refugees were indeed granted asylum for a period of eight days, allowing the Jewish community to work out an appropriate solution "excluding the option of their staying in Yugoslavia".

Of course, HICEM and the Joint were notified at once, but it was clear in advance that eight days was too tight a deadline for finding a viable solution. The asylum had to be extended to six months, the time needed to obtain immigration documents for Palestine or overseas countries.

Given that Princess Olga, the wife of Prince Regent Pavle, was a close relative of the Duke of Kent, one of the sons of King George V, someone suggested that the British royal home be asked to prevail with Prince Pavle to talk to Yugoslav Prime Minister Stojadinović about making Korošec's change his mind.

At that time, the representative of the German Jews in London was a certain Shalom Adler-Rudel, who was known to have had connections in the Hachshara in Goleniz. Klajn rang him at midnight one night, and because he knew that the phones were tapped, he spoke in a language that he was sure no one would understand, using phrases such as "a possibility of intervention through Mr. Meleh" (the King) and his mishpah (family), whose havera (member) was in kesher (related to) with our malhut (the royal family) and that he should send his regards to Medina (the state) and advise savlanut (patience), etc. Adler-Ruder understood. Two days before the deadline expired, Špicer informed Klajn that he was summoned to Dr. Hocevar's office the next day to bring the list with the names of the people from the no-man's-land. Somehow, the group was granted a three-month extension of stay "with moral and material responsibility and at the expense of the country's (Jewish) community, with the obli-

gation to leave the state". While still in Hocevar's office, Špicer called Dr. Fridrih Pops, the president of the Federation of the Jewish Religious Centers of Yugoslavia, and suggested Podravska Slatina as the place of temporary residence. The head of the local Jewish center there, Artur Bauer, was immediately notified and all the details regarding accommodation were arranged. Within 48 hours, the group from the no-man's-land was transferred to Podravska Slatina. After three months, their residence permits were renewed and their numbers filled in with newcomers as some of them were gradually leaving.¹

The Evian Conference

On July 6, 1938, an international conference was held in Evian, a town on the southern coast of the Geneva Lake. It was dedicated to the possibility of migration and social rehabilitation of political refugees and victims of religious and racial persecution in Germany. The proposals set out at the conference included five major points: stop persecution, offer warranty on part of the emigrants' property, launch an international loan to support increased migration, introduce immigration facilities in the overseas countries and colonies, ensure the right to residence and work for emigrants who left their counties of origin by July 1938. However, the conference focused on just two aspects of refugee assistance: facilitating Jewish emigration from the

¹ Aleksa Arnon, *Never To Be Forgotten – On the Occasion of the 25th Anniversary of the Arrival of the First Jewish Refugees from Austria in Yugoslavia*, *Bulletin of the Association of Yugoslav Jews in Israel* (hereinafter HOJ), 4-5/1963, pp. 13-14, *Idem.*, 6-7/1963, p.19-22; Shalom Adler-Rudel (1894) was the director of the Arbeiterfursorgeamt der Judischen Organisationen Deutschlands. After the war, he lived in Jerusalem and ran the Leo Back Institute. When Klajn contacted him to find out the name of the person who had been hired to do the work, Adler-Rudel said that they were still not ready to reveal his identity. Nevertheless, he stressed that it would be interesting to know whether those who were saved in Yugoslavia were aware of the amount of effort invested into saving them and their families.

Reich and negotiating with the governments of countries which offered refuge in order to facilitate emigration and increase the number of immigrants.

The Jewish organizations found the outcome of the conference disappointing. The only success was that the United States somewhat increased the immigration quota for Jews from Germany; Australia, which until then accepted only refugees from Great Britain, decided to allow in 15,000 refugees from the Reich over a period of three years. Some Latin American countries agreed to accept a certain number of refugees as well.

“The Night of the Broken Glass”

By the end of 1938, there were 800 refugees in the territory of Yugoslavia. The number of those in transit through the Yugoslav territory increased after the Munich Agreement, signed on September 29, 1938 between Hitler and Mussolini, on the one side, and Chamberlain and Daladier, on the other. The Agreement sealed the fate of Czechoslovakia by allotting its Sudeten Region to the Reich. As it is well known, after the Munich Agreement, Hitler promised that the Reich would have no further territorial claims in Europe.

Less than a month and a half later, in the night of November 9, 1938, German Jews were dealt the heaviest blow thus far. The assassination of Ernst Von Rath, secretary of the German Ambassador to France, committed by Herschel Grynszpan, a Jew, was used as a pretext for what followed. That night, known as the Night of the Broken Glass or *Kristallnacht*, massive anti-Jewish riots took place throughout Germany, leaving 90 Jews dead, and around 30,000 arrested and sent to concentration camps. Jewish property was looted and more than 270 synagogues burned down and destroyed. As a result, many Jews took their own lives, and the majority left their native land hoping to find refuge in Palestine, then under the British rule.

New Collective Centers

Following the arrival of a large number of refugees, the authorities threatened to stop granting them temporary residence permits and to tighten border control. Severe policing measures were also in place, including strict control by the authorities, restricted movement, tighter inspection of letters and packages, etc.

The Justice Ministry drew the attention of the Federation to the cases of "fake marriages", i.e. of local Jews marrying refugees in order to help them stay in the country. Following consultations with Yugoslavia's chief rabbi Dr. Isak Alkalaj and with his consent, on October 18, 1938 the Federation sent the following note to the Jewish centers countrywide:

The Ministry of Justice drew the attention of the Federation to the fact that Jewish refugees in our country sometimes get married here. The authorities consider these marriages to be fake, that is, concluded without the genuine intention to last.

Since such marriages, providing that the information of the Ministry of Justice is correct, are potentially damaging to the common interest of our community, and since the interests of the community must be put above the interests of the individuals, the Federation advises the centers, their rabbis and other priests: to, before performing the act of marriage, examine with utmost meticulousness, and to the best of their ability, if the couple enters the matrimony with motives and aims that are in compliance with the religious and state laws. Should a particular case raise doubts regarding the existence of such legal motives, rabbis and priests shall turn to the Chief Rabbi for further instructions.²

² The minutes of the 32nd session of the Executive Board of the Federation of the Jewish Religious Communities of Yugoslavia in Belgrade (hereinafter: the minutes, October 27, 1938).

Since the Yugoslav authorities were not in favor of the growing refugee presence in the cities, they passed the so-called Alien Jews Residence Decree, which forced the Jews to confinement in designated areas called collective centers. This stirred rather unpleasant associations, although the refugees were explained that they would not be exposed to any harm.

The Federation then decided to set up its own collective centers. True, the "protégés" were not allowed to leave the specified place of residence, but otherwise enjoyed full freedom of movement and got to choose where to live and what to eat. Accommodation options varied from hotels and private rooms, to warehouses, which were made fit for habitation, to uninhabited castles. As a rule, the refugees themselves ran the centers, under the direct control of the Federation and local Jewish centers. Several times a month, their representatives and, whenever needed, doctors visited the centers.

In the period between 1938 and 1940, 15 such centers, with a total of 3,210 dwellers, were established.³

In agreement with the Federation, Aleksa Klajn, the secretary of the Zagreb Board, traveled to London in May 1939 and found employment for approximately 60 girls as baby-sitters in Jewish households there. This was one of the activities of the Refugee Relief Board.

The assistance to refugees provided by the Yugoslav Jewish community took many forms. September 1939, the Zagreb Board learned that *Galilea*, an Italian ship that left Trieste for Haifa several days earlier, with around 600 Jewish refugees on board, arrived in the port of Sušak. Just hours away from its destination, the ship received an order from the Italian naval command to go back and stop off in Fiume (now Rijeka), then under the Italian rule. The refugees were desperate: apart from fearing forceful repatriation to the Reich, they were running out of food (the cooking on board was ritual). And even if there was enough food, they had no money to buy it.

³ The minutes of the 3rd session, May 23, 1940.

Against all the odds, Aleksa Klajn and Riki Kon, head of the Palestinian Office at the Zionist Association of Yugoslavia, managed to go to Fiume, bought fresh provisions and had them transported aboard the ship, which finally got the permission to leave for Haifa.⁴

The British White Paper and the Refugees from the Nazi Hell

As the exodus was reaching its climax, the Jewish community learned about the publishing of the so-called White Paper. Passed in May 1939, this new British policy statement imposed drastic restrictions on Jewish immigration to Palestine and limited the number of new settlers to 75,000 over a five-year period, i.e. 15,000 per annum – a mere drop in the sea of those hoping to find safe haven in the land of their forefathers. This happened less than eight months after the signing of the Munich Agreement and three and half months before the beginning of the Second World War. The Arab policy of the British Prime Minister Neville Chamberlain was that of “appeasement”, intended to win the Arabs over in case of war, which now seemed inevitable. He already had the Jews “in his pocket” as certain allies against Hitler.

The White Paper provoked violent Jewish protests, in Palestine and the Diaspora alike, but without any effect. Professor Haim Weizmann, the first to-be president of Israel, made a prophetic estimate that the quota of 75,000 souls in the following five years would not provide solution for even 5% of those condemned to death.

The White Paper fell short of estimated effect on the Palestinian Arabs, who almost unanimously sided with the Axis

⁴David Levi-Dale (editor), “Helping the Refugees”, Commemorative Volume of the Federation of Jewish Religious Communities of Yugoslavia, 1919-1969, Belgrade, 1969, p. 77-79 (hereinafter: the Commemorative Volume).

Powers. The Jerusalem Mufti Hai Amin el Hussein lived in the Reich from 1941 until 1945, openly collaborating with the Axis Powers. This did not sway the British, and the White Paper remained in effect throughout the war. The British High Commissioner of Palestine, Sir Harold MacMichael, stuck firmly to the White Paper, running the affairs in Palestine with a firm hand even during the tragedy of the of the European Jews – the severest Nazi persecution and mass murders – he kept the doors of Palestine tight-closed even for those Jewish refugees who somehow managed to escape the Nazi hell.

While at first the reasoning of the Palestinian Jews was, “We shall fight against Germany as if the White Paper did not exist, and we shall fight the British as if there was no war with Germany”, the news about the massive killings of their brethren all over Europe led them to review their priorities: “We shall fight alongside the Allies against common enemy, and once we triumph over Nazism – we shall fight against the White Paper”.

Youth Alyah

The Yugoslav Jewish community had contacts with the Children’s and Youth Alyah (hereinafter Alyah) since its foundation, even before it was officially promoted into the department of the Jewish Agency (Sohnut). Reha Freier, who first established contact with the Jewish community in Yugoslavia immediately after Hitler came to power, initiated the rescue of young Jewish men and women from Nazi Germany. This cooperation continued even as hard times began for Jews in Yugoslavia as well.

By mid 1940, Freier realized that soon her work in Germany would no longer be possible. She left Berlin for Yugoslavia. In Zagreb, she continued to organize the rescue operations of Jewish children from Germany, their reception at the border, accommodation with families, basic provisions, a brief Hachshara in Yugoslavia, immigration certificates for Palestine, passport

and transit visas – Bulgarian, Greek, Turkish and Syrian. Apart from this, she had to organize medical examinations, translation of documents, etc. Her efforts were actively supported by the Palestinian Office in Zagreb, ran by Riki Kon and Robert Veith, the Yugoslav WIZO branch, Zionist youth organizations and the Refugee Relief Board.

The problem seemed insolvable. The British Consulate in Yugoslavia was unwilling to grant visas, despite the fact that the immigration certificate was in fact one of the visa requirements. Many children did not have birth certificates, most of them were under 18 years of age and therefore not entitled to own traveling documents. And then, someone thought of contacting the Administrator of the Province of Croatia, Dr. Ivan Subašić, who once served his apprenticeship in the law office of Dr. Marko Horn, now president of the Jewish Center in Zagreb. The idea was to ask Subašić to persuade the Zagreb Chief of Police, Rikard Vikert, that it was in the interest of the Province to “get rid of those German children”. Horn and Klajn went to see Subašić, whom Vikert had already informed about the problem. Subašić was pleased that the Jewish community had taken steps towards the solution of this problem and expressed readiness to do all in his power to see those children leave Croatian territory as soon as possible. As for the passports, he delegated the deputy provincial administrator to have it all arranged with the passport department. The department required a list of applicants and their birth certificates, but “under the circumstances” the police was willing to accept the statement of the Jewish center asserting that it assumed all moral and material responsibility for them. The children under 18 needed to have escorts or be covered by an adult’s passport. All this was managed with utmost urgency. Only 48 hours later, Horn and Klajn stood in the passport department holding the list, photographs and documents. Five days later, the passports were ready.⁵

⁵ Arnon, HOJ Newsletter 6-7/1963, p. 19-22.

The Way Out: the Danube

The waves of refugees from Germany, former Austria, the Czech-Moravian Protectorate and Slovakia did not subside. New routes of escape and to Palestine were constantly explored. The Danube River, navigable for 2,600 km through Europe, seemed like a logical choice. It connected Vienna, Bratislava, Budapest, and Belgrade with the Romanian port of Sulina, on the Black Sea.

The navigation on the Danube was regulated by the so-called Danube Statute of 1856 (Treaty of Paris). Immediately after the First World War, in 1919, the International Danube Commission was set up with the mandate to secure free navigation from Ulm to Braila as well as on some of the internationalized Danube tributaries. The Commission included all the Danube countries and three guests – Great Britain, France and Italy.

Given the extraordinary circumstances, apart from its regular refugee-relief work, the Federation decided to supervise the Danube transports in transit through Yugoslavia. To that purpose, it undertook to hire the vessels of the River Transport Company. The Federation's mandate began at the port of entry at Bezdan, where it became responsible for the course of the refugees' voyage through the Yugoslav national waters, provisions and medical care while in the territory of Yugoslavia. Visas were not required for transit by ship, but Romania, as the last country, required that a ship taking the refugees out of Romania be provided. In the 1938-1939 period, approximately 6,800 persons took the Danube route, but not all of them reached their destination: several hundreds of refugees perished in the Black Sea, during their voyage to Palestine, mostly as a result of inadequate, old, broken-down and non-seaworthy vessels owned by unconcerned ship companies and agents.⁶

⁶ Commemorative Volume, p. 73-80.

The Kladovo Transport

The last legal transport of refugees, mostly from Vienna, set off for Bratislava. Some traveled by train, others by ship. They were all relieved to reach Bratislava, despite the fact that Jozef Tiso's Slovakia was a loyal ally of Nazi Germany.

"We stayed in Bratislava for three weeks, but without ever leaving the ship. David and Zvi came aboard on the day I first arrived there. We thought that we would continue the journey immediately. I had only three minutes with uncle David... I didn't want to go see dear grandpa and grandma because I looked a mess... Uncle David came to see me twice and got me all kinds of stuff to eat. We were not allowed anything else there.

Zvi joined me in Bratislava... He left all his belongings behind..."⁷

The refugees, more than 1,000 of them, boarded the ship *Uranus*, which normally accepted only 400 passengers. Every inch of the space was used. The old and the sick got the equally jam-packed cabins. The passengers fretted about the possibility of being ordered back to Germany by Slovak authorities, which would mean certain deportation to camps. Their second biggest problem was the toilets, which were far too few, and in front of which there was always a long line.

They spent 17 days aboard the *Uranus*. On December 12, 1939, the ship finally lifted anchor and left Bratislava. Heading

⁷ Quoted here are excerpts from letters written by Haya Ides-Weinstock. Her husband David Weinstock perished in the Buchenwald concentration camp shortly after she left Vienna. Her three daughters – Feige, Sara and Esther – and her son Naftali Tuli managed to leave Austria on time. Her other son Zvi had stayed with his grandparents and uncle in Bratislava, where he joined the transport. Haya Weinstock, born May 10, 1895 in Slovakia, died at Sajmište, Belgrade. Zvi set out for Palestine in late March 1941 via Greece, Turkey and Syria, and arrived there safely on April 6, 1941. Some xeroxed copies of her letters to her children from Kladovo and Šabac are kept in the Jewish Historical Museum in Belgrade (JIM). Originally written in German, they were translated into Serbian by Mirko Nojman, and cited in the book of memoirs "My Unrealized Alyah" by Emil Jichak Klajn, Belgrade, 1993-94, manuscript (hereinafter: Klein). Some letters are kept in the archives in Israel.

south on the Danube, she arrived at the border between Hungary and Yugoslavia, where she was to get rid of her “human cargo”, leaving it in the hands of the Yugoslav River Transport Company (RTC), and sail back home.⁸

This is a story about the tragedy of the ill-fated Kladovo Transport, as it was called. Once forced to make a stop in Yugoslavia it waited there long enough to see the German occupation, in Šabac. The circumstances that eventually caused its demise remained unclear to this day. Apart from the Jewish organizations, this saga involved the Mosad (or: the institution, not to be confused with Mossad, Israel’s intelligence agency), a dozen or so people who ran an illegal alyah in Europe, called Alyah Bet. The name of the Mosad woman activist in Romania, who kept contact with the Federation of Jewish Religious Centers of Yugoslavia, was Ruth Kluger. She later changed her last name into Aliav (contraction of “Alyah Bet”).

Sea liner *Hilda*, which was to wait for the refugees from the boats of the Yugoslav River Transport Company in the port of Sulina, never showed up. This was the Romanian requirement for letting the convoy through.⁹

The bulk of the material used for this paper comes from the minutes of meetings of the Executive Board of the Federation of Jewish Religious Centers of Yugoslavia. It has to be noted that some records from the most critical period for the Yugoslav Jewish community – since the end of 1940 until the occupation, in April 1941 – were lost. Hence, there are no offi-

⁸ Nahir, p. 88. In the article “Two Tzars and One Queen”, A Haggada from Kladovo – memento of Alyah “B”, the Jewish Almanac, 1957-58, p. 206-214, its author Naftali Bata Gedalj (hereinafter: Gedalj) mistakenly calls the ship *Saturnus*. Also, he claims that the ship reached the border between Hungary and Yugoslavia in late October 1939.

⁹ Ruth Kluger-Aliav writes that the reason for stopping the transport was that the refugees did not have transit visas. This is incorrect because, in the first place, visas were not required for as long as they did not leave on the ships. See: Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, *The Last Escape*, Tel Aviv, 1976, p. 304 (hereinafter: Aliav/Mann).

cial sources from which one could follow the developments from that particular period.

In late November 1939, the Federation was notified from Geneva and Bratislava by telephone that some 1,370 Jewish refugees were to pass through Yugoslavia before the Danube closed for traffic that winter. They asked the Federation to provide food, blankets, clothing and other supplies for the passengers and have it all ready and waiting in the city of Vukovar. Since the Social Fund's coffers were empty, the financial department of the Federation decided to allocate 100,000 dinars to an emergency budget, less than 70 dinars per person, and ask the local Jewish centers to purchase the needed supplies and then bill the Social Fund.¹⁰

Somewhere around December 12, three empty passenger ships that the Federation had rented from the Yugoslav River Transport Company – *Emperor Dušan*, *King Nikola 2* and *Queen Marija* – waited on the Danube, near Bezdan. The ships were ready to receive the passengers from the *Uranus*, which was quite late and even suspected not coming at all. On board the ships were all the supplies needed for the international passage on the Danube, from the Hungarian-Yugoslav border to the Romanian port of Sulina on the Black Sea, where a sea liner was to take the refugees to Haifa. Because it was estimated that the voyage could take three months, the Federation prepared warm clothes and winter shoes, as well as spare rations, and the sick-bay was supplied with basic medical instruments and drugs.

A group of 400-odd young men and women from the ship *Hehaluc*, most of whom had completed a two-year hachshara, were the first to board the *Uranus*. This group, led by the 22-year-old Arje-Adolf (Jukl) Dorfman, whose brothers were already in Palestine, boarded *Queen Marija*. *Emperor Dušan* received some 350 persons, mostly young couples, whose leader was Josef-Jozi Šehter. *King Nikola* was reserved for the orthodox Jews, who required ritual cooking. Their group leader was Emil Šehter.

¹⁰ The minutes of the 7th session, November 30, 1939.

The transfer was completed by dawn, and the *Uranus*, saluted with a thunderous “Hatiqwa” performed by those whom she had brought there, sailed away upstream and out of sight.

The three vessels of the Yugoslav River Transport Company set course for Sulina in the Danube delta, where the sea liner was to be waiting. On account of the cold weather, the passengers stayed inside their cabins. So much the better, probably, because they went passed German ships taking to the Reich the German citizens from Bessarabiya, now under the Soviet occupation following an agreement with Hitler.

The voyage continued uninterrupted, except for two brief calls in the ports of Vukovar and Belgrade, where they stopped for fuel and water. It is there that the first postal bags, containing thousands of letters and postcards from the refugees to their relatives, friends and acquaintances, were sent onshore. They could finally write openly about everything – a privilege that they had long been deprived of in Germany and the annexed Austria, as well as in other parts of the occupied Europe.

Yugoslavs On Refugee Ships

With the British authorities in Palestine sticking firmly to the White Paper, other ways, mostly illegal, had to be found for the Jews to enter Eretz Israel. In Yugoslavia, as elsewhere, there was a long waiting list for the alyah, mostly with the names of the young members of Hashomer Hatzair, ranked on the list according to the amount of time each had spent in the Hachshara. When in December 1939 three boats carrying refugees from Central Europe appeared on the Danube, it seemed like a good opportunity. A first list included Jichak Danon from Sarajevo and two Jews from Zagreb, Lev Dojč and Kavezon-Kavic, who boarded one of the ships and after a long voyage reached Eretz Israel and joined the kibbutz of Gat.¹¹

¹¹ Klein, p. 1.

The second group of the members of the Goleniz Hachshara included (?) Tuvi, Menahem Vajs and Valter Koen Pajki. They illegally boarded one of the refugee three ships during the stopover in Vukovar. This group reached Kladovo, stayed on the boats throughout the winter, and it never continued its journey.¹²

A Jewish family from Belgrade – engineer Emil David with wife and two sons, activists of the Akiba youth organization, also boarded one of the ships.¹³

Holdup At the Romanian Border

With the winter firmly setting in, all the boats from the lower Danube were directed to the marinas. Three ships of the RTC were to pass through the “Iron Gate” of the Djerdap Canyon. It is the narrowest and fairly tricky section of the river, with many underwater rocks and rapids, where boats need to be towed upstream from the banks. Moreover, the terrain there has a 30-meter slant and the water runs at a speed of up to 3 meters per second.

Their last port in Yugoslavia was Donji Milanovac. There, as the contract between the Federation and RTC specified, the captains of the three ships were to get traveling documents and wait for clearance to leave Yugoslav territory as soon as they were cabled the confirmation by the river authority in Sulina that a sea liner was waiting to take the passengers. However, a cable arrived saying that the Sulina authorities were not aware

¹² Klein, p. 2, Valter Koen Pajki (1918) and his brother Erih Ero (1921), sons of Samuel Koen, who owned the “Tel Aviv” restaurant in Belgrade, joined a partisan unit in August 1941. They died as fighters of the First Proletariat Brigade near Pjenovac, Eastern Bosnia, on January 21, 1942.

¹³ Brothers Avraham and Šlomo David arrived in Palestine with a youth alyah shortly before the war, in April 1941, via Greece and Turkey. Their father perished in Zasavica, and their mother at Sajmište. See letter of May 14, 1941, from eng. Emil David to his sons – property of Šlomo David, Bustan Hagalil, Israel.

of any ships coming from Yugoslavia. Naftali Bata Gedalj, Federation representative in charge of the transport, alerted his superiors in Belgrade, and the skipper contacted RTC for further instructions, anticipating the stoppage of traffic as soon as the river started to ice over. Even if they managed to go downstream, going back could prove impossible.

Belgrade cautioned that they should wait. Nobody knew for how long or why. As never before, the post office in Donji Milanovac was busy dispatching letters to destinations all over the world, informing families and friends that the voyage had been halted.

And then, quite suddenly, the tiny fleet moved on, but only as far as Prahovo, to get coal. At the same time, Šime Špicer, the Secretary General of the Federation, arrived in Prahovo, in freezing weather and exhausted from the trip. His words of comfort, which he probably did not believe himself, restored hopes that the voyage would be resumed soon.¹⁴

Community Board of the Federation of Jewish Religious Centers

Upon his return to Belgrade, Špicer made a report about the situation of the refugees. His guess was that they would stay in Yugoslavia longer than originally thought, and that the Jewish community in general, and the Federation in particular, would have new responsibilities on their plate, both in terms of assistance and organization. In similar cases, the Federation did all it could to help, but the experience showed that wider community participation was more effective.

Accepting the secretary general's proposal, the Federation's Executive Board elected the Community Board (hereinafter CB), consisting of Marko Štajner, Mika Efrajim, Josip Pinto, David Almozlino, eng. Emil Dajc, Dr. Leo Štajndler, Rihard Frelih, Hajim Bararon, Martin Rozenfeld, Maks de Majo, and Izidor

¹⁴ Gedalja writes that he was the representative of the Federation in Kladovo since December 6, 1939.

Vinter. Moša de Majo was nominated the Federation's delegate on the Board. The Federation's presidency was responsible for the organization of CB's activities.¹⁵

As a result of the latest developments in Europe, the number of Jews who left their homes and came to Yugoslavia looking for safe haven increased by the day. In addition, there were huge numbers of starving and miserable people in organized transits on their way to Palestine, the land in which they had invested all their hopes of a better future.

The number of refugees doubled in no time. The influx of new protégés put the Federation in a very difficult position.

Those whose stay in Yugoslavia was only short-term were now also included in the relief effort. The refugees' status was still undefined, but the general opinion was that a short-time asylum would be the most likely solution. However, this proved to be an increasingly difficult task for the Federation and the entire Jewish community. Worries and duties abounded before as well, but it was always possible to organize work within a certain budget. Soon, it became clear that all calculations were wrong. Projecting its annual budget at 1 m dinars, the Federation decided to establish the Social Fund and expected to realize another 10% of the income from the local centers. However, with new difficulties there came bigger needs, and it soon became clear that this amount was quite insufficient. The Executive Board of the Federation reported that the budget for the coming year should be at least 5 m, providing there were no more unpleasant surprises.

The Board looked at the ways to get that much, and came to the following decision:

1. Given that, according to current projections, the Social Fund will need a sum of 5 m dinars for the year 1940, the Executive Board will make sure that the local boards have paid their dues (to the regular budget, in the

¹⁵ The minutes of the extraordinary session of the Executive Board of the Federation, December 12, 1939.

form of extra tax levied upon them, etc.). If this proves insufficient, the Board shall call upon the goodwill and understanding of the community members.

2. The Executive Board is hereby authorized to determine the mandatory 10% payable by each local center to the Social Fund not in terms of percentages, but rather based on the size of each center, its overall financial status and the financial status of its members, regardless of the religious service tax they pay.
3. The Main Board authorizes the Executive Board to, irrespective of the collective centers, if and when they become an option, starts setting up new refugee training stations. If the collective centers are activated, the Board will do all it can to provide vocational training for refugees in those centers as well.
4. The Main Board rejects the proposal providing for the centers to pay the 10% contribution to the Social Fund from the mandatory religious-service tax, but rather from the real amount thus earned. However, the centers are called upon to, if possible, pay to the Social Fund the 10% of the mandatory religious-service tax at any rate, irrespective of the actual earnings.¹⁶

No Good News

One misty day, out of the blue, a huge barge pulled by a small tugboat emerged from the direction of Turn-Severin. A telephone order from Belgrade said that the barge had to be improved for passenger transport within 48 hours. For that to be achieved, all the carpenters from the nearby town of Negotin were summoned to the ships to transform four large stockrooms into dormitories with six or seven levels of beds. In addition, the

¹⁶ The minutes of the 7th session, December 3, 1939.

necessary arrangements had to be made for the voyage to continue. A group of 30 carpenters arrived with construction material, but that very same afternoon the tugboat skipper received a telegram ordering his vessel back to Romania.

No encouragement arrived from Belgrade, either: a Panama ship, which was to dock in Sulina, broke down on her way from Istanbul. Despite combined efforts of the Federation and international Jewish organizations, it was impossible to find a suitable vessel. In the meantime, more than one hundred ships and tugboats arrived in the winter port some three kilometers to the north of Kladovo. Only the small fleet of three ships with refugees and tugboat "Kajmakčalan", which was used to break ice around the anchored ships, were active, but it was clear that eventually they too would have to cast anchor and look for shelter in the port.

On December 10, 1939, the little fleet entered the winter port at Kladovo. Contact with the town was immediately established, in order to ensure the provision of supplies, but the presence of boats with strangers, who did not speak the language, stirred a lot of excitement and anxiety in the small, 3,000-strong community. The district doctor insisted to put the ships under quarantine due to the alleged presence of typhoid fever on board. To this effect, the district authority was asked to set up a sanitary commission. The doctor's request was refused after it was established that there was an excellent medical service on the ships provided by a team of fine doctors and nurses. It should be noted that, throughout the stay in Kladovo, not a single refugee died. When little Rami, one of the children on board, needed a middle-ear surgery, Bata Gedalja accompanied him to Turn-Severin aboard the "Kajmakčalan".¹⁷

¹⁷ Naftali Bata Gedalja, Rami, HOJ Newsletter, Tel Aviv, No. 5-6/1960, p. 14-16. Ehud Nahir, p. 90, mentions three death cases: the death of Truda Jung, of "red wind", Engelmann, a young boy, and, Perec Frankel, of typhoid fever, on August 18, 1940.

In the meantime, the "Morgenblatt", a newspaper published in the town of Czernowitz, in the Bukovina region, ran a note on February 15, 1940 saying that the refugees aboard three ships in the winter port at Kladovo lived in deplorable conditions. This note was forwarded to the Federation, together with a statement signed by several hundred refugees denying this news and thanking the Federation for the care it had been providing for the refugees in Kladovo.

In fact, some refugees approached public and private individuals with all sorts of requests, and during that period the Federation's representative Gedalja was often criticized for the work he did in Kladovo. It was concluded that it would be in the Federation's best interest, as well as Gedalja's, to establish the facts. Given the number of complaints, as well as the overall condition of the transport, the Executive Board decided to urgently set up an investigation team and send it to Kladovo. The team was made of Dr. Leo Štajndler, Šime Špicer and Avram Azriel.¹⁸

Already on February 1, 1940, the Federation's Secretary-General Šime Špicer completed the report about his stay in Kladovo, between January 28 and 30. He found that the refugees' situation was satisfactory and that the efforts should now be directed towards making it possible for the voyage to continue. He expressed the hope that the hoped that this issue would soon be resolved. Špicer emphasized the tolerance of the relevant Yugoslav authorities, which allowed the refugees to be transferred by land to a port on the Adriatic coast. This is the first time ever that this option was mentioned in the Federation's documents.

Špicer went on to say that in the Province of Croatia, upon the request of the provincial authorities, collective centers had been established in a number of places. Such centers existed in Samobor near Zagreb, Lipik, Daruvar and Podravska Slatina. Estimates were that at least 800 new refugees would soon be-

¹⁸ The minutes of the 9th session, February 28, 1940.

come the responsibility of the Jewish community. The minimal estimated amount needed to see them through the day was 18,000 dinars. Špicer said that the Jewish institutions could not be expected to contribute more than one third of the needed sum, and the Yugoslav Jewish community would therefore have to provide two thirds, that is 12,000 dinars per day, or 360,000 per month, or – more than 4 m a year. Given that the 10% tax payable to the Social Fund by the local centers amounts to exactly 1 m dinars, additional taxes would have to imposed.

In response to the secretary-general's exposé, Aleksa Klajn from Zagreb, one of those responsible for the organization of the collective centers, said that the daily costs varied according to location, but amounted to an average of 22 dinars per person, exclusive of extraordinary expenses.

Lawyer David A. Alkalaj noted that the burden of the collective centers exceeded the community's capacities, and requested the introduction of systemic changes as well as military-like measures. Dr. Isak Amar said that the fact that the collective centers were dispersed was impractical and uneconomical, and advocated the concentration of more refugees in fewer centers.

Dr. Moše Švajger suggested that Jewish leaders Nahum Goldman and L. Perlcvajg, who were in America at that time, should be acquainted with this problem and asked to plead with the Joint to give out as much money as possible for the refugees in Yugoslavia. Besides, educational work with the refugees should also be paid attention to, and it would be useful to have distinguished individuals, rabbis and laymen alike, starting with the Chief Rabbi, visit the centers and give lectures in order to boost the morale. The Chief Rabbi, Dr. Isak Alkalaj, said that he had already instructed the rabbis in Sušak, Split and Podravska Slatina to visit the centers.¹⁹

¹⁹ The minutes of the 10th session, March 3, 1940.

Rose Jacobs' visit

Rose Jacobs, a delegate of the Hadassah, the Women's Zionist Organization of America, arrived in Kladovo from Turn-Severin in a fisherman's boat, in mid March 1940, during a brief visit to Europe.²⁰

As any person from the free world would in a similar situation, in a letter she wrote Jacobs described the Kladovo tragedy of more than 1,000 people, including around 30 children, 400 youth group members, many of whom Hachshara graduates, and 200 young men and women ("Hausboot auf dem Fluss"). She also mentioned two newborns. During her visit there, she spoke with many elderly people, doctors, dentists, engineers and tradesmen, longing for their passed lives, cozy homes, medical practices and offices, which they had to leave behind in Hitler's Reich. Jacobs described three ships, on which people were living in dismal conditions "on the edge of the world, in no-man's-land", far from all sources of vital needs. She says that the ships were completely unfit for people, even if only for one week, let alone several months, and that it was only thanks to the freezing cold that no epidemics had yet broken out. She wrote that there was only one hairdresser on the ship, and workshops for the repair of shoes and clothes also existed. Hebrew and English language courses were organized and newspapers and magazines received on the ships. Because it was winter, Kladovo was virtually trapped in ice, and to get to the nearest phone, one had to walk 8 miles through snow and frost. The Romanian town of Turn-Severin was a half-hour's motorboat-drive away, but in winter it could only be reached by sled.

Jacobs described the ordeal of this large group of people whose movement was restricted, who spent all their time toget-

²⁰ In a letter of December 9, 1977 to lawyer David Alkalaj, Bata Gedajja says that in December 1939 he went to Turn-Severin to fetch Ms. Jacobs, a representative of the Joint, and came back to Kladovo with her in a fisherman's motor boat. Twenty-four hours later, she returned to Turn-Severin. It is therefore impossible to establish whether the visit took place in December 1939 or in mid March 1940.

her, with nothing to do. They had all been through terrible times, their nerves were weakened, and now this ravaging uncertainty about the future. To her mind, they desperately needed a therapist, a social worker and a psychologist, to help them sort out their emotional issues. Jacobs ends her letter in the following words: "My visit there earned me a cold, an upset stomach, low spirits and a broken heart."

Rose Jacobs too mentions the case of little Rami, who was taken to Romania for an urgent surgery. Naftali Bata Gedalja, who also wrote about this case, accompanied the boy. HOJ Newsletter 5-6/1960, p. 14-16. See: Gabriele Anderl/Walter Manöschek, *Gescheiterte Flucht*, Wien 1993, p. 61-62; CCA, L 375/30.

Complaints From the Ships

Following a flood of complaints coming from the three ships, the Federation decided to dispatch another team of investigators. Their task was to inspect in detail the conditions aboard the ships, feel the pulse of the passengers and listen to their grievances. Once the boats were gone, it would no longer be possible to take the testimonies and establish the truth in a disciplinary procedure against the Federation's deputy secretary Bata Gedalja, which was to be conducted by Dr. Isak Amar, a member of the Main Board of the Federation.

On April 4, 1940, investigation team members Šime Špičer and Avram Azriel presented their findings about the situation of the refugees to the Federation, based on their stay in Kladovo between March 22 and 27, 1940.

1) General conditions: Most people sleep on the floors, they wake up and wait in line, sometimes for an entire hour, to wash their face, and almost as long in front of the lavatory and after that, with dishes in their hands, they wait in line for food. Add to this the nervousness caused by the uncertainty of their position, and it is clear that even the best of food could not please them. Served on a white-sheeted table, in proper dishes and

plates, in a situation of peace and calm – this food would certainly be highly appreciated by everyone, as the refugees themselves admitted it. For all their hardship they hold responsible those who are powerless to solve any of their many problems, including make the ships more spacious or give them more lavatories. – On the ships, as elsewhere, morality is a source of controversy. What is immoral to one seems perfectly natural to another. Objective witnesses claim that nothing ever happened that in normal circumstances would be regarded as deserving reprimand. The more fastidious ones have all kinds of remarks about things that in this small space tend to be more noticeable than they would be under normal circumstances.— Frequent thefts are an unfortunate trend. The group leaders have tried to suppress it by revealing the names of those caught stealing. – Work is another problem. Except for a few craftsmen – tailors, shoemakers, barbers, manicurists and kitchen staff – all others go about without anything to do. At night, some 30 people keep watch. – The overall health situation is satisfactory; the medical service is functioning well most of the time. To date, 40 people got sick, but there were days with as many as four or five cases. There are only three doctors, and it should be noted that they are summoned to Kladovo whenever there is a case there that needs their attention. This is done in agreement with the district administrator and the district doctor.

2) Mood: The young and the veteran Zionist activists are disciplined and enduring with stoicism and all they can think of is to get to Palestine as soon as possible. A discontented minority wants to stay in Yugoslavia or go to another country. The commission believes that this is a clear indication of how important previous Zionist education is for those going to Palestine.

3) The work of Naftali Bata Gedalja: After the Federation received a number of complaints regarding his work and conduct, malversation and excessive drinking, the team interrogated all the group leaders and agents on the ships, as well and three residents of Kladovo, and submitted 23 reports about this matter. The Commission has found that Gedalja has fulfilled his

duty in compliance with the Federation's guidelines, and believes that frictions have largely resulted from language and mentality differences.²¹

Suddenly, there were rumors that the refugees' departure from Kladovo was scheduled for Saturday, March 30, 1940. In an agreement with the Interior Ministry, the Federation invited all persons chosen to join the transport to leave their places of temporary residence and come to Belgrade, from where they were to take a boat to Kladovo. One hundred and sixty of them showed up.²²

Among "the persons chosen to join the transport" there was a group of young Yugoslav Jews from the Hachshara in Golenitz, whose names were on the Hashomer Hatzair's immigration lists for Eretz Israel.²³

As previously agreed, they had left Hachshara in February 1940 and waited at home to be invited. In late March, the candidates were cabled to urgently come to Belgrade, where a high representative of Hashomer Hatzair was waiting for them. He told them to take a boat to Kladovo that same evening, posing as "Jewish emigrants from Austria". They all got new names and were handed some certificates, and had lunch at the Jewish student cafeteria in 19, Kosmajaska Street. The following day two groups of ten youths from Hashomer Hatzair and Tehelet-lavan were among the first refugees to come to Kladovo.²⁴

²¹The minutes of the 14th session, April 4, 1940.

²²Among them were several emigrants from the Vrata collective center, including Lotta and Jonas Streifler from Vienna, and others.

²³Jakov Kabiljo Jakile, Salamon Romano Salamonče, Blinka Švarc, Avram Papo and his sister Rivka Rikica, all from Sarajevo; Tirca Engel and Zehava Kon from Vinkovci, and Emil Jichak Klajn from Osijek.

²⁴The members of Tehelet-lavan who in late March 1940 arrived in Kladovo included Nisim Alba, Eli Ferber, Jakica Romano, Bencion Satler, Cipora Šlezinger, Dov Štajner, Hermina Viler and David Zelmanovic. Another group from Hashomer Hatzair arrived in April, among them Tirca Engel from Vinkovci, Hedva Livni and Josif Bibi Šmeterling from Zagreb, Mirjam Pipsi Hari from Varaždin, Šalom Malah from Sarajevo and two Lithuanian girls who attended a Hachshara in Yugoslavia since 1938. Klein, p. 4.

It is clear from the minutes of the Executive Board that many of the new passengers were not familiar with the situation, and proved difficult to handle from the outset. According to reports from Kladovo, the grumpy new arrivals only added to the already tense situation that reigned on the ships after their four-and-a-half month's ordeal.²⁵

The youths from the Yugoslav Hashomet Hatzair and Tehelet-lavana tried to lessen the frustration and boost the morale of their fellow passengers. However, "due to new unpredicted difficulties", the transport failed to leave on the scheduled date. The Federation contacted the Geneva refugee committee to find out when the transport could leave next, but received only a vague answer.

In the Winter Port

The River Transport Company informed the Federation that its vessels had to be emptied of passengers in order to get ready for the next season.

On the unresolved issue of the Kladovo transport, the Federation's Executive Board reached the following decision:

As a result of the opening of the winter port in Kladovo, on March 26, 1940 new obligations arose toward the River Transport Company of the Kingdom of Yugoslavia, whose ships were used by our protégés, i.e. a new legal relationship in which the RTC charged a rental fee of 45,000 dinars per day. It then reduced this amount to 25,000 per day while the ships remain in the winter port. The members of the Main Board have followed the work of the Executive Board regarding this matter from the Board's minutes. The report about the most recent phase is yet to be submitted. Following countless discussions, we have received today a new offer from the RTC, which reduced its fee to 22,500 per day for the entire duration of our pro-

²⁵The minutes of the 14th session, April 4, 1940.

tégés' stay on the ships, including the period after March 26 of the current year.

The Federation refused this offer as well and insisted on 20,000 dinars per day. It is now beyond doubt that our offer will be accepted and the matter solved in a tolerable manner... Our hearts have been in this, and we acted with love and to the best of our knowledge conviction.²⁶

The dispute between the Federation and RTC was discussed at the session of April 12, 1940. It was decided to pay the amount of 20,000 per day for the period from December 31 until the termination of the refugees' occupation of the ships, thus ending the obligation resulting from the agreement signed on December 10, 1939. – In addition, the Federation was held liable for a lump sum of 150,000 dinars in damages caused during the stay of the refugees, and another 1.5 m for tugboat services and transport of sick patients to Turn-Severin, due immediately after a negotiated solution for liquidation is agreed upon, with the balance payable in 100,000-dinar monthly installments, starting June 1, 1940 until the due amount is paid in full.

The structure of costs of the transport of refugees on the ships *Queen Marija*, *Emperor Dušan* and *King Nikola* in Kladovo, since the day of its entry in Yugoslavia, December 10, 1939, until May 17, 1940 is as follows: river transport, food, food supplies for the remainder of the voyage, assorted goods (soap, hygiene products, clothes, leather, tools, etc.), drugs, construction works and alterations to the barge, cigarettes, newspapers, books and magazines, postal costs, police, customs, port and ship taxes, traveling costs and per diems, phone bills and telegrams, and other. Total costs: 6.085,526 dinars.

The decision was made: unless alternative vessels were provided for the passengers, the Federation should try and obtain official permission to get the refugees onshore, into makeshift homes, and wait until they are granted new certificates. If this plan fails, the River Transport Company should be asked to

²⁶ The minutes of the 18th session, May 23, 1940.

provide cheaper vessels, make them fit for habitation and allow the refugees to wait there until a next opportunity to leave presents itself.

Secretary general of the Federation reported to the Executive Board about the collective centers and the Kladovo refugee transport. In relation to this, he read two letters sent by the Federation to the Interior Ministry on April 11, 1940, describing vividly the concern and difficulties regarding the transport.

On behalf of the Executive Board of the Federation, on April 11 Dr. Fridrih Pops and Šime Špicer sent a letter to the Interior Ministry's National Security Department (No. S/A 2220), stating the following:

The Federation of Jewish Religious Centers of Yugoslavia accepted the difficult task of supporting the refugees in the collective centers in Daruvar, Lipik, Makarska, Samobor, Fužine, Vrata, Ruma and Sremska Mitrovica. We are responsible for approximately 600 people and, although our hearts are in this endeavor and we empathize deeply with the difficult position in which these dispossessed people have found themselves, the scope of responsibility exceeds our strength in every way imaginable. Instead of increasing the support for the refugees in these difficult times, under the burden of their own problems and intense charity work that they do for the millions of people in the occupied Poland, the major international Jewish organizations had to scale down this support and now expect us to go the extra mile. However, our efforts have already been such that our centers are finding it difficult to cope. If this Federation is to be their only source of support, it has no choice but to ask the Interior Ministry to show understanding for this difficult situation and be of assistance in the following ways:

- a) Grant us permission to relocate all our Jewish Orthodox protégés – some 80 of them – now staying in the collective centers in Makarska, Vrata, Podravska Slatina and so on, to Bačko Petrovo Selo, Ada and Mol in the Dunavska Province, or in Ilok, in the Province of Croatia. This measure is needed out of respect for their religio-

usness, the practicing of which has been disrupted in their present dwellings. The first example is food, which has to be prepared in separate slaughterhouses and under special scrutiny. Apart from the material burden that the maintenance of these facilities in places where there are no Jewish centers lays upon us, they are inappropriate also because we are understaffed for this kind of work. Just one attempt to simplify the ritual procedure resulted in people getting very depressed and telling us that they would rather starve than breach the elaborate religious laws. This position may, of course, be challenged from many aspects, but in this day of debauchery and godlessness one should admire this fanatic devoutness and do everything possible to help those people keep their faith in God and man.

- b) Give us permission to move all our other protégés from the present collective centers to a large asylum somewhere in Southern Serbia or in Drinska or Vrbaska provinces.

The reasons urging the Federation of Jewish Religious Centers to make this request are the following:

- 1/ This will cut maintenance costs nearly by half;
- 2/ We will have more control of our people and hence less responsibility towards the authorities;
- 3/ We shall be able to provide at least basic education for the many children among the refugees;
- 4/ We shall provide vocational training in farming and crafts in order to get our protégés prepared for their future lives, when they leave our country;
- c) Excuse from staying in the collective centers individuals over 60 years of age with relatives in our country who agree to take full care of them;
- d) Excuse from staying in the collective centers the gravely ill and unfit for work, whatever their impairment.

Wishing to avoid any interference with the spirit of the decree of the Interior Ministry Pov. I No. 4828 of February 8, 1940 and putting together this proposal based on our experience and the wish to sort the situation out, the Federation of Jewish Religious Centers pleads for and expects a favorable answer.

We thank you in advance.

The second letter to the Interior Ministry's National Security Department, Belgrade (No. S/A 2221), of the same day, reads as follows:

In addition to supporting Jewish refugees in the collective centers set up according to the Decree of the Interior Minister of Feb. 8 this year, Pov. I No. 4828, the Federation of Jewish Religious Centers has for the past four months had in its care a transport of 1,003 refugees on three ships belonging to the River Transport Company of the Kingdom of Yugoslavia, anchored in Kladovo.

It is due to the extraordinary international political situation that these poor people, whose relatives in the overseas countries have eagerly been waiting for them, had to stop here in the first place, and stay throughout the winter. This situation is now making impossible every single attempt to take them out of the country. We are informed that passage across the Adriatic has now been under consideration.

This situation has imposed huge material burden and immense moral responsibility upon the Federation of Jewish Religious Centers. It is clear from the letters that we receive that Kladovo is known on all five continents, thanks to the correspondence that our dependents have maintained with their relatives all over the world. Even the slightest discontent from their part, resulting first and foremost from their uncertain future, creates the impression that these people have been starving and abandoned. We have fought to suppress such erroneous impressions, since in our view, which we believe to be unbiased, we have by far exceeded our strength helping these people and meeting their needs. Some irresponsible individuals even went so far as to claim that there was a breakout of

typhoid fever among them and similar things. We shall not expound on the malicious nature of such rumors at this point.

Still, not everything is as we would want it to be. We believe that we should point to some elements of our present difficulties that go beyond the material support that we provide for these people.

1) Overcrowded conditions of living and insufficient medical care for the many patients with serious chronic conditions (diabetes, lung disease, etc.) and the general conditions onboard the ships have had a negative impact on many, above all the elderly, but young people too, due to psychological stress, have become too exhausted to remain with this transport, whose fate is uncertain.

2) A certain number of people on the ships had applied for entry visas for various overseas countries – the United States, Brazil, Bolivia, etc. – before leaving their countries of origin to join this transport and were granted visas only after having already joined the transport. Their relatives who stayed behind in Germany, Poland and Czechoslovakia and who are also covered by the same visas mailed copies of them to the relevant consulates in Belgrade. All these individuals, in order to receive the visas, must appear in person in the consulates. They would presumably leave for their new destinations immediately.

3) The Direction of the River Transport Company insists to have its ships emptied as navigation is now back to the normal regime. Their position is that the company must not suffer and normal traffic be suspended because of our misfortune. The Federation of Jewish Religious Centers asked for permission to have a certain number of individuals described under 1/ leave the ships and stay in collective centers and that every such individual is replaced by a new passenger.²⁷

²⁷The minutes of the 15th session, April 12, 1940, and copies of two letters.

In response to the second letter, on April 11, 1940 the interior minister issued the following order to the District Police in Kladovo:

The Jews from the ships are to be allowed to go ashore in Kladovo under the following conditions: if some individuals wish to and can find private apartments in Kladovo, they should be allowed to stay in those apartments.

b) as for the accommodation of others, allow them to erect provisional shacks if this is approved by the local municipality, or on private property, as paying tenants;

c) make lists with the names of all the individuals coming ashore in order for the authorities to be able to keep them under constant surveillance;

d) The Jews staying in Kladovo will not be allowed to leave the area specified by the authorities;

e) All the Jews who leave the ships will hand over their passports, which will be kept by the authorities until their departure.²⁸

On the basis of this decision, on May 2 and 3, 1940, approximately 650 people went ashore, and the ships *Queen Marija* and *King Nikola II* returned immediately to Belgrade, empty.

The interior minister, in a response to the Federation's letter No 2221 of April 11, 1940, ordered that old people and the sick should be separated providing the same number of young people was added to the transport. The minister agreed to let those who, according to the Federation, fitted in this category stay in the shacks, homes for the aged and empty houses in Kladovo, which thus officially became a collective center.

The Federation paid a lump sum of 10 dinars per head daily worth of provisions for the group as of April 22, 1940.

Excerpts from the letters from Haja Vajnstok:

May 3, 1940 – Yesterday, we received the order to leave two ships and go to the small nearby town. We got up at 5 p.m.,

²⁸Letter to the Head Office of the River Transport Company of the Kingdom of Yugoslavia, Belgrade, April 15, 1940.

had breakfast and collected our possessions. I haven't got any valuables, but we all have a lot to carry: rucksacks, little bags, small parcels, blankets, etc. At 12 o'clock we must all disembark, with luggage, and wait for further instructions... We got into our apartment late that night. I was lucky to get to a completely empty room before the candles were lit, and then I lit the candles. I got a room for the two of us and slept in the bed again after a long time. For how long we are to stay here, nobody knows. This is a cozy little town. Those who can afford to make their own food are free to do it, and so I signed in too... It is very cheap: 10 dinars per day, 18 dinars for two people...

May 6, 1940 – Postal traffic has been suspended for several days on account of flood. A raging hailstorm last week destroyed the crops...

May 27, 1940 – We are no longer permitted to prepare our own food. We get three cooked meals a day: even bread in the morning, meat soup with potatoes or pasta at noon, and eggs, butter and tea, for dinner. I get half a liter of milk for Zvi (son) every day, two apples and 80 grams of butter. That is quite sufficient for the two of us... Our people now occupy every other house; two, sometimes three couples stay in the same room. Zvi and I are lucky to have the whole room just for ourselves... We are staying with a woman with two daughters. We get to understand each other rather well, because the Serbian language is similar to Slovakian, which Zvi speaks well.²⁹

River Transport Company Issues Ultimatum

The financial burden bore by the Jewish community of Yugoslavia exceeded its potentials. At the session held on May 9, 1940, the Federation's secretary general read the correspondence between the Federation and the bureau of the Jewish Agency in Geneva (letters of March 30 and April 9), and the Jo-

²⁹ Klajn, p. 18-19.

int's office in Paris (of May 9). The letters dealt with the obligations and assistance of these organizations to Kladovo refugees and underlined the damage resulting from their position of vacillation.

At the same session, a rather strong-worded letter from RTC Head Office dated April 19 was also read. In it, RTC refuses the Federation's offer for a negotiated settlement. It says:

1) We hereby conclude that you failed to meet the conditions, within the set deadline – noon on April 18 – as specified in RTC's letter No. 23080 of April 16, 1940;

2) Demurrage amounts to 45,000 dinars per day for all three ships for the entire period of detention;

As you failed to empty the RTC barge 26625 until the aforementioned deadline as described under 1/, we will charge an extra 3,500 for every 24 hours until we have the barge at our disposal and in the original condition.

We demand the immediate lifting of embargo on 1.5 m dinars in the Serbian-Swiss Bank in Belgrade.

We demand that you settle your debt in full and within the deadline that we suggested the last time.

We demand the payment of default interest on all outstanding debts, as specified in the agreement.

Finally, we demand that you have our ships emptied as well as we need them urgently, and that you settle the entire matter regarding your debt in a peaceful way, because that is in your best interest.³⁰

The Federation prepared the following reply to RTC's letter-ultimatum on April 25, and attached it to the session's minutes:

We have received your letter No. 24274 of the 19th this month and have come to the following:

We will stick to our offer for a negotiated, out-of-court settlement of our obligations.

³⁰The minutes of the 16th session, May 9, 1940.

We believe that our offer... exceeds by far the amount that the RTC may rightfully solicit based on our mutual agreement...

We refuse your request for barge rental increase. You are aware of the fact that we rented the vessel for passenger use and not for the transport or storage of goods. Hence, commodity trade rules do not apply here and it is debatable whether at all this kind of dictate from your part is appropriate. While the arbitrary increase of the rent is out of question, the real question is: as the transporter of living people, after accepting that we were unable to pay the expensive transport fee, immediately after realizing that the voyage could not be continued due to a higher force, and in the interest of the health of its passengers, shouldn't RTC have put at their disposal at its own expense not just one barge, but as many vessels as were required to maintain tolerable hygienic and sanitary conditions?

Likewise, the Federation of Jewish Religious Centers refuses to pay damages itemized in your list. It is unrealistic to rent ships for twice or three times the number of passengers they are designed for without accepting in advance the possibility of considerable damage to the inventory. RTC Head Office already knew from the previous transports that benches and tables, and even the flooring in the boiler rooms, are used as beds and it probably, anticipating the damage to the ships and furniture, charged as much as 500,000 dinars for the transport – which normally costs, including the trip with no passengers on board, 100,000 dinars at the most and it instead of 15,000 dinars, it charged the astronomical 18,000 dinars for the transport from Prahovo to Kladovo.

The Federation will only cover the damage caused by obvious neglect by the passengers and will, with clear conscience, let the court and honest men decide whether or not it is just to solicit from us to, after having endured this voyage under the abovementioned conditions, buy new chairs, to give just one example, for *Tzar Nikola II* to replace the decrepit ones at the price of 150 dinars each!

And finally, we refuse to pay the default interest, because we have offered repeatedly to sort out the controversial issue in good faith...³¹

The letter, signed by Dr. Fridrih Pops and Šime Špicer, was never sent, because in a conversation with the two men the director of RTC, Mr. Popović, explained that the whole matter was handled by the minister of transport himself.³²

At its next session, the Executive Board of the Federation was informed that in the letter sent to the Federation on May 15, 1940, the RTC Head Office repeated that it could not renounce its claim, but this time the contents of the letter suggested that there was readiness for a peaceful solution and compromise.³³

The Federation received the information that on Friday, May 3, 1940, a Greece barge *Penelope* had left Braila. The barge, which had been improved for passenger transport, had 1,137 beds. This vessel, towed by Romanian tugboat *Lavoisier*, was expected to arrive in Kladovo on May 10.

On May 15, the young Zionist activists from *Tzar Dušan* were transferred to the new vessel, not without passive yet obvious resistance. The little luxury that they had enjoyed on the crowded ship was now gone. Fortunately, their stay on *Penelope* lasted only about a month, after which the young activists were allowed to go ashore and stay in tents in a hill above Kladovo. They were overjoyed: the fresh air made them feel like they were just freed from slavery, and the tents seemed like the ultimate luxury. On July 9, they were moved to the outskirts of Kladovo, where there were tents and shacks. The young members of Has-homer Hatzair organized their section of the compound to look like a camp, and it stood out for its style, beauty and cleanliness.³⁴

³¹Anney to the minutes of the 16th session, May 9, 1940.

³²The minutes of the 16th session, May 8, 1940.

³³The minutes of the 17th session, May 16, 1940.

³⁴Nahir, p. 92. Ehud Nahir, *The Kladovo-Šabac Affair*, *Jalkut Moreshet* 34/1982, p. 85-120 (hereinafter: Nahir).

The Federation now learned what it had suspected for a long time: that the refugees' passage through Romania depended on whether there was a ship waiting in the Black Sea to take them away. Therefore, the arrival of the barge with tugboat did not mean that the voyage would resume immediately. Still, reports suggested that there was a possibility to provide sea boats within days. The secretary general stressed that the Federation could and would not have anything to do with making arrangements for those ships. Apart from its other obligations, the Federation had to think of a way out for the refugees as soon as possible. For 1,200 of them, 1,000 of which were going to Palestine, the necessary clearance procedure had already been underway. The procedure included a series of formalities to be taken care of with the local and consular authorities, with each case demanding independent intervention. These formalities and interventions alone engaged the entire administrative apparatus.³⁵

A week later, they were informed that the ship that was supposed to take all the refugees from the Kladovo transport was in Turn-Severin. For reasons of formality, she was not allowed to come to Kladovo, but all measures were taken to make it happen very quickly, most likely in a day or two. Besides, a message arrived from Geneva informing that a boat was waiting in Sulina to take the refugees from the Kladovo transport. It was expected that the transport would leave Yugoslavia soon.³⁶

Collective Centers Change

The Kladovo transport was important, but only as one of many issues on the Federation's plate. In July 1940, the issue of the collective centers featured on the federation's agenda, after certain changes occurred. Following an order from the Dunavska Province, the collective center in Sremska Mitrovica was to be moved to Lazarevac. Some refugees had already been moved

³⁵The minutes of the 16th session, May 9, 1940.

³⁶The minutes of the 17th session, May 16, 1940.

elsewhere, while others still remained in Mitrovica, waiting for further orders. Besides, the order provided for the relocation of the collective center in Makarska, but the new location was still unknown.³⁷

Four months later, the District Authority in Lazarevac informed the Federation that the collective center for Jewish refugees was to be moved from Lazarevac to Kuršumlijska Banja upon the order of the Interior Ministry. The Federation took all the necessary measures to put this new collective center on its feet. It asked the Ministry to authorize the transfer of a dozen sick and old people from Lazarevac to Šabac and to have the same number of people there sent to Kuršumlijska Banja, as their replacements. The Ministry agreed in principle.³⁸

In 1940, the Federation had in its care some 3,000 refugees in 15 shelters at the following locations: Banja Slatina near Banjaluka, Daruvar, Draganica near Karlovac, Fužine (later Borsanski Šamac - Jastrebarsko), Kladovo (later Šabac), Lipik, Makarska (later Derventa), Podravska Slatina, Rajhenburg (later Leskovac and Krško), Ruma, Samobor (later Čapljina near Mostar), Slatina, Sremska Mitrovica (later Lazarevac, Kuršumlijska Banja, Niška Banja), Stubičke Toplice i Vrata (later Brčko).

³⁷The minutes of the 20th session, July 14, 1940. It was during this session that secretary general Špicer informed the Federation about his decision to send his children to Palestine.

³⁸The minutes of the 26th session of the Executive Board of the Federation, November 14, 1940. The fate of the refugees who were in Kuršumlijska Banja at the breakout of the war is not clear. Some reached Priština, and later crossed over to Albania. It seems that the majority were transferred to Niška Banja, from where the men were taken to Bubanj and executed, and women and children deported to Sajmište. Also, it looks like a small group, including Margit Fonjo, Bernhard Epštajn, Salo Lastman, and Oskar Medak, and led by medical student Izrail Hazan, tried to escape. The list of those shot at Banjica shows that they were caught and brought to the camp on August 10, 1942 and killed already on the following day. Some refugees stayed in Lazarevac, where they hid successfully until June 1943, when they were taken to Banjica and shot on August 17, 1943.

From Kladovo to Šabac

Finally, on September 19, 1940, the little fleet moved. The three barges maneuvered by three tugboats lifted anchor and made 330 km in three days – but upstream, first on the Danube, then on the Sava River. Instead of Sulina, they headed for Šabac, where they arrived on September 22. One hundred and forty seven refugees had stayed behind in Kladovo.³⁹

The survivors believe that their transfer to Šabac was ordered by the Yugoslav authorities, which tried to avoid the possible friction and clashes in Kladovo, which started filling with Germans abandoning the regions given to the Soviet Union.

The minutes of the session of the Executive Board of the Federation of September 17 mention the man who was responsible for taking the refugees from Kladovo to Šabac:

In deep financial trouble that we found ourselves in as a result of our support to the refugees, and just as we thought that everything was breaking apart at the seams, our faith was restored and our strength recovered. When the Interior Ministry ordered that our dependents from Kladovo had to be transferred to Šabac, we were in serious trouble, because the RTC asked for 250,000 dinars for the transport of our 1,200 people.—As in addition technical problems arose as well, the Federation contacted Mr. Josip Dojč, a ship owner for advice and help. But Mr. Dojč provided a lot more than just advice. He told the gentlemen who came to see him that he was ready, as soon as there was a chance to continue the voyage, to have our dependents taken to the Black Sea on his own vessels. Sadly, the Federation again is not in the position to reward such a deed according to merit, and can only express its profoundest gratitude.

³⁹ On page 212, Gedalja writes that the barges left in late August and made 1,800 km. Ehud Nahir (p. 92) mentions the same erroneous figure, which he probably took from Gedalja: 1,800 km from Kladovo to Šabac! He writes that the refugees left Kladovo on September 17, which is also incorrect.

Conclusion: The Executive Board is thankful for such great deeds that give us faith and strength for a successful conclusion of our efforts and we thank Mr. Dojč for his generosity.⁴⁰

Šabac

Unlike in Kladovo, where there were no Jews, in Šabac the refugees found a small but welcoming Jewish community, with Dr. Haim David Ruso, president of the local Jewish religious center, and rabbi Nisim Jakov Adižes, at its head.⁴¹

The refugees who could afford it, rented apartments in the town, but the majority shared several houses. Some lived in a mill, where they had two-level beds, their own dining room and lavatories. A second group shared a warehouse with the offices of the transport company, food and clothes storeroom and workshops for shoe repairmen, tailors, carpenters and locksmiths, as well as two kitchens, one of which was kosher, in accordance with dietary laws.

One building, previously home to a sanatorium, was turned into a hospital with 20 beds. It was staffed with nine doctors from the group of refugees and two local doctors. The hospital also had a decent pharmacy. In addition to this, one apartment was turned into dentist's rooms.⁴²

The refugees were allowed to work within the boundaries of the camp, but any outside activity was banned. Haja Vanjstok writes:

I would gladly do something, but we are not allowed to take jobs... Hebrew and English are taught here a lot... We have everything we need. Not that you need much here. Most people

⁴⁰ The minutes of the 23rd session, September 19, 1940. Ship owner from Pančevo Josip Dojč, the son of Julius and Iva, was born in Pančevo on August 15, 1883. Arrested and taken to the Banjica concentration camp on September 18, 1941, he was shot on October 18, 1941.

⁴¹ Rabbi Adižes was born in Priština, Kosovo, on October 5, 1885. He finished religious school in Thessalonica and Izmir. From 1912 to 1915, he was schechter and mezamer in Priština, and from 1919 till 1930 religious teacher in Pirot. He arrived in Šabac in 1931. He was married to Simha Sofi Levi and had five daughters: Sara (1918), Amada (1921), Margareta (1923), Rahela (1926) and Rejna (1928).

⁴² Nahir, p. 93

use the collective kitchen. I get a weekly allowance for the two of us, and we're much better off than most... Four times a week we meet in a club...⁴³

Naturally, the refugees were a very diverse group, brought together by the "finger of destiny". One must not forget that there were very fine intellectuals among them, as well as the barely literate; people who were once rich – and people who lived in abject poverty for as long as they can remember; hard-working and honest craftsmen and scoundrels who fished in murky waters; there were physically ill people as well as mental patients; some were very religious, others were atheists; there were members of political parties, groups and factions, whose fanaticism never lost its edge even in such a difficult situation. The small space and prolonged tension only highlighted the differences in mentality and opinion.

However, there was something in the collective center in Šabac that they all shared – apart from suffering and destiny – and that kept them going. Even in dire circumstance like these, they had strength for culture, education and sport. Some wrote poetry, other wrote music ("The Refugee Song", Alyat Honoar March", "Thank you, Yugoslavia")⁴⁴, etc. Youth groups members formed a choir – a serious accomplishment given the circumstances.⁴⁵

In November 1940, Dr. Rudolf Buhvald (Buchwaldt) visited the refugees on behalf of the Zagreb Zionist Association. He

⁴³Klajn, p. 20-21.

⁴⁴The Yugoslav group in Kladovo had its own songs. Here are the words of one of them: "Hey, Danube River/ you carry plenty of ships/ many sad destinies/ accompany you/ around the world./ Around the world/ many ships sail/ you carry many destinies/ end many lives/ and you beg for mercy./ You beg for a little peace/ just a little peace/ anywhere/ there, far away./ Far away/ new hope awaits/ Will in this century yet/ the river take us away/ and to our distant goal? See: Klajn, p. 9. An improvised school was set up for the little refugees. Experts in various fields held lectures, which were very popular and attracted large audiences. Dr. Rotenstrajh (Rotenstreich), one of the managers of the Palestinian office in Vienna, arrived once a week to give lectures about the current political developments and the situation on the fronts. Those lectures maintained a sense of optimism and helped greatly to alleviate psychological tension among the refugees.

⁴⁵ Nahir, p. 67

gave a series of lectures and held a number of meetings. The discipline, work and remarkable organization of the school made a most compelling impression on him.⁴⁶

While still in Kladovo, the young athletes organized sporting events, including football matches, to briefly turn them away from grim reality. They all kept the memory of Perec Frenkel, called Pec, who died of typhoid fever shortly before the group left for Šabac.⁴⁷

Right upon the refugees' arrival in Šabac, the local paper "Šabački glasnik" of October 19, 1940 ran a story about the new stars of the local "Mačva" football club. They were:

Kurt Hilkovec, born in 1911. Very short but fast and a real fireball, he quickly became the darling of the fans. Rumor had it that prior to the Nazis' accession to power, he played for the German national team. He came to Šabac with wife Irma and two children, and their third child was born there. They stayed in the theater of cinema "Paris", which they shared with three more football players. One of them was goalkeeper Otto Ferri (1920), a total opposite of Hilkovec: tall, well-built, a real athletic type. The other two were Franc Mandl and Artur Goldsmit, halfbacks.⁴⁸

Apart from these "stars", the survivors also kept the memory of Herman Steiner (1920) and halfback Emil Silbermann (1909), who was known for always playing barefoot.

Both Belgrade Jewish communities act to help the Kladovo refugees

Knowing that, with the winter approaching, the situation of roughly 1,200 exhausted, depressed and penniless "Kladovo refugees" in Šabac was only going to get worse, in October 1940

⁴⁶ Židov (The Jew) 46/Nov. 8, 1940, p. 9.

⁴⁷Klajn, p. 22-23.

⁴⁸Zbornik 4. Hilkovec's name appears under 408 on the list of victims; Ferri under 209. Mandl and Goldsmit are not on the list. Their fate is unknown.

the capital's two Jewish communities – Sephardic and Ashkenazic – at the initiative of the Federation and in cooperation with all charity, women's and youth groups launched a broad charity drive for money, clothes, shoes, fuel, books, prayer books, etc.

The Action Committee, made of the representatives of both communities, sent a petition and invited its members to fulfill their duty to their suffering brothers and give away things that they no longer needed. Contributions went directly to the local centers, which then forwarded them to the Action Committee.

The drive was a success. A total of 433 parcels were collected, and the offerings carefully sorted out, packed in 15 large crates weighing 2.7 tons, and sent to the refugees in Šabac. Financial donations amounted to 33,088 dinars.

Committee members visited the collective center in Šabac on November 9, 1940. During the visit, the delegation inspected the overall living condition and organization in the center: housing, food, clothing, health care, the organization of life, etc. The delegation found that, under the circumstances, the conditions were rather acceptable. It also found that the complaints were not only unfounded, but also unjustified.⁴⁹

Approved: 250 plus 50 certificates!

In early February 1941, the Federation was notified that Alyat Honoar was granted 250 certificates for children and teenagers and an additional 50 adult certificates. They needed transit visas for Bulgaria, Turkey, Syria and Lebanon. Bulgaria refused to grant them visas after signing the three-partisan treaty of friendship with Yugoslavia and Germany by which it joined the Axis Powers. The alternative way was through Greece. The group had to spend the night at the station in Thessalonica, in a sealed wagon. This was quite risky because the city had been frequently bombed from Italian positions in Albania.

⁴⁹*The Herald of the Jewish Sephardic Community in Belgrade*, Vol. 22 of October 1, 1940, p. 15 and Vol. 24 of December 1, 1940, p. 7.

Still, the opportunity was not to be missed: the certificates had to be used or returned. They decided to give it a try.

From Haja Vajnstok's letter:

Šabac, March 14, 1941 – Word has it that all those with certificates will be leaving, which means Zvi as well. The first 33 people are leaving today, and another group on Tuesday, and so on – until the quota of 200 is met. We now know that they are not going through Bulgaria, but through Greece, by train all the way to Eretz. The WIZO will provide complete gears for children with working clothes and nice outfits, shoes, pillows, comforters, linen covers, suitcases, backpacks and other. He has enough supplies to last him two years... He is leaving here with the “Mizrahi” youths... My condition is difficult to describe. Should I send him away as well? My thoughts are with you, day and night. What I am going through I wouldn't wish my worst enemy. My heart is broken, and now I have to say goodbye to Zvi, too. But I shall endure a lot more to come, as I have endured until now. It's very hard to keep on, but I so want to see you again, my little lambs...⁵⁰

As it is clear from the letter, apart from food and provisions for the road, the Women's International Zionist Organization WIZO had prepared complete kits for a new start in Palestine for all the children. The costs of equipment amounted to around half a million dinars.

Last-Minute Rescue

Some of those who got the certificates were staying in other collective centers. Several days before Germany attacked Yugoslavia, in late March 1941, right after the coup in Belgrade, the Zagreb Board hurriedly put on a train to Belgrade a group of 120 children and young people with several escorts. The Federation knew nothing about this and there was no one at the station to meet them. They went to a Federaton's home, but the

⁵⁰ Klajn, p. 21

doorman would not open the gate, causing turmoil. Hermina Melamed, a WIZO and Federation's activist, was accidentally there and asked the doorman, who had recognized her, to let the children in at her responsibility. Melamed immediately tried to get in contact with the secretary of the Federation, Špicer, but he was away. Ela Hammerschmidt, one of the refugees who happened to be there with her daughter Miriam, asked that the tired and scared children be found accommodation for the night. Melamed decided to let them stay in her apartment and in the apartment of her sister Ruža Azriel Levi. On the following day, the chairwoman of the Women's Sephardic Society, Jelena Demajo, found them new accommodation.

The group, which was put together in haste, did not have Greek visas, so Hermina Melamed went to see a certain Ergaz, a Greek national, who knew people in the Greek consulate. The consulate promised to issue 50 visas now, and once the passengers crossed to the Greco-Turkish border, they would give them new visas. This was out of question, and Ergaz and the Federation eventually managed to get all the visas they needed. What's more, several young Jewish men and women from Yugoslavia went to Palestine with this group. The WIZO activists prepared provisions and medicines for the road, and organized their Macedonian counterparts in Skopje to go see the refugees at the railway station and bring plenty of hot tea and other provisions to last them during their trip via Djevdjelija, Thessalonica, Deagach, Istanbul and Beirut.⁵¹

⁵¹ In 1941, Hermina Melamed fled from Belgrade to Split, and further on to northern Italy. With her grandson Aleksandar Levi she arrived in Eretz Israel in 1944 and lived in kibbutz Shaar Haamakim. She died in New York on April 17, 1963. In March that year, on the 20th anniversary of this group, several of them came to visit Ela Hammerschmidt in Ramat Hadar, Israel. They sent very emotional greetings to Melamed, who had already been ill. See: Hermina Melamed, *On the Eve of the War in Belgrade*, Newsletter of the Association of Yugoslav Jews in Israel (hereinafter: HOJ Newsletter, Vol. 9-10/1963, p. 14-15; Aleksa Arnon, *Never to Be Forgotten, Commemorating the 25th Anniversary of the Arrival of the First Jewish Refugees from Austria in Yugoslavia*, HOJ Newsletter, Vol. 6-7/1963, p. 19-22.

The Greek consul phoned to report good news: Athens had authorized the transit. The first group of 50 children and several escorts left in a sealed wagon attached to an express train for Thessalonica. After spending the night there, the group continued through Lower Trachia. Before crossing over to Turkey, the group leader mailed a ready-made telegram in Greek to the consulate in Belgrade, as a proof that the group left the territory of Greece.

The last group of young men and women and their escorts left the Belgrade railway station on March 30, 1941, exactly one week before Belgrade was bombed and the war broke out.⁵²

Although Greece, which, unlike Bulgaria, allowed the transit of refugees over her territory, deserves gratitude, it has to be noted that because the passes were issued in lots of not more than 50 at the time, many young people who had British certificates were still in Yugoslavia when the Germans occupied it and were all killed there.

Occupation

Like in other parts of the occupied Serbia, the Jewish men and women in Šabac – residents and refugees alike – were forced to wear yellow bands and perform forced labor within days after the occupation. Their property was confiscated and looted.

The refugees, about one thousand of them, were immediately kicked out from the mill and private houses that they had rented, and packed in grain storages in Pop Lukina Street in Donji Šor, where they were detained pending deportation to the camps. The ground floor housed the office of a board that represented their interests with the German authorities. They used a collective kitchen where they ate from a common caldron, and the provisions were paid for by the Jewish center in the town of Ruma. At first, they were allowed limited movement in the town, but were banned from bars, restaurants, mo-

⁵² Bata Gedalja, p. 213-214. See also: Hermina Melamed.

vie theaters, parks... The board guaranteed that there would be no escape attempts.

The Germans sold the synagogue building, and looted the contents. Rabbi Nisim Adizes was forced to do hard labor and was beaten whenever he would yield to the exhausting tempo. One day he came out shaved; whether he did it or someone else did it, it is not known. He was "promoted" into chimney sweep in the army barracks.⁵³

The Jewish cemetery too was put up for sale, but there were no buyers. A local ethnic-German stonemason appropriated the most beautiful tombstones, redid and sold them.

In July 1941, all Jewish refugees were moved to a camp at the banks of the Sava River, run by Kreisscommandant Kvasny. On August 21, 1941, Dr. Alfred Bata Koen was brought into the district prison from the villa of Miodrag Petrović in Vranjska, then taken to a square outside "Zeleni Venac" hotel and shot dead. His body was left to hang in the city center.

Next to the National Bank, two elderly Jewish camp inmates are dragging a dead man covered in blood on the sidewalk toward an iron power post, where two other Jewish men were standing, tying thick rope around the post...⁵⁴

Although the Šabac Jews had paid the Germans a sum of half a million dinars, hoping that this would deter further measures against them at least for a while, already on August 22 they were all thrown out from their homes and taken to the camp, to barrack No 5, after the Germans searched them and took away all their valuables. Medical doctors Hajim Ruso, Salo Bergwerk and Markus did their best to help the prisoners. Jewish women were forced to do the soldiers' laundry and wash

⁵³ On page 139 of his book *Logori u Šapcu, Hronika iz NOB* (Camps in Šabac, War Chronicle), Stanoje Filipović writes, "This joke cost the old rabbi his life". It is not clear what this means: did he fall from the roof and die? Series 2, Novi Sad 1967: *Jevreji su bili prvi* (Jews Went First), p. 135-145.

⁵⁴ Jovanović, p. 259.

hospital bedclothes. Their hands were soaked in water all day long.

As the partisans approached Šabac on September 26, all male residents were transported to Jarak. In the notorious “march of blood”, the victimized people were hit with rifles and beaten into running a distance of 23 km from Klenko to Jarak. Whoever straggled or collapsed from exhaustion was shot on the spot. Three local Jews and five refugees were thus killed.⁵⁵

After the march, the Jews were taken back to the camp. An official German proclamation released on October 9 said that 2,100 Jews and Gypsies would be shot in reprisal for the killings of 21 German soldiers near the city of Topola – in line with the principle to shoot 100 hostages for every German killed. The shootings were executed by the members of the Wehrmacht, and the security police was charged only with supplying the needed number of hostages. It was decided to take 805 Jews and Gypsies from the camp in Šabac, and the rest from Topovske Šupe camp in Belgrade. On October 12, the Germans took the inmates out of Šabac and shot them near Zasavica.

Milorad Jelesić, a farmer from Majur who witnessed the execution, said: “On the day of Miholjdan, I was one of the group of 40 people who were taken to Mačvanska Mitrovica, and from there to Zasavica. We believed that they were going to shoot us. They took us to the bank of the Sava River and ordered us to sit down. The soil was flooded and muddy, and we asked them not to make us suffer, but kill us right away. A German who spoke Serbian said that we were not going to be killed, and that we were taken there as laborers. At that moment, a German machine-gun company, with roughly 150 soldiers, arrived. Lunch was brought and the Germans ate. After the lunch, behind a cornfield from the direction of Mitrovica, a group of

⁵⁵On page 138 of Filipović carries the statement given by Borika Wettendorf to the District Office of the Serbian Fact-Finding Earth Commission investigating the crimes of the occupying authorities and their collaborators in Šabac. It does not contain the names of the eight Jews killed during the march of blood.

some 50 people in civilian clothes was brought in, and I could tell that they were Jews. They each had to straddle poles sticking from the ground one or two meters apart, facing a hole in the ground. Four German soldiers carrying a blanketed spread between them approached each Jew, who threw something in, probably money and other valuables. This done, the officer gave an order and the Jewish men were shot in the back of the head by two German soldiers each. We immediately ran to them and threw them in the hole, and then the Germans orders us to search the men's pockets and collect all the things of value, such as watches, money, and also to take their rings off. As some rings wouldn't go off, the Germans gave us tongs with which I cut the rings and handed them over to them. Before throwing the men into the hole, I saw the Germans pulling golden teen out of their mouths, and if they wouldn't come out, they'd break them off with the kick of the boot. After the first group was done with, we ran behind the fire squad, and another group appeared from the cornfield. We repeated the same procedure. That evening, they took us back to Sremska Mitrovica and locked all 40 of us in one wagon. The following day, we were taken to the same place again, and the shootings continued. While on the first day only Jews were shot, on the second day it was mostly Gipsy people.

Throughout the killings, several Germans were taking pictures: the victims moments before they were shot, straddling the poles, us carrying the corpses to the hole, the fire squad, and other scenes. On the first night we left the hole with the bodies open, and when we came back the following day, we found dogs eating the corpses. One German shot a dog, and said, pointing to the hole, "These too are dogs, and this," he pointed to the slain doctor, "is their brother".⁵⁶

Other witnesses from the village of Štitar, including Janko Arsenović, Svetislav Resa Arsenović, Mihailo Ćosić, Miodrag P.

⁵⁶ Crimes, p. 41-42.

Ćosić and Dragoljub Terzić, supplemented Jelesić's statement with additional details.

The first group did not realize what awaited them, and composedly did as they were told. They realized what was going on only moments before they were shot.

The subsequent groups were more difficult. People were "undisciplined", did not greet the commander in the position of attention, refused to go where they were told, called one other and refused to surrender their valuables. They stood in groups, hugged each other, smoked and refused to stand next to the poles, from where they could see the blood-spattered corpses of their relatives and friends. A young man refused to give away his accordion and was shot with it...⁵⁷

In two days, all Jewish men from Šabac, local people and refugees alike, were executed in this way. Only women and children remained in the camp. They were transferred by train to Ruma on January 26, 1942, and from there they were forced to walk to Zemun, i.e. the camp at Sajmište (fairground) in immemorial cold and deep snow. Old and sick women and children fell in the snow and were left like that, babies in strollers or those carried by their mother were also left in the snow. Among the victims was Žana, the wife of doctor Hajim Ruso; Luci, a four-year-old daughter of doctor Koen, froze to death, leaving her mother crazed with pain. By the time they reached Zemun, she had pulled out her hair and was covered in self-inflicted scratch wounds. Irma Hilkovec lost two of her children on the way, and the third, which was born in Šabac, froze on her bosom.⁵⁸

Together with women and children from Belgrade, Banat and other parts of Serbia, the women and children from Šabac died in a gas van in the spring of 1942.

Out of 1,200 Jews who lived in Šabac in 1941, only two women survived. In late November that year, Borika Wettendorfer somehow persuaded the police to let her go to

⁵⁷ Filipović, p. 142

⁵⁸ Jovanović, p. 265.

Belgrade for an alleged eye surgery. Three members of her immediate family were shot: Bernat (70), Aleksandar (35) and Franc (32).⁵⁹

The second survivor was a German woman, Dorothea Thea Fink, who alongside her husband Walter (1909) was in Kladovo and Šabac. She was taken to Sajmište after he was shot, and finally freed for being Aryan.⁶⁰

The Children of Villa “Emma”

Another 60 refugee children still remained in Zagreb. They witnessed the beginning of war and the proclamation of NDH, the Independent State of Croatia. They were not included in the subsequent registration of Jews. A way to take them out of Croatia needed to be found. Josef Indig went to Ljubljana, then under the Italian administration, and found the way to transfer the children over the border, in the collective center at Krško, in June 1941. In early July, they occupied the old Habsburg castle of Lesno, in the hills above the Horjuljska Valley. They stayed there until July 1942, under the sponsorship of DE-LASEM (Italian refugee relief board) and received assistance in medicines from the Jewish institutions in Switzerland. The bulk of the aid went to the wounded and sick partisans, who had been very active in those parts. When the Italians ordered the group to leave, the partisans and local farmers showed the children a safe way through the forest and to the nearest railway station, in the town of Drenov Gric. Finally, the children got to the village of Nonantola, not far from Modena, where they stayed in Villa “Emma”. There, the group increased to roughly 100 children after a group of children from Sarajevo and Osijek, who had managed to reach Split and from there Nonanto-

⁵⁹Filipović, p. 138; Zbornik 4, list of victims, p. 276.

⁶⁰The letter of Dorothea Fink, Yad Vashem Archive, 010/12, Zbornik 4, list of victims, p. 268.

la, joined them. After its capitulation in September 1943, Italy was occupied by the Germans. The villagers of Nonantola hid the children until they got genuine Italian identity papers. After the original plan to get them to the South behind the frontlines and in the custody of the Allies failed, they were to be transferred to Switzerland. Ithai wrote:

“It was a tragic night of Yom Kippur in 1943. The Swiss were clueless. They asked why we had fled, if we had commit murder or theft and wanted to send us back to get on with out cozy peaceful lives, because surely the Germans would never hurt us. After three days of ordeal and waiting, the captain of the camp gave us a long speech about the difficult position that Switzerland was in...”

In Switzerland, the children and youth went to Hachshara centers (Ex-les-Bains and other). As part of the first post-war alyah, organized by Riki Kon, they set off from France and Spain on the ship *Plus Ultra* and reached Haifa on June 18, 1945.⁶¹

Underhand Dealings With Darien 2

Many years after the tragic events, the archives revealed new facts about the Kladovo Transport, showing that the refugees were victims of unscrupulous policy of Great Britain and its secret service. As mentioned earlier, Britain kept rigorously to the letter of its 1939 White Paper, despite the obvious tragedy of the European Jewry. Through diplomatic channels, Britain tried to prevail upon the governments of the “countries of origin and/or transit”, Poland, Hungary, Yugoslavia, Romania, Greece and Bulgaria, to hinder or stop the Jews’ flight to Palestine. In addition, the British navy did all in its power to prevent the ships from entering the ports of Eretz Israel.

⁶¹Josef Ithai Indig (Kibbutz Gat), Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbegličke djece za vrijeme Drugog svetskog rata (Children Run, from the WW2 testimonies of Jewish refugee children), Jewish Almanac, 1963-64, p. 129-136; Josef Ithai, The Children of Villa Emma, Tel Aviv, 1983.

Despite British pressure, the Yugoslav authorities allowed the River Transport Company to take the Jewish passengers from Bezdán to Sulina, adding one crucial clause to the contract it had signed with the Federation: that the ships would cross the Romanian border only upon reception of telegram from the representative of the River Transport in Sulina confirming that the ship *Hilda* was waiting there to take the passengers. The telegram never arrived, and neither did the ship.

The second ship was to be *Darien 2*, anchored in Piraeus for a routine overhaul. The JOINT sent \$ 30,000 to have the ship registered to the name of Shmarya Zamaret, a US-citizen and Mosad activist in Europe. In late May, Šime Špicer was informed about the purchase of *Darien 2* and asked to urgently get everything ready for the transport of refugees down the Danube to the Black Sea. But after a couple of days a telegram arrived from Palestine, from the leaders of *Hagana* and the Jewish Agency, ordering that the “Špicer Operation”, as it was coded, be immediately aborted. The decision stirred shock and disapproval among the leadership of the Federation. The explanation that the arrangements for the transport were delayed because Italy entered the war in June 1940 were not acceptable, because this did not affect the traffic in the Black Sea and the Mediterranean, which went on as usual. While the perfectly legal alyah called the Špicer Operation was being halted, a number of illegal ones, called the AD-AL-PI alyah, were in full operation. This was seen as the British decision not to let the refugees from Kladovo find a ship.

Moše Agami, a Mosad activist in charge of the preparations of *Darien 2*, was dispatched from Piraeus to Palestine to find out why the on-the-ground arrangements were called off and to try and reverse this decision, but with no success. At first, he did not understand what was going on, but all became clear after he was summoned to a meeting with Moše Šertok (Saret), Eliahu Golomb, David Hakoén and other leaders of the *Yishuv*, the Jewish Community in Palestine. He learned that *Mosad* and *Hagana* decided to team up with the British against Germany and her allies,

despite the *White Paper*. *Darien 2* was assigned to a large-scale British special operation team. She was perfect for their plan: a sea boat, but small enough to reach Kladovo up the Danube. The British intelligence schemed to load *Darien 2* with iron scraps and sink it in the Djerdap Canyon, thus obstructing the transport of petrol and raw materials from Romania to Germany.⁶²

Fortunately, the plan was never carried out. The Germans found out that *Darien 2* was to be used for an illegal Alyah, a sabotage would put an end to all alyah, legal and illegal alike, and lead to severe measures against the Jews.

The last saved minutes of the meetings of the Executive Board of the Federation reveal that the Federation was not aware of those plans and continued to negotiate with the River Transport Company the transport of 750 refugees from Šabac to Sulina. Secretary general Šime Špicer suggested to give a 15,000 dinar bonus to the skipper, chief engineer and the rest of the crew of each ship after the completion of the task, i.e. after the refugees are safely taken to Sulina and empty boats taken back to Yugoslavia.

Špicer also suggested that Dorfman and Martin Hiršl, the group leaders, should get 15,000 dinars for traveling expenses and contingencies, refundable upon the presentation of valid receipts.

He also pointed out the possible risks of the agreement with the River Transport Company:

- a) The transport may not reach Sulina, for unforeseeable reasons, or the refugees may not be able to change boats;
- b) The convoy may be halted in a foreign country, by which the Federation would be obliged, in terms of the contract, to pay approx. 300,000 dinars per month until the ships of the River Transport Company are emp-

⁶²Haim Weizmann later explained that the times called for farsighted policies and that future goals and interests of the nation had to be put above the interests of a group of people. Weiner/Ofer, p. 77.

tied of passengers. In that case, it would not be possible to provide food for the refugees from Yugoslavia, and this would be the responsibility of the local Jewish community.

The secretary general also believed that, despite the risks, the passage was worth a try for the following reasons:

- 1) Possibility to relieve the Yugoslav Jewish community of further financial load, since it is very unlikely that it should count on much help from abroad in future.
- 2) The people would otherwise never understand why their departure was impeded if they do not see it for themselves, and, in particular,
- 3) State authorities have repeatedly requested it, and it will provide the Federation with proof of its utmost efforts to help these people to leave the country.⁶³

Only a week later, on December 7, Špicer wrote a rather strong-worded and angry letter to Ruth Kluger. He said that six weeks earlier, i.e. in late October, she had informed him on the phone that the steamboat *Darien 2* had arrived in Konstanz, but with a different mission, and continued:

“You talked about repairs, difficulties, etc. while in fact the boat has been used all along for the transport of other refugees, instead of being put at the service of those for whom she was bought in the first place and for whom *Hadassah*, the Women’s Zionist Organization of America, and other institutions had given money. Had the boat have been in Sulina in November, the transport to Sulina wouldn’t have cost us a single penny. The Šulc shipping company (owned by a Jew) was ready to let us use their barges free of charge and we wouldn’t have had any difficulties or extra safety concerns, which eventually came about with the River Transport Company. Who do you think is responsible for this?”⁶⁴

⁶³The minutes of the 27th session, November 29, 1940.

⁶⁴Yad Vashem Archive, L 22/14/1.

In December 1940, the news arrived that *Darien 2* had entered the port of Sulina, in spite of everything. Without delay, the group from Šabac had to be transported to the Black Sea port. Two men in Romania, Aleksandar Šapira from the Palestinian Bureau and Salamonides, president of the Jewish community in Braila, suggested that the group should take the train to Prahovo, where a tugboat would be waiting to take them to Sulina. Špicer agreed, on the condition that the tugboat already waited in Prahovo when the refugees started their journey. Salamonides informed Špicer that the tugboat would be in Prahovo on December 12, only to subsequently change the date three times. When on December 17 the news arrived that the tugboat was indeed there, the departure was set for two days later, by train. But on that same day, news of two disasters reached Belgrade: on November 25, the ship *Patria* was sunk after reaching the Haifa port, while *Salvador* ran into a storm on its way from Bulgaria and sank in the Sea of Marmara on December 12. Both disasters claimed approximately 490 lives.

The members of the Federation were extremely worried. The question arose of whether it was wise to let people travel by unreliable, accident-prone boats especially since there was no guarantee that they would be allowed to disembark even if they reached Haifa safely. Just about then, the British had deported to Mauritius, in the Indian Ocean, some 1,800 people who somehow managed to reach the shores of Palestine.

The Executive Board scheduled a session for December 19, but one day earlier the tugboat was ordered to leave Prahovo and return to the Danube delta. After learning this from Salamonides, Špicer went to Šabac on December 20 to inform the refugees that the journey had been delayed again.

That same day, the news arrived from Romania that another tugboat, sailing under the Greek flag, was found and ready to take the refugees to Sulina, where, apparently, *Darien 2* was waiting, after all. Belgrade, however, was suspicious. The Greek flag was not very appreciated in those days: Greece was against the Axis Powers, while Romania was their ally. Špicer beli-

eved that it would be too dangerous if the refugees found themselves in Romania without residence permits, and the Yugoslav authorities would not have them back in that case.⁶⁵

On the Margins

Šime Špicer – Hero or Culprit?

Sixty years after the tragic events, the controversy surrounding the Kladovo-Šabac Transport still persists. In the meantime, many books and articles have been written about it, some archives, inaccessible until now, have been opened. Time goes by and the witnesses are getting fewer and fewer, even those who were very young in those days. Some remember this period as heroic, ideal; to others, it is a constant source of depression and remorse. Feeling guilty for having survived the events that killed their loved ones, they are looking for culprits. Blaming those who did their best to save them, they tend to forget (and thus abolish) the real culprits, the ones who caused the tragedy of the European Jewry. They tend to forget that none of the Danube countries had any understanding for the refugees and that, under pressure from two conflicting sides, the Nazis and the British, or on their own, they denied them transit through or stay in their territories. It is precisely in the context of that prevailing trend that one should recognize the greatness and generosity of not only individuals, Jewish groups, centers and the Federation of Jewish Religious Centers, but also the Kingdom of Yugoslavia, the country that received them in the face of its government's obvious pro-German leanings.

Šime Špicer, the champion of for the refugees' cause, took the most criticism of all.

⁶⁵Hana Weiner and Dalia Ofer, *The Kladovo-Šabac Affair, The Illegal Voyage That Did Not Arrive*, Tel Aviv 1992, p. 76-93. Darien 2 was waiting for the Kladovo group in Sulina until December 29, and then sailed back to Konstanztanz for new passengers. After many difficulties, she finally reached Haifa on March 19, 1941, carrying 786 refugees.

An acknowledged Jewish activist, Špicer was elected secretary-general of the Federation in 1937. Since early youth, he took an active part in a number of Jewish organizations, and towards the end of the First World War he co-founded the central Jewish body, "The Jew". He was an active contributor to the Zionist Association, *Keren Kayemet* and *Keren Hajesod* funds, and a member of the Executive Board of the Federation. He dedicated most of his tenure to refugee relief work, which required outstanding organizational skills. Throughout this operation, which was named after him, he enjoyed the support of the Federation, the Yugoslav Zionist Association, chief rabbi and other spiritual leaders. His exceptional organization skills earned him good reputation and acclaim beyond the Yugoslav borders as well.

Because of his work, he was blacklisted by the Germans and killed in 1941, aged 47. The circumstances of his death have never been explained. D.A. Alkalaj writes that Špicer was arrested in 1941 and taken to the Banjica camp, where he was interrogated and tortured. He was killed in the camp by a certain Dr. Jung.⁶⁶

Ruth Kluger excelled all others in criticizing Špicer. A Romanian Jew, this young, handsome and persuasive woman was responsible for finding ships for the illegal Aliyah Bet (after which she later changed her last name into Aliav, a Hebrew word). Whenever needed, she managed to reach those in the highest positions.

Her 447-page book "The Last Refuge", published in 1973, tells her story. From page 421 onwards, she talks about the Kladovo Transport and the efforts to make the journey continue. It is clear from the text that she knew about the joint plans of the Jewish Agency and the British Intelligence Service about *Darien 2*, but never shared it with anyone from the Federation in Belgrade, despite her almost daily contacts by phone

⁶⁶David A. Alkalaj learned this from a Serb general and Banjica inmate, who was transferred to Osnabrück in 1942. Menahem Šelah, *History of Holocaust in Yugoslavia (Shoa)*, Jerusalem, 1990, p. 100. Dr. Isak Eškenazi, *Life Under Nazism*, Zbornik 2/1973, p. 275-316. Eškenazi, p. 292.

with Šime Špicer (whom she mentions on page 306 as the president of the Belgrade Jewish Center). She never mentions, however, Špicer's letter of December 7. What strikes as odd is that in her romanced novel, Aliav quotes certain telephone conversations she had had with Špicer word for word, as authentic, as if they were authentic transcripts, but without ever specifying the dates. Besides, no one else, neither before nor after her, broke the sensational news that she had offered Špicer Romanian transit visas for the continuation of the journey by train to Konstanz. Had a similar offer ever been made, this would appear in the Federation's records, and if that had been an option, the entire Kladovo Transport could have been moved to the Romanian territory, in Turn-Severin, by the tugboat *Kajmakčalan* in two or three rounds. And if this option had come about during their stay in Šabac, they would have taken a train to the border crossing near Timisoara. None of these options appears in any of the documents – except in Aliav's book. It is clear from the minutes of the Executive Board of the Federation that there was an attempt to conceal the difficulties. Also, Špicer never made independent decisions but rather consulted others and solved the problems – and they were far too many – in full compliance with the Federation's regulations. Surely, mistakes did occur, but he who makes no mistakes, makes nothing.

What seems the strangest is Ruth Kluger's allegation that Špicer deliberately held the transport, believing that in Yugoslavia it was safe from Hitler. If indeed that was his line of reasoning, he would not have secured Palestinian immigration certificates for his two children, Ruth and Jakov, as early as in July 1940, of which he had informed the Executive Board of the Federation:

“Šime Špicer informed the Board that, dedicated to the values that he taught his children, he decided to entrust their further education to institutions in Palestine and that he had obtained to that purpose the permission of the relevant authorities.”⁶⁷

⁶⁷The minutes of the 20th session, July 14, 1940.

In March 1941, his wife and two children left for Palestine via Greece and Turkey. Although he also had the certificate, Špicer remained in Belgrade, and was among the Nazi's first victims.

Kluger writes that she learned about Špicer's death later (?), that the Germans had reached the camp in Kladovo (!) and started rounding up the Jews. After they let them scatter for about two miles, they started chasing and shooting the men, women and children. No one survived. The march of death continued (!) in Šabac. Šime Špicer too was shot dead (p. 446-47).

Among those who attacked Špicer and the entire Yugoslav Jewish community in the harshest of terms was Efrajim Lahav (Erich Feier). He claimed, among other things, that Špicer continually and intentionally lied about the departure and that the refugees were so starved during their stay in Kladovo and later in Šabac that they went around looking for rotten potatoes. Such claims were denied by many, including EHUD NAHIR (Erich Nachheiser) but neither he had much understanding for the hosts, particularly Špicer, who he refers to as the president of the Federation (p. 102). NAHIR (p. 112) quotes the 1969 "testimony" of a Danzig refugee, Izrael Heršman, about "the final chord of the fate of Šime Špicer". Heršman had fled Šabac before or immediately after the German's arrival there in the fall of 1941 and managed to reach Italy, and later Switzerland. Asked about Špicer's outcome, he replied: "As I heard (!), our men in Šabac complained against him to the Germans (!) and so the Germans killed him. I heard that they found a lot of money on him."⁶⁸

Šime Špicer, the secretary-general of the Federation, a hard-working, enterprising man, full of initiative, responsible, dedicated and self-abnegating and, finally, a victim of Fascism, does not deserve such slandering.

However, dead men tell no tales, they cannot respond, defend themselves, explain, prove.

⁶⁸ March 1969, Yad Vashem Archive 0-3/3316, p. 10.

BIBLIOGRAPHY

Anderl/Manošek–Gabriele Anderl/Walter Manoschek, *Gescheiterte Flucht*, Wien 1993

Arnon – Aleksa Klajn-Arnon, *Da se otme zaboravu - Povodom 25-godišnjice smestaja prvih jevrejskih izbjeglica iz Austrije u Jugoslaviji* (Never to Be Forgotten, Commemorating the 25th Anniversary of the Arrival of the First Jewish Refugees from Austria in Yugoslavia), *HOJ Newsletter*, Vol. 6-7/1963, p. 19-22).

Idem, 6-7/1963, p. 19-22.

Aliav/Mann– Ruth Kluger-Aliav and Peggy Mann, *The Last Escape*, Tel Aviv, 1976.

HOJ Newsletter– The Newsletter of the Association of Yugoslav Jews in Israel

CZA, Central Zionist Archives, Jerusalem

Eškenazi – Dr Isak Eškenazi, *Doživljaji za vreme nacizma* (Life Under Nazism), *Zbornik* 2/1973, p. 275-316.

Filipović – Stanoje Filipović, *Logori u Šapcu, Hronike iz NOB* (Šabac Camps, Liberation Struggle Chronicles) series II, Novi Sad 1967.

Gedalja – Naftali-Bata Gedalja, *Dva cara i jedna kraljica, Jedna Haggada iz Kladova - Sećanja na Aliju "B"*, (Two Kings and One Queen, A Kladovo Haggadah – Memories of Aliyah B), *Jewish Almanac* 1957-58, p. 206-214.

Gedalja, Rami – Naftali-Bata Gedalja, Rami, *HOJ Newsletter*, Vol. 5-6/1960, p. 14-16.

Gedalja, letter Naftali-Bata Gedalja, letter to lawyer David A. Alkalaj, December 9, 1977.

Itai-Indig – Josef Ithai-Indig (Kibbutz Gat), *Djeca bježe, Iz povijesti jevrejske izbjeglicke djece za vrijeme Drugog svjetskog rata* (Children Run, from the WW2 testimonies of Jewish refugee children), *Jewish Almanac* 1963-64, p. 129-136.

Ithai – Joseph Ithai, *The Children of Villa Emma*, Tel Aviv, 1983.

JA – *Jewish Almanac*, Federation of Jewish Centers of Yugoslavia, Belgrade, 1954-1970.

Yad Vashem – Yad Vashem Archive, Jerusalem

JG – "Jevrejski glas" (The Jewish Herald weekly), Sarajevo.

JIM – Jewish Historical Museum Belgrade

Jovanović – Mara Jovanović, "Wir packen, wir auspacken..." - *Tragična sudbina Jevreja-izbeglica u Šapcu 1941* (The Tragic Fate of Jewish Refugees in Šabac), *Bulletin* 4, p. 245-279.

Klajn – Emil (Jichak) Klajn, *Moja neostvarena alija* (My Unrealized Alyah), manuscript, Belgrade, 1993/94.

Melamed – Hermina Melamed, *Uoči rata u Beogradu* (On the Eve of the War in Belgrade), HOJ Newsletter, Vol. 9-10/1963, p. 14-15.

Milentijević – Zoran Milentijević, *Jevreji zatočnici logora Crveni krst* (Jewish Inmates of the Red Cross Camp), Niš 1978.

Nahir – Ehud Nahir, *Kladovo-Šabac Affair*, *Jalkut Morešet* 34/1982, p. 85-120.

Perl – William R. Perl, *The Four Front War*, New York 1978.

Romano – Jaša Romano, *Jevreji Jugoslavije 1941-1945, žrtve genocida i učesnici Narodnooslobodilačkog rata* (Yugoslav Jews 1941-1945, victims of genocide and participants in the People's Liberation Struggle), Belgrade, 1980.

Shelah, Shoa – Menachem Shelah, *Istorija holokausta u Jugoslaviji* (The History of Holocaust in Yugoslavia), Jerusalem, 1990.

Shelah – Menachem Shelah, *The Yugoslav Connection, Illegal Immigration of Jewish Refugees to Palestine through Yugoslavia, 1938-1948*, Tel Aviv, 1994.

SJVOJ – Federation of Jewish Religious Centers of Yugoslavia
Spomenica (Commemorative Volume) – David Levi-Dale (editor), *Rad na pomaganju emigranata* (Helping the Emigrants), Commemorative Volume of the Federation of Jewish Religious Center of Yugoslavia, 1919-1969, Belgrade, 1969, p. 73-80.

Vesnik – Herald of the Jewish Sephardic Community in Belgrade

Vrtunski – Mladen Vrtunski, *Kuća užasa* (The House of Horrors), Belgrade, 1970.

Weiner/Ofer – Hana Weiner and Dalia Ofer, *The Kladovo-Šabac Affair, The Illegal Voyage that Did Not Arrive*, Tel Aviv 1992.

Minutes – The minutes of the sessions of the Executive Board of the Federation.

Zbornik 2 – Bulletin 4, JIM, Belgrade, 1973.

Zbornik 4 – Bulletin 4, JIM, Belgrade, 1979.

Židov – Židov (The Jew), newspaper for Jewish issues, Zagreb, 1917-1941.

Crimes – Z. Levental (editor), *Zločini fašističkih okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Jugoslaviji* (Crimes of Fascists and Their Collaborators Against Jews in Yugoslavia), Belgrade, 1952.

A.D.

TRIPARTITE COOPERATION IN PURSUING AND KILLING JEWS

By Zvi Loker

An unrecorded column of three Holocaust victims in Šabac (Serbia).

Hungarians, Croats and Germans were collectively responsible for the expelling from their homes of entire Jewish families, residents of the townships of Temerin, Čurug (read = Chooroog) and the surrounding villages of *the* Bačka district¹ in Yugoslavia, marching them under heavy guard to the left bank of the Danube river, sending them over by ferry boats to the right bank, where they were received by another armed unit which force-marched them to the city of Šabac², handing them over to the soldiers of the Wehrmacht. The latter put them in the (Šabac) camp³, from where they were eventually marched

¹ Together with the districts of Baranja and Banat, it forms the central part of the Vojvodina province. Its capital is Novi Sad (Ujvidek, in Hungarian). Since 1918, it has belonged to Yugoslavia. Actually, it is an autonomous region of Serbia.

² Šabac in Western Serbia is an important economic centre, in a fertile agricultural region. Prior to World War II, some 70 Jews lived there. See "Pin-kas fakehilot – Encyclopaedia of Jewish Communities – YUGOSLAVIA" (Hebrew), Yad Vashem, Jerusalem, 1998, pp. 305 and 321.

³ The concentration camp was established in April 1941 by the Wehrmacht. The story of this recorded in several publications of the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, Belgrade (1952, 1957 (with an English summary), 1997 & 1980); in "Yalqut 1948-1978", Jerusalem 1979, pp. 115-129, "Toledot haShoah – Yugoslavia" (Ed. Menachem Shelah), Jerusalem, 1990, pp.93,101-103,11-115 & 432 & in "Toledot Yehudey Yugoslavia" (Ed. Zvi Loker.), II. vol., Jerusalem, 1991, pp. 27, 118 & 231. (all in Hebrew) and in Christopher R. Browning's article entitled "The Final Solution in Serbia - a Case Study" in "Yad Vashem Studies", vol. XV, (1968), Jerusalem, pp. 55-90.

to the nearby village of Zasavica, where spot they were shot in the head and buried in a mass grave.^{3a}

This event occurred between April/May 1941 and October 12–13, 1941, the dates of extermination of the still surviving inmates of the Šabac camp. This camp, improvised by German occupational troops, which arrived in Serbia in April 1941, having first submitted Belgrade to a four day air attack, served them to house some 1,250 Jewish refugees, formerly of German or Austrian nationality.⁴ These refugees comprised a contingent of Zionist youth, which embarked ships on the Danube at Vienna, already in 1939, en route to Palestine via the Black Sea; their voyage being stopped at the Danube port town of Kladovo, due to lack of further transportation and the ensuing winter freezing of the Danube.^{4a} Assisted throughout their stay by the Federation of Jewish Communities of Yugoslavia, they were ordered by the Yugoslav authorities to be relocated in Šabac. The story of this tragic episode is well-known and documented under the name of the “Kladovo-Šabac group”⁵.

Untold to date is the plague of the “Temerin/Čurug column” whose members were dragged from their homes in the fertile plains of Bačka and brought to the Serbian provincial town of Šabac. Upon arrival, they were warmly received and so-

^{3a}A factual report on the Šabac camps (as, in fact, there were several so-called camps – one in a disused mill, another in disbanded army barracks at a place called Senjak, in the outskirts of the city), comprising a topographic map, accounts by eye-witnesses and photographs documenting the actual extermination, is available in a monograph issued by the Veteran's Association of Serbia. Its details follow: Stanoje Filipović, “Logori u Šapcu” (Concentration camps in Šabac), Novi Sad, 1967, see especially pp. 135–143 (in Latin script). Mentioned in Shelah, op.cit. p. 101, n. 14.

^{4a} The policy of brutal deportations of all non-Hungarian inhabitants of the occupied Yugoslav territories affected primarily the Serbian (settlers), but also Romas (Gypsies) and Jews.

⁴ The first to report on this was Naphtali Gedaya, the then Secretary of the Jewish Federation in Belgrade, m Yalqut”, as above; literature quoted by Shelah, as above. See Hanna Weiner, “Dead-end journey: The tragedy of the Kladovo-Šabac group”, Lanham, 1996.

me of them housed by the small Jewish community of Šabac⁵, which itself later become the second contingent of inmates and victims of the Šabac concentraton camp, together with their ex-German hosts and with the new, now third contingent, the story of which is the reason of this paper.

The initiators of this complex criminal operation were Hungarian occupational forces, who had invaded the entire Bačka region of Yugoslavia⁶. The Jews of Čurug/Temerin were among the numerous victims of the Hungarian occupation of Yugoslavia, the most atrocious of which occurred in January 1942, known as the "Razzia"⁷. This was perpetrated against Serbs and Jews by Hungarian gendarmes and regular army troops in Novi Sad and in the town and villages situated along the Tissa (Theiss, in German) river. During an early phase of this occupation, Jews living in small communities between the Tissa and the Danube rivers, namely Temerin, Čurug and surroundings were deported. Their martyrdom came fully to light in the wake of an examination of the Yad Vashem file on Lazar Ljubičić,⁸ a Rightous Gentile and resident of the Zasavica village.

He had saved the Schosberger family of Temerin, namely father Oscar, wife Ravica and son Tomi, then aged six, by spiriting them out of the column passing through his village and by harbo-

⁵ The Kladovo goup arrived in Šabac during September 1940. Until their incarceration by the Germans in April 1941, they were comforted by the Jewish Federation of Belgrade as well as by local Jews. Of the latter, 63 are known to have been killed during October 1941.

⁶ As members of the Berlin-Rome axis and allies of Nazi Germany, Hungarian troops invaded Yugoslavia, occupying the provinces of Baranja and Bačka in April 1941; allthough Banat also formed part of Vojvodina, a region that was under Hungary until the Paris/Trianon Accords in 1918, the Germans kept Banat for themselves.

⁷ Under the excuse of "cleansing" the area from the then inactive Serbian Chetniks or Partisans, the Hungarian occupation forces carried out massacres of Serbs and Jews in Novi Sad and in the 'Shaykash' zone that lasted three days from January 21st 24th during which time at least 2,500 Serbs and 1,500 Jews were murdered. Amongst sources, Janos Buzasi, "Ay Ujvideki razzia", Budapest, 1963 and Andreja Deak, "Razzia in Novi Sad", Zurich, 1967.

⁸ Yad Vashem File No. 6115a.

uring them until they were able to escape safely. Tomi is now living at Rehovoth, Israel, and he related to me the details of the three-part ordeal, as indicated above. He also remembered that their guards wore uniforms and that their head covers were 'šajkače' (a soldier's cap used in the Balkan armies). However, he was unable to identify the national identity of the guards⁹. Another Jewish community, that of Ruma in neighbouring Srem, was also involved in the Šabac camp story. The Jews of Ruma, themselves later completely wiped out by the Croats, were forced to provide food for the inmates of the camp¹⁰.

Here we encounter a problem: Who were these secondary drivers of the column, accompanying them from the right bank of the Danube, through a district known as Srem (Srijem, to Croats) – inhabited by both Croats and Serbs, with tiny Gypsy, German and Jewish minorities – and from there to the Serbian city of Šabac. It was difficult to ascertain at this point whether they belonged to the remnants of the Royal Yugoslav Army, which officially capitulated to the German invaders on April 1, or were they the Nazi occupiers, or perhaps members of a local militia. The savior of the Schosbergers, Mr. Ljubičić, provided the solution. In an interview which he had granted to the Serbian newspaper "Sremske novine" published in 1990, he declared that the soldiers-drivers were the Croatian Ustashe collaborators. He also related in the same interview that even after the passage of the column, the soldiers came to back to him and asked if he kept some Jews in his home and if so, they had brought special Jewish badges for them; he replied in the negative and even declared that he would be prepared to wear the badges¹¹. The presence of Croatian armed units in this region is at

⁹ Based on recent conversations with Mr. Tomi (Meir) Schosberger.

¹⁰ Ruma had a Jewish population of 250 in 1940. V. Pinkas, op. cit, pp. 301/2. There no survivors. See Memorial booklet by Božidar Pauković, "Rumski Jevreji", Ruma, 1996 (in Cyrillic letters).

¹¹ The interview appeared in "Sremske novine" No. 1533 dated June 6, 1990 under the headline "Monument – an unploughed field" – in reference to the burial ground of the Zasavica massacres, which has since been intentionally left barren by the Ljubičić family.

the first sight surprising, since Šabac and its surroundings, the Machva district (also known as the 'Sava Bend') was – and still is – part of Serbia and had no Croatian inhabitants. However, it is safe to believe Mr. Ljubičić, as these Ustashe units were known to have been recruited shortly after the collapse of Yugoslavia in the Srem area, and from there they most likely infiltrated across the Sava river into Serbia proper, then already under Wehrmacht rule. As Allies, the Germans would presumably have allowed their presence and even may have used them for their own purposes. So the second group of criminals in this action were Croats. The third group of protagonists in this episode and the final executors of a 11 three groups of Jews were units of the Wehrmacht¹².

Apart from its intrinsic value to the Holocaust records, the Temerin/Čurug column points to a wider international dimension. The mere fact that soldiers of three different countries participated in the aforementioned deportations and executions appears to be unique. In Holocaust history we know of certain cases in which two countries/nations (i.e. their armed forces) collaborated in the destruction of Jewish populations, such as the the Kamenets-Podolsk massacres, carried out – jointly by Hungarian and German authorities¹³.

Let us recall briefly that the purpose of this action, undertaken by the Hungarian government was, to quote Randolph Braham, “to expel from Carpatho-Russia all persons of dubious citizenship and to hand them over to the Government authorities in Eastern Galicia. Their tragic end was similar to that of the detainees of Šabac.

There is common ground between the Kladovo/Šabac and Kamenets-Podolsk executions, to wit: the Hungarian Government's decree No. 192/1941 of July 12, by which “alien” Jews

¹² For full details on the actors and responsibilities for these executions – see Christopher R. Browning's essay “Wehrmacht reprisal policy and mass murder of Jews in Serbia” in “Militaergeschicht Mitteilungen”, 1983, pp. 31-47.

¹³ See Randolph L. Braham “The Politics of Genocide – The Holocaust in Hungary”, New York, vol. I, pp. 200-205.

were to be eliminated. These were mostly longtime residents, whose former nationality was either non-Hungarian or unclear, Jews born and raised on Hungarian soil, but who were unable to prove, at short notice, their Hungarian ancestry from the nineteenth century onwards. Under such rules, Jews living in the Danube/Tisza area, like those of Temerin, Ćurug and other places were easily declared “hontalan” (homeless) and shared; the fate of their brethren from either old Hungarian territories and particularly the Jewish residents of Carpatho-Russia, a region known also as PKR, which was a Czechoslovakian territory in the inter-war period and was later annexed to the Ukraine. The Hungarians were so keen to “resolve” the issue of their alien citizens that they established a special government department, known by its acronym KEOKH, meaning “Central Countrywide” Controlling Agency for Foreigners”. A known pre-war anti-Semite, Miklos Kozma, was named head of this agency. Braham provides all the details¹⁴.

It should be noted that while the Roma 160 of them – living around Šabac and all the Jews gathered there were totally destroyed, while some Serbs also perished under the Wehrmacht’s formula of 100 prisoners for each German soldier killed, and 50 prisoners for each wounded. However, upon the liquidation of the Šabac concentration camp, its Serbian inmates were sent on forced labour in Germany and Norway, probably by the Todt organization¹⁵.

The Nazi authorities in charge of Serbia, both civil and military, pursued a policy of retaliatory and punitive measures against the local population, which was adopted following attacks by Serbian partisans. They clearly distinguished between Serbs and Jews, the latter being considered implacable arch-enemies to be liquidated remorselessly. Consequently, Serbian Jewry’s fate was sealed even before the Final Solution was decreed. This posture has been analyzed and documented by Chri-

¹⁴ On his policy and the operations of KEOKH – see: Braham. *op.cit.* I, p. 170 *passim*

¹⁵ Browning, *op.cit.*, p. 36.

stopher Browning, in his words: "...the Wehrmacht in fact dealt with Jewish hostages differently than Serbs only because they were Jews. The resulting massacre of these Jews was primarily the responsibility of the military commanders in Serbia, not the local SS, (nor) Keitel, and OKW or of the central authorities of Berlin"¹⁶.

I am grateful to Yad Vashem for having asked me to review some of its files regarding Righteous Gentiles thus enabling me to contribute to our further knowledge of those times.

¹⁶ Browning, *op.cit.*, p.39.

TOURISTS UNDER SUSPICION – ON THE POLICY OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA TOWARD THE JEWISH REFUGEES 1938-1941

By Milan Ristović

The often controversial discussions about the problem of the Jewish refugees from Central European countries since 1938 – held at the level of the Government of the Kingdom of Yugoslavia, but also at different “lower administrative levels” (provinces, districts and local municipalities), with the participation of various directly or indirectly interested parties, whose numbers grew considerably on the eve of the war in 1941 – included the issue of status of several categories of persons with foreign citizenship (or with no citizenship at all). Apart from the “real refugees” and immigrants, these discussions also dwelled on the issue of the status of “Jewish tourists” from Germany, Austria, Czech Republic, the neighboring Yugoslav states as well as Palestine. The attempts to find the most favorable solution for the state of Yugoslavia reflected all the dilemmas of the Yugoslav authorities about how to “neutralize the problem” of the Jewish refugees from Germany, who after the National Socialists’ rise to power, in 1933, began arriving to the Yugoslav borders, too.

The tightened security measures at the Yugoslav border since spring 1938 and a new regime of entrance and transit visas for foreign citizens of Jewish origin came as a result of a radically changed position of Jews in the aftermath of the German annexation of first Austria and then the Sudetenland, and the consequent occupation of the Czech Republic and Moravia and their becoming German protectorates. Moreover, a sudden anti-Jewish orientation in the official policy of some Yugoslav

neighbors – Romania, Hungary, and Italy – also had an effect on the regime of visas for the Jewish citizens of those countries.

On the one hand, this may have been a result of the Yugoslav leadership's wish to prevent a massive inflow of tens of thousands of refugees from Central and South European countries, fearing that, in case they were forced to extend their stay in the country, it would inevitably result in a number of internal political problems (upsurge of anti-Semitism, as well as problems related to accommodation, food and health-care, etc.) Also, this political decision was clearly a consequence of another, none less important consideration that had primarily to do with the relations between Yugoslavia and the Third Reich. After consuming Austria, in 1938, the Reich became an unpleasant neighbor whose anti-Semitic policy had to be followed by any state wishing or forced to maintain good relations with it.

Such a reaction of the Yugoslav authorities was not unusual: Jewish refugees, whose unclear status and tragic position were bound to produce many problems, were not welcome anywhere. In an attempt to expose and condemn the behavior of countries that were expected to set a model for others in providing assistance and refuge for Jewish refugees, the London "Daily Mirror" of June 6, 1936 ran a cartoon showing the Statue of Liberty holding a tablet inscribed with the words "Keep Out" and turning its head away from a ship full of Jewish refugees, while the inscription at the monument's feet clearly read, "*Give your tired, your poor... send those, the homeless, tempest-tossed to me*" – a rather ironic punchline under the circumstances.¹

The prohibition to settle in the British colonies, including Palestine², and numerous restrictions (annual immigration quota, financial guarantees for entering the United States and

¹ "Daily Mirror", June 6, 1936.

² On the British policy towards Jews in the Second World War see: B. Wasserstein, *Britain and the Jews in Europe 1939-1945*, London—Oxford, 1979.

other overseas countries, letters of invitation, etc.) made it difficult for Jewish refugees to reach safe haven.

Located on the road to exile of the refugee convoys that were set into motion in Germany in 1933, and encircled by countries which one by one introduced anti-Jewish measures, the Kingdom of Yugoslavia found itself in an awkward position; sealing off the borders was out of question and not feasible; rather, the borders were to be made "controllably porous" with the introduction of new control measures. Public assistance to refugees by the state organs was not to be expected, given the foreign policy of Prime Minister Milan Stojadinović and later the Cvetković-Maček government. There is no evidence that the government had ever discussed this issue, either.

The bulk of the aid for more than 55,000 refugees who between 1933 and 1941 were in transit through the Yugoslav territory, making brief or longer stops, was provided by the Yugoslav Jewish community, as well as international Jewish organizations, such as the "Joint" or HICEM.³

Refugees and displaced persons reached Yugoslavia's borders using different ways of transport and by different roads. Some were in possession of valid documents and immigration visas, but some had no papers at all. In certain cases, the Gestapo would simply order the larger groups of Austrian Jews with no papers across the border line and into the no-man's-land, where they spent days waiting to be granted entry into Yugoslavia.⁴

One of the ways to flee the countries that applied anti-Jewish measures and try to reach Palestine or other destinations were tourist trips. The forced displacement of Jews from

³ Herriet Pass Freidenreich, *The Jews of Yugoslavia. A Quest for Community*, Philadelphia, 1979, ps. 180 and onward; G. Anderl/W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht. Der jüdische "Kladovo Transport" auf dem Weg nach Palastina 1939-1942*, Wien, 1993, ps. 54-56.

⁴ The Jewish Historical Museum in Belgrade (hereinafter: JHM), Minutes of meetings of the Executive Board of the Federation of the Jewish Communities of Yugoslavia (SJVO), 1938, p. 56.

the Central European countries played in the hands of, among others, tourist agencies, the likes of the Italian national agency CIT, or ČEDOK, from the Czech Republic. Also, ship and air transport companies, state railways, and hotel industry charged their services to the many refugees.

Suspicious that the Jews from Central Europe and neighboring countries were using tourism as a pretext to leave the country, and the Yugoslav tourist visas as a hoax, grew in 1938 after a new, bigger wave of refugees took place, following the Anschulss, the Munich Agreement, the Night of Broken Glass and the introduction of anti-Jewish laws by many European countries. However, the groups of genuine vacationers continued to arrive in the summer resorts on the Adriatic coast and spas from the neighboring countries, including Palestine. The new circumstances called for a redefinition of their status as it became difficult to tell them apart from the Jews from Central Europe, who, the authorities believed, used tourist trips to flee to Yugoslavia. It is on the basis of the approach to those "tourists" that one can study this particular segment of the Yugoslav policy, but also the position of other interested players on the problem of refugees in a broader sense.⁵

The first indications of the existence of a debate about the tourists of Jewish origin are found in a reply of the Dravska province administration office to the Interior Ministry on July 26, 1938, regarding the protection from the unwanted entrance of "foreign Jews" from states that had already introduced anti-Jewish measures.⁶ In order for the problem of visas for foreign tourists to be solved as efficiently as possible, it was suggested to use urgent procedure only in the case of foreign citizens "coming from the states from which it is unlikely that unwanted

⁵ On the attitudes of the Yugoslav government towards Jewish refugees see my paper "Yugoslavia and Jewish Refugees (1938-1941)", *Istorija 20. veka (History of the 20th Century)*, 1, 1996.

⁶ Yugoslav State Archives (hereinafter AJ) 14-33-101/417-1024, Tourist and other visas, 1922-1941, June 26, 1938.

persons or persons whose return may be made impossible may enter our country".⁷

The Yugoslav Foreign Ministry, "given the likelihood that, due to the change of the political situation, Jews – Czech citizens, as well as former Austrian and German citizens of Jewish origin, residents of the Sudeten region – will attempt to enter our country", asked the Interior Ministry to take the necessary measures in order to prevent their transit through and stay in the Kingdom without a previous special authorization of the Foreign Ministry.⁸ The Ministry also warned that "lately... a large number of Hungarian and Czech Jews" entered Yugoslavia. Those arriving from Hungary, on regular tourist visas allowing them to stay on the Adriatic coast, "as a rule never go there, but rather scatter all over the state".⁹

The Interior Ministry (headed by Anton Korošec, a declared anti-Semite) required the introduction of a more rigid visa regime and warned the embassies that the Yugoslav entry and transit visas should be granted to Jewish persons in exceptional cases and for a precise location only, with mandatory registration with the local police office.¹⁰

As the situation regarding the "Jewish question" in Germany deteriorated after the assassination of Von Rath, a German diplomat in Paris – which was used as a pretext for the pogrom in the night between 9 and 10 November 1938 and led to a new, massive flight of Jews from Germany – the Yugoslav Interior Ministry tried to place under its full control not only the movement of Jews within the country, but also the visa policy. On November 14, 1938, it asked the Foreign Ministry to "in future stop issuing to Jews any type of entry or transit visa with-

⁷ Idem.

⁸ Idem. K.P No 11288-319, circular letter No 111, re: The Issue of Sudetenland Jews, October 1, 1938.

⁹ AJ PKJ Teheran, Consular and Economy Department, K.P No 1152-319, circular No 110, re: Hungarian Jews, arrival in our country, October 1, 1938.

¹⁰ Idem.

out previous authorization of the Interior Ministry.”¹¹ This was indeed put into practice, and the Interior Ministry had the last word in granting entrance into Yugoslavia to foreign citizens, Jews in particular.

The issue of visas for Jews who on the eve of the war arrived in Yugoslav spas and summer resorts as tourists soon went beyond the limits of a “purely administrative” matter. Throughout 1939, the representatives of different government ministries held several meetings dedicated to this issue.

At the meeting of the senior officials of the Interior Ministry, the Foreign Ministry and the Department of Tourism of the Ministry of Trade and Industry, held on February 21, 1939 on the premises of the Consular and Economy Department of the Foreign Ministry, the loudest opponent of a less rigid and less elaborate visa procedure for Jewish foreign citizens was the head of the Interior Ministry, Keršovan.¹² His position was that “the most dangerous tourists” were those who came to visit relatives and used the opportunity to stay in Yugoslavia at any cost. The Interior Ministry granted visas to the Jewish traders from Eastern and Central European states for the duration of two or three weeks and up to one month. Keršovan claimed, “if we allow Jewish immigrants into the country, anti-Semitism will rear its head, as it has in other countries”. According to his account, which included several “classical anti-Jewish statements”, the Interior Ministry received “every day and from all parts of the country letters from traders complaining against disloyal Jewish competition and against Jews who take jobs away from our men”. He pointed out that “we don’t touch our Jews, but what are we to do with the Jews who are now without citizenship? This refers in particular to the Jews from Poland, Czech Republic and Germany”.

¹¹ *Idem.* Highlighted in the original.

¹² AJ MUP, 14-33-101/910, dossier: Tourist and other visas (mainly for Jews from different countries), 1922-1941, Inter-ministerial conference at the Consular and Economy Department of the Foreign Ministry, February 1939.

He conceded that the tourist season, which was expected to attract, among others, a large number of Jewish visitors mainly from the Czech Republic, Hungary and Palestine, would be of great benefit to the country, but “are we to give up Germans and Czechs for this? The Jews will come this year, but what about next year?” – he asked, adding that “we cannot afford to be so generous”, because “almost all Jews are smugglers of hard currency”.¹³

This rigid, intolerant stance with clear anti-Semitic undertones was contested by R. Mitrović, the representative of the Foreign Ministry. Stating pragmatic reasons of a different sort, he said that Yugoslavia should follow the example of Italy, which, despite its anti-Jewish laws, allowed Jewish foreign tourists unrestricted entrance. The representative of the Department of Tourism requested that the tourists from Palestine be allowed into the country “in largest possible numbers”, and said that “not all Jews should be regarded as the enemies of this country”, the statement strongly opposed by Keršovan. The representative of the Foreign Ministry also argued that ČEDOK’s proposal to let the Jews who were in transit through Yugoslavia pay the Yugoslav police “to, in the interest of public safety, escort them from the border to the port” should not be accepted “for ethical reasons”. The unrelenting position of the representatives of the Interior Ministry resulted in the rejection of a more liberal regime of tourist and transit visas for which Jewish tourists had to apply to this ministry.¹⁴

Prime Minister Dragiša Cvetković displayed the same inflexibility when rejecting a request from Pečuj for letting Hungarian Jews access summer resorts in Yugoslavia without having to face administrative obstacles.¹⁵ Asked to give his opinion, the secretary general of the Interior Ministry said that “by

¹³ Idem

¹⁴ Idem

¹⁵ Idem, 14-101-33-937, Letter from Balasz Gyozo to PM Cvetković, November 8, 1939.

no means should this wish of foreign citizens be gratified under the current circumstances, because without special visas for Jews the road would be wide open for them to cruise up and down our country, something that would obviously be against our interests in terms of state and public safety.”¹⁶

This narrow-minded, police-like way of reasoning must also be placed in the context of the new war, which had already spread over a large portion of the European continent. It is problematic thought because of its underlying mistrust of the group that had already become the biggest victim of the burgeoning brutal clashes that preceded the outburst of war in Europe.

The Yugoslav envoy in Prague, informing in early March 1939 that new trains were ready to take tourists to the Adriatic coast, suggested that the answer to ČEDOK's proposal to have a unique identity paper for all tourists should be: “for Aryans, Czech subjects.... a collective visa is acceptable.”¹⁷ He believed that difference should be made “between Jewish emigrants and the Jews who are Czech subjects. The former should not be granted visa at all, and the latter, when visiting our sea resorts, could be stamped individual visa in their passports, providing they are in possession of a valid return visa issued by Czech authorities”. The ban on the issuance of entrance visas for Czech Jews had to be lifted for the sake of tourism. According to the envoy, they accounted for more than one half of all Czech tourists in Yugoslavia in the previous years, and any ban or complications regarding visas could easily make them go to Italy instead.¹⁸

The expected massive arrival of Jewish tourists from Palestine topped the agenda of the second inter-ministerial conference on Jewish tourists, held on March 21, 1939.¹⁹ Again, the

¹⁶ *Idem.* Opinion of the Interior Ministry, December 10, 1939.

¹⁷ AJ MUP14-33-101, 825-915, No 562, Envoy in Prague to the Foreign Ministry, Consular and Economy Department, March 8, 1939.

¹⁸ *Idem.*

¹⁹ AJ MUP 14-33-101, 837, the paper from the inter-ministerial conference at the Foreign Affairs Ministry, March 21, 1939.

rigid position of the representative of the Interior Ministry (headed by Mehmed Spaho since February that year), quite different from that of his counterparts from the other two ministries, prevailed.

He insisted that there was risk of an uncontrolled inflow of Jews, either in transit or as tourists. This would “have only short-range benefits for the country, while in the coming years, the revenue from tourism would drop considerably, because we would most certainly lose guests from Germany, who already last year protested against the strong presence of Jews in our sea resorts” (underlined by M.R.).²⁰

The third conference, held at the Interior Ministry on June 10, 1939, concluded that “the question of the arrival of Jews from the clearing-regime countries (Germany with former Austria, Czech Republic and Slovakia, and Italy) is not on the agenda, since it is of no relevance for profits from tourism, and the visa regime for Jewish foreign citizens from these countries will remain as before, i.e. the applications will still be considered by the Interior Ministry, in accordance with the current procedure”.²¹

It was decided that the Jews from Hungary, Poland, Switzerland, the Nordic countries and Palestine would be issued visas at the Yugoslav diplomatic outposts, providing that they were in possession of valid return visa in their passports, proof of financial solvency or letters of credit. A tourist visa issued for a particular destination – Adriatic sea resorts, medical treatment or vacationing in the spas – could, the conference conceded, be extended in the country only in the case of severe medical condition endorsed by a doctor’s opinion, while the change of residential address could be approved only by the police. To enter

²⁰ Idem.

²¹ AJ MUP 13-33-101, 33-825-915. Conclusions of the conference held at the Ministry of Interior about the issuance of tourist visas to Jewish foreigners, June 10, 1939.

Yugoslavia, the Jewish tourists from Palestine needed to have valid British passports duly stamped with return visa.

As for the emigrants from the countries "from which they fled to other countries, they will be granted tourist visas under the same conditions as above, providing the country of their current residence is willing to accept them back". The Jewish citizens of the countries that had not yet introduced anti-Semitic measures "will be granted tourists visas same as all other Aryan foreigners (French, English, Belgian, Turkish, etc)".

The new conclusions were somewhat less rigid and came as a result of the fact that, this time, the representatives of other two ministries took the upper hand in defining the "state security policy". The representative of the Interior Ministry again said that there was a possibility that "a small percentage of Jews (those from Poland and Romania, in particular) may try and find a way to stay" in the country. This could only be avoided by rendering the control tighter and residence-permit regime more restrictive in the case of Jewish foreign citizens, along with the obligation of the countries whose nationals they were to accept them back. However, "the potential damage of a small percentage of Jews who might still stay is surely much smaller than the benefit our tourist industry will have from the arrival of these people".²² Nevertheless, the Yugoslav Prime Minister Dragiša Cvetković refused all the proposals of the inter-ministerial group.

Apart from the representatives of the provinces, the discussion drew the local authorities in, but also tourist workers, hoteliers, and spa owners. In 1939 in particular, the operators of summer resorts and spas complained to the government about a poor turnout of vacationers due to its stern measures regarding entry and the length of stay, particularly in what regarded the Jews from neighboring countries.

Local tourist agencies feared that, due to the fact that the tourist visa requirements were rendered increasingly rigid, the

²² Idem.

number of vacationers would drop sharply, especially in the Western parts of the Kingdom. They demanded that those measures be slackened and the administrative procedure simplified and rendered more efficient in the case of tourists from Central Europe. Thus, for instance, in a March 1939 letter, forwarded to the Interior Ministry's National Security Office, doctor Anton Vovk, president of the medical commission in the town of Bled, Slovenia, suggested that obstacles for the entry of Jewish tourists in Yugoslavia should be reduced.²³

The Bled Tourist Association wrote in December 1939 to the Administrative Office of the Dravska Province, in Ljubljana, about the unsatisfactory results of this policy, citing examples of absurd exaggerations, as in the case of a Hungarian vacationer of, as the letter stated, "pre-Aryan origin" (!) "Before this world was made unsafe with the proliferation of Aryan paragraphs, he married a non-Aryan, who in the meantime even converted to Christianity – too late, unfortunately, to meet the requirements for entry into Yugoslavia. Now the husband can travel, but his wife cannot, because of her non-Aryan descent".²⁴

During the 1938 tourist season, Bled had 1,600 visitors from Hungary, most of them Jews, who previously vacationed in Austria. A document of the Administrative Office of the Dravska Province describes them as "good guests with sound money" similar to the guests who in recent years arrived from the Levant States in larger numbers (Syria, Egypt, Palestine, Turkey) and who were "almost exclusively Jewish".²⁵ It also states that "among other nations – excluding Germans – there is always a smaller or larger percentage of tourists of Jewish faith."

²³ AJ MUP, 14-33-101/840, Kraljevska banska uprava Dravske banovine (The Royal Administrative Office of the Dravska Province), Ljubljana, pov. II/2, No. 2402/1, *Izdavanje viz inozemnim Židom in interesi našega turizma* (Issuing visas to foreign Jews in the interest of our tourism), March 23, 1939.

²⁴ AJ MUP, 14-33-101, 822, *Bled Tourist Association* to the Interior Ministry's National Security Office, May 8, 1939.

²⁵ See above, No. 24, *Idem*

Looking at the consequences of anti-Jewish measures implemented in the immediate neighborhood, it became clear that the thousands of Jewish émigrés from the Reich were now the potential users of tourist facilities in the Kingdom of Yugoslavia: “Very welcome guests in our hotels could be the hundreds and thousands of Jewish emigrants from Germany, who managed to save some of their belongings, have the permission to go to Palestine and various American states, and have been waiting for months for their turn. There is no doubt that they would rather wait in Yugoslavia than, say, in Switzerland, Italy, and so on.”²⁶

Pursuing the same pragmatic line, the author of the note (deputy province administrator of the Dravska Province) believed that – even if other states, Switzerland for instance, were equally careful to protect themselves from Jewish immigrants – “this does not mean that these measures are in collision with profitable tourism. Germany herself has no prejudice against Jewish money and foreign Jews are allowed to stay there and receive medical treatment in almost all sanatoria and health resorts.” “It must be said,” that the Jewish tourists “are welcome, because there are no better”. While they should be encouraged to come, the state should use all the measures to “prevent Jewish foreigners from settling permanently or stay illegally in our country”. One of the proposed measures was keeping their passports for the duration of their stay.²⁷

For the first time on May 8, 1939, the Foreign Ministry warned the National Security Office of the Ministry of Interior about the risk of losing hard currency brought into the country by the Jewish tourists from Palestine because of the stern restrictions regarding entry visas. It recommended that the bearers of Palestinian passports should have the same treatment as all other British citizens.²⁸

²⁶ *Idem.*

²⁷ *Idem.*

²⁸ AJ MUP 14-33-101, 852, K.P. No. 3649-323, Foreign Ministry to the National Security Office of the Ministry of Interior, May 8, 1939.

The Foreign Ministry estimated that the provision requiring of tourists to state in advance their planned place of residence and prohibiting the change of destination was “rigid and none-too-attractive for Jews”. It was suggested to the Interior Ministry that the Palestinian Jews “who bring hard currency into this country”, as well as the Jewish citizens of the countries that had not introduced anti-Jewish measures, should be granted entry and transit visas without any restrictions.²⁹

The representative of the Official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia in Budapest, Farkas, warned the Ministry of Trade and Industry’s Office for Tourism that the agencies of neutral countries were competing to get control of the transport of Jewish émigrés from the Central European countries. The Yugoslav share in this lucrative business was deemed as unsatisfactory, given that the Danube River was used for transports only as far as the Bulgarian port of Rusa. It was also believed that the Yugoslav government should open a new, better corridor: Budapest–Koprivica–Split by train, and then to Palestine on Yugoslav steamboats. Farkas expected the number of transit passengers to rise by an additional 30,000 to 50,000 people.³⁰

The next inter-ministerial conference was held in mid December 1939 – the first year of the war. The transit of Jewish refugees on their way to Palestine was on the agenda, as well as visas for Hungarian tourists of Jewish origin.³¹ Examining the meager and grim prospects for the coming year, the representative of the Foreign Ministry, R. Mitrović, said that with the Hungarian and Romanian Jew now remaining the only tourists, their entrance into the country should be made easier. As for those

²⁹ Idem.

³⁰ AJ 14-33-101/917, Official Tourist Bureau of the Kingdom of Yugoslavia (Farkas), Budapest, Ministry of Trade and Industry, Office for Tourism, November 28, 1939.

³¹ AJ MUP 14-33-101, minutes of the inter-ministerial conference held at the Ministry of Foreign Affairs – Jewish tourists from Hungary and transit of Jewish refugees on their way to Palestine, December 14, 1939.

in transit, he maintained that, in order to avoid any political damage, "this job should be done with utmost caution and correctness". Stating "ethical reasons", he disagreed with the proposal to have the Jews transported in sealed (passenger – M.R.) wagons". He believed that Jews should be allowed entrance under the same conditions as "Aryans – tourists – or, if that is not possible, the Interior Ministry of the Kingdom of Yugoslavia should slacken the visa procedure". As for the Jewish refugees, he estimated their future numbers at between 30,000 and 50,000 persons, and if the émigrés had valid visas – they should be encouraged to get on Yugoslav vessels.

The representative of River Transport Company, Nešković, claimed that the last transport alone, taking Jewish émigrés from Vienna to Sulina, brought 1.6 million dinars to the state, 3,500 dollars to the National Bank. The Yugoslav Railways also benefited from it. The conference therefore recommended that new group transits over the Yugoslav territory should be allowed for Jews heading for Palestine and other overseas countries, providing that "all state obligations toward third countries are observed".³² In a decree passed on December 23, the Interior Minister ignored this recommendation, and even made it easier for Jewish businessmen and, in particular, Jewish tourists to enter the country.³³

On March 8, 1940, the Ministry of Interior informed the Croatian provincial administrator Dr. Ivan Šubašić about the proposal of the Foreign Ministry allowing the heads of Yugoslav diplomatic missions to independently and without previous consultation grant visas to the citizens of Palestine, Bulgaria,

³² Idem. This probably referred to the convoy consisting of the ships "Urania", "Saturnus", "Helios", "Car Dušan", "Kraljica Marija", "Bitolj", "Vojvoda Mišić", and "Minerva", carrying 3,500 refugees, which left Bratislava in late November. A part of this convoy with more than 1,000 refugees was later stopped at Kladovo, Yugoslavia. Jewish Historical Museum, Minutes, 1939, p. 102.

³³ AJ MUP 14-33-101/965, I No 37277, Dec. 23, 1939.

Hungary and Greece.³⁴ Croatian leadership in Zagreb thought that “the current practices of control of the foreign Jewish citizens should not be abandoned” because “apart from the large number of Jewish foreigners who entered the state, there is a considerable number of those who were in possession of regular entry or transit visas and stayed here under various pretexts”. Hence the need for a continued and permanent control of the entry and exit of foreign Jews and for “refusing entrance to any person without the unconditional guarantee that after the visa expiry he will unconditionally return to (his – M.R.) country of origin”.³⁵

The State Protection Section of the provincial administration in Zagreb recommended that Hungarian Jews should be kept under special control and visas granted “only to those who are considered rightful citizens under the law and if they are in possession of a Hungarian return visa”. Moreover, their status and property must guarantee that they would not stay in Yugoslavia. Because of anti-Jewish laws in their countries, the Jewish visa applicants from Italy and Romania were to be subjected to strict control and procedure.³⁶

Similarly, the position of the administration of the Dravska Province, in Ljubljana, was that “in future, only Jews from the states which have not introduced anti-Jewish laws will be granted tourist visas for entering our state, and only in exceptional cases when there is full guarantee that the Jewish person will, after the expiry of his tourist visa, leave the state.”³⁷ Such approach, it was suggested, will be particularly valid in the case of Jews from Germany and the protectorates of Bohemia and Mo-

³⁴ AJ MUP 14-33-101/956/40, draft, Interior Ministry to Dr. Ivan Subasic, provincial administrator of Croatia, March, 1940.

³⁵ *Idem.*, 957, No. 12570/I/Pov-DZ-1940, Croatian Provincial Authority, State Security Section of the Interior Ministry – to the Security Department, March 21, 1940.

³⁶ *Idem.*

³⁷ AJ MUP 14-33-101/961 VIII, Št. 1423/3,

rovia, which were exposed to strong pressure of the Nazi authorities and forced to use all means available to leave the regions under their control.

The official Ljubljana informed that in the previous year, 1939, a larger group of Jews from those territories precisely, and who stayed in Rogaska Slatina, remained in Yugoslavia after their visas expired and fled to the countryside, where their whereabouts were impossible to track. What's more, "in the last months of 1939, the pressure of German Jews on our borders was particularly strong. Many were lucky, secretly entered the country and reached Zagreb. The border authorities caught more than 200 such refugees and sent them back to Germany.³⁸ In the course of their repatriation, "many unfortunate... and unpleasant scenes occurred." It was established that the German side "itself encouraged the illegal arrival of Jews in our country, and welcomed every opportunity to get rid of them the legal way."³⁹

Based on the experiences thus far, it was concluded that the attempts "to send these people back to their country of origin are hardly ever successful"; because "it is certain that some German Jews, if not most of them, would try to misuse tourist visas and settle in our country, and for the sake of our tourist industry, we cannot afford to have large numbers of German Jews in our country."⁴⁰

In late January 1941, the provincial administrator's cabinet informed the State Security Department of the Interior Ministry that the position of the Tourism Office on the need to strengthen traffic with foreign countries was justified, but that it should be noted that "the arrival of foreign Jews, i.e. persons of Jewish descent, should not be permitted, because it is known that such foreigners misuse this in a number of ways in order to

³⁸ Idem.

³⁹ Formally, it was not before Himmler's (Heinrich Himmler) decision of October 23, 1940, officially prohibiting Jewish emigration from the Third Reich that any possibility to cross the German borders "legally" was suspended.

⁴⁰ Idem.

settle in our country, and in order for single girls to get married here and get citizenship, etc.”⁴¹

The Ministry of Industry and Trade and its Tourism Office received complaints and warnings about the serious consequences of similar government restrictions. Travel agency “Putnik” from Belgrade informed in late March 1940 that, due to the restrictions of entry for Hungarian Jews the current business agreements with Hungary were jeopardized and that the Hungarian business partner and tourist agency “IBUS” voiced their disapproval.⁴² Similar warnings came from Slovenia as well.⁴³

By the end of April that same year, in a letter to the Provincial Authority – Interior Affairs Department, to Juraj Krnjević, secretary-general of the Croatian Farmers’ Party, and Avgust Košutić, president of the party, the Municipal Tourist Board of the town of Crikvenica described the consequences of a possible nonappearance of Jewish tourists.⁴⁴ The Board pointed to the fact that Jews made the majority of the regular guests from Hungary in that part of the coast, and that due to the difficulties with visas they were now forced to go to Italy “which has indeed been prosecuting Jews (but) posed no obstacles for Hungarian Jews to visit Italian sea resorts” and that this made it even more obvious that “in our country we should make it possible for Jewish Hungarian tourists to come here, because today they are the ones with financial means”. In case that foreign guests did not come in expected numbers to the Adriatic coast, “which is an underdeveloped part of the Province of Croatia,

⁴¹ AJ MUP, 14-33-101/993, No. 5026-1941, Cabinet of the Head of the Provincial Administration of Croatia, to the Interior Ministry – State Security Department, January 28, 1941.

⁴² AJ MUP, 14-33-101/856, “Putnik A.D.” to the Ministry of Industry and Trade/Tourism Office, 6466/P/VP/MM, Belgrade, March 30, 1940.

⁴³ Idem. No. 857, “Putnik”, Maribor, No. 5409 Lo/8/No. 5404, to the Ministry of Foreign Affairs, April 12, 1940.

⁴⁴ AJ MUP, 14-33-101/865, No. 330, Municipal Tourist Board, Crikvenica, April 27, 1940.

⁴⁵ Idem.

the poor people will not make any money. As a result of all this, the state will have to provide several hundred wagons of food to help these people make it through the winter".⁴⁵

Addressing the unrelenting Interior Ministry, the Office for Tourism, in Belgrade, tried in late December 1939 to soften its position on the Jewish tourists and the transit of refugee groups through Yugoslavia. The Office repeated that their presence was of great importance for the local transport companies as well as the state budget, given that they paid for the services mostly in US dollars and British pounds. Also, the Interior Ministry was informed about the visit and talks with Dr. Werner Blöch, "a representative of the official tourist agency from Jerusalem" about granting visas to tourists from Palestine.⁴⁶

However, all attempt to change this policy was fruitless. Following a proposal of the interior minister, the ministerial council passed a legally bounding decree on April 17, 1940, setting new conditions for the residence, registration and transit of aliens, including tourists. Even though it made no explicit mention of Jews, it was clear that it referred mainly to the refugees from Central European countries, the majority of which were of Jewish origin.⁴⁷ Among other things, the decree held that "while in the Kingdom, the foreign citizen shall only reside in the place indicated in his visa, i.e. in the place of residence indicated in the residence permit". Any change of address was to be authorized by the head of provincial authority himself or the administrator of the City of Belgrade. Every foreign citizen "within 12 hours after his arrival in the place of residence or 36 hours after crossing the border... must register in person with the home affairs authority and show identification papers."⁴⁸

As a sign of acquiescing to German pressure, but also of catching up to the trends that gradually absorbed Europe after

⁴⁶ AJ MUP 14-33-101/943, No. 50399/T, Ministry of Trade and Industry – Office for Tourism, December 1940.

⁴⁷ "Official Gazette", No 90, April 18, 1940.

⁴⁸ Idem.

the fall and occupation of France and, before that, the seizure of most of Northern, Western and Eastern Europe, the Yugoslav government passed two legally bounding decrees, on October 5, 1940, seriously jeopardizing the equality status of its Jewish citizens. Compared with similar decrees in other countries, these were rather soft and provided quite a lot of means of evading compliance (especially in the application of *Numerus Clausus*) but nevertheless were a sinister warning and a sign of a humiliating yielding to the outside pressure.

The final phase of the debate about the Jewish tourists – which became meaningless as the war progressed towards the Yugoslav borders – included the State Security Department and the Second Military Intelligence Department, whose head, Brigadier-General Joksimović, was of the opinion that there was less damage from small turnout and outstanding debt to neighboring countries than there was from the “trouble and embarrassment to which we could be exposed today in these murky and volatile times if we allowed the entrance into our country to strangers who, posing as tourists, may include unwanted and even dangerous individuals among them.”⁴⁹

Although this debate about the treatment of Jewish tourists in the early days of the Second World War, before it spread to the Balkans, may at first sight seem irrelevant and even bizarre in the context of the European historical reality of the day, it may help to form a clearer picture about the way the “Jewish Question” was addressed in the European and Yugoslav contexts. Also, the sometimes different and conflicting views of the representatives of various government ministries, provincial and local authorities, clearly reveal different trends and ambitions within the Yugoslav state regarding this delicate problem, whose “solution” according to a “unique” (National Socialist) model was imposed through strong outside pressure, giving ri-

⁴⁹ *Idem.*, 14-33-101/994, Đ. Ob. 2, No 180, Main Headquarters, Second Intelligence Department to the Interior Ministry – State Security Department, January 25, 1941.

se to the until then latent anti-Semitism. The gap between “higher interests of the state”, “national security” and the excuse for a restrictive policy toward foreigners (Jewish refugees, tourists or “tourists”), on the one hand, and specific, business interests of the tourist agencies, transport companies, state railways, hotels in the spas and sea resorts, which asked for a more flexible and tolerant approach, on the other, could also serve as an indicator of the sentiments and perceptions existing within a complex society such as Yugoslavia. Also, such a great discrepancy between the solutions offered by different ministries of the same government (most notably the Interior Ministry and the Foreign Ministry) perhaps reveals much deeper – political – differences that existed within the country’s political elite in the early days of the war.

A.D.

THE KLADOVO-ŠABAC AFFAIR (TWO BOOKS AND A THIRD REFLECTION)

By Chaim Schatzker

Introduction

Separated by the space of a year and a distance of thousands of miles, two books were published – one in Israel and the other in Austria – devoted to the Kladovo-Šabac affair, one of the least known episodes in the Holocaust period.¹

In the introduction to the one of these books, the one in Hebrew, the authors define the parameters of the affair: “This book tells the story of 1,000 illegal immigrants who left from or via Vienna for Palestine in November 1939. In April 1941, they returned and fell into Nazi hands in Yugoslavia, and were never to complete their *aliya* journey. Their twenty months, stay in Yugoslavia, first in the village of Kladovo and then in the town of Šabac, gave this group its name and their bitter fate the title, “The Kladovo-Šabac Affair.” What happened to them, as a story of the life and death of European Jewry in the Holocaust period, runs from forced migration and expulsion on the eve of the war and in its initial moments to planned mass murder, the Final Solution.²

¹ H. Weiner and D. Ofer, *Kladovo-Šabac Affair—The Illegal Voyage That Did Not Arrive*, Am Oved Publishers, Tel Aviv, 1992 (Hebrew); G. Anderl and W. Manoschek, *Gescheiterte Flucht, DerJiidische Kladovo Transport aufdem Weg nach Palastina, 1939-1942*, Verlag ffr Gesellschaftskritik, Wien, 1993.

² Weiner-Ofer, p. 13.

More than that, the book touches on certain aspects of the relations between the Jewish community in Palestine and the Diaspora during the Holocaust and on the organization of the clandestine immigration, and details the positions of the transit countries, Britain above all, which tried to prevent this illegal immigration. The complexity of these factors had a decisive effect on the fate of the Kladovo-Šabac journey.

The second book, in German, opens with almost the same words: "This book tells the story of the transport of refugees in the period between November 1939 and spring 1942. It conveys a report on the fate of a group of more than 1,000 people who had one thing in common. They were Jews, or were turned into "Jews" by the Nuremberg Laws, thereby being exposed to the persecutions of the National Socialists. For the most part, they came from Austria, but also from Germany and Czechoslovakia, and they tried desperately to flee their persecutors. To reach this goal, they were ready to risk a flight full of dangers and uncertainty."³ This book, too, mentions in its introduction Britain's firm stance, as well as the Mossad, the secret arm of the Zionist Workers Movement, that had been set up especially for this purpose" of illegal immigration, the difficulty in obtaining boats and the objection of the transit countries.

The two books relate, again in their respective introductions, the activity of the Revisionist movement starting in January 1939, of the Mossad for Aliya Bet illegal immigrant that year, and of the private organizers of clandestine immigration, and they state that by the beginning of the war, more than 17,000 immigrants reached the shores of Palestine this way.

Still, "the whole affair was one of the saddest chapters in the history of the clandestine immigration/ never did the its organizers suffer such a searing failure: a group of illegal immigrants that set out under the direct authority of the Mossad not only did not reach Palestine but were wiped out by the Nazis, even though the ports of embarkation in Europe were not closed to Jewish immigrants and even though more than 7,000 illegal immigrants re-

³ Anderl Manoschek, p. 12.

ached the country on this same path and, in fact, during those very months. In this book, we will attempt to explain the reasons for this failure, to illuminate the considerations of those responsible for bringing the people to Palestine, and to clarify the process of decision-making involved with that group. We will try to the best of our ability to answer why this group set out on its way despite the uncertainty and dangers awaiting it and what was done to ensure the continuation of this group's journey from Yugoslavia to Palestine, and why the venture failed."⁴

Thus, too, the authors of the Austrian book: "While many illegal transports reached their destination, the attempts to bring the refugee transport described here to Palestine were fated not to succeed. The journey ended at the turning point of 1939/1940 in the small Yugoslav port of Kladovo, the name becoming associated with the group. In September, the refugees were transferred to the Serbian town of Šabac along the Save River. The development of the war, the unpleasant external conditions, misdirected political considerations on the part of the Mossad, and the fateful decision of the secretary-general of the Federation of Yugoslavian Jewish Communities combined to bring it about that nothing again happened to deliver this group in time to safe shores. Only about 200 persons – mostly youth – were able to flee at the last moment before the German invasion of Yugoslavia. They received immigration certificates and reached Palestine by land."⁵

The "whole episode," as the authors of the Hebrew book write, is enveloped in the air of mystery and unclarity. Among many of those close to the deceased were friends who were already in Palestine and were working to rescue them; also, among the lucky ones who made it to Palestine before Yugoslavia was occupied by the Nazis there prevails a feeling of bitterness and resentment. The material that has been published seems to them to be uncompromising and irrational, and the pre-

⁴ Weiner-Ofer, p. 15-16.

⁵ Anderl-Manoschek, p. 12-13.

valent feeling among them is that there was a purposeful distortion of the facts....”⁶

The two books, each in its own way and method, attempt to present the facts as they are and to spread this air of mystery and murkiness. The purpose of comparing them is to examine the extent of their success in doing this and possibly even to add a third thought on the affair. The comparison will enable us to explore certain characteristics of Eretz Israel-Zionist writing of history as evidenced in many publications, particularly those of Israeli historians in recent years, in contrast to non-Zionist, non-Israeli, and non-Palestinocentric history-writing.

Even the division of these two books is identical, determined by the chronological order of events:

The exit – expulsion from Vienna.

The journey on the Danube until becoming stuck in Kladovo.

Description of life on the vessels and afterwards in Kladovo, the transfer to Šabac and conditions there.

The fate of the refugees after the German conquest of Yugoslavia.

Chapters 2 and 3 of the Hebrew book were written by Dalia Ofer, and they describe the life of the Kladovo-Šabac illegal immigrants in Yugoslavia until its occupation by the Germans. They also describe attempts by the Mossad and the Immigration Department of the Jewish Agency to bring the group to Palestine, and their failure. These chapters are similar in conception and sources used to the parallel chapters of the Austrian book.

In contrast, the first and last chapters of the Hebrew book differ greatly from the comparable chapters of the Austrian book. These chapters, written by Hannah Weiner, describe the special situation of the Jews of Austria after the *Anschluss* and the background to the Kladovo-Šabac journey, a description of the social composition of the group, and its fate after the Nazi occupation of Yugoslavia. All of this differs from the Austrian book in approach, the basic sources used, and the level of research.

⁶ Weiner-Ofer, p. 16.

This difference, which will be discussed below, may reveal several characteristics of Eretz-Israel history-writing compared to the historiography that is not a pawn of Zionist-pioneering ideology, which focuses on itself.

The Background of the Kladovo-Šabac Journey

The Hebrew book defines the composition of the group in the following way: “Except for members of the youth movement and Austrian adults (some of them parents and relatives of members of “Hechalutz” and the youth movements), there were among the immigrants members of youth groups and individuals from Germany, Jews from Danzig, and a small number who had fled Czechoslovakia. In Yugoslavia, the immigrants were joined by local Jews and refugees who had escaped Poland and Austria. In the course of time, the group expanded and numbered more than 1,200 persons.”⁷

The Austrian book remarks on the heterogeneity of the group:

“...Men, women, children, and youth – people of all age groups who differed from one another substantially in terms of social background and attitude toward Judaism. Some of them had been active regarding their social background and attitude toward Judaism, some had been Zionist activists a long time prior to the *Anschlussa* whereas for others Palestine was the a destination, a place that could easily be substituted for another. Taking an overall view and analyzing a large number of personal testimonies describing the fate of the refugees from different points of view, the authors have tried to paint a picture of the whole group.”⁸

Adopting an opposite tack, the first chapter of the Hebrew book focuses principally on Hechalutz and the Zionist youth movements. The fate of Austrian Jewry after the *Anschluss*, the

⁷ Weiner-Ofer, p. 13.

⁸ Anderl-Manoschek, p. 14.

events of October, and the pogrom of November 1938 take up fewer than three pages in contrast to the seven pages devoted to Hechalutz, to training for the aliya, the youth immigration school, to educational aims and values, and so forth.

Unlike the Austrian book, which attributes the inclusion of those who were not from the ranks of Hechalutz, which constituted about half the group, to monetary motives, in as much as “the lack of financial means required to organize the ships necessitated to an ever increasing extent accepting people who did not meet the foregoing assumptions (the principle of selection according to physical ability and identification with the Zionist idea – C.S.), but had the ability to raise considerable sums,”⁹ the Hebrew book gives less weight to this motive and attributes these people’s inclusion to an act of pity shown by Ehud Avriel. “Avriel even added to the transport 300 Jews from Vienna who did not belong to these frameworks, and it seems that the criterion for taking people on was their difficult personal circumstance and to some extent their ability to participate in financing the expenses of the journey. The transport was organized in a climate of winding up, a last chance to take Jews out of Vienna by means of the Mossad. Avriel saw the distress of the Jews and added to the transport many whose identity we are unable today to determine. Adding hundreds of these Jews greatly changed the character of the transport, and had important implications for relations within the group of illegal immigrants during its long stay in Yugoslavia.”¹⁰

It seems that the author was sorry for the adulteration of the pure pioneering foundation of the group, which now included many who never in their lives did anything pioneering and did not even intend to do so after arriving in Palestine – these same Jews, “whose identity we are unable to determine,” some of them veteran Zionists who had devoted all of their lives to the Zionist idea and were parents of pioneers in Palestine. Apparently the author even justifies the condescending attitude

⁹ Ibid., p. 20.

¹⁰ Weiner-Ofer, p. 32.

of that pioneer part of the group that even the managers of the journey displayed toward the bourgeois half, which had financed the expenses of this trek for the former; it was an attitude that was felt along the entire journey.

Anyone who did not come from the ranks of Hechalutz, the Zionist youth movements, and to a certain extent Youth Aliya was looked upon as a foreign body, without identity; and this view is highlighted, too, in the choice of sources on which the Hebrew book relies in this chapter. Almost all are testimonies of Hechalutz people. This contrasts with the Austrian book, which relies on the testimonies of "customers" from the entire ideological spectrum, social background, and ages of the people who composed the Kladovo-Šabac group. Hannah Weiner treats the immigrants from an ideologically predetermined viewpoint, whereas Gabriella Anderl handles them as ill-fated refugees, flesh and blood people.

The two books explain and justify the decision to take the group out of Vienna at any cost, even if the continuation of the sea portion of the journey was not assured, in light of what awaited them in Vienna.

Between Aliya and Life on the Run: The Lives of the Kladovo-Šabac Illegal Immigrants in Yugoslavia from January 1940 to April 1941

In the Hebrew book, this chapter was written by Dalia Ofer in a very similar manner to the parallel chapter in the Austrian book, insofar as content, illustrations, empathetic-human approach and overall conception; both works based the narrative on letters sent by members of the group and on interviews with survivors.

The conception guiding the writing of this chapter is explained in its introduction: "Studies of illegal immigration deal with the bodies and the people who led and organized this

clandestine immigration, and they describe it in the framework of the history of Zionism, the Yishuv, and the Jewish communities of Europe in the 1930s on the eve of the war and after it. The true heroes of the illegal immigration, however, the illegal immigrants themselves, who were ready to board old, decrepit boats and to withstand great dangers, generally remain anonymous. In this book, we wish to devote a chapter to the immigrants, too, and to withdraw the anonymity from one of the groups of immigrants by describing its everyday life... to gain as much as possible a deeper understanding of their feelings and thoughts, how they themselves understood their situation and how they stood up under the difficulties and trials...."¹¹

The same method, based on some of the same letters, as well as on others that were not available to the authors of the Hebrew book, was employed by the authors of the Austrian book, who expanded this method not only for this chapter but for their book as a whole, at times leading to an over-fragmentation that makes it difficult to follow the continuity of the narrative.

The two books, each in its own way, bring to close in almost an identical manner and in exemplary fashion a number of subjects from a life's story about which one of the group wrote: "I must remark in all honesty that I felt much better in the concentration camp than here, if one disregards the lack of freedom and the danger of death."¹²

In the context of this paper, whose intention is not to serve as substitute for reading the books themselves, there is no chance or need to discuss details; subject headings only will be cited: the heterogeneous composition of the group, the centralized management, the autocratic behavior of the Hechalutz "commissars," the estrangement of the Hechalutz people from the other, non-organized emigrants, the crowded conditions on-board the ships, the lack of privacy, the constant, aching hunger, a description of everyday life, the organization of life and servi-

¹¹ Ibid., p. 15.

¹² Ibid., p. 60.

ces, the suffering of the children, disembarkation to the village and a description of everyday life there, the school, relations with the union of Jewish communities and the heads of the Palestine office in Yugoslavia, individual attempts to obtain immigration certificates and the attendant fears and tensions, visits from outside, the transfer to Šabac, a description of the nerve-racking situation brought on by the interchange of expectations and disappointments (packing and unpacking, packing and unpacking), shipping the Youth Aliya children to Palestine.

A comparative sociological approach is in evidence in the Hebrew book, while the Austrian book demonstrates greater identification with the fate of the individual, his/her family background, and individual characteristics. The two books are similar in their empathetic writing, but still are analytical, and they count among the best historical writing on this subject.

To the Land of Choice: The Journey Is Halted

This chapter, which the Austrian book calls "Behind the Scenes: Rescue Attempts by the Mossad," is problematic, very painful and disturbing not only in this particular matter, but, it seems, in the whole history of the clandestine immigration. The chapter deals with the searing question of responsibility for the failures, in the wake of which this unfortunate and cursed journey of refugees not only did not arrive at its destination but in the end landed in the hands of the Nazi murderers. In the introduction, the authors of the Hebrew book envelop the affair in an air of mystery and unclarity and impart a sense that there was a deliberate blurring of the facts. "In order to put forth the facts as they were, we reconstructed the events day by day and week by week, both before the departure from Vienna... and in the course of the journey during the stay in Yugoslavia."¹³

¹³ Ibid., p. 16.

And thus the authors fell victim to a widespread error known in logic as the genetic fallacy; that is, the mistake of purporting to see in a continuous description of facts, one after the other, their causal relationship or a kind of substitute for their explanation.

Looking into the reasons for the failure, we must make a distinction between causes over which all parties connected with this affair had no control, such as natural incidents or mishaps (e.g., the freezing over of the Danube) or war events (Italy's entry into the war), and objective constraints, like the White Paper policy, difficulties in obtaining ships, and so forth, that were shared by the rest of the transports that left from Vienna at the same time and on the same route but that reached their destination – between these and failures caused by people deliberately or accidentally and that could have been obviated.

These two books treat both types. We will focus on the question of responsibility in three fateful decisions.

The Wattan

In the Spring of 1940, Mossad headquarters in Geneva had at its disposal the sum of \$50,000, which had been raised among labor movement activists in the United States in a special campaign to bring the Kladovo-Šabac group to Palestine. Mossad activists deliberated between two alternatives: to negotiate the purchase of a small ship for this group, for whom the money raised was intended, or to conduct negotiations for a large Turkish ship named *Wattan*, which was much more expensive, in order to transport not only the Kladovo immigrants but also immigrants from other groups who were awaiting a signal to set out from the territories of the "Reich." "In the end, it was decided, because of a serious shortage of vessels, to negotiate the purchase of the large, expensive ship in the hope of bringing to Palestine clandestine immigrants from those other groups. Sharing in this decision were all the senior Mossad activists in

Europe: Zvi Yechieli, Moshe Agami, Yosef Bartel, and Ruth Kluger Eliav.”¹⁴

Finally it became clear that the deal had fallen through and that the money that had been intended for the Kladovo group had gone down the drain. “The cancellation of the *Wattan* deal hurt the Mossad’s credibility among the Yugoslav Federation of Jewish Communities, Labor Zionist activists in New York (who had raised the \$50,000 to purchase the ship), and also among Joint officials, who were forced to continue financing the living expenses of the group.”¹⁵

In this same spirit, the Austrian book¹⁶ connects the ship-purchase plan to the intention to aid the flight of 2,000 Jews from Prague in exchange for a payment of 25 pounds sterling per head. The deal was never carried out because of arguments between Berthold Storfer and Mossad activists. The two books, each for its own reason, refrain from taking a position on this matter. From a legal viewpoint, a change in the objective of donations without the agreement of the donors and spending money donated for one purpose on another represent a fraud, which would be actionable in any normal country – all the more so if it led, as in this case, indirectly to the death of more than a thousand persons.¹⁷

The Darien 2

The Hebrew book tells of the purchase of a ship called *Darien 2* by Zameret and Agami with money that the Mossad received from the Joint for this purpose; however, the heads of the Mossad in Palestine held up its sailing, first with the excuse of

¹⁴ Ibid., p. 75.

¹⁵ Ibid., p. 76.

¹⁶ Anderl-Manoschek, p. 108.

¹⁷ In her book, *Sea Road*, Dalia Ofer raises the following question: “Did the Mossad have legal and moral authority not to use the money for purposes other than the direct needs of the Kladovo group?” (p. 84); however, she does not answer it and does not even return to it in the book.

fearing for its safety after Italy had entered the war, even though sailings on the Black Sea and Mediterranean were then continuing normally. In the end, a telegram was sent from Eliahu Golomb "instructing that the Operation Spitzer" should be aborted (code name for the Kladovo immigrants). The decision stined astonishment and opposition among Mossad operatives in Europe, and it was decided that Moshe Agami should return to Palestine to work determinedly to change it... Despite his efforts, he did not succeed in changing the decision by convincing Hagannah and Mossad leaders that it was possible to sail the Mediterranean, that bringing the Kladovo group was possible and safe. The order to stop the Operation Spitzer stood."¹⁸

The Austrian book is more accurate as to the sources of the money for purchasing the ship, though this time it, too, does not cite statements in the sources that the price of the ship was \$60,000, that the broker Pendelis owed the Mossad \$12,000 from an advance paid him for the purchase of the *Wattan*, and that the rest of the sum had been obtained (the second time for the same purpose – rescuing the Kladovo-Šabac Jews) from the Joint.

"On 28 May 1940, a meeting took place in Berne between representatives of the Joint in Europe, representatives of the Jewish Agency, and the Mossad. The Mossad agent, Zvi Yechieli, threatened that the Joint would bear full responsibility for all possible consequences if it didn't transfer \$45,000 for buying the *Darien 2*. He also exerted pressure on the important Zionist organizations in the United States and Europe."¹⁹

The two books, the Hebrew one in very great detail based on research worthy of respect for the many revelations of documents in the archives, and the Austrian book, very briefly and without the citation of sources on which it relies, attribute the decision in regard to ceasing immigration attempts on behalf of the Kladovo group and of transferring the ship from the hands

¹⁸ Weiner-Ofer, p. 77.

¹⁹ Anderl-Manoschek, p. 109.

of the Mossad to the Hagannah (to David Hacoheh and Yehuda Arazi, for 15,000 pounds sterling, or about \$60,000, the price paid for the *Darien 2*, as stated in the Austrian book; in other words, the third payment to enter into Mossad coffers for the same purpose, which it never carried to fruition) to political considerations, those of the institutions of the Jewish Yishuv in Palestine.

David Hacoheh and Yehuda Arazi engaged in secret joint activities with the British. Among others that the two suggested to the British were acts of sabotage and mining, the purpose of which was to hinder transport on the Danube, in particular the flow of oil from Romania to Germany. To carry out this plan, they needed ships, and the ships that served the illegal immigration operations, among them *Darien 2*, were well suited for the purpose. Their use for clandestine immigration constituted camouflage for tricking the Germans and the Balkan governments, who were closely following the movement of illegal immigration vessels.

The decision to transfer the *Darien* to their partners seems incomprehensible and makes one wonder in view of the difficulties Mossad had in purchasing the vessel. It was, though, justified in the position formulated at that time by important leaders of both the Mossad and the Hagannah, for here was an opportunity to advance illegal immigration operations by participating in British intelligence activities in the Balkans... They were of the opinion that through joint action with the various British authorities engaging in intelligence and sabotage in the Balkans, they could establish ties with those of high standing among the British in these countries and through them advance Zionist matters, aliya among them. This basic principle was not, however, relevant to the case of Kladovo, as it did not answer the immediate need of bringing this group to Palestine. On the contrary, it postponed their emigration for an undefined period. Moreover, in the conflict between clandestine immigration operations and partnership activities, this case expressed

the decision to transfer the *Darien* to the needs of the partnership.”²⁰

A comment needs to be made: In her book *Sea Road* Dalia Ofer writes: “We have no proof that they tried to implement this plan... David Hacoheh, in his testimonies and in his book, does not refer to a defined plan that was available just before buying the *Darien*.”²¹ Indeed the two books do not produce any evidence that the British were partners to these plans. The very claim is absurd, since the British objected to Jewish immigration for political reasons, the objection of the Arabs and various tangential pressures, not because of chilly relations with the Jewish Yishuv, the improvement of which would have caused Britain to remove its objection. Similarly the abortive plan of blocking the Danube meant not only a “postponement” of bringing the Kladoovo group to Palestine but also an end to all clandestine immigration by way of the Danube, which they wanted to undermine.

The Hebrew book gives a list of justifications for handing over the *Darien* and, basing itself on authoritative sources, it explains the policy of the Jewish leadership, foremost that of Chaim Weizmann, David Ben-Gurion, and Moshe Shertok, to expand cooperation with the British during the war as much as possible in order to create the conditions for strengthening the military power of the Yishuv and changing Britain’s stance on the Palestine question with the conclusion of the war. The book relies for this conclusion on remarks by Chaim Weizmann in the context of the delivery of the *Darien*: “It is incumbent on Zionist policy... to prefer the long-range goals – that is, the establishment of a framework in which the Jewish masses will find a refuge – over the immediate tasks of bringing this or that group of immigrants to Palestine... When the long-range goals clash with the short-term objectives, it is incumbent upon a responsible leadership not to forget the essence.”²²

²⁰ Weiner-Ofer, p. 77.

²¹ *Sea Road*, p. 93.

²² Weiner-Ofer, p. 78.

The two books refrain from raising the ethical aspect of giving preference to the speculative “long term” without any anchoring in reality over the “short term” of rescuing 1,200 people rotting away onboard ships and with the danger of death hovering over them.

Dalia Ofer’s doctoral dissertation, on the other hand, read as follows:

“The dilemma stemmed from the clash between the ethical problem, which sees in the saving of human life an absolute, supreme value, and the pragmatic, political problem: The ethical approach sees in illegal immigration a way of saving Jews, and so deflecting all possible criticism of immigration, whereas the pragmatic approach sees in the illegal immigration a tool for advancing Zionist goals on the political plain, or indeed on any other, and therefore sets down utilitarian rationale considerations for realization, or not... The deliberation of the leaders is very internalized because of the the Zionist leadership’s mental and ideological difficulty in understanding the contradiction that may arise between the use of pragmatic means for achieving Zionist aims and rescuing Jews as a supreme moral imperative...”²³

As to the *Darien* episode, the author even sharpens the dilemma: “At the end of 1940, a year after the war had begun, despite the great worsening of the condition of the Jews and despite the fact that cooperation with the British had led nowhere, they (the Zionist leadership) were still thinking and acting according to the terms, tools, and goals of the winter and spring of 1940. Zionist policy in the matter of the *Darien* exemplifies this situation to the point of absurdity.”²⁴

Dalia Ofer’s book, however, does not mention this dilemma nor the contrary opinion of another leader, Berl Katznelson,

²³ Dalia Ofer, *The Illegal Immigration to Palestine during the Second World War, 1939-1942*, p. 39.

²⁴ *Ibid.*, p. 68.

²⁵ *Sea Road*, p. 95.

that the rescue and immigration of Jews had priority in all cases.²⁵

At this point, the book offers another justification for transferring the *Darien* to the Hagannah and Mossad, whose cynicism makes one's hair stand on end: "The Hagannah and Mossad people saw a double utility in transferring the *Darien* to the Hacoheh-Arazi group. If the Mossad did this, it would receive \$60,000 (thus the transfer meant its sale to the British), which would cover the debts it had accumulated from activities of the past winter."²⁶

This, it must be noted, would have been the fourth payment made at the expense of saving the Kladovo-Šabac Jews. It seems that their suffering served as not a bad source of income for parties who were mandated to rescue them and for which money was paid to them again and again.

Thus the claim that the chances of bringing this group to Palestine were slight after the spread of the war to the Mediterranean contradicts the very words of the author that Yishuv emissaries Agami and Zameret had conveyed the information that sailings on the Black Sea and the Mediterranean were continuing as usual and that other organizers of illegal immigration had not ceased activity.²⁷

It is difficult to contend with Ofer's astounding claim that "it seemed that in the summer of 1940 no real danger loomed for the immigrants in Yugoslavia."²⁸ One may ask, in rebuttal, Why, then, were emergency appeals conducted among the Jews of America, the Joint, and others, for the purpose of rescuing these immigrants? What reasons were given for the vital nature of these campaigns?

The Hebrew book summarizes this sad, fateful affair: "In agreeing to take the *Darien* from them, the Mossad people were neglecting their immediate commitment to complete the illegal

²⁶ Weiner-Ofer, p. 79.

²⁷ Ibid., p. 77.

²⁸ Ibid., p. 79.

immigration operation, first and foremost the campaign to bring the Kladovo immigrants to Palestine, which they themselves thought possible. In early September 1940, however, the Mossad returned to the job of bringing out the Kladovo group, but under less favorable conditions. In retrospect, one may say that the removal of the *Darien* from Mossad activists and its transfer to David Hacoheh and Yehuda Arazi prevented the immigration of the Kladovo group in Summer 1940.²⁹

Neither book makes it clear what the *Darien's* destinations were between 17 July and early September 1940, when a decision was made to return the *Darien* to its original purpose, to transport the Kladovo people to Palestine. Nor does exact information exist on the why, how, and where of this decision. What happened during these two months, when it was still possible to transport not only the Kladovo group but also those who were waiting their redemption in other places in the Balkans and Turkey – two fateful months before the Danube froze over and blocked the way?

In her doctoral dissertation, Dalia Ofer follows the fate of the *Darien* in this period, and summarizes her findings: “One clear conclusion emerges from investigating the history of the *Darien* in the Summer and Fall of 1940: The ship had no defined, important function in the framework of the cooperation (with the British).”³⁰

Dalia Ofer's *Sea Road* repeats this conclusion and adds: “...but various ways were considered to employ it when concrete action was decided on... It seems that the British were not interested in it, and therefore plans for the ship were postponed or canceled, and it is possible that there were never any defined plans for its use.”³¹

Apparently this affair did not involve any dilemma in which one big idea faced another (and what big idea balanced off the lives of 1,200 people?); or, to paraphrase Weizmann,

²⁹ Ibid., p. 80.

³⁰ See note 23, p. 39.

³¹ *Sea Road*, p. 101.

there was here no short-term sacrifice of bringing a group of immigrants to Palestine in favor of the long term, but in favor of nothing at all. David Hacoen, the evil spirit, who obsessively frustrated every attempt to use the *Darien* to save the Jews of Kladovo, could not even remember afterwards what this vessel was used for after he had succeeded in his assignment.³²

Darien – Second Edition

Both books give similar reasons for the decision to return the *Darien* to its original purpose.

“The decision to try to bring the Kladovo people to Palestine was made essentially because of the pressures that organizations like the Joint and the Labor Zionist Movement in America exerted on the Jewish Agency and the Mossad. These organizations argued that the Mossad was responsible for the fate of the Kladovo people, and that if they were not brought to Palestine, trust in the prestigious institution would be lost.”³³

The Austrian book says:

“The most important reason for this sudden change in direction was the loss of prestige that the Mossad was experiencing because the Kladovo transport had run aground.”³⁴ Eliahu Golomb assigned the job of bringing the Kladovo people to Palestine to Yehuda Braginski, a veteran Mossad official with no involvement in the dealings with the British. He also appealed again to the Emergency Committee, which had raised funds in the United States for clandestine immigration activity, to renew fund raising for the Kladovo refugees.

Braginski arrived in Constantinople on 26 September 1940. By December, there would already be fear of the Danube's freezing over. Of the two remaining months, a precious

³² Ibid., fn 89.

³³ Weiner-Ofer, p. 90.

³⁴ Anderl-Mansocheck, p. 111.

month was wasted on tiring negotiations between the Mossad and the Zionist Organization of America, on the one hand, and Spitzer, secretary of the Jewish communities in Yugoslavia, on the other, about to the transfer of payment for coal for the ship. The American representatives wanted an answer as to where that money had gone. In their opinion, all the necessary funds for the *Darien* had been transferred, and they had no more; for his part, Spitzer did not trust the Mossad people.

None of the two books, each for its own reasons, finds it appropriate to condemn this playing with the lives of 1,200 people over such a petty issue.

One cannot but be shocked upon reflecting that behind what the books' authors repeatedly describe as "tragedy" and "fateful failure" lay sheer greed of the Mossad and its embezzlement of funds received for rescuing the Kladovo group.

Moreover, even after the coal money was paid and the ship had set sail for Konstanz in Romania to prepare to take on the passengers just a month ahead of the river freezing, the *Darien* sailed back to Istanbul. On its deck—several hundred immigrants with legal immigration certificates who had paid the full price of the voyage. These immigrants continued from Istanbul to Palestine on the *Hannah*, a Jewish-owned vessel. In her *Sea Road*, Dalia Ofer comes to the conclusion that there were several voyages of this sort.³⁵ This incident, so incredible one should not hesitate to call it a crime, is not mentioned in the testimonies given by Mossad officials or in their books. There is, no doubt at all that it did happen and prompted Spitzer's complaints against the Mossad is skilling the time.

The Hebrew book offer two explanations for this decision: "Exploiting the opportunity to fill the empty Mossad coffers by collecting payment for a legal voyage" (the fourth or fifth time that the Mossad received payment for the *Darien* at the expense the Kladovo group) and "fear that the ship would be confisca-

³⁵ *Sea Road*, pp. 102-103, fn 95.

ted.”³⁶ This second reason is basically groundless, since with proper coordination the Kladovo people, who were sitting on their suitcases, could arrive in Salonika within a short time and board ship without delay.

The Austrian book, too, presumes that the Mossad’s pressing financial situation and the uncertainty about German involvement in Greece were decisive in this matter.³⁷ This operation was carried out in late Fall. This added to the urgency of deblocking the Kladovo group. It sealed the fate of these people for with the return of the ship from this moonlighting job, Yugoslavian shipping companies refused to transport the Kladovo group to Salonika on the Danube fearing the ice might damage their ships. Afterwards, Spitzer, who loathed the excuses and lies of the Mossad, which became alarmed following the sinking of two refugee ships, the *Salvador* and the *Patria*, held up sending the Kladovo group by rail. In so doing, or not doing, he became the last link sealing the fate of these people. In this context, one should read the appendices to the Hebrew book, especially the exchange of letters between Šime Spitzer and Dr. Ruth Kluger, which speaks for itself.

The *Darien* returned to the port of Haifa on 19 March; on its deck were 786 other illegal immigrants.

Action Taken by the Jewish Agency Youth Aliya on Behalf of the Kladovo Immigrants

In light of the content of this section of the Hebrew book, the question arises whether the title is not indeed ironic and should read instead, “The lack of action”.

On this subject, which requires expertise on the internal affairs of the Yishuv, the Hebrew book far surpasses the Au-

³⁶ Weiner-Ofer, p. 91.

strian volume, which hardly relates to this subject at all. The author of the Hebrew book prefaces this section with a detailed description of British policy, from which the impression is obtained that the British Empire had declared a private and special war against the Kladovo group, thus serving as a kind of justification for the Yishuv's failing to become involved on behalf of the group, which to their misfortune had no chance of success from the outset.

"From the British documents, it appears that the British were stubborn on the matter of the Kladovo group even relative to their tough stance on illegal immigration in general. All requests to grant them immigrant certificates met with intense objection, which justified, at least *ex post facto*, the pessimism of Zionist politicians in regard to their chances of obtaining certificates."³⁸

It is difficult to accept this argument, which certainly cannot serve to justify all the failures not directly connected with the British authorities that the authors cites: "We shall make no effort... to mobilize favorable public bodies working on behalf of the refugees for humanitarian or pro-Zionist reasons."³⁹

The Jewish Agency, which was the focus of activity for bringing the Kladovo people to Palestine during the time when the Mossad halted its illegal immigration operations, also "did not mobilize for the public struggle in England on behalf of the Kladovo refugees. The difficult living conditions onboard the ship and in the tent camps in Kladovo were seriously under-repeated. The suffering of these refugees did not come to the attention of either non-Jewish or Jewish public, and stories in both the British and Jewish press were hardly noticeable."⁴⁰

"The reason for this," the Hebrew book says, "was the assessment that the matter had no great chance of succeeding sin-

³⁷ Anderl-Manoschek, p. 176.

³⁸ Weiner-Ofer, p. 81.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Ibid., p. 82.

ce the Kladovo immigrants were living in relative security in Yugoslavia and were being devotedly taken care of by the Federation of Jewish Communities and by the Joint.”⁴¹

It seems that the determined tendency of the authors of the Hebrew book to justify the Zionist establishment and Yishuv in all cases here reaches a level of cynicism and sarcasm that is difficult to imagine.

Owing to those same justifications and to the duplication in dealing with immigration, “the Jewish Agency’s Immigration Department did not interfere with the Kladovo affair on the level of Jewish Agency policy... and the heads of the Aliya Department... never put the matter on the agenda; because of the Kladovo Jews’ relatively improved situation, Aliya Department officials did not harbor any special fear for their fate and did not think there was need to deviate from the overall policy and give them immigration certificates over the usual quota.”⁴² And this was despite Elisha Dobkin’s article in *Davar* on 10 June 1940, which dealt with refugees and the problems of bringing them to Palestine and which cited in particular the difficult condition of the Danube refugees (in other words, the Kladovo group) and the need to help them.

The dependency on formalistic justifications for the failures of the Zionist establishment in handling the Kladovo immigrants, which runs as a *leitmotif* throughout the Hebrew book, also characterizes Youth Aliya’s handling of the immigration of the youth and children of this group. “The efforts to obtain certificates for the youth of the Kladovo group started back in Winter 1940, but became more intensive when the plan to bring the group to Palestine on the *Darien* was canceled. Thus, in August 1940, after the cancellation of the plan, the Youth Aliya children received immigration certificates. Why, however, were these certificates not received earlier, despite the efforts that were made to this effect? And why was the immigration of the

⁴¹ Ibid.

⁴² Ibid., p. 83.

Youth Aliya children enabled in practice only in March 1941, several weeks before the German invasion?"⁴³

In order to descend to the immorality and obstinacy of the answers to these questions given in the Hebrew book, it must be recalled that the matter involved children and youth who were living onboard ships in concentration camp conditions and whose residency conditions were even worse. Against this, considerations such as sticking fast to criteria that Youth Aliya had laid down for accepting youth into its framework before the outbreak of the war or deliberating the need and justification to transform Youth Aliya into a rescue enterprise become not only utterly irrelevant but also categorically immoral, stupefying, and hard-hearted. It was typical that "among the heads of Youth Aliya opinion differed as to what road to take. The Eretz Israel people were generally more formal and wanted the old criteria left in place."⁴⁴ Leading this group was Henrietta Szold, who wrote that they should not forget "the formal guidelines that Youth Aliya set for selecting appropriate children, and that the medical examinations must be conducted very strictly. We must take into consideration not only the individual but also the country, for whose building we are responsible."⁴⁵

The heads of Youth Aliya, out of steadfastness to principles that had been laid down before the war and that were formalistic and legalistic in essence, were ready to favour bringing to Palestine youth from Sweden and other transit countries, youth who did not face any danger and who lived in conditions of plenty that were then almost not to be found in the rest of war-torn Europe, over the children of the Kladovo group.

In August 1940, Youth Aliya transmitted 111 certificates to youth groups among the Kladovo refugees. Only in March and April 1941, however, did four Youth Aliya groups leave Yugoslavia and safely reach Palestine. The Hebrew book gives the rea-

⁴³ Ibid., p. 86

⁴⁴ Ibid., p. 87.

⁴⁵ Ibid.

son for the delay of more than half a year: "bureaucratic obstacles in the countries on the passage to Palestine."⁴⁶ The Austrian book speaks of a difference of only a month between receiving word of the certificates and the exit from Yugoslavia despite those bureaucratic difficulties, which were possible to overcome.⁴⁷

Even before their arrival in Palestine, Yugoslavia was occupied by the Germans. If those whose responsibility it was to bring children and youth to Palestine had continued to dither, as was their wont up to then, their share in the guilt of the death of children would rightly have sat heavily on their consciences, just as the death of a thousand Kladovo Jews weighed on the consciences of the Mossad and leaders of the Yishuv in Palestine.

Henrietta Szold, acting on behalf of Youth Aliya, also refused another group of 120 children smuggled out of Germany to Yugoslavia by Recha Freier. At the last moment, 90 of this group received immigration certificates, though not through the Youth Aliya. The remaining 30 children were left behind, enduring great suffering, even though Youth Aliya had certificates in hand.⁴⁸

The Austrian book relates in different places the story of individual escape plans, but in the context of the transport. Some of these attempts were not successful, such as requests to emigrate to America via Lisbon, the unsolved problem being that of obtaining a connection from Belgrade to Lisbon (through Athens or Rome), or when the movement of ships between Lisbon and New York were stopped on the alternative route from Serbia to Vladivostok to San Francisco.⁴⁹ An attempt was also made by a group of people to abandon the Kladovo transport and to join one organized by Berthold Storfer of Vienna.

⁴⁶ Ibid., p. 89.

⁴⁷ Anderl-Manoschek, p. 183.

⁴⁸ Chaim Schatzker, "Youth Aliya and Its Role in Saving Children Refugees of the Holocaust, in Absorbing Them, and in Rehabilitating Them," in *The Surviving Remnant, 1944-1948*, Yad Vashem, Jerusalem, 5751 (1991), p. 334.

⁴⁹ Anderl-Manoschek, pp. 163-168.

A number of people who had certificates obtained a transit permit via Greece and managed to save themselves this way. The exact number is not clear. According to sources, it involved 30-50 people.⁵⁰ These attempts find no mention in the Hebrew book, perhaps because they were not made in the framework of Hechalutz and the Mossad, and their destination was not Palestine.

A small number of the Kladovo group succeeded in fleeing even after the German invasion of Yugoslavia. The story of Hertha Eisler-Reich and her husband Romek Reich, who escaped via Italy, is described in detail in the Austrian book; it is a story that has a human uniqueness of its own in the array of stories of the fate of people during the Holocaust. The Hebrew book gives it a few words only. The fascinating story of Frieda Fanny Weiner (Rosenzweig), who escaped via Bulgaria and made it to Palestine after four years, is not mentioned in the Hebrew book. The Austrian book, which surpasses the Hebrew volume throughout in human interest in the fate of the individual, contains only a survey of the fate of the rest of those left alive.

Fate of the Kladovo-Šabac People After the German Attack on Yugoslavia

This sad chapter can be summed up in the few sentences with which the Hebrew book begins the chapter, "The Occupation Regime in Serbia and the Fate of Its Jews."

"With the conquest of Yugoslavia by the Nazis in April 1941, the country was split. In Croatia, a satellite state was set up, headed by Ustashe. Macedonia was given to Bulgaria, and the area of Vojvodina was transferred to Hungary. Serbia remained under German occupation. At that time, there were some 20,000 Jews there, including refugees who had sought shelter and the Kladovo-Šabac group. After the occupation, the Nazis

⁵⁰ Ibid., pp. 184-185.

began to persecute the Jews of Serbia and, within a year, by spring 1942, had murdered all of them. The mass murder of the Jews of Serbia started in Fall 1941 with the killing of Jewish men by firing squads in the context of military actions to wipe out the Partisans fighting against the German occupation and, especially, in the context of the murder of hostages. This murder was carried out at a time when the Einsatzgruppen (the execution divisions) were undertaking, with the help of the German army, mass murders in the Soviet Union. The Jewish women in Serbia were murdered in the period between March and May 1942, in a gas van brought from Germany for carrying out the Final Solution. The fate of the Kladovo-Šabac people was part of this story of blood.”⁵¹

In the description of this period, the two books are also almost identical in structure and in the secondary division of sections:

The occupation regime in Serbia and the fate of its Jews.
The first anti-Jewish measures.

The armed uprising in Serbia – beginning of the Partisans’ uprising and retaliation against the Jews.

The first German assault, the Bloody March in Šabac – the battle for Šabac, the Final Solution in Serbia.

Murder of Jewish and Gypsy hostages, murder of the Jewish men – the order by General Bohme to kill the Jews.

The murder of women and children in the Sajmište concentration camp.

Epilogue

As stated in the beginning, this article is not intended to serve as a substitute for reading at least one of the two books, and it is beyond its scope to survey the content of these summa-

⁵¹ Weiner-Ofer, pp. 93-94.

ry topics; rather, its intention is to discuss the differences in approach and the difference in emphasis between the two works. Both are based on extensive archival documentation in addition to relying on basic studies on the subject by Menachem Shelah and Christopher Browning. The two books highlight the fact that the Jews of Serbia were annihilated in the first stage of the Final Solution.

Two tendencies are prominent in the more detailed Austrian book, which is also more analytical than the Hebrew book:

It gives prominence to the role played by Austria in the German armies in Serbia, and to the place of Austrian war criminals in murdering Jews in general and the Jews of Kladovo-Šabac – who mainly came from Austria – in particular.

The author of this chapter in the Austrian book, who even wrote a special book devoted to the subject,⁵² highlights the role of the Wehrmacht in initiating, planning, and carrying out the Final Solution in Serbia even before it was adopted as a general policy under SS responsibility.

The book details to a greater extent the initial means taken against the Jews of Serbia, in particular the economic aspect. The military aspects, both of the Germans and the Serbian resistance, are more detailed and professional than in the Hebrew book. A kind of *leitmotif* running through the book is showing that the killing of the Jewish population, in particular the men of the Kladovo group, had and could have had no connection with their aiding the Partisans, since these Jews were kept isolated without any possibility of contact with the Šabac population, let alone the Partisans. The source of this false accusation lies in the policy of the Wehrmacht to excuse its part in war crimes and the murder of Jews as being militarily justified, as it were.

⁵² Walter Manoschek, "Serbien ist judenfrei," *Militarische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien, 1941-42*, R. Oldenbourg Verlag, Munich, 1993.

SPONZORI

SPONSORS

*Nacionalni fond Republike
Austrije za žrtve
nacionalsocijalizma*

*Austrian National Fund For
the Victims of the National
Socialism*

*Austrijski kulturni forum u
Beogradu*

*Austrian Culture Forum,
Belgrade*

Klejms konferencija

Claims Conference

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

323.12(=411.16)"1941/1942"(082)
341.485(=411.16)"1939/1945"(082)
341.712(497.1)"1939/1945"

**ОКРУГЛИ сто Кладово транспорт (2002 ;
Београд)**

Kladovo transport : zbornik radova sa
okruglog stola, Beograd, oktobar, 2006 /
[priredila Milica Mihailović ; prevod i
lektura tekstova i diskusije na engleski Ana
Davičo ; prevod tekstova sa engleskog na
srpski, Vojislava Radovanović, Tamara
Kuzmanović = The Kladovo transport :
roundtable transcripts, Belgrade, October,
2002 / [editor Milica Mihailović ; English
translation (where specified) Ana Davičo ;
Serbian translation Vojislav Radovanović,
Tamara Kuzmanović]. - Beograd : Jevrejski
istorijski muzej : Savez jevrejskih opština
Srbije = Belgrade : Jewish Historical
Museum : Federation of Jewish Communities of
Serbia, 2006 (Beograd : Lion). - 589
str. ; 20 cm

Uporedo srp. tekst i engl. prevod. - Tiraž
300. - Napomene i bibliografske reference uz
tekst.

ISBN 86-903751-5-5

a) Јевреји - Прогони - 1941-1942 -
Зборници b) Избеглице, јеврејске - Србија -
1939-1942 - Зборници c) Холокауст -
Зборници d) Банке - Плачка - Други светски
рат 1939-1945 - Југославија
COBISS.SR-ID 134015244

Jewish Historical Museum
Belgrade 2006